

KULTÚRA,
KÖZÖSSÉG ÉS
TÁRSADALOM

TANULMÁNYOK TIBORI TIMEA TISZTELETÉRE

Készült 100 számozott példányban

ez a .....számú példány

KULTÚRA, KÖZÖSSÉG ÉS TÁRSADALOM

TANULMÁNYOK TIBORI TIMEA TISZTELETÉRE

Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Szociológiai Társaság
Budapest, 2020

A kötet megjelenését támogatták:
Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiváló Kutatóhely)
Magyar Szociológiai Társaság

ISBN 978-963-418-029-6

© A kötetben megjelent írások a szerzők szellemi tulajdonát képezik, 2020

Szerkesztők A.Gergely András ■ Kapitány Ágnes ■ Kapitány Gábor ■ Kovács Éva ■ Paksi Veronika

Szakmai lektorok Albert Fruzsina ■ Neményi Mária ■ Valuch Tibor

Könyv- és címlapterv Molnár Icsu István

Olvasószerkesztő Sebes Katalin

Angol nyelvi lektor Chris Swart ■ Wessely Anna

Kiadja Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Szociológiai Társaság
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

TARTALOM

- 7 ELŐSZÓ
- 9 TABULA GRATULATORIA
- 14 SIPOS JÚLIA beszélgetése TIBORI TIMEÁVAL
„Közös tanulási folyamat, amely bearanyozza az ember életét”
- 27 TÁRSADALOM
- 29 Valuch Tibor
Közelítések a mindennapok kultúrájához 1948–1989
- 43 Tardos Róbert
Kultúra és közösség a járvány szorításában
- 56 Csepeli György–Örkény Antal–Zsigó T. Ferenc
Közép-európai fővárosok mentális térképei
Attitűdök, értékek, identitások
- 75 Nagy Péter Tibor
Oktatásszociológusi köszöntő a *Kultúra és Közösség* szerkesztőjének
- 85 Wessely Anna
Gondolatok a nők munkájáról Tibori Timeának
- 93 Tardos Katalin–Paksi Veronika
Tudományos karrierutak kutatói értékelése: női és férfiperspektívák
- 121 KÖZÖSSÉG
- 123 Gárdos Judit–Kovács Éva–Vajda Róza
Önszociológiák?
Új kibívások a kvalitatív módszereket alkalmazó kutatásokban és archiválásukban
- 141 Jancsák Csaba
Történelmi emlékezet és a család
- 160 Czibere Ibolya
A családstruktúra jellemző típusai a mai magyar társadalomban
- 179 Nagy Ádám–Fekete Mariann
Ifjúságkutatási góltató
A 2020-as nagymintás ifjúságkutatás módszertani dilemmái
- 187 Földesiné Szabó Gyöngyi–Gál Andrea–Dóczi Tamás
A magyar sportszociológia történetének főbb állomásai
- 200 Kamarás István OJD
A vallásközi közeledés esélye kutatásaim tükrében

211	KULTÚRA
213	A.Gergely András Olvasatkezelés <i>TTT-társként és -tisztelőként</i>
230	Szabari Vera A tények valóban magukért beszélnek?
241	Bögre Zsuzsanna Az identitás két történelmi modellje és a narratív identitás
256	Losonczi Ágnes Egy zeneszociológiai kutatásról 1963–64
266	Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor A (színház)művészet világgépváltozásainak néhány sajátosságáról
289	Antalóczy Tímea–Sas Tamás Népszerű sorozatok szerelemképe
301	TIBORI TÍMEA SZAKMAI ÉLETÚT VÁLOGATOTT PUBLIKÁCIÓK
315	ABSZTRAKTOK
323	ABSTRACTS
330	SZERZŐK
337	THE AUTHORS

ELŐSZÓ

A kötet Tibori Theodosia Timea munkássága előtt tiszteleg, és kollégák, barátok munkáját, válogatott írásait tartalmazza. Az olvasó a Festschriftek hagyományos műfajára építő, lektorált kötetet tart a kezében, mellyel szerkesztői célunk az volt, hogy a köszöntés mellett Timea elveire és pályájára is rímelő művet adhassunk át az Ünnepeletnek és a szakmának egyaránt.

A könyvben megjelenő tanulmányokat és esszéket Timea tudományos életpályájának hívószavai – *társadalom, közösség, kultúra* – köré rendeztük. A *Társadalom* című fejezet a Timeát hosszú kutatói pályáján mindvégig izgató, tágabb kontextusú témákat dolgoz fel: a mindennapok kultúrája, a városi mentális értékek, a kultúra és közösség kérdései – jelenleg épp egy járvány aktuális kontextusában –, majd áttér az oktatásszociológia, a nemek és más társadalmi egyenlőtlenségek szűkebb szociológiai témájára. A második, *Közösség* címet viselő fejezetben szerzőink azokat a módszertani kérdéseket járják körbe, amelyek Timea kutatásaiban is a középpontban állnak, legyen szó a kvalitatív módszerekről, a családról, vagy éppen a család által hordozott történelmi emlékezetéről, az ifúságról, a vallásról és a sportról. A harmadik, *Kultúra* című fejezetben azok a kultúraszociológiai gondolatok kaptak helyet, amelyek az Ünnepeletet egész pályája során élénken foglalkoztatták, és biztosak lehetünk benne, hogy a jövőben is szívügyei közé tartoznak majd: a szakma- és intézménytörténet, az identitás, a zene, a színház – és a szerelem.

A fent felsorolt témákból is látható, hogy e tudományos gondolati mező sokkal tágabb, mint egy hagyományos kutatói pálya. Timea ugyanis több szempontból is „intézménye” a modern magyar szociológiának: kezdve a Vitányi Iván és Hankiss Elemér, majd Tamás Pál mellett vitt intézményépítéssel és kutatási infrastruktúra-kialakítással, folytatva a szerteágazó oktatási tevékenységgel egészen a Magyar Szociológiai Társaságban és a *Kultúra és Közösség* folyóiratban hosszú évtizedeken át végzett munkáig. Erről a végtelenül bonyolult és gazdag életpályáról Timea

maga beszél a kötetet nyitó, Sipos Júlia által készített szakmatörténeti interjúban. Egy korábbi, e kötet egyik szerzőjének, Csepeli Györgynek adott interjújában pedig így fogalmazza meg saját kutatói-alkotói hitvallását:

„Szabadság és közösség. Szabad emberekkel van tartós kapcsolatom. Szabad, önálló, alkotó emberekkel, akikre, ha gondolok, mindig jó érzéssel teszem. Bármilyen apró, hétköznapi kellemetlenség adódhat, de mind eltörpül a szellem és a jellem szilárdsága, élessége mögött. Ettől tartom megőrizhetőnek a kapcsolataimat, a kötődéseimet.” (Csepeli György: Szakmatörténeti interjú Tibori Timeával. *Kultúra és Közösség*, 2015, 4, 73–86.)

E hitvallás vezérelte a kötetet szerkesztését a gondolattól a megvalósulásig. Ezúton mondunk köszönetet mindazoknak, akik fáradhatatlan munkájukkal segítettek létrejöttét: Albert Fruzsina, Neményi Mária és Valuch Tibor szakmai lektorok, Molnár Icsu István grafikus, Sebes Katalin olvasószerkesztő, Chris Swart és Wessely Anna angol nyelvi lektor, Timea párja, T. Kiss Tamás, valamint támogatóink, a Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiváló Kutatóhely) és a Magyar Szociológiai Társaság.

Boldog születésnapot, Timea!

A szerkesztők:
A. Gergely András
Kapitány Ágnes
Kapitány Gábor
Kovács Éva
Paksi Veronika

TABULA GRATULATORIA

A. Gergely András, CSc, politológus, kulturális antropológus, ny. tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Kulturális Antropológia Tanszék

Ábrahám Júlia, PhD, igazgató, Fitness Akadémia

Albert Fruzsina, szociológus, tudományos tanácsadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely), egyetemi tanár, Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet

Antalóczy Tímea, PhD, szociológus, tanszékvezető docens, Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Elméleti Intézet

Dr. Aporné dr. Kincses Kovács Éva, szociológus, nyelvész, irodalmár, a Magyar Szociológiai Társaság tagja

Dr. Benedek Sándor, CSc, ny. főiskolai tanár

Berki Márton, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék

Bernschütz Pálma

Biró Zsuzsanna Hanna, PhD, tanszékvezető egyetemi docens, WJLF Neveléstudományi Tanszék

Dr. Bogdán Mária, médiakutató

Dr. habil. Bögre Zsuzsanna, szociológus, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Szociológiai Intézete

Czibere Ibolya, PhD, habil, szociológus, tanszékvezető egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Csepeli György, DSc, professzor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Csoba Judit, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Csurgó Bernadett, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)

- Denzinné Seenger Klára*, közgazdász
- Dóczi Tamás*, PhD, szociológus, egyetemi docens, Testnevelési Egyetem, Társadalomtudományi Tanszék
- Fekete Mariann*, PhD, szociológus, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Szociológia Tanszék
- Földesiné Szabó Gyöngyi*, DSc, szociológus, professzor emerita, Testnevelési Egyetem
- Földiák András*, a Magyar Művelődési Társaság elnöke
- Gábrriel Dóra*, Népeśségtudományi Kutatóintézet
- Gál Andrea*, PhD, egyetemi docens, tanszékvezető, Testnevelési Egyetem, Társadalomtudományi Tanszék
- Gárdos Judit*, PhD, szociológus, tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)
- Gyökér Róbert*, független dokumentumfilm-készítő, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék
- Hámori András*
- Hámori Tamás*
- Hámoriné Molnár Marianna*
- Hricó Ivánné*
- Hrubos Ildikó*, professzor emerita, Budapesti Corvinus Egyetem
- Huszár Ákos*, PhD, szociológus, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)
- Dr. Izsák Éva*, geográfus, szociológus, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Jancsák Csaba*, szociológus, tanszékvezető, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék
- Janky Béla*, Budapesti Műszaki Egyetem; Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiváló Kutatóhely)
- Kállai Ernő*, szociológus, szakcsoportvezető Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Romológiai és Kisebbségtudományi Szakcsoport
- Kamarás István OJD*, DSc, magyartanár, könyvtáros, művészet- és vallásszociológus
- Kapitány Ágnes*, DSc, kulturális antropológus, szociológus, Széchenyi-díjas, professzor emerita, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)
- Kapitány Gábor*, DSc, kulturális antropológus, szociológus, Széchenyi-díjas, egyetemi magántanár, Moholy-Nagy Művészeti Egyetem
- Kiss Benedek Áron*
- Dr. Koncz Gábor*, PhD, egyetemi magántanár, főiskolai tanár, a Magyar Comenius

- Társaság alelnöke, a TIT Stúdió Egyesület igazgatója, a *Kultúra és Közösség* hajdani helyettes szerkesztője
- Kovách Imre*, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)
- Kovács Éva*, CSc, szociológus, tudományos tanácsadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)
- Kozma Tamás*, professzor emeritus, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet
- Kraiciné dr. Szokoly Mária*, PhD, c. egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Felnőttképzés-kutatási és Tudásmentés Intézet
- Krajcsovics Éva*, Munkácsy-díjas festőművész
- Krémer András*, szociológus, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék
- Kund Attila*
- Kupa László*, ny. egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem
- Lajos Veronika*, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Antropológiai és Filozófiai Tudományok Intézete, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék
- Laki Ildikó*, PhD, docens, Milton Friedman Egyetem
- Lantos Bálint*, dr. jur.
- Losonczy Ágnes*, DSc, a szociológia tudományának doktora
- Lukács Péter*, egyetemi tanár, oktatáskutató, WJLF, Eötvös Loránd Tudományegyetem Oktatás- és Ifjúságkutató Központ
- Dr. Dr. Máté-Tóth András*, DSc, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Vallástudományi Tanszék
- Máthé Andrea*, PhD, esztéta
- Messing Vera*, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)
- Dr. Mészáros Judit*
- Molnár A. Zita*
- Molnár Icsu István*, képgrafikus
- Molnár Lajos*
- Molnár Lajos Tibold*
- Murányi István*, egyetemi docens, Debreceni Egyetem
- Nagy Ádám*, PhD
- Nagy Ákos*, ezüstérmes világbajnok, ezüstérmes olimpiai bajnok, mesterszakács
- Nagy Beáta*, közgazdász-szociológus, Budapesti Corvinus Egyetem
- Nagy Péter Tibor*, DSc, a Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet vezetője

Nagy-Molnár Panka

Neményi Mária, DSc, szociológus, professzor emerita, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)

Németh Krisztina, szociológus, tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (MTA Kiváló Kutatóhely)

Nix Lajos, Börzsönyliget

Nixné Bartal Eszter, Börzsönyliget

Örkény Antal, DSc, szociológus, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar

P. Tóth Tamás, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)

Paksi Andrásné Magdi

Paksi Veronika, szociológus, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)

Papp Richárd, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Kulturális Antropológia Tanszék

Pataki Gábor, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet

Pataki Gyöngyvér, PhD, Budapesti Corvinus Egyetem

Pető Andrea, DSc, egyetemi tanár, Central European University

Polónyi István, CSc, egyetemi tanár, a Magyar Szociológiai Társaság Oktatásszociológiai Szakosztályának tagja

Sárkány Mihály, intézeti senior, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)

Sas Tamás, rendező-operatőr, producer

Sáska Géza, oktatáskutató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar; Pedagógiai és Pszichológiai Kar

Schmidt Andrea, közgazdász-szociológus, tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely), Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Elméleti Intézet

Dr. Sinka László

Dr. Sinka Lászlóné

Sipos Júlia, PhD, tudományos újságíró, kulturális munkatárs, Budapesti Corvinus Egyetem

Strohner Ferenc, Szeged

Swart, Chris, Swart Text Services

Szabari Vera, PhD, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet

Szalai Júlia, DSc, az MTA levelező tagja, professzor emerita, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)

Szalayné Balogh Katalin

Szalma Ivett, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)

Szász Antónia, társadalomkutató, kulturális antropológus

Székely Levente, PhD, tudományos munkatárs, Budapesti Corvinus Egyetem Kommunikáció és Szociológia Intézet

Szilágyi Erzsébet, művészetszociológus

Szuhay Péter, antropológus, muzeológus

T. Kiss Tamás, PhD, főiskolai tanár, művelődéskutató

Takács Judit, DSc, tudományos tanácsadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)

Tamás Pál, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)

Tardos Katalin, PhD, szociológus, tudományos főmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)

Tardos Róbert, CSc, szociológus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar

Terestyéni Tamás, nyelvész, szociológus, kommunikációkutató, *Jel-Kép* folyóirat

Dr. Thiry Éva

Tóth Eszter Zsófia, történész, társadalomkutató, Clio Intézet

Utasi Ágnes, DSc, professzor, Szegedi Tudományegyetem

Vaida Tereza

Vajda Róza, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kutatási Dokumentációs Központ (MTA Kiváló Kutatóhely)

Valuch Tibor, DSc, történész, tudományos tanácsadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely), egyetemi tanár, Eszterházy Károly Egyetem Történettudományi Intézet

Wessely Anna, PhD, művészettörténész és szociológus, egyetemi oktató, a Magyar Szociológiai Társaság elnöke

Z. Karvalics László, habilitált egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék

Zombory Máté, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet (MTA Kiváló Kutatóhely)

Zsigó T. Ferenc, PhD, politikatudós, adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézete

SIPOS JÚLIA BESZÉLGETÉSE TIBORI TIMEÁVAL¹

„KÖZÖS TANULÁSI FOLYAMAT, AMELY BEARANYOZZA AZ EMBER ÉLETÉT”

Timea, ha rád gondolkok, akkor a közösség szó jut eszembe – pátosz és ideológia nélkül –, inkább evolúciós értelemben. Számodra evidencia, hogy az ember társas lény, nekünk valóban szükségünk van egymásra és valamiféle értékközösségre. Jól érzékelem ezt? Ez az attitűd vajon családi háttérből fakad, vagy más a gyökere?

Van családi gyökere is, de sokkal inkább egy sajátos élethelyzettel függ össze. Édesanyám nagyon korán beteg lett, és engem a nagyszülők neveltek. Ebben az együttélésben valami egészen különleges szeretet, megértés és odafigyelés vett körül. Nemcsak engem, de a többi családtagot is, mert többen voltak elesettek, betegek. Nemcsak az jelentett nagyon nehéz élethelyzetet, hogy az én fiatal édesanyámról pillanatok alatt kiderült: menthetetlen tüdőszarkómája volt. Ez a betegség – amely nála 1955-ben kezdődött – abban az időben kezelhetetlen volt, és javuló fázisokkal ugyan, de 1959-ben édesanyám meghalt. Én akkor voltam kilencéves. Az ő betegsége mellett azonban a családon belül is az ápolásnak, gondozásnak, ugyanakkor az értelmes életnek nagyon szép együttese volt, ami azt jelentette, hogy az én felmenőim a siránkozást, a köldöknézést nem nagyon ismerték. Azt viszont igen, hogy a feladatok, a problémák azért vannak, hogy megoldjuk őket. Abszolút mindennapi vezérelvünk volt, hogy örömmel lehet dolgozni, meg amit lehet, jókedvűen, praktikusán próbáljuk megcsinálni. Ez abszolút családi minta volt.

- 1 Sipsos Júlia 2020 áprilisában Skype-on beszélgetett Timeával. A beszélgetés módszerét az élet kényszerítette ki, a koronavírus miatti távolságtartás. A beszélgetésnek két célja volt, egyrészt gazdagítani kívántuk vele a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében többek között Timeával 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely szakmatörténeti gyűjteményét (lásd: <https://20szazadhangja.tk.mta.hu/szakmatortenet>), másrészt, Timea előtt jól eltitkolt szándékkal, jelen köszöntő kötetbe szántuk. A rövidített és szerkesztett változatot adjuk most közre.

Hol volt ez, hol éltetek?

Én Békéscsabán születtem, és onnan költöztünk el édesanyám halálát követően Debrecenbe, ahová viszont az apám mélyen kötődött, diák is ott volt. A debreceni civis élet soha nem vált sajátommá. A konzervatóriumi lét – zenésznek indultam – viszont azt jelentette, hogy egész nap együtt voltunk. A kis csoport, a közös élmény meghatározó volt. Innentől már Méreit idézhetnénk: az együttes élmény valami olyan fenséges dolog az ember életében, akár fiatal, akár idősebb, amit – és ha ez különösen a zenén keresztül érinti meg – nem lehet aztán felülrni.

A zenei képzés számodra milyen hangszert jelentett?

Zongorát, fuvalót és éneket. Három szakon végeztem, úgyhogy amikor „sok száz évvel ezelőtt” érettségiztem – és most jókat mosolygok a sopánkodó diákokon –, a közismereti tárgyakon kívül 13 zenei tárgyból érettségiztünk.

Akkor a zenétől, a konzervatóriumból végül is logikus út vezetett a Művelődéskutató Intézet irányába? Hogy volt ez?

Azért előtte volt egy pályaválasztási kudarcom, nevezetesen énekelni szerettem volna a Zeneakadémián. Egy 18 éves lány hangja azonban még nem érett erre a megterhelésre, és egy évet fel kellett volna járnom előkészítőre, amire a szüleim, akik virtigli pedagógusok – apám egyetemi tanár volt, történész – úgy ítélték meg, hogy van egy lineáris fejlődés: „tessék a középiskolát követően továbbmenni egyetemre”. Én természetesen ellenálltam, mondván, pedagógus nem leszek. Elmentem népművelés–könyvtár szakra, mellette persze muzsikáltam meg kórusba jártam, a híres Gulyás György Kodály-kórusába, meg még egy másik kórusba is, szóval mindent csináltam. Ez az éjjel-nappalos üzemmód, amely mindig egyszerre volt tudásszerzés, zenélés meg egyéb színpadi szereplések, nagyon jó volt, mert kellő önismeretet adott. Kiderült, mire igazán éretté váltam, hogy valóban mik az erősségeim és a gyengeségeim. Úgyhogy Debrecenben is a zene és a kisközösségek óvtak-védtek, emellett persze jártam a magam útját, mert a közösség megengedte ezt a szabadságot. Cserébe rám mindig lehetett számítani. Mert egy csomó mindent megoldottam gyorsan, praktikusán, viszont ha arról volt szó, akkor egy kicsit elvonulhattam.

Ezután hogyan kerültél Budapestre, hogyan jött ez a másik nagyon nagy állomás?

A végzés után az egyetemre kerültem, kutatói státuszba, Durkó Mátyás mellé, és közben elkezdtem a kiegészítő népművelő szakot. Ennek eredményeként következett a kétévi pedagógiai kutatócsoport; már akkor is MTA pedagógiai kutatócsoportban dolgoztunk. Egy recepciós vizsgálatnak voltam az asszisztense Durkó Mátyás mellett. Itt hát azért összekapcsolódott az irodalom, az irodalmi

befogadásvizsgálat egy nagyon speciális pedagógiai aspektusa és az én művészetek iránti érdeklődésem.

Két év után lejárt a kutatói szerződése, és az egyetem kézzel-lábbal ragaszkodott volna ahhoz, hogy a tanszéken maradjak tanársegédnek és mindenesnek – ahogy ez a felsőoktatás hierarchiájában működik –, azonban egy olyan egyetemen, ahol az ember apja is dolgozik, ez nagyon kiélezett helyzetet teremtett volna. Igen gyorsan, néhány hét leforgása alatt kerestem kapcsolatot a Népművelési Intézetrel, és Vitányi Iván örömmel átvett, úgyhogy december végén lejárt a szerződése, és január 3-án Budapesten voltam. Ez 1976-ban történt.

Akkor az intézet a fénykorát élte, egy megfogalmazásban „a szakmaiság egyetemessége zajlott” itt 1972-től, ami Vitányi Iván szelleméből következett, akinek jelszava a „Szakmaiság, kultúra és közösség” volt. (Horváth 2000). Te hogy látod, mi volt Vitányi Iván szerepe az Intézetben, és kikkel találkoztál ott, akik fontosak lettek a számodra?

Nagyon érdekes volt az akkori felállás, amely később is megmaradt. Egyrészt volt maga a klasszikus népművelés, amelynek osztályai az országos feladatokat látták el. Részben a szakmai irányítást, részben minősítéseket, tehát azt a klasszikus népművelést képviselték, amely valójában a tudásátadást jelentette. Képzések is folytak a területen, viszont Vitányi csoportja döntően a társadalom megismerésére, a pedagógiai módszerek, a felnőttnevelési és -képzési módszerek összehangolására állt össze, és ebben nagyon nagyszerű emberek jeleskedtek Kovalcsik Józseftől M. Kiss Sándoron át Sipos Zsuzsáig, a H. Sas Juditig, Forgács Péterig, Sági Máriaig és Andrassy Máriaig, később a kitűnő szerkesztő Török Gyöngyvérig, Józsa Péterről nem is beszélve. Sokakat említhetnék. Nem egyszerűen a névsor, hanem az az érdekes, hogyan működött a szervezet. Volt egy kettős rend. Ez Vitányi személyéből fakadt, nevezetesen, hogy bárki bármit csinálhat, szíve joga, de vigye végig. Ez volt az alapkövetelmény, és minden héten egy alkalommal – ahogyan ez a *Valóság* szerkesztőségében és más mértékadó helyeken is megtörtént – találkoztunk. Ezt Vitányi-óvodának hívták, amelyben a nagyon különböző képzettségű, nagyon eltérő érdeklődésű, de mégiscsak a politika, a világ, a társadalom mozgása iránt érdeklődő fiatalok és idősebbek együtt ültek. Ez arra volt fantasztikusan jó, hogy minden kutatási tervet megbeszéltünk, és minden tervet kíméletlenül megbíráltak.

Itt most idézek egy szöveget a munkádból, ami az intézetben folyó kutatásokat felvillantja.

„Érdemes a 60–70–80-as évek hazai kultúrákutatói kapcsán azt is megjegyezni, hogy ezekben gyakran a kultúrpolitikai direktívák ellenében egyszerre lehetett a

hagyományos kulturális értékekkel, szokásokkal foglalkozni. A társadalomtudományokban, különösen a filozófiában megerősödött az axiológia iránti érdeklődés, mely ösztönözte az értékek és értékorientációk vizsgálatát, a fogalmak újraértelmezését. Voltak ugyan survey típusú értékutatók, de többnyire egymástól függetlenül szerveződtek, és nem reflektáltak egymásra. A 70-es évek második felétől azonban a határterületek kutatása felerősödött, s ezzel párhuzamosan az elméleti viták már nem tisztázó jellegűek voltak, hanem integrálni próbálták a különféle szaktudományok eredményeit. Ebben a megváltozott helyzetben már az értékek és értékrendek egyetemesebb szempontjai kerülnek a kutatások fókuszába. (Lásd Almási Miklós, Hankiss Elemér, Huszár Tibor, Kapitány Ágnes és Gábor, Somogyi Zoltán, Vitányi Iván stb. munkáit...)” (Tibori 2018)

Neked volt-e speciális témád, vagy te csak beilleszkedtél a közösségbe, és figyeltél?

Ez úgy kezdődött, hogy először az adattárat hoztam rendbe. Már voltak kutatások, szákszámra álltak a kutatási anyagok, és mindez Augiász istállója jellegét öltötte. Ezért azzal kezdtem a résztvevő megfigyelést az intézetben, hogy elvállaltam, szépen rendbe hozom ezeket a kutatási anyagokat, erről kataszterek készülnek, a kor színvonalának megfelelően. Eközben bekapcsolódtam a beszélgetésekbe, már akkor folyt a *Kulturális blokkok Budapesten* nevű Józsa Péter-vizsgálat (Józsa 1973), amely végtelenül izgalmas volt, mert kommunikációművészettel, az ifjúság helyzetével, a különböző kulturális csoportokkal foglalkozott. Kérdőív szerkesztés, -megvitatás, próbakérdések, tehát gyakorlatilag mindenbe be lehetett kapcsolódni, és mire eltelt egy esztendő, addigra megvolt a saját témám, amivel dolgozhattam.

Elindult egy komplex befogadásvizsgáló sorozatom, amely Vitányinak a kreativitás és generatív képességek átjárása elméletén alapult. Arra voltunk kíváncsiak, hogyan tudjuk megérinteni a befogadókat eredeti művek és átirataik bemutatásával vagy reprodukciókkal a képzőművészetben, erről milyen véleményt mondanak, és hogyan teszik hozzá az ő saját élettapasztalataikat. Ebből lett a kandidátusi disszertációm is, jóval később, miután ez a vizsgálat lefolyt. Nagyszerű emlékeim vannak, mert például a zenei átiratokban Lendvai Ernő készítette a Bartók-átiratokat, valami csodálatos volt ebben együttműködni és feldolgozni, értelmezni.

Akkoriban tudtátok, hogy azokkal a kutatásokkal, anyagokkal mi történik? Például az MSZMP KB Társadalomkutató Intézete – ahol szintén szakmai munka folyt –, köztudottan politikai döntéshozókészítő anyagokat gyártott. A ti kutatásaitok utóéletéről volt tudomásotok? Mi lett a sorsa, vagy mi lett a dolog hozadéka? Mert a művészetpedagógia vagy az andragógia, a felnőttképzés mint diszciplína csak később intézményesült.

Ez úgy volt, hogy a minisztérium háttérintézménye voltunk. Tehát volt minisztériumi megrendelés is, volt MSZMP KB-megrendelés is, ezt nem úszta meg egyik intézmény sem, de pontosan lehetett tudni. Például a kulturális blokkokkal kapcsolatban a felvételek kapcsán természetesen volt rapport a Fehér házban – mert a kulturális osztály akkori munkatársai úgy ítélték meg, hogy például a Józsa Péter által deklarált *szubkultúra* kifejezést el kellene hagyni a tanulmányból. Akkor többünket berendeltek, akik részt vettünk a munkában, hogy ezt megvitassuk, és a dolog úgy zárult, hogy nem húztuk ki a kifejezést, hanem nagyon komolyan lábjegyzeteltük, és megindokoltuk, miért használjuk.

Hogyan alakult aztán ott a pályád, meddig dolgoztál ott, és mi lett az intézettel?

Az intézet a politikai csatározások színtere lett. Hiszen Vitányi Iván attitűdjében ott élt a szociáldemokráciára törekvés, és főleg ennek egy sajátos, népfrontos vetülete. Emiatt állandó megfigyelés alatt éltünk, dolgoztunk. Ez nemcsak a stencilgépek szokásos, nemzeti ünnepek előtti ellenőrzését és egyebeket jelentette, hanem nagyon komolyan olvasták a kiadványainkat. Ilyen klasszikus – és ma már megmosolyogtató – akcióink voltak például, hogy mivel 100 példány felett minden kiadványra kiadói főigazgatósági engedélyt kellett kérni, mi minden kitűnő kiadványunkat 99 példányban gyártottuk le. Igen ám, de az csak később derült ki, hogy a nyomda vezetője, aki látszólag nagy készséggel szolgált ki bennünket, kőkeményen III/3-as ügynök volt. Ami neki nem tetszett, azzal berobogott a megfelelő ügyosztályra. Így aztán botrány lett például a Krassó Ági-féle kutatási részből, botrány, amikor Hankiss 1976-ban elkezdte az első értékkutatást, mert hogy miért vegzáljuk mi a munkásosztályt. 1979-ben például, amikor az egyik hullámban kérdeztem, folyamatosan a sarkunkban éreztük a megfigyelőket. Ez benne volt a mindennapi légkörben. Ugyanakkor többségünkben kiváltotta azt az egészséges reakciót, hogy egyre gondosabban végeztük a munkánkat, és nagyon ügyeltünk arra, hogy megalapozott kérdéseket tegyünk fel, hogy ismerjük a szakirodalmat, hogy legyen kitekintésünk a nagyvilágra.

Tehát ez a fajta óvatosság minőségemelkedést is jelentett?

Igen, tudniillik ha bármilyen kifogása volt a hatalomnak, például az egzisztencializmussal kapcsolatban – hogy most egy kicsit Hankisst idézzem –, akkor lehetett érdemben vitatkozni, ha az értékkutatásnál nem lehetett megcáfolni, hogy bizonyos életerzések a kérdőíven keresztül bizonyíthatóan megjelennek Kelet-Közép-Európában is.

Hogyan alakult a te személyes életed, mikor kerültél a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetbe?

Voltak mindenféle névtábla-átfestések a minisztérium és a különböző politikai csatározások kapcsán. 1980-ban a Népművelési Intézetből kivált a Művelődéskutató Osztály, és a továbbiakban mint önálló Művelődéskutató Intézet működött. 1986-ban a Művelődéskutató Intézet és a Népművelési Intézet összevonásával megalakult az Országos Közművelődési Központ. Ezek a cégtáblafestések azzal is jártak, hogy a kutatások egyre inkább társadalomtudományi kutatásokká váltak, és láthatóan elkülönültünk a Népművelési Intézet gyakorlati munkáitól. Arról nem beszélve, hogy azért apródonként külföldi konferenciákra is eljutotunk, papereket küldtünk ki, volt megfelelő gondolatcsere. Hankiss Elemér, Józsa Péter és sokan konferenciákra jártak, nekik köszönhető, hogy ma van művészet-szociológia, művészetpszichológia, és számos más, ehhez a területhez kapcsolódó szakszociológia is kialakult. Ennek eredményeképpen mi bátran dolgoztunk, hiszen akkor már a Nemzetközi Szociológiai Társaság részévé váltunk. Összehasonlító vizsgálatok készültek például Illinois állam és Magyarország között szabadidő és időfelhasználás tárgyában, ami azt jelentette – és más kutatások is –, hogy tulajdonképpen az úgynevezett nyugati társadalomkutatásokkal hasonló módon, módszerekkel és színvonalon tudtunk dolgozni. A külföldi konferenciák azt is lehetővé tették, hogy zsákszámra hoztuk haza és fordítottuk-fordítottuk a tanulmányokat, tehát nem volt igazi időbeli eltérés az úgynevezett nemzetközi mainstream tudományos iránytól.

Végül mikor kerültél át néhánymagaddal a Szociológiai Kutatóintézetbe?

Ez ismét egy politikai döntéssel függ össze. 1992-ben nagyon megtelt a hatalom kosara azzal, hogy Vitányi Iván létrehozta az Új Márciusi Frontot, az is ott működött, de ott voltak a liberálisok is, az SZDSZ-esek és mások, és ezt nagyon rossz néven vette a minisztérium. Így '92-re olyan feszült helyzet alakult ki, hogy március közepén egy tollvonással megszüntették az intézetet. Március 15-e előtt egy-két nappal megkaptuk az útilaput, március 31-ei zárással. És ott állt a Művelődéskutató harmincvalahány embere a teljes megsemmisülés szörnyű rossz érzésével és állapotában. A döntések egy része egyéni volt, akadtak közöttünk olyanok, akik elmentek más intézményekbe, más területre, vagy elmentek tanítani, mert képzettségük és érdeklődésük ezt lehetővé tette. Voltak, akik becsatlakoztak a Művelődéskutató Intézet különféle osztályaihoz. A Szociológiai Intézetben éppen Losonczi Ági volt az igazgató, és Vitányi Iván annyit tudott kiharcolni a minisztériumtól, hogy 12 ember státusza – akkor még fizetésről nem volt szó – átvihető a Szociológiai Intézetbe, ha befogadnak bennünket. Losonczi Ági elfogadta az ajánlatot, és április 2-ával ez a „12 dühös ember” átkerülhetett a Szociológiai Intézetbe. Nagy örömmel mentünk, és vittük a kutatásaink jelentős részét, illetve újakat is lehetett indítani.

A kandidátusidat mikor tudtad elkészíteni?

A kandidátusi disszertációm már 1988-ban készen volt, de a Vitányi-intézetben a teljesítmény sokkal inkább a minőségről szólt, semmint a papírszerzésről. Iván szintén nem tulajdonított különösebb jelentőséget a titulusoknak, és ezt az attitűdöt mi is többen átvettük. A kész dolgozat azonban már ott volt hűvös halomban, jó lett volna megvédeni. Azért ez 1992 után élesbe fordult, tudjuk, hogy gyakran a szervezésen múlik egy fokozat megszerzése. Így aztán 1993-ban szereztem meg a kandidátusimat.

A Szociológiai Intézetben volt-e olyan kutatás, amibe belekapcsolódtál, illetve ott milyen volt a társaság, a légkör, a hangulat és egyáltalán, a váltás? Gondolom, sok kollégát már személyesen ismertél...?

Többekkel dolgoztunk is együtt. H. Sas Judit tőlünk ment át a Szociológiai Intézetbe, tehát mindig élő volt a kapcsolat. Losonczy Ágival is létezett egy távoli, tisztelettudó kapcsolat. Hankiss Elemérrel meg a stábjával már korábban, lassan tíz éve dolgoztunk együtt, Neményi Marit is ismertük. Szóval nem volt ismeretlen a társaság, de mégsem volt egyszerű az élettér kinyitása, mert egy külön épületszárnyban kaptunk három szobát, oda költözött be a 12 ember. Ez a várbeli intézet... Így aztán bármi közös akció volt, átmentünk a főépületbe, mindig nagy tisztelettel és azért picit a szőnyeg szélén vártuk, hogy mi a teendő. A befogadó nyilatkozat mellett azért az intézet munkatársainak többsége azt mondta, hogy itt mindenki a szabad kutatás elve szerint dolgozik. Bármilyen téma jó, csak tessék tisztességesen végigvinni. Tehát a hangulat nagyon hasonló volt, mint a Vitányi-intézetben, arról nem beszélve, hogy komoly szakmai megbeszélések voltak, amire természetesen mi is – ugyanúgy, mint bárki az intézetből – eljártunk. Tehát az óvodaszisztéma is folytatódott, és tekintettel arra, hogy a művészetszociológiai kultúrakutatás vonalát vittük Vitányi Ivánnal és a kollégákkal, közösen gondolkodtunk Losonczy Ágival, H. Sas Judittal, Hanák Katival, tehát a munkánknak bizonyos értelemben megvolt a folytonossága.

Te óvodaszisztémának mondod, de talán inkább műhelymunka.

Később... A hetvenes években még valódi óvoda volt, mert nem lehet eltekinteni attól, hogy mi nagyon komolyan felnéztünk Vitányi Ivánra, Hankiss Elemérre, Hanák Katira, mindenkire, aki eljött támogatni, vagy bírálni a kutatásainkat. Viszont egymás között – és ebben Vitányi remekül moderált – a kemény bírálat ellenére is megtartottuk a tisztos, emberi viszonyokat. A Szociológiai Intézetben pedig valóban műhelymunka folyt, az már a felnőtttség terepe.

Neked volt saját kutatásod, vagy bekapcsolódtál mások kutatásaiba?

Volt saját kutatásom, mert lezártam a művészetszociológiai kutatást, és átvittük a kultúrakutatást, amit több hullámban végeztünk. Kultúrakutatás, közösségkutatás, a szabadidő kutatása, ebben mindig is volt kapcsolatunk, hiszen H. Sas Judit is kutatott szabadidőt, sőt ő a hetvenes években módszertani jegyzetet írt ebből a témából. Losonczy Ági magával az időproblémával foglalkozott. Ebből a szempontból is számos segítségre számíthattunk, és nagyon érdekes volt ütköztetni a sajátunkkal a különvéleményeket.

Mikor vállaltál szerepet és kinek a felkérésére a Magyar Szociológiai Társaság életében?

Én a kezdetektől tagja voltam... Ez abban a csodálatos időszakban történt, amikor az akadémiai intézetek autonómiával rendelkeztek, és nálunk vetésforgószerűen lehetett igazgatókat választani. Ez azt jelentette, hogy a jeles kutatók részben elvállalták az intézetigazgatást, de egy stábbal együtt, hogy ez a hivatalos megbízatás lehetőség szerint a saját kutatásukat és elképzeléseiket ne nagyon terhelje. 1994-ben, amikor januárban Hankiss Elemért választottuk meg igazgatónak, valamilyen csoda folytán három hónap múlva egyéves ösztöndíjat kapott Stanfordba. Hankiss Elemér teljesen váratlanul engem választott helyetteséül, mert volt tapasztalata arról, hogy én hogyan dolgozom az értékutatásokban. Ez egy időre nagy megdöbbenést és rácsodálkozást váltott ki az eredeti Szociológiai Intézet munkatársai körében. Feltették nekem a kérdést, honnan veszem magamnak a bátorságot, hogy a felkérésre igent mondjak, és nem kérdezem meg a közösséget, hogy ők mit gondolnak. Erre nem lehetett bölcsebbet válaszolni, mint azt, hogy a puding próbája az evés, és azt is mondtam, nézzük meg, mire megyünk ketten. Közben az adminisztráció csak nőtt, és nőtt a feszültség is az Akadémia és az intézetek között.

Ha jól sejtem, az MTA intézeteinek átalakítása, a különböző akadémiai vezetők koncepciói egyre nehezebb helyzetbe hozták az intézeteket.

Minden évtizedben megjelent az akadémiai intézetek átalakításának igénye, szükségessége, hol együtt a kettő. A folyamat erőteljesen attól függött, hogy az aktuális elnök és környezete hogyan viszonyult a különböző diszciplínákhoz, hol akarták fokozni az ellenőrzést és az adminisztrációt, ehhez mindig jó terep volt a természettudományok és társadalomtudományok szembeállítására. A diszciplínák közötti áldatlan háborúskodásból a bölcsészettudományok és a társadalomtudományok mindig vereséggel, vagy nehezebb helyzetben kerültek ki, mert újabb és újabb érvágások történtek. Egyrészt nehezen lehetett megértetni azt az alapvető ellentmondást, hogy egy laborban dolgozó kitűnő tudós bizony reggel bemegy a

laborba, és éjfélkor még ott van, egy társadalomkutató pedig veszi a hátizsákját, és elmegy terepre, vagy otthon ül, és gondolkodik egy papírral és ceruzával. Hol vannak az intézetekben a társadalomkutatók? Ez a sejtelmes kérdés örökké ott lengett a párbeszédekben és a párbeszédük körül, mint egy burok, a gyanakvás burka. Ott lebegett körülöttünk, hogy ezek az állandóan vitát kezdeményező, fölöslegesen kötözködő bölcsészek, a humán tudományok és társadalomtudományok kutatói még a kákán is csomót keresnek, és nem elég egzaktak, nem elég precízek...

Nem elég hatékonyak...

Igen, aztán jött a hatékonyság.

...és nem elég profitábilisak...

Hát nem.

Visszatérve a Szociológiai Társaságra...

Igen, egy ideig mint tag a művészetszociológiai szekcióban dolgoztam. Döntően S. Nagy Katival, Szilágyi Erzsébettel, Wessely Annával, tehát mindazokkal, akik akkor ezzel foglalkoztak... Banyár Magdival, aki akkor még hallgató volt, és a nagy korkülönbség ellenére, Veres Andris irodalomtörténésszel. Nagyon sokféleek voltunk ugyan, de például egy ilyen civil szervezet ernyője alatt a művészetszociológiai szakosztály köszönte, nagyon jól volt, sokat dolgoztunk. Nyertünk OTKA-kutatást, csináltunk egyfajta szociológiatörténeti összeállítást stb. S. Nagy Katit követően átvettem a szakosztály irányítását, majd pedig 1996-ban, amikor Kovách Imre a nagy konferenciát követően más irányba kezdett el kutatni, a titkárságot is. A társaság vezetésében 1996-tól folyamatosan részt veszek.

Mikor kezdted a Kultúra és Közösség folyóirat szerkesztését, amit A.Gergely Andrással végeztetek, és sok nehéz perióduson mentetek keresztül, persze elsősorban a források megszerzéséért kell küzdenetek. Mikor indult a KÉK az életedben?

A KÉK már 76-tól az életemben volt, mert a nevezett „óvodában” különböző tematikus számokat állítottunk össze kutatások, esszék, esszé tanulmányok kapcsán, és az akkori szerkesztésben „óvodai tagként” részt vettünk.

Akkor a KÉK mióta létezik?

1973 óta, Vitányi Népművelési Intézetbe kerülésétől. A folyóirat is átkerült, B. Vörös Gizella volt a főszerkesztő hosszú időn keresztül, a Kultúra és Közösséggel együtt ő is átjött, a 12 ember között. 1996-ban azonban a minisztérium megszüntette a támogatást, mondván, vannak egyéb szaklapok, ott van számos

terület, amelyet más periodikák lefednek. Akkor egy évig szünetelt, de nem szűnt meg a lap, és 1998-ban újraindítottuk. Akkor már én vettem át a főszerkesztését, és maradtak kollégák, akik besegítettek, részben pedig kialakult ez a perszonálunió A.Gergely Andrással, egy nagyszerű barátságon alapuló együttműködés. András olyan tudással rendelkezik, amely nekem lenyűgöző érték emberileg és szakmailag is, és így 1998 óta kötelékben repülünk.

Emellett tanítasz is, mert én legutóbb az ELTE-n, egy művészetpedagógiai konferencián találkoztam veled, és úgy emlékszem, egy tanítványodat kísérted, ott ültél az előadásán...

Tanítottam tíz évig Pécsen, és ezután következett évtizedeken át a Budapesti Gazdasági Főiskola, majd Egyetem. Ott is alapvetően szociológiai tárgyakat tanítottam, bevezetést a szociológiába meg szabadidő-szociológiát, családszociológiát – életmód-kultúra-szabadidő, ez volt a hívószó. Mivel újabb és újabb kutatási eredményeink voltak, ezeket be lehetett vinni a képzésekbe, és a kutatásokkal szemléltetve egyszerre módszertant is, elméletet is mutathattam az ifjúságnak. És legalább tíz éve vagyok a Testnevelési Egyetem Társadalomtudományi Doktori Iskolájának egyik tanára. Így aztán vannak nagyon érdekes doktoranduszaim, akik gondolkodnak a világról, a test, a művészet kapcsolatáról. Őket tudom egy kicsit tutorálni, meg hát belefeledkezni, mert ha a doktoranduszban van spiritusz, akkor ez egy olyan közös tanulási folyamat, ami bearanyozza az ember életét. Ezt minden pátoz nélkül mondhatom. Azon a bizonyos konferencián például egy nagyon tehetséges doktoranduszomat kísértem, akivel keressük az új lehetőségeket. Abszolút két lábbal áll a földön, de nagyon kellett az az összeérési idő, hogy mi egymást így támogassuk.

2020-ban ez a tudományterület nem olyan népszerű, mint a hetvenes–nyolcvanas években volt, nem olyan „trendi”... a fiatal kollégák ismeretében hogyan látod, megőrizte azt az ethoszt, amelyet a társadalom monitorozása, önismerete és humánus értékek felé terelése jelentett egy korszakban? Hogyan változott, te hogy látod?

Gyökeresen megváltozott. Nagyon tehetséges, nagyon jól képzett, nagyszerű középkorú és fiatal kollégáink lettek, de teljesen más gondolkodásmóddal, ambíciókkal és attitűdökkel, s sajnos kevés humán műveltséggel – azért ezt meg kell jegyezni –, aminek az az eredménye, hogy sokkal szimplábban látják a világot, sokkal kevésbé érinti meg őket a társadalmi mozgásokban a mélység. Az összefüggések inkább a mátrixokból következnek, nem az emberi kapcsolatokból. És mint az orvostudományban az orvos a beteget tárgynak tekint, mert különben nem tudja gyógyítani – bocsánat a rossz példáért, de valami hasonló történt a társadalomtudományban is –, elemszám van, darabok, válaszok, de maga a személyiség, annak

lehetőségei, a gondolkodás fontossága, izgalma, vagy esetleg a meggondolatlanság, a tévutakon járó, de kereső ember iránti érdeklődés, hát ez bizony elég csekély.

Érdekes, hogy most, beszélgetésünknek ezen a pontján az embert helyezted előtérbe. Ha ebben a kérdésben létezik személyes hitelesség, az nálad 1000 százalékos. Amikor a barátok betegágya mellett állsz, egészen a végső pillanatig kíséred őket... vagy egy fiatal kolléga temetésén is ott vagy.... mindig azt érzem, hogy neked az ember a fontos.

Nem is tehetek mást, ugyanis elemi tapasztalatunk – és erről vagy beszélünk, vagy sem –, hogy szeretnénk magunkat elfogadtatni másokkal. Ezt az igényünket azonban nem lehet ráerőszakolni a külvilágra, ez fordítva működik. Másokat kell előbb elfogadni, megérteni ahhoz, hogy mi is vágyjunk a mások elfogadására. Nagyon tanulságos volt nekem a mértékadó férfiak példaadása, ami meghatározza ezeket az attitűdjeimet. Egyrészt a nagyapám, aki rendkívül művelt és intelligens ember volt, és aki, miközben ő a saját gyerekeit veszítette el, úgy mondta el az édesanyám halálát, hogy engem próbált megerősíteni, hogy mi azért ott vagyunk egymás számára. Vagy az is példa számomra, ahogyan nehéz helyzetekben Vitányi Iván – minden harc és vita ellenére – a pótapaságot magára vállalta. Természetesen ugyanolyan autoriter volt, mint a nemző apám, mégis volt szabadságom, amit tiszteletben tartott. Vagy a későbbiekben, nagy formátumú kutató kollégák, barátok esetében hasonlóképpen, érték, hogy közel kerülhettem hozzájuk. Míg azonban a hozzám korban közel álló, nagyon tehetséges férfi kollégákkal ilyen testvéri viszonyba kerültem, az intézet nagyasszonyaival – s ez nyilvánvalóan szociálpszichológiai változás – sokkal később alakult ki a jó kapcsolat, ott ez nehezebb volt, a meggyőzés hosszabb folyamatáról mesélhetnék, de mégis úgy fogadtak be, időskorukra, ami számomra egészen megrendítő és megható.

Talán az alázatot érzékelték benned, hogy te nem egyéni tudományos karrierre vágytál, hanem ezt a fajta közösségépítő, szolgáló, összetartó, akceleráló szerepet vitted, ami egyre fontosabb lett, párhuzamosan azzal, ahogy a tudományterület maga mind nehezebb helyzetbe került. A pályád még abszolút folytatódik, szerkeszted a KÉK-et, viszed tovább a tutori munkád, a szociológiai társaságbeli szereped, de ebben a periódusban te mit tartasz személyesen a legnagyobb sikerednek a pályádon?

Az, hogy Magyarországon évtizedeken át lehetett kultúrakutatást végezni, biztos, hogy jelentős eredmény, még ha nem az én érdemem is. Az, hogy a *Kultúra és Közösség* két éve támogatás nélkül működik, önkéntes alapon, és a kiadó hozzájárulásával, fontos szempont. Az, hogy amikor én szükségét éreztem, hogy készüljön egy publikáció, készüljön egy előadás, azt megtettem, de a kreditpontokért való háborúzásból igyekeztem magamat kivonni. Ez engem ebben a formában nem vonzott.

De milyen jó tanulságokkal járhatnak bizonyos szakbizottságok... Én tagja voltam három ciklusban a szociológiai szakbizottságnak, amely a nagydoktorira terjesztette elő a kollégákat, és ennek az lett a végeredménye, hogy azt mondtam, ez az a fórum és ez az a folyamat, amelyben nem vagyok hajlandó részt venni. Nem leszek tőle nagyobb tudós, nem leszek tőle külön ember. Akkor inkább olvassak, tanuljak, törődjek a csoportommal, mert 2008-tól kezdődően az intézet folyamatosan vészhelyzetben volt. Ha akkor nem foggal-körömmel kaparjuk ki a lehetőségeket, ha nem pályázunk ész nélkül, mindenki mindenre, és ha nem dolgozunk akkora erővel, akkor már a 2008-as időszakban elsöpörnek minket. Az összevonásra így csak 2012-ben került sor, ami szintén annak a vezetői technikának köszönhető, hogy ha behívtak is raportra, a tőlem telhető legnagyobb udvariassággal végighallgattam, és időnként elmondtam a magam nagyon egyszerű érveit, majd pedig amikor kijöttem, úgy jártunk, mint a Jókai-regényben Baradlayné férje halálakor, amikor is azt mondja: „mostantól minden másképpen lesz”. Az én ellenállási vágyam effajta. Meg a játék. Játék egy picit a hatalommal, a lehetőségekkel, a veszéllyel, de nem a hangerővel. Inkább nézzük meg, mit és hogyan lehet a legjobban és a leggyorsabb módon megoldani. Egyrészt, ha van felesleges adminisztráció, essünk túl rajta, csináljuk meg, és ne nyafogjunk. Ha azonban a kollégákat kellett megvédeni, az a sok tanulság, tapasztalat, amit a Vitányi mellett töltött évtizedek felhalmoztak, mindig azt jelentette, hogy az intézet megérdemli azt a felelősségvállalást, hogy ha kell, még a disznóságot is próbálom megvédeni.

A másik dolog, amit nagyra becsülök, hogy a kollégák megértették, bejárni akkor kell, amikor dolgozunk van egymással: szakmailag, emberileg. Akkor gyorsan mindent intézzünk el, egyébként tessék kinek-kinek a saját terepén, a habitusa szerint dolgozni. Ennek volt egy másik oldala is: ha feladat van, engem abszolút nem tud meghatni sem a szombat-vasárnap, sem más privát probléma, tehát ha elvállalunk közösen valamit, akkor nincs kibúvás. A példa ismételten sántít, de neked, az örök rádiósnak világos, hogyha bent vagy a stúdióban, és az óra elindul, az adás nem várhat. És ha csapat ül az asztalnál, akkor nem beszéljük le a másikat arcátlanul, mert ha 20 másodperc jut egy szereplőre, akkor nem beszéljük le a kollégát. Tiszteletben tartjuk a kérdezőt, tiszteletben tartunk más egyéb helyzeteket. És nem 00-kor kezdődik a feladat, hanem minimum előtte 5 perccel, és hogy mindenkor mindig készülni kell, és mindig tiszteletben tartani a másik személyiséget, a másik adott pillanatnyi pozícióját, diszpozícióját, és figyelemmel lenni nemcsak a kognitív szituációkra, hanem az érzelmi viszonyokra.

Amit most elmondtál, egy mai vezető számára úgy definiálhatnánk, hogy igazi teamplayer, csapatjátékos, hogy motivált, és ez az a „mindset”, ami a csapat teljesítményét erősíti. Ha valaki ezt meg tudja őrizni, konzekvensen, az valóban teljesítmény.

Timea, köszönöm, hogy vállalkoztál erre a beszélgetésre!

Köszönöm! Köszönöm, hogy készültél, hogy vállalkoztál rá, és nem úgy tekintek a beszélgetésre, mint nagy múltidézésre és köldöknézésre, hanem ilyen az életem, én ilyen vagyok, és ezt vállalom.

IRODALOM

HORVÁTH JUDIT (2000) *A magyar művelődés helyzete a harmadik évezred küszöbén, avagy, A Magyar Művelődési Intézet tevékenységének bemutatása*. Szegedi Egyetemi Könyvtár: Hozzáférés: <http://www.kerektopurak.hu/szakedolgozat/szakedolgozat.htm>

JÓZSA PÉTER (1973) *Kulturális blokkok Budapesten*. Budapest: Népművelési Intézet.

TIBORI TIMEA (2018) A kultúra fogalmának változásai a 80-as évektől. *Kultúra és Közösség*, 43–60. Hozzáférés: <http://kulturaeskozosseg.hu/pdf/2018/1/03.pdf>

TÁRSADALOM

- 29 Valuch Tibor
Közelítések a mindennapok kultúrájához 1948–1989
- 43 Tardos Róbert
Kultúra és közösség a járvány szorításában
- 56 Csepeli György–Örkény Antal–Zsigó T. Ferenc
Közép-európai fővárosok mentális térképei
Attitűdök, értékek, identitások
- 75 Nagy Péter Tibor
Oktatásszociológusi köszöntő a *Kultúra és Közösség* szerkesztőjének
- 85 Wessely Anna
Gondolatok a nők munkájáról Tibori Timeának
- 93 Tardos Katalin–Paksi Veronika
Tudományos karrierutak kutatói értékelése: női és férfiperspektívák

VALUCH TIBOR

KÖZELÍTÉSEK A MINDENNAPOK KULTÚRÁJÁHOZ 1948–1989

Bevezetés

Az államszocialista rendszer kialakulása összetett változásokat hozott magával Magyarországon nemcsak a politikában, a gazdaságban és a társadalomban, hanem a mindennapi életben, a mentalitásban és az értékrendszerekben is. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a politikai és ideológiai feltételek átalakulása milyen hatást gyakorolt a kultúrára, a társadalmi magatartásra, a mindennapi életre. A politika és a mindennapi élet, a kommunista ideológia és a mindennapi élet gyakorlatának viszonya az értékrendszerekben, magatartásformákban, a köz- és magánterek formálódásában egyaránt tetten érhető. Szintén izgalmas elemzési szempont a hagyományos, alapvetően individualista, polgári gondolkodásmód és a rendszer által kialakítani próbált, a közösség elsőbbségét kiemelő, új szocialista embereszmény között feszülő ellentmondások és konfliktusok kérdése is. Ennek praktikus megjelenési formájává vált többek között a fogyasztás, amelynek felértékelődése a hatvanas évektől jelentősen befolyásolta az egyes társadalmi csoportok gondolkodását viselkedését. Ezek áttekintése révén lehet megérteni, hogyan változott meg a mindennapok kultúrája az államszocializmus Magyarországon.

Ideológia, politika és társadalom a kommunista hatalomátvétel után

A második világháború befejeződését követően a Szovjetunió érdekszférájába került országban megkezdődött a totális diktatúra kiépítése. A megváltozott társadalmi és politikai viszonyok között az ideológia gyorsan elvesztette eredeti funkcióját, dogmává, kvázi „vallássá” merevedett. A marxizmus–leninizmus „tanítása” – a „klasszikus szocialista rendszer” viszonyai között – a társadalom valamennyi tagja számára kötelező volt, az ettől eltérő értékek nyilvános képviselést tiltották. Az egyetlen „tudományos megalapozottságú álláspont” az uralomra került kommunista párt számára azért volt fontos, mert ezzel megakadályozhatónak tűnt az annak ellentmondó értékek és értelmezések képviselése. Magyarországon ez azt jelentette, hogy az 1950-es évek elejétől hosszú időre gyakorlatilag megszűnt a szó-

lás- és véleménynyilvánítás szabadsága. A társadalom radikális átformálásának programjában kiemelt szerepet kapott a kommunikáció átalakítása és a nyelv jelentéstartalmainak megváltoztatása. A hivatalos nyelvhasználat legtöbb eleme a paternalizmus és a katonai nyelv szókészletéből eredt. Ha változásról vagy a társadalmi-politikai átalakulásról esett szó, a „harc” volt a leggyakrabban használt kifejezés. A militáns nyelvhasználat értelmében a termelés valójában „csata”, a hiba pedig az „ellenség támadása”. A felmerülő kérdésekre csak a „párt segítsége” alapján lehetett választ adni.

A kommunista párt számára az általa képviselt ideológia következtében vált fontossá a kultúra és a társadalom valamennyi szférája feletti uralom. A totális hatalom önmagát tartotta minden érték forrásának.

1948 után tehát Magyarországon is kísérletet tettek az ország, a kultúra beolvasztására abba az idegen hagyományba, amelyet előbb a sztálini, később a szovjet birodalmi politikává silányított államszocializmus fémjelzett. Az 1956-os magyar forradalom már jelezte az átorientálás sikertelenségét, így a Kádár-korszakban ennek már egy módosított és moderált változatát igyekeztek megvalósítani.

Az egytényezősé váló politikai-társadalmi életben folyamatosan új mentálisformák, magatartásminták jöttek létre, átrendeződtek az értékek, a vita helyét a hatalmi kinyilatkoztatás vette át. A kommunista hatalomátvétellel együtt járó társadalmi átrendeződések pedig jelentős társadalmi csoportok helyzetét, státuszát változtatták meg, lényegében értelmetlen áldozatokat követelve. Az ötvenes-hatvanas évek magyarországi társadalmi átalakulása szituációs hasonlatosságot mutat a kolonizációval, amikor az idegen hatalom és értékek képviselői eszközökben nem válogatva fogadtatják el az általuk képviselt hatalmat és társadalmi rendet a meghódítottakkal, akiknek a legkisebb esélyük sincs a mérlegelésre; arra hogy elfogadják, vagy elutasítsák az újat.

A hatvanas évek végétől a kádári konszolidáció kibontakozása – eredeti szándékaival ellentétesen – lehetővé tette, hogy az ország lassan eltérjen a szovjet típusú társadalomszerveződéstől, elsősorban a második gazdaság dinamikus térhódítása révén, majd a nyolcvanas években az egyes társadalmi csoportok – részleges – gazdasági autonómia-teremtési folyamata felgyorsult, és egyre szélesebb rétegeket ért el.

Természetesen ez a négy évtizedes korszak sem tekinthető egységesnek, még akkor sem, ha az ideológiai és politikai feltételrendszer az 1948–1989 közötti években nem változott meg alapvetően. A hatvanas évek közepéig létező hatalmi modell egyértelműen totális, ettől kezdve pedig fokozatosan autoriter jellegűvé vált. Ennek megfelelően változott a hatalom, a társadalom és a kultúra viszonya is.

1948–49-től a domináns európai kulturális tradíciót a szovjet mintájú kulturális és értékrendszer váltotta fel. Ez a rendszer a maga merevségében a hatvanas

évek első feléig állt fenn. A hatvanas évek közepétől másfél évtizeden keresztül a kultúrát, a társadalmat az oldódás és a nyitás jellemezte. Lassú távolodás a dogmatikus marxista-szocialista eszményektől, oldódás az ország nemzetközi elszigeteltségéből, nyitás az új szellemi teljesítmények, kezdeményezések, a hétköznapokat egyre dinamikusabban átfórmáló tömegkommunikációs világkultúra, a modern művészeti irányzatok adaptációja felé. Ez volt az ún. három T – tiltás, tűrés és támogatás – kultúrpolitikai rendszerének az időszaka. A korszak elejét a tiltás és a támogatás dominanciája jellemezte. A szocialista korszak utolsó évtizedének magyarországi kultúráját a „kapcsolódó kultúra” fogalmával lehetne leírni, ami elsősorban a magyar és az európai kultúra műhelyeivel való kapcsolatteremtés akadályainak lassú megszűnésével járt. A társadalom- és kultúrpolitika már nem törekedett a szocialista eszmények kizárólagosságára, megelégedett a látszólagos hegemonia fenntartásával. Ez is azt mutatta, hogy a nyolcvanas évek közepén a marxista ideológia elvesztette korábbi kizárólagos szerepét, a monolitikus hatalom fokozatosan kénytelen volt engedni a társadalmi nyomásnak, a változások igényének.

A hétköznapok kultúrája – a társadalmi tér vizualitása

Közterek, tárgyak, tartalmak

A köztér, az utcakep, a közintézmények belső tere, a munkahelyek és a lakások berendezési módja alkotja a mindennapi élet kereteit, az egyéni-társadalmi tevékenységek tárgyi feltételeit, külső körülményeit. Vizuális és tárgyi kultúránk szorosan összefügg az adott társadalmi-gazdasági viszonyok által kialakított életmódtípusokkal. Magyarországon a társadalmi terek a politikai változások függvényében az 1948 és 1990 közötti időszakban többszörös funkcióváltáson mentek keresztül. Az első két évtizedes periódusban az ideológia és a propaganda egyeduralma volt a jellemző, a másodikban, pedig a „kvázi fogyasztói társadalom” értékeinek egyre markánsabb megjelenése, közvetítése és a terek részleges humanizálódása.

A negyvenes évek végétől a magyarországi közterek által nyújtott vizuális élmény is jelentősen átalakult. Eltávolították azokat a rendszerint reakciónak, retrográdnak, nacionalistának ítélt alkotásokat, amelyek a Horthy-korszakra emlékeztettek, vagy a hatalom megítélése szerint a szocializmussal szemben álló értékeket közvetítettek. Így a vallásos jelképek, vallási tárgyú műalkotások nagy része is eltűnt a közteterekről, és az új követelményeknek megfelelő alkotásokat állítottak a helyükbe. A korszak jellemző köztéri alkotása az ideológiai, politikai üzenetet tartalmazó emlékmű, amelynek alakja optimizmust és dinamizmust sugározva, a „szébb jövő” ígéretét közvetítette.

A Rákosi-korszak jelképévé vált, nyolc méter magas Sztálin-szobrot 1951. december 16-án 80 ezer ember jelenlétében avatták fel Budapesten, az akkori Fel-

vonulási téren. Mikus Sándor alkotása az ötvenes évek első felében betöltötte a propaganda által kitűzött célt. Nem csupán a korszak jelképévé, hanem kultikus tartalmakat is hordozó bálvánnyá vált, amelyben – a kommunista párt vezetőinek értelmezése szerint – „egy évezred magyar történelmének valamennyi progresszív törekvése megtestesül”. A *Szabad Nép* korabeli cikke úgy vélte, „a városunk fölő magasodó Sztálin-szobor azt hirdeti, [...] hogy a hazát szeretni és hűnek lenni a Szovjetunióhoz, hazafiasnak lenni és proletár módra nemzetközinek lenni – egyet jelent” (*Szabad Nép* 1951:3). A Sztálin-szobor felállításának és ledöntésének is igen sajátos a szimbolikája. A megrendelő egyértelműen az eszmei-birodalmi kötődést akarta kifejezésre juttatni a monumentális méretű köztéri alkotás létrehozásával. A ledöntése pedig nyilvánvalóan annak a rendszernek a bukását is kifejezi, amelyik a bálványt létrehozta. A Sztálin-szobor ledöntését követően a fővárosi köznyelv sokáig ironikusan „Csizma térként” emlegette a teret, amelynek ismételt birtokbavételét az 1956-os forradalom napjaiban az is jelezte, hogy a térdmagasságban elvágott szobor talapzatát nemzeti színű zászlókkal díszítették. A ledöntött szobrot egyébként 1956 októberében Budapest központjába vontatták, és a tömeg napokon keresztül szorgos munkával darabokra törte. A szerencsésebbek egy-egy darabot évtizedeken keresztül őrizgettek otthonukban.

Az 1956-os forradalom után a ledöntött Sztálin-szobrot nem állították helyre. A térre 1965-ben Lenin-szobor került, amely 1988-ig maradt a helyén kultikus alkotásként, akkor felújításra hivatkozva leemelték a talapzatáról, és már nem került vissza. A Lenin-szoborral díszített Felvonulási tér/Dózsa György út évtizedeken keresztül a kiemelt állami, politikai tömegrendezvények színtere volt.

A közterek használatának az ünnepi alkalmakkor megvolt a pontos koreográfija. A felvonulásokhoz a települések központi részén rendszerint dísztribünöket építettek, ahol a helyi vezetők, gyakorta egy-egy országos vezető társaságában, fogadták az adott téren, utcán „lelkesen” felvonuló dolgozók köszöntését. Az ünnephez kötődően rendszerint elkerülhetetlen volt a szovjet hősi emlékművek, a nagyobb településeken a Lenin-szobrok megkoszorúzása, ahol a politikai és állami vezetők mellett a dolgozók, az ifjúság képviselői is virágot helyeztek el. A szigorúan ellenőrzött tereken a spontán megmozdulásoknak nem volt helyük, erről a rendőrség gondoskodott.

Az ötvenes évektől a középületek a propaganda eszközeivé váltak. Homlokzatukat vörös csillagok díszítették, a községházák előtt 1956-ig szégyen- és dicsőségtáblák álltak. Ezt követően a magyar közterek és az általuk nyújtott vizuális hatások is fokozatos átalakulásokat mentek át. A hatvanas és hetvenes években csökkenő mértékben, de megőrizték ideológiaközvetítő szerepüket. A hatvanas évek elejétől a magyar városok többségében Lenin-szobrokat emeltek. Nyíregyhá-

zán például az 1980-ban felállított Lenin-szoborral az addigi Szabadság tér neve Lenin térre változott. Az aktuális jelszavakat hordozó táblák az utak mentén, a gyárak, intézmények falain a hetvenes évek végéig országszerte megtalálhatók voltak. A háborút követő évek során, szinte minden magyar település központi helyén, igen gyakran a templomkertben vagy közvetlenül mellette, emlékművet állítottak a második világháborúban elesett szovjet katonáknak. A kegyeleti funkció ezek esetében másodlagossá vált, az ott élők számára elsősorban a szovjet impérium részévé válást szimbolizálták.

Az ötvenes évekkel ellentétben a Kádár-korszakban az állami és a pártvezetők portréi már nem vagy csak egyre kevésbé tartoztak a közterek, nyilvános terek állandó díszítőelemei közé, a hetvenes években már csak az állami és munkásmozgalmi ünnepek alkalmából rendezett felvonulásokon, nagygyűléseken kerültek elő s maradtak a rituálé elengedhetetlen részei. A technikai fejlődés ezeket a köztéri elemeket sem hagyta érintetlenül. Nyíregyházán például a hetvenes évek közepén már megvilágított, formatervezett reklámtáblákat, propagandaeszközöket helyeztek ki, a városi utak mentén jelszavakat tartalmazó táblák igyekeztek erősíteni a társadalom ideológiai elkötelezettségét. A tárgyak, a terek, az épületek, a köztéri művészeti alkotások közvetítették az ideológia leegyszerűsített üzeneteit.

A fogyasztást népszerűsítő reklámok, köztéri plakátok az ötvenes években gyakorlatilag majdnem teljesen elveszítették korábbi szerepüket. A hatvanas évek konszolidációs politikája a fogyasztás előtérbe állításával újra egyre nagyobb teret nyitott a reklámnak. A vizuális hatásokra építő köztéri reklám azonban még a hetvenes években is fantáziaszegény volt, s a fogyasztás mellett gyakran pedagógiai tartalommal is rendelkezett. A kereskedelmi reklám igazán dinamikusan csak a nyolcvanas évektől vált ismét a társadalmi tér elválaszthatatlan tartozékává. A szocialista korszak közterei által közvetített vizuális hatások általában ingerszegény környezetről tanúskodtak.

A szocializmus építészetére jellemző volt egyfajta megalománia, a monumentális épületek, köztéri alkotások létrehozása. 1950 után az építészetnek is elkerülhetetlenül meg kellett felelnie a szocialista realizmus követelményének. Az effajta építészet elsődleges funkciója az egyenlőségnek, a munka és az élet összetartozásának, a közösségi élet magasabbrendűségének a közvetítése volt. Az épületeknek, köztereknek tükrözniük kellett a szocialista gazdasági rend fölényét, a munkásosztály hatalmát és célkitűzéseit. Az „új élet” megteremtését szimbolizáló szocialista városok – például Sztálinváros/Dunaújváros – építészei igen gyakran olyan épületegyütteseket, köztereket hoztak létre, ahol zöldövezetnek nem jutott hely. A kizárólagossá vált szocreál építészeti elmélet és gyakorlat formakészletét az eklekticizmusból emelte át.

A magyar építészet második világháborút megelőző modernista fejlődési folyamatát az ötvenes évek elején a szocreál stíluseszménye megszakította. A „haladó hagyományok” erőltetése egy időre lehetetlenné tette az építészek számára, hogy alkalmazzák az építészet modern törekvéseit. Változás csak az ötvenes évek végétől következett be, ám a formai kötöttségek alóli megszabadulással együtt járó újító hullám a hatvanas évek közepére kifulladt, s az országban szinte mindenütt ugyanolyan jellegtelen épületek kezdtek épülni. A „sivár modernség” alkotásai egyáltalán nem alkalmazkodtak környezetükhöz, sőt az új, a korszerű építészet kizárólagos megjelenítőiként tüntetően szemben álltak a régi épületekkel. E leegyszerűsítő szemlélet jegyében „tarolták le” egyes városok történelmi központját, hanyagolták el értékes műemléki együttesek helyreállítását.

Az „arctalan építészet” a hetvenes évek első felétől fokozatosan háttérbe szorult, új műhelyek alakultak. Fontosabbá váltak az épületeknek a környezettel alkotott viszonyai, az utcák és terek szerepe. Az építőművészet mozgásterét behatároló külső feltételek a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójától megváltoztak. A gazdasági válság miatt fontosabb lett a takarékoság, az állami beruházások csökkentek, a „mindent elsöpörni” szemlélet helyébe az értékmegőrzés elve lépett. Az építészeti szemlélet pedig sokszínűbbé vált azzal, hogy a modernség – olykor – túlzott leegyszerűsítéseivel szemben megjelent a kifejezésbeli gazdagságra törekvés, a történelmi emlékezet felidézése, a funkcionalitás figyelembevétele mellett az alternatív megoldásokat kereső, az ökológia kérdéseit előtérbe állító szemléletmód.

Magánterek, lakóterek – kívülről és belülről

A településeken belül a házak és intézmények elhelyezkedése és rendje a helyi társadalmi viszonyokra is utalt. A lakóház helye a településen, a lakás mérete és minősége mutatta tulajdonosának a társadalomban elfoglalt pozícióját. Annak ellenére, hogy a társadalmi szokásrendszer a hatvanas–hetvenes években még a falvakban is jelentősen átalakult, megőrződött valamennyi a korábbi térbeli szerkezetből, presztízsből.

A szocialista korszakban épített lakótelepeknek a tömeges lakásigények kielégítése mellett a társadalmi nivellálódást is elő kellett segíteniük, a technológia és az ideológia összekapcsolódása jegyében. Lakótelepek már az ötvenes években is épültek, de rendszerint csak néhány ezer fő számára teremtettek új lakásviszonyokat, másrészt hagyományos kivitelezésű, többnyire alacsony, 3-4 emeletes épületekből álltak.

A szovjet nagypaneles házgyári technológia meghonosítását követően az 1967-től épülő, átlagosan 20-40 ezer fős lakossággal rendelkező lakótelepek kezdetben a városok peremén jöttek létre, majd fokozatosan közelebb kerültek a városok belső

területeihez. A „modernizációnak” történelmi városrészek, így Óbuda, Debrecen, Kecskemét történelmi városmagja is teljes egészében áldozatul estek.

Az új lakóterület helyének kiválasztásakor figyelmen kívül hagyták az életminőséggel kapcsolatos elemi igényeket, az adott város településszerkezetéből fakadó követelményeket, a közlekedés rendszerének kérdéseit. Magyarországon a hatvanas–nyolcvanas évek között épült lakótelepek vizuálisan érdektelenek. A többnyire négyszintes fekvő, vagy tízszintes álló hasábformával együtt járt a szerény – átlagosan 45–53 m² – alapterületű lakás, a monotonia. A tényleges lakótelepi térben olyan alacsony volt a tárgyak száma, oly kevésbé változatosak az alkalmazott formák, hogy hagyományos értelemben vett vizuális rendről alig lehet beszélni. Ezeknek a tereknek a funkciója a biológiai létfenntartás minimumára redukálódott. Végső soron a panelházakból álló lakótelepek alacsony szintű lakáskomfortot jelentenek, a ritka kivételektől eltekintve. 1985-ben országosan 408 lakótelep 518 ezer lakásában 1,6 millió fő lakott. A tömeges állami lakásépítések a nyolcvanas évek második felében gyakorlatilag megszűntek. Már nem épült több „egyenpanel” épület. Ezt az évtized során felváltotta az egyéni igényekre figyelő magán- és társasházi lakásépítés. A kibontakozó lakóház-építészet, az újra kialakuló új középosztályi és jómódú társadalmi csoportok reprezentációjának eszközévé vált.

A kor „szocreál” építésze főként a már meglévő városi tereket alakította át, a falusi térségekben kevésbé érvényesült. Itt a hatvanas–hetvenes évek fordulóján bontakozott ki egyfajta egységesítési kísérlet, a kockaházak, a sätortetős házak építésének szorgalmazásával. Ezt a hetvenes évektől fellendülő magánéros házépítés váltotta fel, ami sokféle stíluslelemből álló, a vagyoni helyzetre is utaló lakótereket teremtett. A városi és a falusi lakásviszonyok között alapvető különbség, hogy a falusi házakban a lakások a városiak jelentős részénél sokkal tágasabbak, az épület viszonya is harmonikusabb a környezethez.

A hatvanas–hetvenes években a faluról városba költözök nemcsak lakóhelyet, hanem életmódot is váltottak. Rendszerint elhagyták régi tárgyaikat, bútoraikat, és az új környezet által diktált normákat követve rendezték be lakásukat. A használati tárgyak radikális cserélődése a hetvenes évek folyamán a falusi háztartásokban is végbement. A kockaházakat építők már nem vitték magukkal korábbi eszközeik többségét. A hagyományokhoz való ragaszkodás és az újíto kedv ellentétét jelezte, hogy a hetvenes években épített új falusi házak jelentős részében, ha részben átalakítva is, de meghagyták a reprezentatív teret jelentő tisztaszobát.

A falusi lakások belső rendjében az első jelentős átalakulás a hatvanas évek második felében kezdődött. Az új bútorok – ezek már nem kézműves munkák, hanem bútorgyárak termékei – az ekkoriban házasodók otthonaiban jelentek meg. Általában egy kihúzható kétszemélyes kanapéból, két szekrényből, egy fé-

nyezett asztalból és négy kárpitozott székből álltak. A hetvenes évek közepétől a falusi háztartásokban is a szekrényoros berendezés vált általánossá, ami általában két fotelből, két székből, egy dohányzó asztalból, egy kétszemélyes kanapéból és a 4-5 tagra osztott szekrényorból állt. Az újabb modernizációs hullám meghonosította a franciaágyat, elfogadottá tette a külön étkezőtér kialakítását, és a lakások megnövekedett szobaszámának megfelelően átalakította a lakótérhasználati szokásokat. Amíg a korai kockaházakban a rendelkezésre álló térnek csak a kisebbik részét – a konyha és egy szoba – használták mindennap, a nagyobbik rész pedig reprezentációs célokat szolgált, addig az újabb építésű – egyre gyakrabban emeletes – házakban a generációk már egyre inkább saját szobákkal rendelkeznek, külön hálószobába kerülnek a szülők, terjed a gyerekszoba. A ház legnagyobb szobája rendszerint egyszerre nappali, ahol a televízió is helyet kapott, vendég- és tisztaszoba is. Az emeletes épületekben az alsó szint vált a mindennapi tevékenységek színterévé, a felső szinten pedig a hálószobák kaptak helyet, a több fürdőszoba kialakítása a nyolcvanas évektől vált divatossá. Az alagsorban a gazdasági tevékenységhez szükséges műhely, garázs, raktár kapott helyet.

A városi munkáslakások – a megváltozó lakásviszonyok közepette is – általában követték a húszas–harmincas években kialakult divatokat, a szoba-konyhás, majd a másfél-kétszobás lakások nélkülözhetetlen berendezési tárgya volt többek között a kettős ágy, a sötét színű, rendszerint kétajtós ruhásszekrény és a használati és dísz tárgyak tárolására egyaránt alkalmas kombinált szekrény. „A falusi környezetből városba kerülő és munkássá váló réteg a polgár-paraszi lakásmintát hozza magával, részben ezt követi, részben pedig annak a városi kispolgári rétegnek a bútorozási módját, melyhez leginkább hasonlítani akar.” (S. Nagy 1987:119)

A hatvanas–hetvenes években a polgári-kispolgári lakásnak jellegzetes berendezési tárgyai közé tartozott a vitrines szekrény, a kihúzható, világítótesttel is ellátott ágy, a dohányzóasztal, nagyméretű kárpitozott fotelekkel. Ugyancsak jellemző e lakásbelsőkre a tárgy kultusz, amikor használati és dísz tárgyak halmozásával igyekeznek jelezni saját anyagi helyzetüket. Ezekben a lakásokban is rendszerint kiemelt helye volt a televíziónak, amelyet – a falusi háztartások egy részéhez hasonlóan – csipketerítővel, textíliával takartak le, és dísz tárgyakkal ékesítettek. A (kis)polgári meghatározás a háború utáni évtizedekben csökkenő mértékben jelentett társadalmi csoportot, de életstílust kifejező tartalma továbbra is megmaradt. A magyar államszocializmus lakáskultúrájának sajátossága volt a lakások alacsony szobaszáma, a viszonylag szűkös privát tér. Ennek következtében nem volt lehetőség a különböző tevékenységek elkülönítésére és a személyes elkülönülésre, ami a modern polgári lakáskultúra alapvető jellemzője.

1948 után a politika és az ideológia a magánterekben is megjelent. Ebben azonban sajátos kettősség volt megfigyelhető, mivel a magánterekben továbbra

is erőteljesen jelen voltak a vallásos kötődést kifejező tárgyak, de a politikai azonosulás kifejezéseként – különösen az ötvenes évek elején – gyorsan terjedtek a Sztálin- és Rákosi-portrék, -mellszobrok, a sztahanovista kitüntetések is. S hogy ez nem pusztán a külső elvárásnak való megfelelés igényéből fakadt, azt többek között az is mutatja, hogy a politikai vezetők képei a magánterekben a családi fotókkal egyenrangú helyekre kerültek. A politikai tartalmak megjelenése a magánterekben ezzel együtt is korlátozott maradt, a vallási és családi relikviák megőrizték meghatározó szerepüket a magánterek díszítésében. A magánterek a hetvenes évektől már a „kvázi fogyasztói társadalom” értékeit jelenítették meg a tárgyfelhalmozás segítségével, aminek része volt a nehezen beszerezhető, ezért is értékesnek tartott márkás italok kiállítása a szekrénysor tetején, az üres sörösdobozok gyűjtése és gúlában felhalmozása a konyhaszekrényeken, a presztízsertékű háztartási eszközök jól látható elhelyezése. A televíziózás széles körű elterjedésével a készülékeket rendszerint a lakások központi terében helyezték el.

A városi lakások arculatában, az ötvenes–hatvanas években némiképp háttérbe szorultak a korábban a társadalmi helyzetet is jelző lakberendezési elképzelések, tárgyak. A lakások belső terének alakításában az emberek nagy része a velük azonos helyzetű és életvezetésű csoportok által kialakított mintákat követte. „Az államszocializmus keretei között az emberek a 20. századi fogyasztói társadalom polgáraihoz illeszkedve fogyasztáscentrikusan, örömelvűen, érzelmileg motiváltan igyekeznek berendezni személyes terüket. Nem a polgári puritán, célszerű, takarékos lakásmintát követték, hanem a modern fogyasztói társadalom tárgyhalmozó lakásmintáját.” (S. Nagy 1997:52) A magyar lakáskultúra átalakulása ebben az időszakban a kulturális hagyományok és szokások átrendeződésére is utal. A privátszférára koncentrált életforma általánossá válása a nyugat-európai fogyasztói társadalmakkal való azonosulás vágyáról is tanúskodik.

Az ötvenes évekhez képest a használati, a dísz- és olykor a társadalmi státuszt is jelző tárgyak iránti igények a hetvenes években kielégíthetővé váltak. A nehézkes beszerzési lehetőségek és a szűkös kínálat ellenére a társadalom tagjainak jelentős része úgy érezte, hogy magánkörnyezetét immár szabadon alakíthatja, jómódot teremthet, és a biológiai szükségleteinek kielégítésén túl fogyaszthat ételt, italt, vásárolhat vagyontárgyakat (telket, hétvégi házat, autót). Nyomon követhető az a folyamat, amelynek során a hetvenes években még státusszimbólumnak számító márkás italok a nyolcvanas években a mindennapos fogyasztás tárgyaivá váltak.

A fogyasztás, a tárgyak jelentősége és hatása a gondolkodásra

A második világháború utáni legnagyobb életstílusváltás Magyarországon a hatvanas–hetvenes években zajlott le. Az ötvenes évek katasztrofális hiánykorszaka után, a hatvanas években az ennivaló volt a fő fogyasztási cikk, a hetvenes évek

elejétől pedig a lakás, a lakberendezési tárgyak és a tartós eszközök fogyasztása vált jellemzővé. A változás háttérében a második gazdaság megerősödése állt, ez tette lehetővé a lakossági jövedelmek dinamikus növekedését. A korszak első részét némiképp publicisztikus megfogalmazásban „gulyáskommunizmusnak”, második szakaszát pedig „friziderszocializmusnak” is nevezték.

A szocialista korszak viszonyai között a fogyasztás, a vagyonszerzés, a vagyongyűjtés nem tartozott a rendszer által támogatott tevékenységek közé. Ennek ideológiai okai voltak, hiszen a szocialista rendszer köztulajdon-felfogása ellentétes volt a személyi használaton túlmutató, felhalmozási célú magántulajdonnal, a vagyonszerzést nem lehetett összhangba hozni a marxizmus–leninizmus társadalmi egyenlőség megteremtésére irányuló törekvésével. A magántulajdon ráadásul alkalmat adhat a munka nélküli jövedelemszerzésre és a kizsákmányolásra, ezek pedig ellentétesek a marxista szocializmus tételeivel. Kádár János egyik – hetvenes évek elején elmondott – beszédének részlete jól szemlélteti a vagyonszerzéssel kapcsolatos hivatalos álláspontot. „Helyeseljük, ha valaki becsületes munkával keresett pénzét megtakarítja, és televíziót, hűtőszekrényt, motorkerékpárt, autót vagy bármi egyebet vesz magának, utazik, vagy családi házat épít. De nem helyeseljük, ha valakinek az életszélélete annyira eltorzul, hogy nem a becsülettel végzett munka emberi öröme, az annak révén elnyert tisztesség adja élete értelmét, hanem földolgoz lesz számára a szerzés, a hörcsöggként való gyűjtés.” (Kádár 1968:83.) A szocialista korszak anyagi gyarapodása igen nagy erőfeszítést igényelt a lakosságtól. A jövedelemszerzésre fordított idő magas aránya egyértelműen jelezte a családi stratégiák változását, azt hogy a hatvanas évek elejétől a családok többsége élt az egyre szélesebbre nyíló mellékjövedelem-szerzési lehetőségekkel.

A szocialista hiánygazdaság viszonyai között a magángazdálkodás igen gyakran jelentős extraprofitot termelt, ebből finanszírozható volt a család fogyasztási javainak felhalmozása, a vagyonosodás. A hiánygazdálkodás viszonyai között a rendszer szélén tevékenykedő magánzók számára felértékelődtek a személyes kapcsolatok, erősödött a korrupciós hajlam, hiszen áruhoz és anyaghoz csúszó pénz nélkül nehezen lehetett hozzájutni, és folyamatosan erősödött a jövedelemeltitkolási hajlandóság. Az extrabevételek tulajdonosai nagy gondot fordítottak arra, hogy anyagi gyarapodásuk a külsőségekben csak elviselhető mértékben haladjon meg a közvélemény és a hatalom által még tolerálható szintet. (A jól felszerelt, igényesen kivitelezett családi ház és a gyakran cserélt keleti gyártmányú – ritkábban nyugati autó – volt a fogyasztás csúcsa, ezt lassan a nyugati és tengerentúli szervezett turistautazások egészítették ki.)

Az átlagos, önmagát a társadalmi középhez soroló magyar számára a lakás mellett, a fogyasztás és a társadalmi presztízs kifejezésének eszközévé vált a személyautó. „Az 1970-es évek elejétől Magyarországon az autó szimbolikus jelentőségű

tartós fogyasztási cikknek számított. Tömeges elterjedésével a motorkerékpárt váltotta fel, amit mutat, hogy míg az 1950-es évek végén készült magánfényképeken a boldog tulajdonos új motorja mellett pózolt, bő egy évtizeddel később már ugyanilyen beállításokat a boldog Trabant–Wartburg- vagy Zaporozsec-tulajdonosok készítettek. [...] a gépkocsikat többnyire a szomszédos szocialista országokból szerezték be. A kínálati oldalt ezen autók, míg a keresletet a hosszú éveket tartó várakozás jellemezte. Az autó ebben az időszakban a legálisan birtokolható luxuscikkek közé tartozott, birtoklásához komoly erőfeszítéseket kellett tenni, és hosszú éveket kellett rá várni.” (Karlaki 2008:84)

A fogyasztás és az életminőség változásaira is utal az, hogy 1948 után terjedt el a villamosenergia széles körű felhasználása. 1941-ben a lakások mindössze egynegyedében volt villany, 1960-ban háromnegyedében, 1990-ben pedig már majd teljesen tekinthető az ellátottság. Ugyancsak a hatvanas–hetvenes évek időszakában változott meg a magyar háztartások felszereltsége. Döntő többségük ekkor szerezte be első mosógépét, centrifugáját, majd ezt automata mosógépre cserélte, ekkor vették az első hűtőszekrényeket. Ebben az időben bontakozott ki a szórakoztató elektronikai eszközök beszerzése, majd a magnetofont és a lemezjátszót a nyolcvanas évektől fokozatosan felváltották a magas fokú hanghűsítést nyújtó zenegépek, hifik, színes tévék, videomagnók.

A fogyasztás mint a jobb élet záloga a közgondolkodást is materializálta. Így a jóléttel kapcsolatos értékek előtérbe kerülése felgyorsította az ideológia fokozatos formalizálódását. Bár ott voltak a jelképek, az ötágú vörös csillagok a középületeken, a hétköznapi embert ez már nem érdekelte a hetvenes–nyolcvanas évek Magyarországon, egyszerűen elviselte ezek jelenlétét. Egy új nyugati gyártmányú autó látványa, ami a nyolcvanas évek elejéig viszonylag ritka volt, nagyobb figyelmet keltett.

A korábbi – individuális – polgári értékek az ötvenes évektől elveszítették jelentőségüket, rosszabb esetben a ragaszkodás hozzájuk egyértelműen társadalmi és politikai hátrányt jelentett. Az emberi erőforrások fokozatosan „elrejtődtek” a pazarló rendszer elől, és rejtett formában hasznosultak. Ez meggyorsította a második gazdaság megerősödését, ami visszahatott a társadalom gondolkodásmódjára és értékrendjére. Az általános társadalmi vélekedés szerint, ami a magánszférában készült, az csak jobb lehetett az államinál. A köznyelvben „maszeknak” (magán-szektor = maszek) nevezett áruk és termékek gyakran valóban jobb minőségűek voltak, a „maszek” éttermekben többnyire valóban jobb volt az étel minősége, udvariasabb a kiszolgálás. Jelentősen emelkedett azoknak a presztízse, akik ki tudták játszani az állami gazdasági szabályokat, akik úgynevezett „ügyes emberek” voltak. Ezzel párhuzamosan erősödtek a gazdasághoz, a racionális gazdasági magatartáshoz kötődő értékek, s ennek következtében fokozatosan új értékek és

életmódok alakultak ki. Mindezeknek volt egy korlátjuk: a politikával érintkező értékek és magatartásformák lényegében változatlanok maradtak.

A hatvanas–hetvenes évek magyarországi értékviszonyainak jellegzetessége ugyanakkor az, hogy számos individuális érték magas fokú stabilitást mutat, s ez a későbbiekben is így maradt. Az adott viszonyok között figyelemre méltó jelenség a magyar társadalom magas fokú individualizációja a nyolcvanas évek elején. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a hatalom csökkenő ideológiai nyomásával szemben megerősödött minden olyan érték és magatartásforma, amely az anyagi jóléthez kapcsolódott.

A hetvenes évek végén a magyar társadalomban igen erősnek mondható az anyagi jólét megteremtésének igénye, ami azzal magyarázható, hogy a korábbi évtizedek anyagi, politikai korlátainak enyhülése, a hosszúra nyúlt szűkösség korszakának lezárulása után a tervek és a vágyak teljesülésének feltételei folyamatosan javultak. Mindez a mindennapok kultúrájában egy kevert, individuális, kollektivistá, a tudatos és kevésbé tudatos polgári mentalitás elemeit tartalmazó, a fogyasztáscentrikusság és a hiánygazdaság által meghatározott, összetett értékrendként, alkalmazkodási és viselkedési stratégiaként jelent meg.

Összegzés

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy bemutassam a magyar államszocialista korszak mindennapi kultúrájának néhány jellegzetességét az ideológia, a közterek, a magánterek, a fogyasztás és az értékek felől közelítve. Jól látható, hogy a korszakot sajátos kettősség jellemzi. Egyfelől a kommunista politika és ideológia olyan értékrendszert képviselt, amelynek központi eleme volt a puritanizmus és egyenlőség eszménye, ami a rendszer fennállása alatt mindvégig szemben állt nemcsak az 1945 előtről átöröklődött polgári, kispolgári értékekkel és mentalitással, hanem a legkülönbözőbb társadalmi csoportokhoz tartozók értékeivel és mentalitásával is. Másfelől az a rendszer, amely a kezdeti években a magánéletbe beavatkozva is a kollektivismust, a fogyasztás korlátozásával pedig az egyenlőséget kísérte meg erősíteni, 1956 után ennek az ellenkezőjére kényszerült rá. Hiszen a konszolidálódó Kádár-rendszernek nemcsak elfogadnia, hanem legalább hallgatólagosan támogatnia kellett az egyéni kezdeményezéseket, az egyéni érdekelttség megteremtését, az egyén felértékelődését. Biztosítania kellett nemcsak a hozzáférést az alapvető javakhoz, hanem a felhalmozásuk lehetőségét, s ha nem ugyanazon a szinten is, de a nyugat-európai fogyasztói modellek, szokások követettségét szintén. Ez tette lehetővé a rendszer működőképességének fenntartását, de paradox módon fenntarthatatlanná válását is gyorsította. Hiszen a hosszú ideig a gazdasági tevékenységekre korlátozott polgárosodás olyan régi/új normákat állított előtérbe, amelyek révén a mindennapok struktúrái fokozatosan átformá-

lódta. Mindez kikényszerítette a polgári jogok kiterjesztését, ami együtt járt a mindennapok kultúrájának teljes átalakulásával az 1989–90-es rendszerváltást követően.

IRODALOM

- BOJÁR IVÁN–VADAS JÓZSEF (2004) *A magyar design 150 éve*. Budapest: Vertigo.
- BRANCZIK MÁRTA–KELLER MÁRKUS (szerk.) (2011) *A korszerű lakás, 1960. Az óbudai kísérlet*. Budapest: Terc.
- CSIZMADY ADRIENNE (2008) *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest: Új Mandátum.
- FEHÉR FERENC–HELLER ÁGNES–MÁRKUS GYÖRGY (1991) *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest: Cserépfalvi.
- FEHÉRVÁRY, KRISZTINA (2013) *Politics in Color and Concrete. Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.
- FEHÉRVÁRI ZOLTÁN–HAJDÚ VIRÁG–PRAKFAI ENDRE (szerk.) (2006) *Modern és szocreál*. Budapest: Magyar Építészeti Múzeum.
- HANKISS ELEMÉR–MANCHIN RÓBERT–FÜSTÖS LÁSZLÓ: (1980) *Az életcélok szerepe az emberek életében*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- HANKISS ELEMÉR–MANCHIN RÓBERT–FÜSTÖS LÁSZLÓ–SZAKOLCZAI ÁRPÁD (1982) *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendjének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- KÁDÁR JÁNOS (1968) *Hazafiság és internacionalizmus*. Budapest: Kossuth.
- KALMÁR MELINDA (1998) *Ennivaló és hozomány – a korai kádárizmus ideológiája*. Budapest: Magvető.
- KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR (1995) *Rejtjelek 2*. Budapest: Kossuth.
- KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR (2000) *Beszélő házak*. Budapest: Kossuth.
- KARLAKI ORSOLYA (2008) *Autó-mobil? Személygépkocsi-használat a Kádárkorszakban*. *Múltunk*, 3., 84–97. Hozzáférés: <http://real.mtak.hu/10217/1/Valuch%20book%20impr%201-348-1.pdf>
- KORNAI JÁNOS (1992) *The Socialist System*. Princeton: Princeton University Press.
- PRAKFAI ENDRE (2002) *Szocreál – Budapest építészete 1945–1959 között*. Budapest: Városháza.
- PRAKFAI ENDRE–SZÜCS GYÖRGY (2010) *A szocreál Magyarországon*. Budapest: Corvina.
- PÓTÓ JÁNOS (2003) *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és a politika*. Budapest: Osiris.

- ROMSICS, IGNÁC (2001) *Hungary in the twentieth century*. Budapest, Corvina.
- SISA JÓZSEF–DORA WIEBENSON (szerk.) (1998) *Magyarország építészetének története*. Budapest: Vince.
- S. NAGY KATALIN (1987) *Lakberendezési szokások*. Budapest: Magvető.
- S. NAGY KATALIN (1997) Fogyasztás és lakáskultúra Magyarországon a hetvenes években. *Replika*, 26, 47–53.
- Sztálin elvtárs szobra. *Szabad Nép*, 1951. december 16., 3.
- VALUCH, TIBOR (2000) A Cultural and Social History of Hungary 1948–1990. In Kósa, László (ed.) *A Cultural History of Hungary*. Budapest: Corvina–Osiris, 249–349. Vol. 2., In the Nineteenth and Twentieth Century.
- VALUCH TIBOR (2001) *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.
- VALUCH TIBOR (2013) *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig*. Budapest: Napvilág.
- VADAS JÓZSEF (2014) *A magyar iparművészet története a századfordulótól az ezredfordulóig*. Budapest: Corvina.

TARDOS RÓBERT

KULTÚRA ÉS KÖZÖSSÉG A JÁRVÁNY SZORÍTÁSÁBAN

1.

A cím első fele talán nem szorul külön magyarázatra ebben a köszöntő írásban. *Tibori Tímea munkássága* nemcsak a hasonló nevű folyóirat több évtizedes működésével fonódott össze, de az abban foglalt fogalmak, a kultúra és a közösség kérdéseinek odaadó vizsgálatával is. Kevésbé kézenfekvő a koronavírus megjelenése ebben a kontextusban, de annyira meglepő ez sem lehet. Amikor ezek a sorok megfogalmazódnak, a kényszerű bezártság második hónapjának is lassan a vége felé közeledünk; szinte minden ebben a keretben kerül napirendre. Végül a címben a szükséghelyzetnek való kiszolgáltatottság érzékeltetése sem egészen magától értetődő. Nem is kevesen vélik úgy, hogy ez a szituáció, világállapot inkább egyfajta megtisztulás, katarzis lehetőségét hozza magával. A járvány lefutását illetően bármelyik verziót, optimista vagy sötétebb színezetű forgatókönyvet vesszük is alapul, messze vagyunk még attól, hogy mérleget vonjunk, de amit közvetlenül érezhetünk – nem is kétséges –, az a körülmények szorítása. Ahogy a jelen írás formája is kifejezi, e sok tekintetben alkalmi reflexiók mindenestre a lehetséges következményeket is latolgatni próbálják a felvetett szempontokból.

2.

Akár a kultúra fogalmának szűkebb vagy tágabb, konkrétabb vagy absztraktabb meghatározásait tekintjük (Tibori 2018), a *tudomány, a tudás, az „igazság termelése”* aligha maradhat ki a mindennapitól megkülönböztetett megismerési formák közül. Amikor az elmúlt hetekben a pandémia témájában (a *Replika* felhívására) egyszer már megnyilvánultam (Tardos 2020), írásomban kitüntetett szerepet kaptak az idevágó kérdések. Nyilvánvaló, ma mindenhol a tudománytól várják a válaszokat – legyenek azok megnyugtatók vagy éppen riadóztatók –, és a döntéshozók is ilyen érvekkel kívánják megalapozni vagy legalábbis igazolni a döntéseket. Amikor Ulrich Beck a kétezres években a terrorizmus, a környezeti veszélyek erőteljesebb napirendre kerülése és nem utolsósorban a különféle járványok megsza-

porodása nyomán új elemekkel egészítette ki a *kockázati társadalom* elgondolását, a tudomány gyakorlati szerepe is, az ezzel kapcsolatos veszélyforrások is kiemelt szerepet kaptak (Beck 2006). Ha a szerző nem tartozott is a hozzám legközelebb álló szociológusok közé, a rizikótársadalom „kockázati jellegének” minden korábbinál aktuálisabb jelenlétét nem tudom nem elismerni, most, amikor a váratlanság, a bizonytalansági tényezők szerepe történetileg is kivételes szintre nőtt, és amikor a kutatás szereplői is kivételes kihívásokkal kerülnek szembe, nemcsak sok tekintetben új gyakorlati megoldásokat, gyógymódok kidolgozását, hanem a várható lefolyás prognosztizálását illetően is. Sőt a laikus közvélemény erőteljes várakozásokat támaszt a jövő biztos kézben tartására, lehetőleg pontos megelőzésére is. Beck nyomatékosan figyelmeztet arra a veszélyre, hogy a fokozott nyomás alatt racionális és irracionális mozzanatok, a ráció és hisztéria elemei könnyen keveredhetnek egymással; esetleg még ki nem érlelt kutatási eredmények, elképzelések válhatnak akaratlanul is az ilyen típusú diskurzusok részévé. A tudás határaitól, a nem tudásról, a (még vagy eleve) bizonytalanról való tudás is kitüntetett eleme a kutatás szakjellegű illetékességeinek. Ahogyan a köznapi sémák, leegyszerűsítések felülvizsgálata – és itt már Luhmann terminológiájából is kölcsönözve – a „komplexitás redukálásának redukálása” is az. Ebben az aktuális keretben merül fel néhány olyan szakmai – vagy részemről részben nem szakmai – vonatkozás, mint a kapcsolathálózati szemlélet néhány idevágó, az adott szituációban közvetlenül releváns alapvetése, például a kapcsolatok sűrűsödési pontok (kisebb vagy nagyobb csoportok, intézmények) szerinti szerveződése, továbbá egyes prognosztikus görbék, kevés tényezőn alapuló modellek, vagy az ún. nyájimmunitás-elmélet vitatott alkalmazásai. Ezekben a kérdésekben időközben több mértékadó állásfoglalás is megjelent,¹ és a hazai döntés-előkészítés kutatási hátteréről is fontos adalékok kerültek nyilvánosságra.² Nem utolsósorban egy reprezentatív jellegű, nagymintás kutatás indulásáról is értesülhettünk, a járvány feltérképezésre irányuló hasonló nemzetközi kezdeményezések közt az első egyikeként.³ Ez utóbbi kérdésekről az elmúlt hetekben, hónapokban fontos viták bontakoztak ki,⁴ példát mutatva arra, hogy a különböző eredmények, elképzelések nyilvános ütköztetése

1 MTA (<https://mta.hu/data/dokumentumok/Koronavirus/Akademiai%20ajanlas%20Covid-19%202020.%20aprilis%2022.pdf>); négy nagy német intézet (<https://www.fraunhofer.de/content/dam/zv/en/press-media/2020/april/adaptive-strategies-to-contain-the-covid-19-epidemic.pdf>).

2 <https://www.youtube.com/watch?v=q7vnYyzm00g>.

3 <https://koronavirus.gov.hu/cikkek/orszagos-szurovizsgalat-sorozatba-kezdenek-hazai-orvoskepek>.

4 <https://edition.cnn.com/2020/04/30/health/report-covid-two-more-years/index.html>; [https://www.journalofinfection.com/article/S0163-4453\(20\)30154-7/pdf](https://www.journalofinfection.com/article/S0163-4453(20)30154-7/pdf).

a plauzibilitás próbájának, a tudomány intézményes szkepszisének nélkülözhetetlen alapeleme.

3.

Az *előrejelzés* nehéz mesterség, különösen, ha a jövőről van szó – gyakran találkozhatunk ezzel az aforizmával, ebben vagy közeli formákban, Mark Twaintól Niels Bohrig, különböző források megnevezésével. A szociológia történetének egy epizodikus, mégsem jelentéktelen fejezetében azonban Merton (1948) abban az irányban gondolta tovább ezeket a kérdéseket, hogy a jóslatok, többé-kevésbé függetlenül tényleges realitástól, esetenként mégis megvalósíthatják önmagukat. Az „önbeteljesítő prófécia” mechanizmusainak részletes taglalása túlmenne ezeken a kereteken; politikai propagandisták, kampányszakemberek mindenesetre előszeretettel élnek az ilyen jellegű fogásokkal – az eredmények, például a választási statisztikák tanúsága szerint, váltakozó sikerrel. A társadalmi étellel összefüggő előrejelzések mindenképpen különböznek a pusztán természeti, környezeti vonatkozásokkal kapcsolatosaktól, hiszen az előbbiek alakulásának kisebb vagy nagyobb részben mi magunk is részesei vagyunk. Tehát az ilyen jóslatok bevétele jelentős mértékben függ a saját reagálásunktól, lépéseink adekvát vagy elméretezett (alul-, esetleg túlreagáló) jellegétől, a jóslatban foglalt szituációknak a várakozásokban és cselekvésekben való megelőlegezésétől. A jóslatok akár önnön célfolatukat is elősegíthetik. Természetesen sok függ az előrejelzés tárgyául szolgáló jelenség megfoghatóságától, a bizonytalanság fokától. A továbbra is rengeteg ismeretlen mellett azért a járványokról egyre többet tudni már, és a velük kapcsolatos lépésektől valóban sok függhet a későbbiek során. De a korábbi tapasztalatokkal, történeti analógiákkal kapcsolatban is ajánlatos az óvatosság. Egyes előrejelzésekben a feltételezett második (netán sokadik) hullámot illetően (mint Fox 2020) fontos hivatkozási alap a spanyolnátha első világháború végén bekövetkezett járványsorozata. Ma mindenesetre ezek a tapasztalatok is fontos tanulsággal szolgálhatnak, esetleg épp az ilyen eshetőségek kivédésére (az akkori újdonságjelleg és az orvostudomány korabeli szintje mellett vélhetően a háborús körülmények sem kedveztek az adott időpontban a járvány elleni védekezésnek).

Tufekci tanulmánya (2020) világosan mutat rá a jövőbeli folyamatokra irányuló *modellek* valóságos funkciójára és célszerű kezelésére. Ezek nem annyira ahhoz szolgálnak alapul a maguk szimulált eszközeivel, hogy mi fog történni (ekkor és ekkor), hanem ahhoz, hogy – minden egyéb tényezőt változatlanul tekintve – adott paraméterek mellett ez és ez történhet a legsúlyosabbtól az optimális esetekig. A katasztrófa-forgatókönyvek kizárását célzó elemi lépések mellett bizonyos támpontokat nyújthatnak a közbülső verziókra vonatkozó komplexebb döntésekhez is. De hogy mi fog történni, rengeteg egyéb körülmény (köztük külső behatá-

sok) mellett részben már ezek a döntések is megszabják. És mindennek függvényében tarthatják meg viszonylagos érvényüket, vagy veszíthetik el aktualitásukat. Ennek tudatosítása egyben a kockázatokkal való együttélés tanulásának, közismereti kultúrájának is része, számos új kihívást is magába foglalva a tudománytól az oktatásig, és nem utolsósorban a média által közvetített valóságképig. Ha óvatosan optimista kívánok lenni, maga a jelenlegi folyamat, a jóslatoknak, feltételezéseknek és vágyaknak a tapasztalatokkal való konfrontálódása is közelebb vihet egy ilyesfajta beállítódáshoz, tisztábban látáshoz a közgondolkodásban.

4.

A kultúra köznapi értelmezésében talán legtipikusabb vonatkozásra, a Vitányi Iván tipológiájában kiemelt „autonóm kultúra” (Vitányi 2005) területére térve, kicsit habozva hivatkozom a Churchill nevéhez és a második világháborús időszakhoz fűződő, gyakran idézett mondásra. Valahogy így szólt az ellenvetése egy hadi költségvetés kereteinek kialakításakor a művészeti kiadások lefaragásával szemben: „De akkor miért is háborúzunk?” Habozásom korántsem a megnyilvánulás szellemének szól – azzal nagyon is egyetértek –, hanem az elhangzásával kapcsolatos kontextusnak, a kérdéses analógiának. Bár manapság mindenféle sokan beszélnek a koronavírus, a „láthatatlan ellenség” elleni háborúról, itt mégiscsak olyan közös veszélyről van szó, amellyel szemben létfontosságú a minél szélesebb körű együttműködés, országhatárokon belül és túl. A koronavírus nagyon sokakat hozott kiszolgáltatott helyzetbe, sajnos a különböző művészeti ágak a hatalmasra nőtt forráskiesés nyomán a legsebezhetőbb szegmensek közé tartoznak. Többszörösen is szívszorító a technikailag nemegyszer kezdetleges online produkciók látványa a kényszerűen felfüggesztett előadási terepek kvázi-kompensációjaként. Kiváló művészek szorulnak arra, hogy a pódiumról – az autentikus élmény szempontjából alkalmatlan, steril körülmények között – a közönség anyagi támogatására apelláljanak. Ha sok egyéb, ezekre a nyomorúságokra is gondolva csak reménykedni lehet a visszatérés mielőbbi lehetőségében. Kérdés, mikor, hogyan, milyen körülmények között. A nemzetközi médiában gyakran emlegetik az ún. „new normal” fogalmát. Kétségtelenül sok mindenben alkalmazkodni kell, legalábbis egy átmeneti időszakban. A művészetek ilyenfajta „minimalista” megjelenítése nem hiszem, hogy ezek közé tartozna. Remélhetőleg ezúttal is megszületnek az átmeneti helyzetet kreatívan áthidaló változatok, addig is, amíg egyre több helyen térhetnek vissza az autonóm kultúra megfelelő keretei.

5.

Az említett kultúratipológia „heteronóm” válfaja (Vitányi 2005), az átörökített vagy új kommunikációs és instrumentális készségek, szokások, mindennapi gya-

korlatok tárháza szempontjából megint másfajta kérdések vetődnek fel ezekben a hetekben, hónapokban. Kétségkívül kizökkent a világ a maga hosszú történeti folyamatokon át kialakult rutinjából. Kinek-kinek, egyénnek vagy szűkebb-tágabb közösségnek egy sor olyan szükségletre kellett most valamilyen házilagos megoldást találnia, amelyekre „a járvány előtt” specializált intézmények, kereskedelmi, szabadidős, pedagógiai és egészségügyi szolgáltatások egész sora állt rendelkezésre, legalábbis a világ urbanizált régióiban. Csak ezek után derül majd ki, hogy ki mennyire tudott megbirkózni ezekkel a kihívásokkal, mennyire hagyott maga után mélyebb nyomokat ez a helyzet, amely mentális megpróbáltatások, de esetenként innovatív megoldások, sikerek forrása is lehet. Igazság szerint nem teljesen újszerű ez a szituáció, még a múlt századot tekintve sem, nem is kell a háborús meg rázkódtatások tragikus világáig visszamenni. Gondoljunk csak a hetvenes évek olajválságainak nagy hullámaira, amelyek a mindent elsöprő motorizáció elé állították az első komolyabb gátakat. Idehaza az autós kultúra még nagyrészt a gyerekkorát élte, és nem is annyira az országúti cirkálók jegyében, de például Amerikában az akkoriban drasztikusnak ható benzinárak komoly sokkot okoztak. Alig egy évtized alatt azonban megtörtént az alkalmazkodás, és a korábban lenézett kis- és középkategóriás, főleg európai és japán kocsik ázsíója jelentősen megnőtt. A „do it yourself” vagy a „small is beautiful” jelszavak is divatba jöttek akkoriban, nem kevesek mindennapi szokásrendjét igazítva át. Majd aztán kicsit kikoptak, hogy az elmúlt évtizedben a környezetvédelmi tudatosság nyomán bizonyos fogyasztói puritanizmus formájában térjenek vissza. Személy szerint nem fordulnék a minimalizmus vagy valamilyen életmódbeli autarkia felé, és az online megoldások kiterjedésétől sem várok csodát. De ezeknek a heteknek, hónapoknak, ki tudja, hosszabb időszaknak talán lesz annyi nyoma, hogy a már-már elfeledett és most kénytelen-kelletlen elővett „jó öreg” eszközök, kéznél lévő megoldások szerepét újra átgondoljuk a modernizáció mai és minden bizonnyal tovább gördülő világában. Nem csak – ahogyan Kuczi Tibor nevezte – a „kreácsolásra” (Kuczi 2011) vannak bőven hazai tapasztalataink, a jelen szituáció is sok hasonló megoldást produkál. Gondoljunk csak a hosszú ellátási láncok kialakult rendszerében (sok mindennel egyetemben) Ázsia felé kiszignált, és most várva várt egyszerű arcmaszkok újdonsült kiváltásaira, vagy éppen a speciális vakcinák és hatásos kezelési gyógymódok aktuális hiányában ma szinte mindenütt alkalmazott gyakorlatra, a karantén ősrégi intézményéhez való kénytelen-kelletlen folyamodásra. Vagy az így létesült korlátok átható következményeit enyhíteni próbáló online formákra.

6.

A *közösségek* fogalmi tere a kultúráéhoz hasonlóan tágas, részben át is fedik egymást. A *kommunikációs stílusok, az együttélés szokásrendje* is mindkét vonatkozashoz kapcsolódik. A járványnak számos idevágó következménye van, személyes érdeklődésem alapján elsősorban kapcsolathálózati és társadalmi integrációs összefüggéseket emelek ki. Beckre még röviden utalva, az individualizációs tézis érvényesülésével kapcsolatos kérdések is felvetődnek. A társadalmi nagycsoportok, kisebb-nagyobb kollektívák, hagyományos rokonsági, családi formák kötőereje egy megelőző, hosszabb időszak során kétségtelenül gyengült, ha nem veszítette is el jelentőségét (Somlai 2013). Nem kérdés viszont, hogy a karanténos időszakban szinte minden szempontból megnőtt a család, a közvetlen hozzátartozók szerepe, a mindennapi ellátástól a gyerekek gondozásáig, az oktatásban való közreműködésig, igaz, hogy a háztartásokban a hagyományos munkamegosztáshoz képest nem egy új vonással, illetve az internet mai eszközeinek ezen a téren is erőteljes kiaknázásával. A helyzetre közvetlenül reagáló hazai kutatások már számot is adtak minderről. Fodor Éva és kutatótársainak (2020), vagy Tóth Gergely kutatócsoportjának nemrég beindult vizsgálata a jelenlegi változásokat követi nyomon, és esetleg a hosszabb trendek elemzéséhez is (mint Harcsa–Monostori 2017) adalékot nyújthat. Több, részben ellentétes tendencia jelenik meg a bezártságnak ebben az időszakában. Bár a távolságtartás gyakorlata a közvetlen érintkezést kizárja, a nagyszülők, más rokonok online eszközökkel újszerű szerepeket vállalhatnak az unokák istápolásában. Egyes megfigyelések ugyanakkor az összezártság negatív hatásaira figyelmeztetnek, ezekről is várhatók az adatok, elemzések. A kapcsolathálózati elemzés nyelvezetével szólva azonban megkockáztatható, hogy miközben hosszú időn keresztül a gyenge kötés erejének tézise uralta a témával kapcsolatos diskurzust, a jelen szituáció az extenzív-laza felállás sebezhetőségére mutat rá első megközelítésben (korábbi tapasztalatok alapján a gyenge és erős kötések komplementer szerepéről: Angelusz–Tardos 2018 [1991]). A közeli kapcsolatok adott helyzetben létfontosságú szerepe mellett más tényezők is ilyen irányban hatnak. Így maga a társadalmi távolságtartás gyakorlata, nemcsak a kifejezés fizikai értelmében, de a „mindenki veszélyforrás” vélelmével is a kapcsolatok redukálása irányában hat (ahogy a kontaktuskövetés hol így, hol úgy bevezetett eszközei és a velük járó potenciális kellemetlenségek is a bizonytalan kapcsolatok kerülésére, a kockázatok minimalizálására ösztönözhetnek).

7.

Az eddigi gondolatsor a következő, utolsó ponttal maga is közelebb kerül a tapasztalatok terepéhez, a kutatási eredmények felhasználásához. A járvány kitörését követően az első kínai adalékok többnyire epizodikus jelleggel kerültek

napvilágra (a hivatalos statisztikák is jelentős módosuláson mentek keresztül jóval a nagy hullám ottani lefutása után). Jóval többet tudni *a járvány társadalmi terjedésének* körülményeiről a pandémia európai fészkei, Olaszország, majd Spanyolország kapcsán. Ha nem közvetlen bizonyítékokra épülve is, de plauzibilisnek tünnek azok az értelmezési irányok, amelyek a terjedés hevesességét illetően a mediterrán térség nagyfokú *kommunikációs sűrűségéről, intenzív emberi kapcsolatairól* szóltak. Elgondolkodtatók voltak azok a megállapítások is, amelyek a legfrekvenciáltabb északolasz régiók demográfiai összetételére, a legsérülékenyebb idős korcsoportok igen magas részarányára utaltak. Míg a kor/kockázat összefüggés egyéni szinten triviális, az a kérdés is felmerül, hogy a közvetettebb összetételei hatásnak is lehet-e esetleg szerepe. Tudomásom szerint ilyen vizsgálatok eddig nem folytak, igaz, a konkrét téma is új keletű. (Azonban a járvány társadalmi-gazdasági ellátottság, anyagi jólét szerint korántsem azonos jellegű aggregát, és egyéni összefüggéseire is hasonló vonatkozik, a tévkövetkeztetések lehetősége itt különösen nyilvánvaló. A kapcsolati sűrűség szempontja is hasonló kérdéseket vet fel.) Itt is felmerül az ellenkező hatások lehetősége, nem utolsósorban az életkor tényezőjéhez kapcsolódón (amíg a fiatalok közt intenzívebbek a társas formák, és ennek következtében a járványtranszfer fontos közegét alkothatják, az izoláltabb idősebb korosztályok tagjai már a tünetszerű megbetegedésnek kitettebbek). Az utóbbi vonatkozást tekintve viszont már az (aggregátszinten alapuló) kontextuális összefüggés tűnik plauzibilisnek (ahol nagyobb fokú a társadalmi érintkezés, a „társasság”, ott a vírus is fogékonyabb táptalajra találhat, a kapcsolati intenzitás egyéni szintjétől valamelyest függetlenül).

Ezeknek az összefüggéseknek a feltárásában a *komparatív kutatások* hasznos szerepet tölthetnek be. Köztük az ISSP több hulláma a kapcsolathálózati vonatkozásokról is gazdag adatbázissal rendelkezik (ha nem közvetlenül a járvány összefüggéseiben is). A 2017-es ISSP-felvételből⁵ jelenleg 22 ország (köztük Magyarország) több mint 20 ezer válaszadójáról állnak adatok rendelkezésemre. A jelen alkalomból – mondjuk pilotjelleggel – egy kisebb elemzést végeztem. Három kérdés alapján (1. a barátokkal vagy ismerősökkel való házon kívüli időtöltés gyakorisága; 2. a szabadidős, sport- vagy kulturális részvétel gyakorisága; 3. a kontaktus-partnerek száma egy tipikus hétköznapon) első menetben egy „társasság”-indexet alakítottam ki (tartalma Katz–Lazarsfeld [1955] *gregariousness* fogalmával rokonítható, ha nem feltétlenül véleményirányítói szereppel is). Az alapul szolgáló változók a főkomponens-elemzés tanúsága szerint egymáshoz jól illeszkedő tényezőcsoportot alkottak. Aggregátszinten összehasonlíthatók különböző országok mutatói, Magyarországgal kapcsolatban például a mezőnyben

5 GESIS (<https://www.gesis.org/issp/modules/issp-modules-by-topic/social-networks/2017ISSP>)

egyik legalacsonyabb érték mutatható ki (ami nem mond ellent a hazai kapcsolat-hálózati jellegzetességekről korábban [Angelusz–Tardos 2018/1991], vagy a baráti kapcsolatokról, társaságokról újabban [Utasi 2012; Albert–Dávid 2016] feltárt, viszonylag szórványos és egyenetlen eloszlású adatoknak). Általánosabb következtetések vonhatók le, ha nagyobb régiókat hasonlítunk össze (Európán belül és kívül), és ha azt is megvizsgáljuk, hogy az eltérések fennállnak-e a főbb szociodemográfiai változókat is bevonva. Az alábbi táblázat bal oldali panelje a földrajzi régió és egyéb tényezők szerepét a nemzetközi mintán mutatja be, a jobb oldali eleme pedig a magyar mintán ugyanezt, természetesen a régióhatástól eltekintve. A rákövetkező kis ábra az elemzésben megkülönböztetett öt régiónak a bevont tényezőktől kiszűrt átlagos értékeit jeleníti meg.

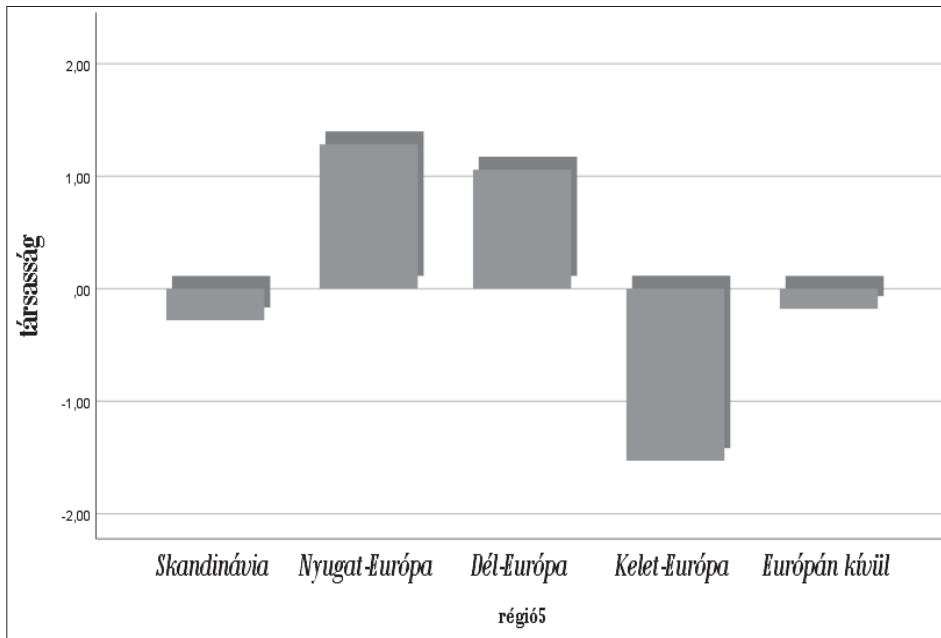
1. táblázat. A társasságtényezőjének társadalmi-demográfiai meghatározója 2017-es ISSP 22 országos egyesített és magyar mintája alapján (CATNET Optimal Scaling regresszióelemzés)

	ISSP-minta (n = 13812)			Magyar minta (n = 563)		
	Beta	Importance	Sig.	Beta	Importance	Sig.
Életkor (idős +)	-,225	,300	,000	-,223	,277	,000
Nem (nő +)	-,034	,008	,000	-,172	,099	,000
Aktivitás (aktív +)	,096	,120	,000	,212	,267	,001
Iskolai végzettség (isk. évek)	,089	,107	,000	,105	,107	,087
Foglalkozás (3, vezető értelm. +)	,130	,136	,000	,150	,103	,000
Személyes jövedelem (5)	,151	,175	,000	,095	,086	,022
Partnerkapcsolat megléte	,041	,134	,000	,073	,036	,030
Lakóhely (nagyváros +)	,022	,016	,000	,071	,025	,003
Ország-régió*	,164	,004	,000	-		
Adj. R ²	,218			,380		

*Kategoriális változó: skandináv; kontinentális; mediterrán; kelet-közép-európai; Európán kívüli.

A bevont változók mindegyike számottevő eltérést jelez a társasság fokát tekintve. A magyar esetben jóval nagyobb a teljes magyarázat, mint a nemzetközi mintát tekintve (jóllehet azt a regionális eltérések is növelik), és ez főként a demográfiai tényezők összességében nagyobb befolyásának tulajdonítható. A keresői aktivitás szerepe maga is az életkor amúgy is számottevő hatását erősíti; az esetünkben a

nem tényezőjének is jelentős a szerepe, ami e téren is a tradicionális minták érvényesülését jelzi. A regionális tényezőnek ugyanakkor valóban jelentős a szerepe a társasság eltéréseiben a komparatív minta eredményei szerint. A következő ábra ezeket a területi jellegzetességeket már részletesebben mutatja be, a bevont egyéb változók hatásától megszűrve.

1. ábra. A társasság tényezőjének ország-régiók szerinti átlagértékei (CATNET Optimal Scaling regresszióelemzés, reziduálisok)

A járvány regionális terjedését illetően a társas kapcsolatok élénkségének oldaláról felmerült magyarázatok a diagram megjelenítésében valószínűnek tűnnek. A nyugat- és dél-európai értékek nemcsak a kelet-európaiakét, hanem az ilyen szempontból zárkózottabb északiakét is jelentősen meghaladják. Az elemzésben szereplő viszonylag kisszámú nem európai előfordulások az európai régiók kiugró értékeinél alacsonyabb, a kelet-európaiakhoz képest magasabb értékeket mutatnak fel.

Nem győzhetjük hangsúlyozni az aggregát adatok kezelését illető óvatosságot, mégsem érdektelen a társasságra kirajzolódó országátlagok összevetése a Worldometer impozáns adatbázisával,⁶ az onnan rendelkezésre álló fertőzöttségi és (COVID-19) halálozási adatokkal (az utóbbiaknak az egymillió főre jutó országokénti értékeivel). Mivel az életkor tényezője mind a társasságot, mind a koro-

6 <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries>

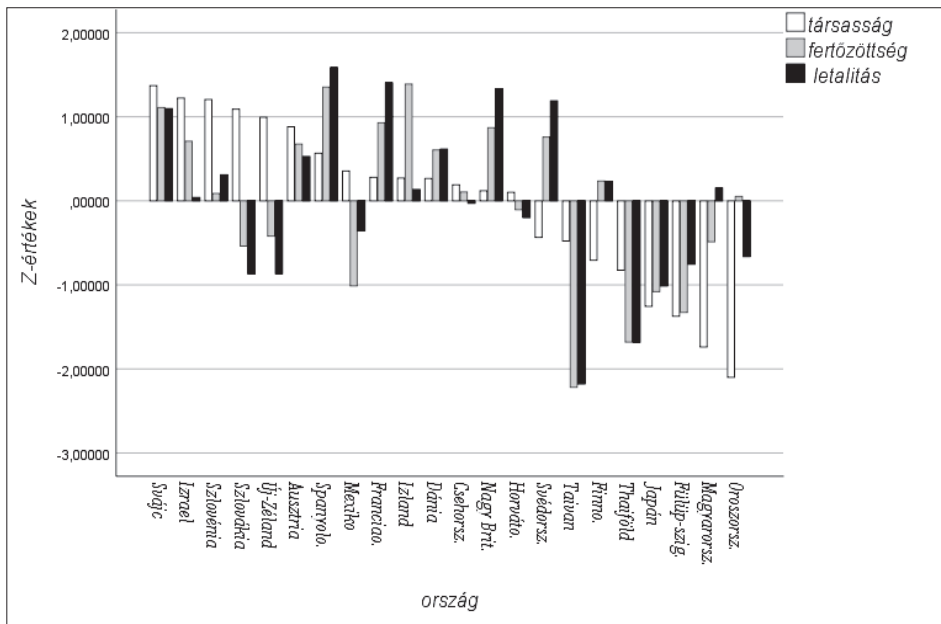
navírusnak való kitettséget és a védekezés gyakorlatát tekintve általában kiemelt hangsúllyal vetődik fel, az egyszerű korrelációs elemzésben célszerű egy ilyen szempont szerint filterezett változatot is alkalmazni. Ezúttal a gyakorlat szerinti durva bontásban: a 65 éven aluliakra és felüliekre különítve el az országmintákat az átlagos társassági mutatókat illetően (a COVID-19 adatok esetében ilyen bontásra nincs mód).

2. táblázat. A társasság tényezője és a COVID-19 fertőzöttségi és halálozási országértékei közötti összefüggések (az ISSP 2017-es felvétel 22 ország,⁷ illetve a Worldometer 2020. IV. 27-i log [10] adatok alapján; korreláció)

		Teljes minták		65 év alattiak		65 év felettek	
		fertőzöttség	letalitás	fertőzöttség	letalitás	fertőzöttség	letalitás
Társasság	Pearson Corr.	,441*	,346	,480*	,388	,324	,267
	Sig. (2-tailed)	,040	,115	,024	,074	,141	,230

A fertőzöttségi adatokkal a teljes mintákat tekintve a nem túl magas országlétszám mellett is szignifikáns a társasság összefüggése. Talán nem triviális módon, a 65 éven aluliak szegmenseire nézve ez még erőteljesebb, míg a 65 éven felüliek esetében viszont nem szignifikáns. (Más szóval, az utóbbiakat inkább az általános társassági mintázatok érinthetik, mint a saját korosztályuk gyakorlatai, ha minden egyéb hatástól eltekintünk.) Nem érdektelen, hogy a fertőzöttséggel erősebbek az összefüggések, mint a letalítási adatokkal, valószínűleg azzal is magyarázhatóan, hogy az utóbbit közvetlenebbül érintik az általános egészségügyi viszonyok. Az alábbi ábra ismét részletesebben, országonként mutatja be a szóban forgó összefüggéseket (z -értékek alkalmazásával közös nevezőre hozva a háromféle mutatót, az országokat pedig a társasság átlagos értéke szerint rendezve sorba).

7 A 2017-es ISSP-felvétel első feldolgozási etapjából rendelkezésre álló országadatok alapján.

2. ábra. A társasság, a fertőzöttség és a halálozás z-átlagértékei 22 országra (ISSP 2017, Worldometer 2020. április 27, a társasság országokénti sorrendjében)

Az országok sorrendjének és a korrelációs összefüggéseknek megfelelően az ábra bal felső negyedében azok az országok foglalnak helyet, amelyeknél a társasság magas szintje a fertőzöttség és a COVID-19 halálozás átlag fölötti értékeivel jár együtt, míg az ellentétes, jobb alsó negyedben a társasság alacsony értékei az utóbbiak szerint is többnyire viszonylag alacsony értékekkel kapcsolódnak össze. Ez utóbbi mezőnyben fordul elő a magyar eset is, azzal a jellegzetességgel, hogy a fertőzöttségnek a bevont országok együtteséhez képest viszonylag alacsony értéke a letalitás adatok némiképp magasabb szintjével párosul. Ezen a térfélen további, ilyen szempontból rendhagyó eset a svédoké, ahol a társasság átlag alatti szintje viszonylag magas COVID-19 értékkel párosul; ez utóbbi vélhetően a nyájimmunitást megcélzó gyakorlat ilyen következményeivel is kapcsolatba hozható. A másik térfélen ellenkező jellegű rendhagyó példa Új-Zéland, Szlovákia és Mexikó esete – nehéz minden ilyen kivételre közvetlen magyarázatot találni, mindenesetre a szigetország sikeres védekezése nemzetközileg is elismert, míg a mexikói esetről a későbbi felfutást kell megemlíteni; könnyen lehet, hogy a későbbiekben a járványbeli érintettségük a társasság terén elfoglalt pozíciójukhoz közelít majd.

Az általánosabb tapasztalatok szempontjából, az előző eredményeket is tekintve véve, az a paradox megállapítás rajzolódik ki, hogy az intenzív társadalmi érintkezés, amely a társadalmi tőke, a közéleti részvétel szempontjából általában

a siker, a „jó élet” zálogának tekinthető (lásd például a hazai kutatások közül Kmetty et al. 2018; Gerő–Hajdu 2018), a járványnak való kitettség szempontjából *inkább aktuális teherterhelé* válik. Persze nem ez az egyedüli forrása a társadalmi élet különböző területei közti feszültségnek. Mindenesetre a most vizsgált ISSP-felvétel adataiból is az említetthez hasonló összefüggésre utal, hogy a társasság és a (szintén több kérdés alapján képzett) „szubjektív életminőség” változó közt a minta egészében jelentős ($r = .23$) korreláció van, és még erősebb ez az összefüggés a kelet-európai régió ($r = .31$), ezen belül a magyar adatok esetében ($r = .33$). Az életkorral kapcsolatos összefüggések is továbbgondolásra érdemesek. Vajon nem kapott-e túlzott hangsúlyt a védekezés gyakorlatában az idősök papíron jónak látszó izolálásának, a korcsoportok szerinti szigorú – de hermetikusan aligha megoldható – elkülönítésének gondolata (amikor a különválasztás ilyen formái esetenként az exkluzív jellegű averzióknak, a szociális kategorizálás címkéző gyakorlatainak is tápot adhatnak). Amiben talán bízhatunk, az a napról napra gyarapodó tapasztalatok a koronavírust, esetleg szélesebben a járványokat illetően, ahogy kedvező lehet az éledő figyelem is a külvilág és a mai helyzet változatos megoldásai iránt. Ha valamikor valamiben, most bőven nyílik alkalom a tanulásra.

IRODALOM

- ALBERT FRUZZSINA–DÁVID BEÁTA (2016) A magyarországi kapcsolathálózati struktúrák jellemzői. *socio.hu*, (3) 23–47. DOI: 10.18030/socio.hu.2016.3.22 <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries>
- ANGELUSZ RÓBERT–TARDOS RÓBERT (2018 [1991]) A gyenge kötések ereje és gyengesége. In uők: *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium 101–126.
- ANGELUSZ RÓBERT–TARDOS RÓBERT (2018 [1991]) A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In uők: *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Angelusz Szakkollégium, 77–100.
- BECK, ULRICH (2006) Living in the world risk society. *Economy and Society*, 35/3, 329–345. DOI: 10.1080/03085140600844902
- FODOR ÉVA–GREGOR ANIKÓ–KOVÁTS ESZTER–KOLTAI JÚLIA (2020) A gyerekek és az idősök gondozása a korona idején. Társadalomtudományi Kutatóközpont, április. Hozzáférés: <https://tk.mta.hu/a-gyerekek-es-az-idosek-gondozasa-a-korona-idejen>
- GERŐ, MÁRTON–HAJDU, GÁBOR (2018) The Size and Heterogeneity of Ego-centric Networks and Social Integration in Hungary. *East European Politics and Societies and Cultures*, 32/4, 845–865. DOI: 10.1177/0888325417747970

- HARCSA ISTVÁN–MONOSTORI JUDIT (2017) A háztartás- és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban. *Demográfia*, 60/4, 299–332. DOI: 10.21543/dem.60.4.2.
- KATZ, ELIHU–LAZARFELD, PAUL F. (1955) *Personal Influence*. New York: Free Press. DOI: 10.1007/978-3-658-21742-6_67
- KMETTY ZOLTÁN–TARDOS RÓBERT–ALBERT FRUZZINA–DÁVID BEÁTA (2018) Mapping social milieus and cohesion patterns between 1997 and 2014. *Social Networks*, 55, 116–129. DOI: 10.13140/RG.2.2.20836.99207
- KUCZI TIBOR (2011) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: BCE.
- MERTON, ROBERT K. (1948) The self-fulfilling prophecy. *The Antioch Review*, 8/2, 193–210. DOI: 10.2307/4609267
- SOMLAI PÉTER (2013) *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Budapest: Napvilág.
- TARDOS RÓBERT (2020) Szakmai és nem-szakmai reflexiók a pandémia idején. In Fokasz Nikosz–Kiss Zs.–Vajda Júlia (szerk.) *A koronavírus egyéni és társadalmi hatásai*. Budapest: Replika. 115–120.
- TIBORI TIMEA (2018) A kultúra fogalmának változásai a 80-as évektől. *Kultúra és Közösség* 9/1, 43–59.
- TUFEKCI, ZEYNEP (2020) Don't Believe the COVID-19 Models. That's not what they're for. *The Atlantic*, április 2. <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2020/04/coronavirus-models-arent-supposed-be-right/609271/>
- UTASI ÁGNES (2012) *Közösségi és közéleti aktivitás*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet.
- VITÁNYI IVÁN (2005) *Kultúraelméleti és művelődésszociológiai írások*. Pécs, FEEK

CSEPELI GYÖRGY – ÖRKÉNY ANTAL – ZSIGÓ T. FERENC

KÖZÉP-EURÓPAI FŐVÁROSOK MENTÁLIS TÉRKÉPEI

Attitűdök, értékek, identitások

Az elmúlt évtizedben a közép-európai régió országaiban nagyon hasonló politikai tendenciák figyelhetők meg. Ez egyaránt megmutatkozik Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon a jogállami normák megsértésében, a szabadságjogok korlátozásában, a demokratikus politizálás torzulásában, az autoriter hatalomgyakorlásban.

Mindezek a törekvések sikeresek lehettek, mert a piacgazdaságra való áttérés társadalmi következményeként kiéleződtek a társadalmi egyenlőtlenségek, a rendszerváltó várakozásokkal szemben a liberális demokrácia nem erősödött, hanem gyengült.

Mindezeket a törekvéseket ugyanakkor a hivatalos identitáspolitikában is tetten érhetjük, ahol a populista, etnocentrikus, nacionalista szélsőjobboldali narratívák egyre inkább uralják a kormányzati diskurzusokat. Az, hogy néhány politikus Magyarországon (Orbán Viktor), Lengyelországban (Jarosław Kaczyński), Szlovákiában (Robert Fico, Marian Kotleba) és Csehországban (Tomio Okamura) a szélsőséges nacionalista beszéd hangján szólal meg, nemcsak választási sikerükhöz vezet el, de a demokrácia minőségének romlását is eredményezi. A nemzeti identitás szélsőséges mintáinak hangoztatásával igazolni akarják illiberális és antidemokratikus törekvéseiket, úgymond az „autentikus” és „kizárólagos” nemzeti identitás megőrzése érdekében. Jól tükrözi ezt a V4-kormányoknak a bevándorlókkal szembeni, a nemzetközi és európai normákat sértő idegenellenes és sokszor rasszizmusba hajló politikája.

Ha a négy országban ezeknek a politikai törekvéseknek az ellenpontját keressük, érdemes a nemzeti identitás nem szélsőséges aspektusaira összpontosítani, és megnézni, tetten érhetők-e más értékpreferenciák és identitásmintázatok. Kutatásunk azokra az értékekre és identitásokra összpontosít, amelyek a V4 fővárosaiban az adott helyhez, illetve a nemzet fogalmához kapcsolódnak. A fővárosokat intellektuális, kulturális és innovációs centrumoknak, a nemzeti büszkeség központjai-

nak tekintjük, ugyanakkor olyan multikulturális környezetet feltételezünk, ahol a különféle kultúrájú emberek naponta érintkeznek egymással. A V4-fővárosokban a polgárok szavazási magatartása is különbözik a szélesebb társadalométól, és a nacionalista retorikát használó pártokra szignifikánsan kevesebben szavaznak.

Ebben a cikkben négy közép-európai főváros mentális térképét mutatjuk be, részint kvantitatív, részint kvalitatív adatok tükrében. A fővárosok a következők: Budapest, Prága, Bratislava és Varsó. A négy főváros közül Budapest és Varsó a legnagyobb, Budapest területe 525, Varsóé 517 km². Budapest lakosságának száma közel 1 800 000, Varsó lakosságáé 1 320 000. Varsó története a 13. századra nyúlik vissza, Budapest területén már a római korban város volt. Prága területe 496 km², lakóinak száma 1 200 000. A négy főváros közül Bratislava a legkisebb, területe 367 km², lakóinak száma 432 000.

Mind a négy főváros központi szerepet tölt be országa idegenforgalmában, s évről évre jelentős számú turistát vonz. Mind a négy fővárosban nagy számban található tudományos, oktatási, kulturális és politikai központi intézmények.

A kutatás¹ célja a négy közép-európai főváros lakói körében élő értékek, attitűdök és identitások feltárása volt. A vizsgálat elsődlegesen arra irányult, hogy a fővárosok lakói hogyan látják saját városukat és a vidéket, s milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg közöttük. A kutatás költségvetésének korlátai miatt a kvantitatív adatokat már meglévő, korábban végzett nemzetközi kutatások adatbázisaiból merítettük (European Social Survey, International Social Survey Program). A kvalitatív adatokat mind a négy fővárosban két speciálisan megszervezett fókuszcsoportban vizsgáltuk. Az egyik fókuszcsoport tagjai szakértők és értelmiségiek voltak, a másikban városi-kerületi választott politikusok vettek részt.²

Kvantitatív eredmények

Elemzésünk első részében nagy nemzetközi összehasonlító vizsgálatok adatainak másodelemzésével mutatjuk be a négy visegrádi főváros lakóinak kötődését városukhoz, továbbá azt, hogy a lakosok személyes identitásukban milyen fontosságot tulajdonítanak lakóhelyüknek, mennyire tölti el őket büszkeség- vagy szégyenérzet az országukkal kapcsolatban, és különböznek-e a fővárosok lakói az etnocentrizmus, a nacionalizmus és az idegenellenesség mértékében.

1 A kutatás a Visegrádi Alap megbízásából készült.

2 Budapest (Csepeli György, Örkény Antal), Prága (Jana Mensikova, Jiří Rem, Ivan Jarabinský), Bratislava (Bahna Miloslav, Magdaléna Piscová, Ľubomir Šottník) Varsó (Ewa Topolewska).

1. táblázat. A főváros szubjektív közelségérzete a városlakók szerint, fővárosonként, százalékban (ISSP 2003 adatok)

		Mennyire érzi magához közel a fővárost?				Összesen
		Nagyon távolinak	2	3	Nagyon közelinek	
	Budapest	3,9%	8,8%	33,0%	54,2%	100,0%
	Prága	2,4%	12,0%	0,5%	42,8%	100,0%
	Varsó	2,0%	18,4%	49,1%	30,4%	100,0%
	Bratislava	1,6%	10,1%	46,0%	42,3%	100,0%
Összesen		2,6%	12,7%	42,4%	42,3%	100,0%

A 2013-ban végzett, alapvetően a nemzeti identitás kutatásával foglalkozó vizsgálat szerint a budapestiek érezték legközelebb magukhoz a városukat, míg Varsó és környékének lakói a legkevésbé. Alapvetően mind a négy főváros lakói körében erős a pszichológiai kötődés, amit a szubjektív távolságra vonatkozó értékek kapcsán tapasztalt alacsony gyakoriságok mutatnak.

Ha a fővárosiak kötődését városukhoz más településen élők kötődésével hasonlítjuk össze, akkor a kép változatosabb. Magyarországon a budapestiek és a kistélepüléseken élők kötődése intenzív, és egyaránt magas szintű. Egészen más képet látunk a másik három fővárosban. Csehországban a közelségérzet a kistélepüléseken élők körében a legintenzívebb, ezt a kisvárosok követik, és a főváros csak a harmadik. Feltűnően gyenge a kötődés és erős a távolságérzet Prága elővárosaiban, ami a szuburbanizáció gyengülését mutatja (Szirmai 2019). Szlovákiában egészen ellentétesek a tendenciák, mint Csehországban: a településhez érzett közelség éppen Bratislava elővárosaiban messze a legmagasabb, és magában a fővárosban gyengébb. Itt a szuburbanizáció még javában tart, ami az elővárosi lét felértékelődését és a központi városmag leértékelődését jelenti. Lengyelországban sem a főváros, sem a környéke nem játszik kitüntetett szerepet lakói kötődésében, szemben a kistélepülésekkel és a falvakkal, amelyek lakosai az összes többi településtípust meghaladóan közel érzik magukat lakóhelyükhöz.

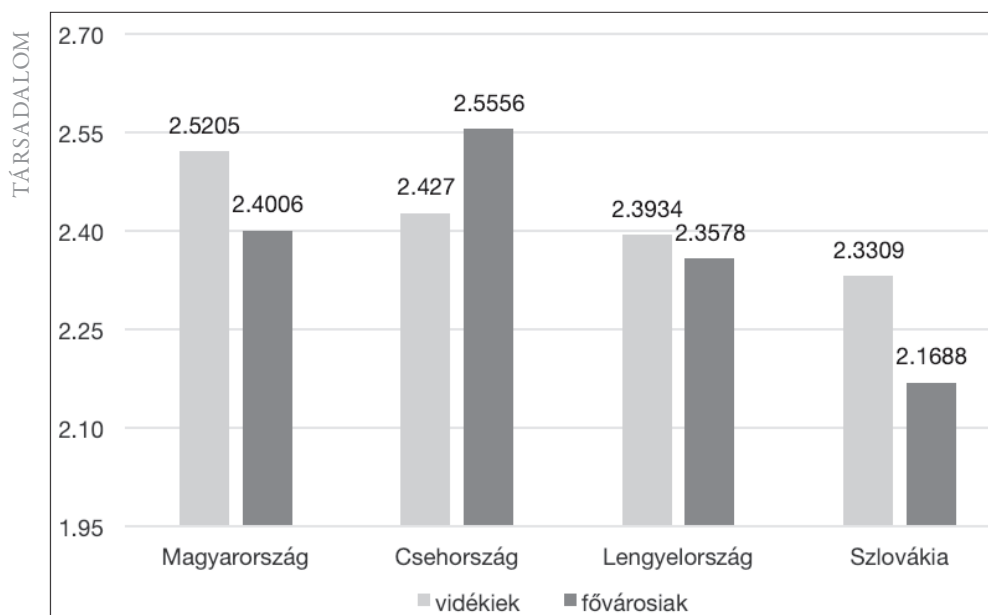
Egy másik kérdésben kilenc kategória alapján próbáltuk felderíteni, hogy az egyes fővárosok lakói mennyire tartják fontosnak az adott kategóriához tartozásukat. A 2. táblázatban mutatjuk be, hogy az egyes fővárosok lakói milyen fontosságot tulajdonítanak az egyes kategóriáknak, amelyek sorában mint külön kategória szerepelt a fővárosi identitás. Ezenkívül szerepelt még a foglalkozás, az etnikai származás, a nemzeti identitás, a nem, az életkor, a vallás, a politikai hovatartozás, a társadalmi osztály, valamint a családi státusz.

2. táblázat. Az azonosulás kategóriái (három választásból az első helyre tett), százalék (ISSP 2003 adatok)

	Budapest	Prága	Varsó	Bratislava	Összesen
Fővárosi lakhely	9,4%	4,5%	3,1%	6,3%	5,7%
Nemzeti hovatartozás		10,5%	11,1%	7,4%	7,4%
Etnikai hovatartozás	7,0%	5,1%	2,0%	0,5%	4,0%
Nem	7,9%	16,2%	10,3%	12,2%	11,6%
Nemzedéki hovatartozás	12,1%	10,5%	3,4%	6,3%	8,3%
Politikai pártállás	1,2%	1,4%	0,6%		0,9%
Vallási hovatartozás	3,3%	0,6%	7,1%	6,9%	4,2%
Osztályhovatartozás	4,8%	2,3%	2,6%	1,6%	2,9%
Foglalkozás	12,1%	24,1%	16,0%	19,0%	17,8%
Családi státus	34,5%	23,6%	31,6%	32,8%	30,3%
NA	7,6%	1,1%	12,3%	6,9%	7,0%
<i>Összesen</i>	<i>100,0%</i>	<i>100,0%</i>	<i>100,0%</i>	<i>100,0%</i>	<i>100,0%</i>

A felkínált kilenc kategória közül a leggyakoribban választott természetesen a családi státus. A többi kategória közül a fővárosi lét relatíve a leggyakoribb a budapestiek körében, őket követik a bratislaviaiak, a prágaiak, majd igen alacsony gyakorisággal a varsóiak.

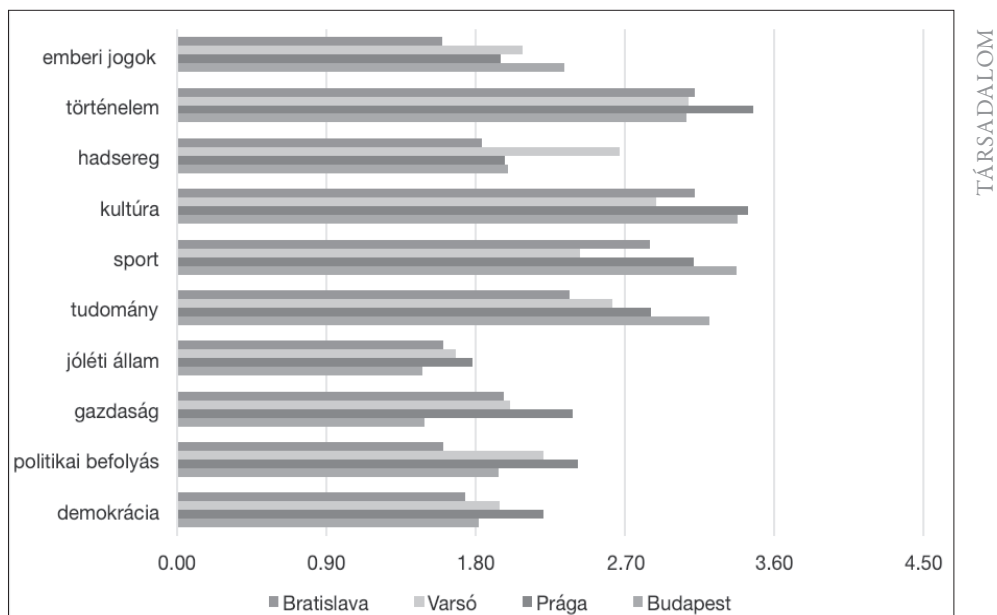
A nemzeti büszkeségérzetet összesen nyolc büszkeségforrás bevonásával mérjük, melyeket a következőkben részletesen is bemutatunk. Előbb azonban a nyolc forrásra adott értékeléseket együttesen kapott általános nemzeti büszkeségérzetet mutatjuk be fővárosi és vidéki bontásban, mind a négy visegrádi ország adatai tükrében.

1. ábra. A nemzeti büszkeség a fővárosban és vidéken a négy visegrádi országban, négyfokú skálaátlag (ISSP 2003 adatok)³

Az ábrából látható, hogy az általános büszkeségérzet Magyarországon a vidékiek esetében magasabb, mint a fővárosiaknál. Csehországban a helyzet épp fordított, Prágában a legmagasabb a büszkeségérzet. Szlovákia a magyar mintát követi: Bratislavában kisebb, vidéken viszont erősebb a nemzeti büszkeségérzet. Lengyelországban nincs lényeges különbség a településtípusok szerint.

3 A kérdés a következő volt: Kérem, hogy a válaszlap segítségével válaszoljon arra, hogy mennyire büszke Ön Magyarországra különféle szempontokból. (Aggregált skála)

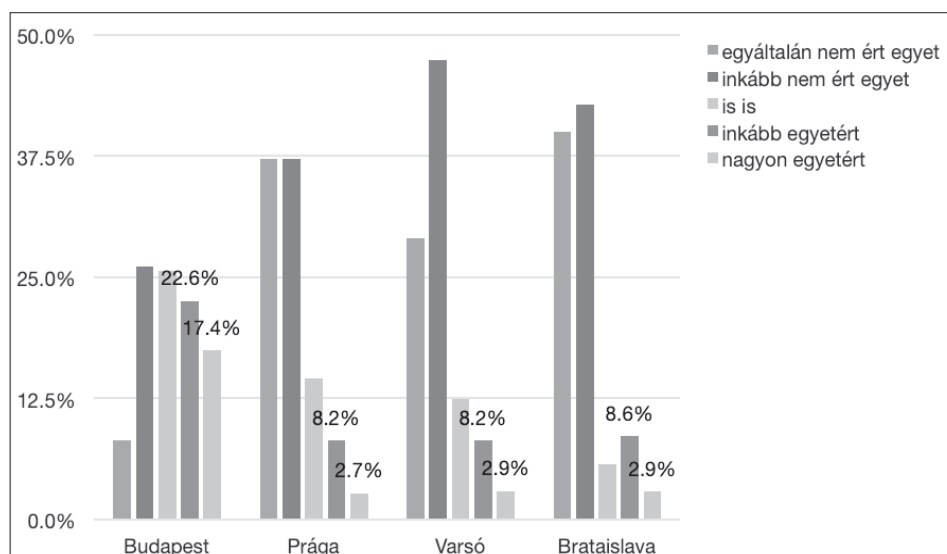
2. ábra. A nemzeti büszkeség forrásai a visegrádi fővárosok lakosai körében, átlagok négyfokú skálán (ISSP 2003 adatok)⁴

Ha a nemzeti büszkeséget tápláló forrásokat külön-külön nézzük, akkor jellegzetes különbségek mutatkoznak a fővárosok között. Az emberi jogok tisztelete a budapestiek között átlag feletti, míg a bratislavaiak között átlag alatti értéket mutat. A történelem, akárcsak a kultúra mind a négy fővárosban, de különösen Prágában igen jelentős büszkeségforrás. A hadseregre Varsó kivételével a fővárosi lakosok kevésbé büszkék. A sport minden fővárosban, de Budapesten és Prágában különösen fűti a nemzeti büszkeséget.

A tudomány viszont a budapestiek számára ad okot büszkeségre, majd ez az érték fővárosról fővárosra (Prága, Varsó, Bratislava) haladva egyenletesen csökken. A jóléti állam sehol sem nyújt alapot nemzeti büszkeségre, de Budapesten különösen az a vélemény, hogy a jóléti államra nem lehetnek büszkék. A politikai befolyás a prágaiak és a varsóiak nemzeti büszkeségét táplálja, szemben a budapestiekkel és a bratislavaiakkal, akik szkeptikusok. A demokrácia működése Prága kivételével egyik fővárosban sem ad alapot túlzott büszkeségre.

4 A kérdés a következő volt: Kérem, hogy a válaszlap segítségével válaszoljon arra, hogy mennyire büszke Ön Magyarországra a következő szempontokból?

Összességében, a nemzeti büszkeség négy fővárosban kapott mutatói alátámasztják a kelet-európai nemzetfejlődés sajátosságaira vonatkozó elképzeléseket (Szűcs 1983), melyek szerint a kultúra, a tudomány, a sport, a történelem diszkurzív, pszichológiailag rugalmas témái sokkal inkább alkalmasak a nemzeti büszkeség felkeltésére és fenntartására, mint a gazdaság, a politika, a jog és a jóléti állam kemény tényei (Csepeli–Örkény 2017).

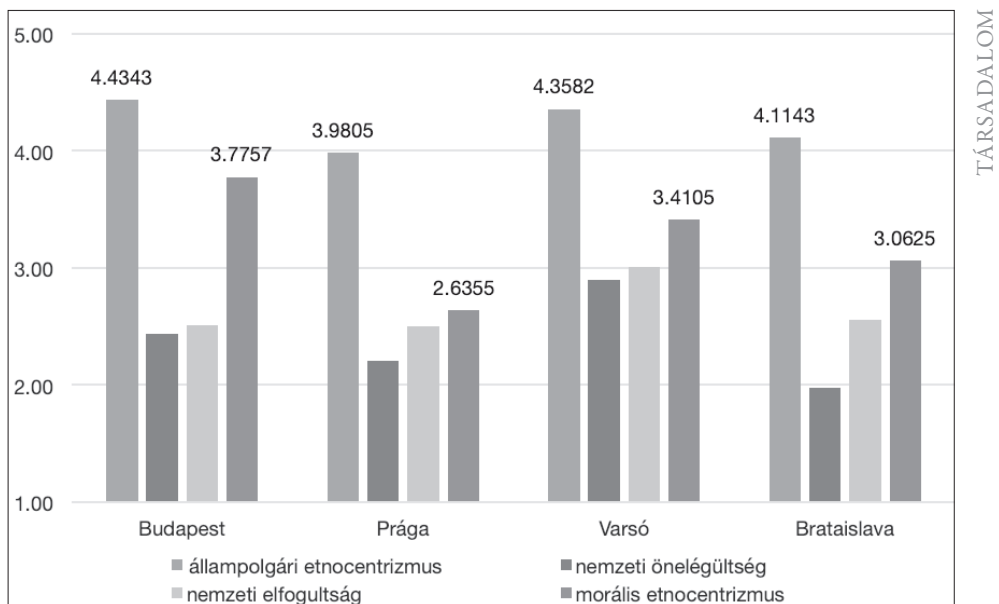

3. ábra. A nemzeti szégyenérzet elfogadása/elutasítása a visegrádi fővárosok lakosai körében, százalék (ISSP 2003 adatok)⁵

A szégyenérzetre, a büszkeségérzet ellentétére a 2003-as ISSP-vizsgálatban egy kérdés vonatkozott. A válaszok összegzését a 3. ábra mutatja. Némileg meglepetésre a budapestiek meglehetősen magas arányban (40%) fogadják el azt az állítást, hogy az országban vannak ügyek, amelyek miatt szégyenkezni lehet. A másik három visegrádi főváros lakosai ezt az állítást jóval kisebb arányban fogadják el (Prága, Varsó, Bratislava egyaránt 11%).

A nemzeti etnocentrizmust négy állítással mértük. Az első az állampolgárságot helyezte a középpontba, hangsúlyozva a saját nemzetállam mindenekfeletti-ségét. A másik két állítás a nemzeti önelégültség és elfogultság érzését fejezte ki. A negyedik, legkevésbé ártatlan állítás azt hangsúlyozza, hogy a nemzetnek mindig és feltétlenül igaza van.

5 Az állítás a következő volt: Van néhány olyan dolog a mai (ORSZÁGMEGNEVEZÉS), ami miatt szégyellem a hazámat. (Négyfokú skálán a teljes egyetértés és a teljes elutasítás szerint.)

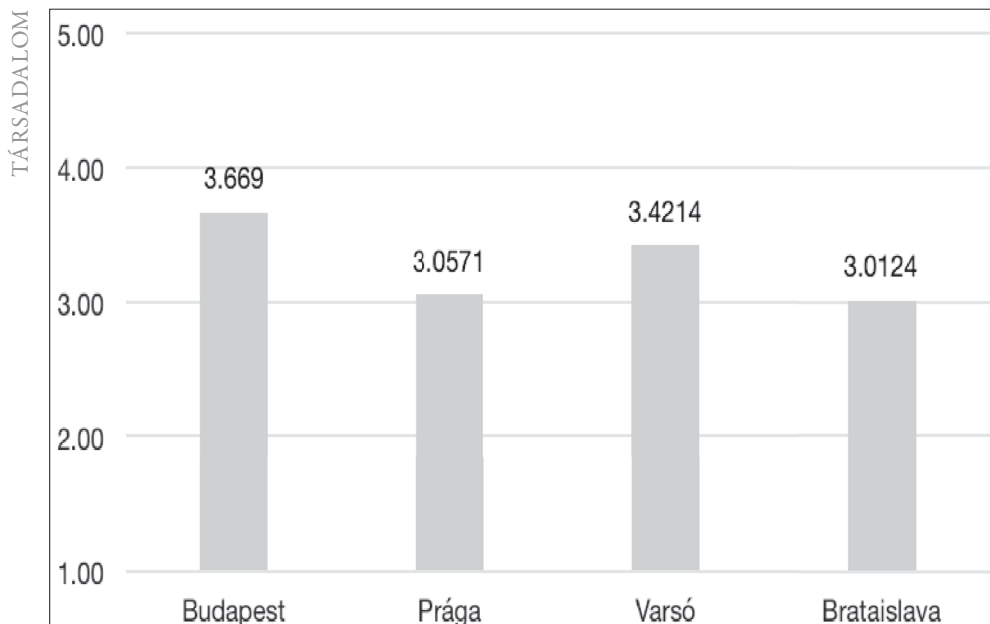

4. ábra. Etnocentrizmus a visegrádi fővárosok lakosai körében, átlagok ötfokú skálán (ISSP 2003 adatok)⁶

Az első állítás mind a négy fővárosban feltétlen elfogadásra talál, de kiemelkedően magas átlagot mutatnak a budapestiek és a varsóiak. A morális nemzeti relativizmus elfogadására a budapestiek körében nagyon magas hajlamot mértünk.

Az ISSP 2003-as kutatásának kérdőívében hét állítás foglalkozott a nacionalizmus kulturális, gazdasági és politikai vonatkozásaival. Az ezekre adott válaszokat ugyanúgy, ahogy korábban, egyetlen indexbe aggregáltuk. A létrejött nacionalizmus-index fővárosonként mutatkozó különbségeit az 5. ábrában mutatjuk be.

6 Az eredeti itemek a következők voltak: „Sokkal szívesebben vagyok magyar állampolgár, semhogy bármely más ország állampolgára legyek”; „Jobb hely lenne a világ, ha a többi ország lakosai is olyanok lennének, mint a magyarok”; „Általában, Magyarország jobb ország, mint a legtöbb más ország”. Az etnocentrizmus-index ezeknek a változóknak az aggregációjából jött létre.

5. ábra. A nacionalizmus erőssége a visegrádi fővárosok lakosai körében, átlagok öt-fokú skálán (ISSP 2003 adatok)⁷

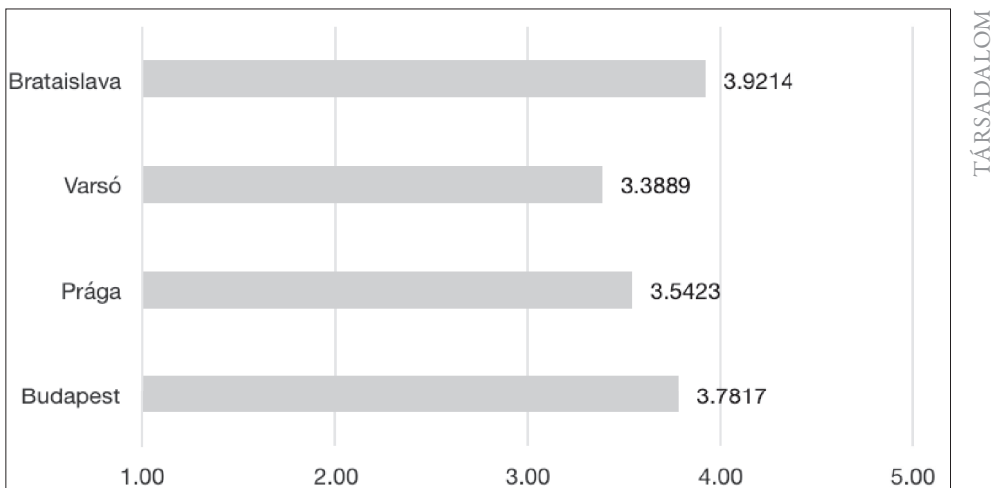
A budapesti válaszadók körében a nacionalizmus-index értéke kimagaslik. Ezt követi Varsó, ahol szintén magas az érték, míg Bratislava és Prága lakosainak körében a nacionalizmus megnyilvánulása relatíve mérsékeltebbnek mondható.

A xenofóbia mértékét öt állítással mértük: a bevándorlás növeli a bűnözést; a kormányok túl sok pénzt költenek a bevándorlókra; a bevándorlók elveszik a munkát az itt élőkétől; a bevándorlók száma túl nagy, és ráadásul még növekszik is; a nemzeti kultúrát félti a bevándorlótól.

Az öt állításra kapott válaszokat együtt dolgoztuk fel, létrehozva egy xenofóbia-indexet. A 6. ábra mutatja ennek mértékét a négy fővárosban.

7 Öt olyan állítást soroltunk fel, amelyek Magyarországnak a többi országgal való kapcsolatára vonatkoztak. Az állítások a gazdasági, politikai és kulturális nacionalizmus tipikus állításai voltak. Ebből aggregálással hoztuk létre a nacionalizmus-változónkat.

6. ábra. Az idegenellenesség mértéke a visegrádi fővárosok lakosai körében, átlagok ötfokú skálán (ISSP 2003 adatok)⁸

Nem meglepő, hogy az idegenellenesség mértéke mind a négy fővárosban nagyon magas, de Bratislava és Budapest ezen belül is kiemelkedik.

A cikkünk korábbi részeiben az identitással összefüggő kognitív és affektív minták gyakoriságát hasonlítottuk össze fővárosonként. Egészében véve sok hasonlóságot találtunk, de mindegyik fővárosnak külön jellegzetességei is vannak.

A következő rövidebb részben az European Social Survey 2012-ben használt Schwartz-teszt itemei alapján készült összehasonlító elemzésünk eredményeit mutatjuk be. Schwartz szerint az emberi populációban a következő 10 univerzális érték különböztethető meg: önállóság, stimuláció, hedonizmus, teljesítmény, hatalom, biztonság, konformitás, tradíció, jóindulat és univerzalizmus. Ezek az értékek nyilvánvalóan fontos hozzájárulást jelentenek a városi léthez, hiszen segítik az embereket, hogy a város kihívásainak megfeleljenek. Ezt a 10 értéket a Schwartz-féle értékmodellnek megfelelően négy magasabb rendű értékdimenzióba vontuk össze, melyek két tengelyen helyezkednek el: az egyik tengely egyik végpontja a változásra való nyitottság, melynek szervezőereje az önállóság és a stimuláció. A másik végpont a konzerválás, mely a biztonság, a tradíció és a konformitás értékeit szervezi egy mintává. A második tengely az önmegvalósítástól az önmeghaladásig terjed. Az önmegvalósítás magasabb dimenziójában találjuk a teljesítményt

8 Hét olyan állítást soroltunk fel, amelyek a migráció megítélésére vonatkoztak. Az állítások a migráció gazdasági, politikai és kulturális következményeire kérdeztek rá, és egyaránt tartalmaztak pozitív és negatív állításokat. Ebből aggregálással hoztuk létre idegenellenesség-változónkat.

és a hatalmat, míg az önmeghaladáshoz a jóindulat és az univerzalizmus tartozik. A hedonizmus értéke a két tengely között helyezkedik el, és egyszerre kapcsolódik a változásra való nyitottsághoz és az önmegvalósításhoz. A következő táblázatban a négy magasabb rendű értékhez fűződő viszonyt mutatjuk be a négy fővárosban.

3. táblázat. A Schwartz-értékkála négy magasabb rendű dimenziójának eredményei a visegrádi országok fővárosainak lakossága körében, 7-fokú skálaátlagok (ESS 2012 adatok)⁹

	Konzerválás	Változásra való nyitottság	Önmegvalósítás	Önmeghaladás (kollektívizmus)
Prága	4,40	4,15	4,09	4,44
Budapest	4,22	4,38	4,36	4,83
Varsó és környéke	4,64	4,11	3,85	4,95
Bratislava	5,05	4,69	4,58	5,00
Összesen	4,55	4,33	4,22	4,81

Az univerzalizmus és a jóindulat mind a négy közép-európai fővárosban a legelfogadottabb értékek sorába tartozik, azaz a megértés, a tolerancia, az elismerés, a másik jólétének elfogadása általánosnak tekinthető a négy városban. Nevezhetjük ezt kollektívizmusnak is, de nyilvánvaló, hogy itt a másik ember soha nem absztrakt identifikáció tárgya (párt, nemzet, egyház), hanem valós eleven személy, akivel együtt lehet működni, társaságban együtt lehet vele lenni. A tengely önmegvalósítást mérő oldalán Bratislava áll elől, és Varsó marad le leginkább. Prága és Budapest Varsó és Bratislava között helyezkedik el. Ez az értékcsoport azért fontos, mert a teljesítmény, a kutatás, az innováció mintái ezekből származnak. A konzervativizmus és a változásra való nyitottság tengelyén megint csak Bratislava jár élen, ezt követi Budapest, majd Prága, végül Varsó. A konzervativizmusban ismét Bratislava az első.

A második magasabb rendű dimenzió kapcsán Bratislava helyzete a legérdekesebb, mert a szlovák főváros lakosai egyszerre tartják fontosnak a hagyományt, a biztonságot és a konformitást, valamint az önállóságot és a stimulációt. Ez a kettősség Varsót és Prágát is jellemzi, csak kisebb mértékben, míg a budapesti lakosok a változásra való nyitottság értékeit inkább preferálják, mint a konzervativizmus értékét.

9 Az eredeti Schwartz-értékkála 21 kérdésből áll. Ezek aggregálásával jött létre az általunk használt négy értékdimenzió.

A két nemzetközi összehasonlító kvantitatív vizsgálat több évvel ezelőtt született eredményei jelölték ki a szempontokat, amelyeket a kvalitatív vizsgálat során a két fókuszcsoporthoz megkérdezésekor érvényesítettünk. Elemzésünkben most a négy fővárosban lebonyolított kvalitatív kutatás eredményeit foglaljuk össze. Az egyik fókuszcsoporthoz szakértő értelmiségieket hívtunk meg: társadalom- és helytörténészeket, politikust, szociológust, művészt, közgazdászt, munkaerőpiaccal és szociálpolitikával foglalkozó szakembert. A második találkozó helyi, kerületi politikusokkal beszélgettünk. (Budapesten a kutatás közvetlenül a 2019-es önkormányzati választások után zajlott, polgármesterekkel, alpolgármesterekkel, egyéni képviselőkkel.) A kérdések mindkét csoportban arra vonatkoztak, hogy mennyire érzik közel magukhoz a városukat, mennyire fontos a város a személyes identitásukban, miben látják különlegesnek a fővárost, mi az, amit leginkább szeretnek és leginkább utálnak benne, mire büszkék, és látnak-e törésvonalakat a város életében. A tanulmányunk következő részében ezekről az eredményekről adunk számot.

Kvalitatív eredmények

A fővárosok identitása

A Budapesten élő szakértő értelmiségiek semmi kétséget nem hagytak afelől, hogy számukra, mint ahogy egyikük fogalmazott, „Budapest minden”. Mindenki közel érzi magához a fővárost, hozzátéve, hogy külföldön mintha elvesznének, amikor utaznak. A fővárost érzik igazán ismerősnek, ott érzik magukat igazán otthon. Egyesek hozzáfűzték, hogy hasonló érzés tölti el őket más közép-európai fővárosokban, Zágrábban, Bratislavában vagy éppen Prágában. Arra az érzésre, hogy mi fejezi ki legjobban Budapest identitását, mi adja a Budapest „márka” erejét, a válaszadók több fontos elemet említettek. Mindenekelőtt kiemelték Budapest természeti szépségét, a hegyes és a sík táj különleges kapcsolódását, a vizek intenzív jelenlétét (Duna, a termálfürdők, szökőkutak). Budapesttől elválaszthatatlannak tartják a gazdag kulturális életet, különösen sokra értékelik a zene- és művészet jelenlétét. Ugyancsak a város identitása kulcselemének tartják a közmopolitizmust és multikulturalizmust, ennek túlhajtásait azonban – az öncélú fogyasztást, a Belvárost ellepő turisták tömegét – elítélik. Ugyancsak a budapesti identitás túlhajtásának tekintik a vidék lenézését.

Alaposan megmozgatta a válaszadók fantáziáját az identitáshoz szervesen hozzátartozó kérdés: „Mi Budapest titka?” A dinamizmust, a városi életet átható energiát, erőt és a sokféleséget nevezték meg, különösen kiemelve a régi és az új kapcsolódását.

A válaszadók szerint Budapestet eltéphetetlen szálak fűzik a magyar nemzeti identitáshoz. Mint egyikük fogalmazott: „Budapest a vidékiek számára is a ma-

gyar nemzeti büszkeség egyik forrása.” Ugyanakkor egyetértettek abban, hogy a nacionalizmus az ország más részeihez képest Budapesten gyengébb, a Budapesten élők azonosulási mintáiban a magyar és az európai identitás harmonikusan kiegészíti egymást. Problémaként említették, hogy Budapesten kívül nincsen más magyarországi nagyváros, hiszen a trianoni békeszerződés elválasztotta az országtól azokat a városokat, amelyek Budapest versenytársai lehettek volna.

A budapesti identitás fontos tápláló forrása a történelem. A válaszadók által említett történeti események ugyanakkor a három város egyesítését követő időszakra vonatkoznak. Ezt az időszakot két különlegesen fontos esemény jellemzi, az egyik az 1944–45-ös ostrom, amikor a főváros nagyon súlyos emberi és anyagi veszteségeket szenvedett, a másik pedig az 1956-os felkelés a szovjet megszállással és a kommunista diktatúrával szemben. Habár a felkelés elbukott, pszichológiai és morális nyomai mind a mai napig megmaradtak a főváros lakosainak emlékezetében.

A prágaiak szemében identitásuk három fő forrása a kultúra, az építészet és a történelem, amelyet egységben látnak. Mint egyikük fogalmazott „Prága alapvető különlegessége más európai városokhoz képest építészeti örökségének sokfélesége”. A prágaiak kiemelik, hogy a város nagyon intenzív abban az értelemben, ahogy az emberek közötti találkozásokat szervezi. A prágaiak identitásának különlegessége, hogy a várost méretében nem tekintik nagynak. A megkérdezettek szerint a prágaiak nemzeti identitása nem különbözik lényegesen a Csehországban élők nemzeti identitásától. Ezzel együtt úgy látják, hogy a főváros szimbolikusan is képviseli az egész cseh nemzetet, szerepe a nemzeti identitás alakulásában „nagyon fontos”, abszolút és kulcsfontosságú. Úgy látják, hogy Prága diktálja a cseh kulturális élet fejlődésének tempóját. Mint Budapesten, a lakosok szerint itt is fővárosuk a nemzeti büszkeség egyik meghatározó forrása.

A bratislavai megkérdezettek általánosan egyetértettek abban, hogy sehol másutt nem akarnának élni, csak a saját fővárosukban. Mint egyikük megfogalmazta: „Bratislava valószínűleg nem a legszebb, leggazdagabb város, de ezzel együtt talán London kivételével sehol másutt nem akarnék élni.” A Bratislavában élők identitását két fő ellentmondás terheli. 1. A város történeti magja meglehetősen kicsi, és a környező lakótelepeken vagy távolabbi településen élők jelentős számban ingáznak naponta lakóhelyük és munkahelyük között. 2. Történetileg a város a Magyar Királyság központja volt, és csak a 20. században lett Szlovákia fővárosa.

A bratislavai identitásnak azonban van három pillére, amely bizonyos mértékig feloldja ezeket az ellentmondásokat. 1. A város földrajzi elhelyezkedése, lévén határváros Ausztria, Szlovákia és Magyarország között. 2. A város természeti szépsége, melynek része a Duna és a fölötté emelkedő hegy a várral. 3. A bratislavaiak sikertudata, amely mind nemzeti, mind személyes értelemben eltölti őket. Egészében véve a fókuszcsoportok eredményei azt mutatják, hogy a szlovák fővárosban

Élők lokálpatriotizmusa nem erősebb a vidéken élők lokálpatriotizmusánál, bár magát a fővárost a lakosai közelebb érzik magukhoz. Ennek okát a fókuszcsoporthoz tagjai abban látják, hogy a szlovák főváros vezetése nem fektet nagy súlyt a büszkeségérzet erősítésére. Ezt a kérdést a média ugyancsak elhanyagolja, mely előszeretettel tárgyal negatív eseményeket a fővárosi lét kontextusában.

Történetileg a válaszadók a város magyarországi múltjából a királyi koronázásokra hivatkoznak, a 20. századból az 1918–1919-es fordulatot említik, amikor Bratislava Csehszlovákiához került, a legfontosabb évszám pedig 1993, a Szlovák Köztársaság megalakulása, amikor Bratislava fővárossá lépett elő. Ugyancsak fontos évszámnak tartják 2005-öt, amikor Bush és Putyin amerikai–oroszcúcstalálkozót tartott a városban. A kilencvenes években, amikor a független Szlovákia megszületett, a nacionalizmus szerepet játszott a bratislavaiak identitásában, de ez a hatás gyorsan elmúlt: a nemzeti identitás ma már nem központi kérdés a bratislavaiak számára.

A varsóiak identitása részint a történelemből, részint a jelenből táplálkozik. A válaszadók városukat gazdag történelmi múlttal rendelkező, modern és dinamikus fejlődő nagyvárosnak látják. Nagyon fontosnak tartják a nagyvárosi életet mint közösség-szervező erőt, és úgy gondolják, ha valaki nem Varsóban született, nem tud igazán varsóivá válni. Varsó és a lengyel nemzeti identitás kapcsolata a megkérdezettek szerint a város egyes szimbolikus épületeiben, a Tudomány és Kultúra Palotájában és a nemzeti sportstadionban nyilvánul meg. Ugyanakkor nem igazán Varsóban látják a lengyel nemzeti identitás legfontosabb forrását, városukat elsődlegesen pénzügyi, politikai és információs központnak tartják. A megkérdezettek nemzeti identitását elsődlegesen a patriotizmus jellemzi, és nem a nacionalizmus. A varsói identitásnak része, mint Budapest esetében, a sokféleség, valamint a patriotizmus és kozmopolitizmus együttes jelenléte.

Értékek, attitűdök, hangulatok

A budapesti fókuszcsoporthoz tagjai szerint a külföldiek szemében Budapest sokkal optimistább hely, mint a lakói szerint. Ezzel együtt úgy látják, hogy a budapestiek büszkéek városukra, és kevésbé pesszimisták, mint a magyarok általában. A válaszadók nem tartják toleránsnak a városukat. Szerintük Bratislava, Prága és Varsó léghőköre kozmopolitább, és lakóik inkább elfogadják az etnikai, szexuális és vallási másságot. A megkérdezettek szerint a sorozatosan rendezett nagy sportesemények (európai és világbajnokságok) nem ellensúlyozzák egy nagy konferencia-központ hiányát. A válaszadók ugyancsak elégedetlenek a budapestiek idegenyelv-tudásával, annak mértékével és szintjével.

A válaszadók az önmegvalósítás és az önmeghaladás értékeinek mindegyikére találtak példát. Egyfelől az egoizmus, a másokra tekintet nélküli individualizmus

mindenütt jelen lévő valóságát, másfelől, a civil segítőkészség és önkéntes munkára való hajlam jelenlétét emelik ki. Egészében, a város szociális atmoszféráját inkább negatívan, mint pozitívan érzékelték. A másik értéktengely kapcsán azt tapasztaltuk, hogy a válaszadók szerint maguk a budapestiek személyenként innovatívak, de a városra jellemző mentális mintára inkább a konzervativizmus, még inkább annak elfajulása, az elmaradottság jellemző.

Arra a kérdésre, hogy mit szeretnek a válaszadók és mit nem szeretnek leginkább Budapesten, a pozitív végponton a jól megszervezett tömegközlekedést, a város épületeit és azok szépségét említik. Az ellentétes végponton a szemetet, a zsúfoltságot, a rossz levegőt, egyes társadalmi csoportok szegregációját, a túl sok autót neveztek meg. Mindenki pozitív fejleményként ismerte el az egyre bővülő kerékpárút-hálózatot.

Arra a kérdésre, hogy mi osztja meg leginkább a budapestieket, elsősorban a történeti városrészek tovább élését említették (Buda, Pest, Óbuda, és a később csatolt külső városrészek). Ez a megosztó szempont nem független a társadalmi egyenlőtlenségektől, és szinte mindenki említette a generációs csoportok közötti ellentéteket.

A különbség a szakértő értelmiségi és a politikus fókuszcsoporthoz között nem a tartalmakban volt, hanem a perspektívában: a helyi politikusok érthetően a saját kerületük vagy választókerületük látószögéből ítélték meg a területekre kerülő kérdéseket.

A prágai fókuszcsoporthoz résztvevői önkritikusan elismerik, hogy a cseh főváros lakói készen állnak a közösség szolgálatára, érdekeinek előtérbe helyezésére, de csak akkor, ha nem metszik keresztül saját egyéni céljaik elérését. Bár a helyi politikusok fellépnek a helyi közösségek érdekeinek védelmében, a választóik nem hisznek nekik, kevés bizalmat táplálnak irántuk.

A másik tengely, a konzervativizmus és a változásra való nyitottság, komoly kihívás elé állítja a prágaiakat. A fókuszcsoporthoz egyik résztvevője így fogalmazott: „Úgy látom, a prágaiak alapvetően konzervatívak, de balszerencsésükre a világ olyan gyors ütemben változik, hogy nincs más választásuk, nyitottnak kell lenniük a változásokra.” Az innováció tehát a prágaiak szerint nem belső, hanem külső kényszer műve. A csehek többségét a prágaiak sokkal kevésbé látják progresszívnek, mint saját magukat, még ha a progresszív beállítódást kényszerűnek látják is. Nem akarnak alapvető változásokat, ugyanakkor belátják azok szükségességét.

A bratislavaiak világgal kapcsolatos beállítódása a fókuszcsoporthoz tagjai szerint inkább pesszimista, mint optimista, de ez nem különbözik lényegesen a szlovákokra általában jellemző negatív beállítódástól, akiknek – miként az egyik résztvevő megfogalmazta – „vérében van a negativizmus”. Az optimizmus a 2020

februárjában esedékes parlamenti választások eredményeivel kapcsolatban mutatkozott meg. Felmerült a kérdés, hogy melyek a legszerethetőbb és legelítélhetőbb területek a város életében. A válaszok nagyjából ugyanazt a struktúrát mutatják, mint a másik három város esetében. A történelmi jelentőségű épületek mintegy jelenlévővé teszik a múltat a válaszadók szemében. A hegyek, a Duna természet adta szépsége ugyancsak pozitív érték számukra. Bratislava mint főváros megsokszorozza az oktatási, tudományos, sport- és politikai lehetőségeket. Mint ahogy az egyik válaszadó mondja, „Bratislavában mindent elintézhetsz”.

A negatívumok sorában említették a válaszadók a már-már elviselhetetlen autósűrűséget, a funkcionális parkolási politika, a tisztaság és a zöldövezetek hiányát, valamint a nem kielégítő egészségügyi szolgáltatásokat. Sokan nehezményezték a túlzásfolttságot, és azt, hogy az új épületek nem illenek a történelmi épületek közé.

Bratislava lakosságát több szempont is megosztja. Azok, akik régóta élnek a fővárosban, energikusabbak és határozottabbak, a városba frissen érkezők ellenben hajlékonyabbak, érdekeik érvényesítésére kevésbé képesek. Feszültség van azok között, akik a városban élnek és dolgoznak, illetve akik csak bejárnak dolgozni. Az utóbbiak használják a városi szolgáltatásokat anélkül, hogy helyben fizetnék az adót, és nem is érzik annyira magukénak a fővárost. A válaszadók szerint Bratislava egyre kozmopolitább várossá válik, és egészében jóval toleránsabb és nyitottabb a másság iránt, mint a szlovákiai vidék. A bratislavaiak még akkor is képesek kooperálni egymással, ha eltérnek az álláspontjaik. Az értelmiségi szakértők és a helyi politikusok között a fókuszcsoportokban egyetlen jelentős különbség mutatkozott: a helyi politikusok inkább a problémákra és megoldásukra koncentráltak, szemben az értelmiségi szakértőkkel, akik a leírásban voltak erősek.

A varsóiak szemében a fővárosi lét legfontosabb előnye a szabadságérzet, melyet a tolerancia és a nyíltság követ. A válaszadók sokra tartják a főváros gazdasági, kulturális, tömegszórakozási és oktatási lehetőségeit, a tömegközlekedéssel mindenki elégedett. A hátrányok sorában említik a rohanást, a felfokozott életritmust, az időhiányt, ami gyengíti a szolidaritást, az egymás iránti figyelmet. Ugyancsak hátrányként említették a fővárosban is megfigyelhető társadalmi egyenlőtlenségeket, a zsúfoltságot és az átgondolatlan városfejlesztést. A megkérdezettek szerint Varsónak nem tett jót a rendszerváltozást követő „vad” reprivatizáció.

A varsói fókuszcsoportok résztvevői úgy látták, hogy a városi lét anonimitása a konvencióktól való mentességet és az individuálisan választott életmód lehetőségét rejt magában. Varsót színes, élhető, örömteli városként jellemezték – ami időnként feszültségeket és konfliktusokat, stresszt is magával hoz –, de egészében a lehetőségek városának látják, amiből optimizmus következik. Ha azonban nem összességében gondolnak a varsóiakra, hanem egyénenként, akkor a válaszadók

elismerik a kudarc lehetőségét, ami pesszimizmusra adhat okot. Az értékrendszerben az önmeghaladást és az önmegvalósítást egyaránt a főváros sajátosságának látják. A másik értéktengelyen a konzerválás alapja a válaszadók szerint a család és a történelmi hagyomány, ami behatárolja a változtatás lehetőségeit. Az értelmiségi szakértői és a helyi politikusokból álló csoport között a különbség abban volt, hogy az utóbbiak inkább saját választóközterük perspektívájából nyilatkoztak, szemben az értelmiségiekkel, akik a várost mint egészet ítélték meg. A helyi politikusok láthatóan különböztek politikai és ideológiai nézeteik alapján, míg az értelmiségiek között ilyen jellegű különbségek nem mutatkoztak.

Következtetések

A négy visegrádi ország fővárosainak vizsgálata két szempontból is összehasonlító jellegű volt: összehasonlítottuk a fővárosban és a vidéken élő lakosok nézeteit, véleményeit, attitűdjeit, identitásmintáit, valamint összehasonlítottuk a négy fővárosban szerzett adatokat. A legkisebb főváros, Bratislava lakóinak száma 400 000 körül alakul. A legnagyobb fővárosban, Budapesten közel 1 800 000 ember él. Varsó lakosainak aránya a Lengyelországban élő állampolgárok teljességéhez képest mindössze 3,4%; a budapestiek aránya viszont a teljes magyarországi népességhez képest 18%. Mind a négy főváros az adott ország adminisztratív, pénzügyi, kulturális, tudományos és oktatási központja.

Vizsgálatunk kvantitatív részében kimutattuk, hogy mind a négy főváros lakóinak többsége (80%-a vagy annál is nagyobb része) lelkileg igen közel érzi magához a városát, ami nem feltétlenül igaz a vidéken élőkre, akik a településüket kevésbé intenzíven érzik magukhoz közel. A lakóhely iránt érzett közelséget adataink szerint a fővárosok környékén kialakult elővárosok gyűrűje, valamint az ottlakás ideje befolyásolja leginkább. A továbbiakban azt találtuk, hogy egészében véve a négy főváros lakóinak identitásában elsősorban a családi státusz, a foglalkozás, a nem, valamint a nemzedékek rendjében való elhelyezkedés számít, s kevésbé határozza meg az identitást a nemzet és a vallás.

A nemzeti büszkeség azonban, mint várható volt, mind a négy főváros lakói körében eleven és intenzív. A nemzeti büszkeség kiemelkedően jelentős témája mind a négy fővárosban a történelem, melyhez a diakrón és szinkrón társadalmi kommunikációs térben ugyancsak jól érvényesülő kulturális és sporttémák csatlakoznak. A nemzeti büszkeséget a nyugat-európai országokban tápláló témák, mint például a demokratikus politikai rendszer, az emberi jogok vagy a jóléti állam, kevésbé játszanak szerepet a Budapesten, Bratislavában, Prágában és Varsóban élők nemzeti büszkeségérzésében. Általánosnak tekinthető, hogy a budapestiek kivételével a bratislaviaiak, prágaiak és varsóiak körében a nemzeti hovatartozás miatt érzett szégyen ritka.

Budapest és Varsó lakosai kissé etnocentrikusabbak, mint az egykori Cseh-szlovákiából kialakult két ország fővárosi lakosai. Ugyanakkor a xenofóbia mértéke mind a négy fővárosban magas, különösen Bratislavában és Budapesten. A Schwartz-féle tízdimenziós értékteszt négy tengelye szempontjából nézve az adatokat, azt látjuk, hogy a négy fővárosban a változásra való nyitottság és a konzerválás, valamint az önmegvalósítás és az én-átalakulás tengelyei mentén nincs számottevő különbség. Meglepetésre ad okot, hogy a lakosok mind a négy fővárosban egyaránt fontosnak tartanak egymással szemben álló értékeket.

A kvalitatív szakaszban mind a négy fővárosban fókuszcsoportos kutatásokat folytattunk, melyekben vezető értelmiségiek és helyi politikusok vettek részt. Az eredmények fényében a kvantitatív vizsgálat eredményei már nem annyira meglepők. A budapestiek úgy látják, hogy a fővárosban a nacionalizmusnak kevésbé van táptalaja, mint vidéken, ugyanakkor Budapest a magyar nemzeti büszkeség kiapadhatatlan forrása. A prágaiak szintén úgy látják, hogy városuk kultúrája, építészeti öröksége és történelme a cseh nemzeti büszkeség alapja, de hozzáteszik, hogy Prága különossége abban áll, hogy a főváros az egész nemzet összetartozásának záloga. Ez a felfogás a cseh társadalom demokratikus politikai kultúrájából következhet. A bratislavai fókuszcsoportok tagjai azt hangsúlyozták, hogy a főváros és az ország sikerei egymást feltételezik, egymás erősítik, ugyanakkor kifogásolták, hogy Bratislava nincs sem a média, sem az országos politika figyelmének középpontjában. A nemzeti büszkeség a bratislavaiak szemében kevésbé fontos, mint a fővárosi hovatartozás felett érzett büszkeség. A varsóiak városukat modern, fejlődő központnak tartják, de a lengyel nemzeti büszkeség szempontjából nem tulajdonítanak kiemelkedő jelentőséget neki. Ez azzal függhet össze, hogy jöllehet Varsó lengyelországi gazdasági, kulturális, politikai központ, de koránt sincs egyedül, versenyeznie kell más jelentős lengyel városokkal. Ez a helyzet nem áll fenn a másik három visegrádi országban.

A Budapesten és Bratislavában szervezett fókuszcsoportok tagjai nem vonakodtak, amikor arról volt szó, hogy vannak-e társadalmi szakadékok városuk lakói között. A budapestiek szerint ilyen választóvonal van a „tősgyökeres” budaiak és pestiek, valamint a Budapesten születettek és a beköltözők között. Bratislavában, lévén kisebb város, az számít, hogy ki milyen régen él a fővárosban. Mind a négy főváros lakói a problémák sorában említették a légszennyezést, a túl nagy közúti forgalmat és a zsúfoltságot. A vizsgálati személyek mind a négy fővárosban szervezett fókuszcsoportokban arra törekedtek, hogy egyensúlyt tartsanak az önérvényesítő individualizmus és a kollektivistikus én-átalakulás pólusai között. A prágaiak körében különösen erősen jelent meg a kívánság, hogy egyszerre érvényesüljön a konzerválás és az újra való nyitottság. A helyi politikusok és az értelmiségiek között jellegzetesen megjelent a perspektívakülönbség. Míg az értel-

miségek a fővárost mint kulturális, történelmi és társadalom-lélektani egységet szemlélték, addig a helyi politikusok azt a városrészt emelték ki, ahol választóik élnek.

IRODALOM

CSEPELI GYÖRGY–ÖRKÉNY ANTAL (2017) *Nemzet és migráció*. Budapest: TáTK.

LUKSANDER ALEXANDRA–MIKE KÁROLY–CSITE ANDRÁS (2012) *Maguk urai – a magyar vállalkozó lelkialkata (A magyarországi kisvállalkozók értékvilágának néhány jellemzője)*. Műhelytanulmány (working paper). Budapest: Vállalatgazdaságtan Intézet.

SZIRMAI VIKTÓRIA (2019) *Városok és városlakók – A befogadó és a kirekesztő városok*. Budapest: Corvina.

SZÜCS JENŐ (1983) *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető.

NAGY PÉTER TIBOR

OKTATÁSSZOCIOLÓGUSI KÖSZÖNTŐ A KULTÚRA ÉS KÖZÖSSÉG SZERKESZTŐJÉNEK

A *Kultúra és Közösség* főszerkesztőjét köszöntő esszé azon kíván töprengeni egy kicsit, hogy kultúránk, kultúránk különbözőségét hogyan érinti annak az oktatásnak a különbözősége, amelyet kaptunk. Nem arról az absztrakciós szintről beszélek, hogy a latinos kultúrájú klasszikus középiskola másféle középosztályi kultúrát teremtett, mint az 1946 utáni évtizedek középiskolája, s nem is arról, hogy a porosz középiskola másféle kultúrához vezet, mint például az amerikai, hanem arról, hogy *ugyanazon* iskolarendszer keretei között tanult különböző dolgok hogyan hatnak az iskolát végzettek kulturális rétegződésére – és hogy ugyanazon társadalom különböző (kulturálisan is különböző) érdekcsoportjai hogyan hatnak az iskolai oktatás tartalmi kérdéseire. Oktatásszociológiai téma?

Az esszé természetesen nem vállalkozik arra, hogy a kultúránk, kultúránk összetettségének és differenciáltságának okairól valamiféle hipotézist fogalmazzon meg, már csak azért sem, mert a köszöntőt író személy teljesen biztos ugyan abban, hogy a kultúra és az iskolázás egyaránt „társadalmi természetű” – csak éppen abban nem biztos, hogy a kultúra sokféle definíciójából melyiket teszi magáévá. A köszöntőíró szívesen olvas elméleti szövegeket a kultúra fogalmának komplexitásáról, de – suszter maradjon a kaptafánál!¹ – csak a kultúra oktatásszociológiai-oktatástörténeti fogalmáról tud írni valamit, máris leszögezve, hogy csoport sajátságos kultúránk igen jelentős részét nem tanulmányaink során sajátítjuk el – sőt a tanulmányaink során keletkező kultúra is jelentős részben az egyetemen, az iskolában megtapasztalt társadalmi és mikrotársadalmi *jelenségek* hatása eredményeképpen alakul ki. (Az iskola úgynevezett rejtett tanterve révén).

Azon a közhelyen túl, hogy az iskolázott és iskolázatlan emberek kultúrája rendkívül különböző, mind a mindennapi tapasztalat, mind a társadalomtudo-

1 E Tibori Timeát köszöntő esszé szövegszerűen is támaszkodik az *Educatio* 2012. téli számában megjelent tanulmányomra.

mányok vitathatatlanak tartják, hogy a diplomások, az értelmiségiek világa, kultúrája erősen megosztott: az orvosok nagyon „másféle emberek”, mint a mérnökök, a tanárok nagyon másfélék, mint a jogászok stb. Ezek a különbségek pártpreferencia-arányokban, családi stratégiákban, irodalmi és művészeti ízlésítéletekben, viselkedésmódban stb. objektiválódnak – s igen sok mindennel összefügghetnek. Semmiképp sem jelenthetjük ki, hogy a jogászok és orvosok közötti kulturális különbségek a jogi és orvosi ismeretek különbözőségével, illetve a jogtudomány és az orvostudomány különbözőségével magyarázhatók, hiszen bármilyen nagyok is e tudományágak, illetve a hozzájuk vezető képzések közötti különbségek, semmivel sem kisebbek náluk a jogi és orvosi munka közötti különbségek, a jogászok és orvosok jövedelmi viszonyai közötti különbségek, a jogászok és orvosok társadalomban betöltött helye közötti különbségek stb.

A jogásztársadalmon belüli különbözőségeket sem az ügyvédi és bírói szakvizsga szakmai (tárgyi) különbségével hozzuk elsősorban összefüggésbe, hanem azzal a nyilvánvaló különbséggel, ami a társadalomban, illetve az igazságszolgáltatás rendszerében a bírói és az ügyvédi szerep között áll fenn – a siker eltérő definíciója, a piaci és közzsférához fűződő viszony különbözősége, a jövedelem ingadozása vagy stabilitása, a nyilvánosságához való eltérő viszony mind fontosabb magyarázó összefüggések az ügyvédi és bírói habitus és csoportkultúra különbözőségéhez, mint azoknak a tárgyaknak az eltérése, amelyeket az ügyvédek és bírák hallgatnak, vagy amelyekből vizsgáznak.

Más nagy értelmiségi foglalkozások – a mérnöki, az orvosi, a közgazdász – belső differenciáltsága az elsajátítandó ismeretek szempontjából mindenképpen nagyobb a jogászokénál: a nőgyógyásszá válás során elsajátítandó összismeret lényegesen nagyobb hányadban különbözik a belgyógyászok által elsajátítandótól, mint egy ügyvéd ismeretei egy bírótól, de tanulmányaikban széles közös alapok vannak az anatómiától az élettanig, és sorra vehetnénk a közgazdászok vagy a mérnökök esetében is, hogy a specializáció ellenére számos alapozó tárgyuk mégiscsak közös.

Teljesen más a helyzet viszont a különböző szakos középiskolai tanárokkal. Az egyetemet végzett középiskolai tanárok munkajellege igen hasonló, illetményüket bértábla szabja meg, a tanítás éves szünetei, hetirendje, sőt napirendje egyformán szabályozza életüket stb. Viszont: pontosan tudjuk, hogy egyetemi éveik alatt szakonként egészen mást tanultak. Habár számos kormányzati törekvés irányult arra, hogy a szaktól független órák aránya magasabb legyen a tanárképzésben, de ennek az egyetemnek, a szaktanszékek sikerrel álltak ellen.

A tanárrá képzéshez mindig „plusz” órákra volt szükség – a szakos képzéshez képest –, de ezek nem voltak, nem lehettek maradéktalanul függetlenek a szakos képzéstől. A második világháború előtt például a tanárképző intézet gyakran a

szaktszék munkatársai közül kért fel előadót arra, hogy a középiskolai oktatást majdan megkönnyítő áttekintő kurzusokat tartson. (Így számos professzor „normál” kari óráit szűkebb kutatási területeire alapozta, tanárképző intézeti óráiban pedig tárgyat több dimenzióban áttekintő, vagy éppen évszázadokat áttekintő kurzusokat tartott. Olyanokat tehát, amelyek jegyzetanyagát a leendő történelem-, irodalom- stb. tanár középiskolai óráihoz közvetlenül is felhasználhatta.) A második világháború után eltelt évtizedekben a tanári képzés egyik legfontosabb eleme a tantárgyspecifikus szak módszertan-képzés volt, ezt a legtöbb intézményben a szaktszék, nem pedig a pedagógia tanszék vagy a tanárképzésért felelős munkatársak ellenőrizték, s a gyakorló iskolák szaktanárai is elsősorban a szaktszékkel álltak kapcsolatban. (Mikroelemzés még azt is kideríthetné, hogy a tantárgymódszertani mezőn belüli erőviszonyokat – például tanszékvezetést – sem a tantárgymódszertani munkásság mértéke határozhatta meg, hanem az adott tudományágon belüli súly.)

Az általános „ideológiai” tárgyak – 1945 előtt a magyar irodalom, 1949 után a klasszikus marxista tárgyak – elvileg a szaktszék keretén kívül szerveződtek, saját tanszékük is volt, tényleges működésük mégsem lehetett független a szakos képzéstől. Attól a szociológiai tényről, hogy a Kádár-korszak kezdeti szakaszában a BTK-s és TTK-s tanulócsoporthoz szakok szerint szerveződtek, nyilvánvalóan nem lehetett eltekinteni – azaz a teljes tekintélyvesztés és nevetségessé válás kockázata nélkül nem lehetett teljesen ugyanolyan munkásmozgalm-történet órát tartani történelemszéknek, mint mondjuk francia szakosoknak. A különbségek a Kádár-korszak második felében intézményesedtek, a történelem szakosok másféle munkásmozgalm-történetet, a filozófia szakosok másféle filozófiát stb. kaptak.

Ez a néhány bekezdés csak azért érdekes, hogy lássuk, még az úgynevezett általános kötelező ismeretek is szakspecifikussá váltak a BTK-s és TTK-s tanárképzésben – a szakjuk szerint különböző tanár-csoportok eltérő kultúráját tehát más értelmiségi csoportok belső különbségeinél nagyobb mértékben magyarázhatjuk azzal, hogy az egyes szakoknak sajátos kultúrájuk alakult ki, az egyes tanszék mikroklímája eltért stb. A középiskolai tanárok egyetemi képzésük során szakjuktól függően a tudás és tudásmegszerzés más-más archetípusaival találkozhattak. Mindez azonban vélhetően csak elmélyítette a humán- és reálbölcész csoportok közötti különbségeket, amelyek már a szakválasztás pillanatában megvoltak.

A szakválasztás pillanatában ugyanis – s ebben a tanári szakma minden más értelmiségi szakmától különbözik – a 18 éves diákoknak hihetetlenül sok ismeretük van a tanári szakma differenciáltságáról. A kistelepelesen élő, illetve nem értelmiségi családból származó diák nyilvánvalóan kevesebb orvossal, mérnökkel, közgazdással találkozik, mint a nagyvárosban, illetve értelmiségi családban felnövő társa, de az még a nagyvárosi értelmiségiek pályaválasztás előtt álló gyer-

mekei számára is esetleges, hogy milyen értelmiségi szakmák képviselőit tudják munka közben megfigyelni, kivel áll módjukban munkájáról beszélgetni stb. Ezzel szemben az óvodázás és iskolázás másfél évtizede alatt a diákok hihetetlen mennyiségű információt gyűjthetnek a pedagógusi munka jellegéről, a középiskolás éveken pedig a tanári szakma vertikális és horizontális differenciáltságáról. A diákok megfigyelhetik tanáraikat munka közben, az egy-egy tárgy iránt érdeklődő diákok bejáratossá válnak a tantárgy szertárába, szorosabb kapcsolatba kerülnek tanáraik könyvtárával, megismerhetik ismeretszerzési és ekképpen spon-tán továbbképzési stratégiáikat, akár még tudományos és szakmai kételyeikkel is megismerkedhetnek. Az iskolaváltás, illetve a tanulmányi idő során szinte minden diák által megtapasztalt tanárváltás ugyanazon tárgyhoz, tudományterülethez való viszony individuális különbözőségét teszi láthatóvá a diákok számára: ez szinte kizárt más értelmiségi foglalkozások belső megosztottságának megfigyelésekor – bár a szülőkön keresztül létezhet egy szükségképpen gyengébb, közvetett bepillantás, amelynek hatását a szülőhöz való viszony pozitíve vagy negatíve nyomatékosíthatja.

Az iskola tárgyaival kapcsolatban családi és társadalmi diskurzusok fültanúja a diák, a középosztályi körökben, médiában nemcsak a történelem, irodalom és földrajz kérdései jelentenek folyamatos beszédtemát, hanem az egyes nyelvekhez fűződő szimbolikus kapcsolatok is, vagy éppen – legalábbis bizonyos időszakokban például Einstein vagy Hawking gyakori médiaszereplése következtében – a természettudományok is.

A középiskolai tankönyvek és tantervek szinte sosem naprakészek ezeknek a társadalmi diskurzusoknak a kezelésére – a szaktanárok diákok és szülők általi megmértetésének viszont egyik legfontosabb eszköze, hogyan kezeli az iskola ezeket a diákokra „kívülről” zúduló információkat. Könnyen beláthatjuk tehát, hogy a különböző tárgyak választóit eleve másféle környezet, motívumok, habitusok küldik a különböző pályákra.

S valóban, ha az egyes *adatbázisokat* megnézzük, bármely időpontban találunk érdemi különbséget a különböző szakokra járó hallgatók, illetve a később közülük kikerülő tanárok között, s abban is, hogy az egyes tárgyakra képzett tanárok milyen mintázatok alapján válnak pályaelhagyóvá.

A különböző tárgyak világa azonban *már a középiskolában* mintegy párhuzamos kultúrákat villant fel, vagy ajánl fel. Az iskolai tárgyak a tudományok kicsinyített másolatai. A régi – 19. századnál régebbi – iskola is szinkronban volt a kor egyetemével – amennyiben a tudományok nagy része a reneszánsz óta kiszorult az egyetemekről, s akadémiákban, magántársaságokban szerveződött –, a modern iskola is szinkronba került az 1850 körül még csak fél évszázados, a modern tudományokat magas szinten integráló humboldti egyetemi modellel.

A 19. század előtti iskola tanárfigurája polihisztor, a modern iskola tanárát (aki többek között ebben különbözik élesen a tanítótól) valamilyen szaktudományból képezik ki, vagy ha többől, az esetek nagy részében ezek valamifajta közösséget mutatnak egymással, a középiskolai tanárok nagy része vagy humán, vagy reál szakos. Habár a tanárok – országos, regionális vagy felekezeti alapon álló, esetleg egy pedagógiai hitvallást zászlóra tűző, iskolatípus-specifikus stb. – tanáregyesületekbe tömörülnek, közéleti aktivitásuknak, társadalmi legitimitásuknak jelentős része a szaktudomány-áganként elkülönülő tudományos egyesületekhez kötődik. Ha a 20. században szinte eltűnt is a tudós tanár típusa, sok tanáregyesület ma is tantárgyak szerint szerveződik.

Az egyes iskolatípusok közötti azonosságot és különbözőséget az adja, hogy törvények szabályozzák, melyek a közös és melyek a különböző tárgyak, a miniszteriális rendeletalkotó hatalom legfontosabb megnyilvánulása a tantárgyspecifikusan kiadott tanterv, tantervi utasítás, a tantárgyanként megíratott – illetve individuális kezdeményezéssel megírható és elfogadtatható – tankönyvek, legalábbis a mi kontinensünkön.

A tankönyvek világa a 19. században visszahat a tudományosságra is, amennyiben számos tudományág első összefoglaló kötete maga a középiskolai tankönyv, hiszen a szaktudósoknak – akik természetesen tudományáguk csak egy-egy kisebb részletét tanulmányozzák alaposabban – egyébként nincs okuk átfogó könyvet írni tudományterületükről. A tudományok nemzeti szókincsének megszületése is a tankönyvekhez kötődik, hiszen sem a tudósok, sem az ún. művelt nagyközönség nem igényelné, hogy a nemzeti köznyelvben elfogadott szavakkal nevezzék meg azokat a természettudományi jelenségeket, amelyekre tökéletes latin és német fogalmak léteznek – az iskola világa és főleg az oktatáspolitikai általános nyelvpolitikai céljai viszont igénylik ezt.

A közoktatásban az egyes tárgyak „világa” óriási mértékben különbözik egymástól... A „különbözőség” okát és mibenlétét a különféle társadalomtudományok, illetve az egyes társadalomtudományokon belül a különféle szemléletmódok, paradigmák különbözőképpen írják le. Anélkül, hogy ezeket sorra vennénk, bemutatunk néhányat.

1. A kultúraelmélet és a művelődéstörténet tanítása szerint az egyes ismeretkörök valamiféle rendszert alkotnak. A különféle kultúraelméletek különbözőképpen határozzák meg az ismeretek hálózatoságának, mellérendeltségének, illetve hierarchiájának kérdését, a történetiségnek, az ismeretközvetítés nyelvének jelentőségét, a dedukció és indukció viszonyát stb. Mégis elmondhatjuk, hogy minden (19–21. századi) kultúraelméletből, még a legholisztikusabból is a kultúra valamifajta tartalmi tagoltsága következik. Ebben a megközelítésben tehát a tantárgyak egy-egy rendszere egy-egy kultúraelméleti felfogást tükröz. A tantárgyak

rendszerében bekövetkező változásokat azután – paradigmafüggő módon – vagy a kultúraelméleti felfogás folyamatos lassú változásának tulajdoníthatjuk (a „korszellem hatására megváltozott”, „előtérbe került” – így fogalmazznak e paradigma követői), vagy úgy gondoljuk, hogy eleve párhuzamosan létező kultúraelméletek, műveltségfelfogások hívei küzdenek egymással, s egy meghatározott időpontban „ellenzékéből” „kormányba”, vagy legalábbis kormányzathatóságos pozícióba kerülnek, s így műveltségfelfogásuk „győz”. Mindenesetre az egyes kultúraelméletek nyilvánvalóan különböznek egymástól abban, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítanak a klasszikus és a nemzeti ismereteknek, a természet leírásának, a test- és egészségkultúrának, a művészeteknek stb. Minthogy ezeknek a kultúraelméleteknek egy-egy (vagy akár több, de egymástól elkülönülő) tárgy megfeleltethető, nemcsak az ismeretek rendszere, hanem az egyes tárgyak óraszám, évfolyamszáma stb. is magyarázható az egyes kultúraelméleti felfogásokból.

2. A „tantárgy” fogalmát megközelíthetjük jogtudományi szempontból is. Gyanúnk szerint az iskolai tanítás tartalmi kérdései csak a tantárgyak közvetítésével foghatók meg jogilag. Míg az iskolafenntartás vagy az iskolaszervezet, a tankötelezettség, a pedagógusok munkavállalásának kérdései jogszabályokkal könnyedén rendezhetők, hiszen a közigazgatás és a bírászkodás más szektorokban megszokott fogalmai jól használhatók az oktatás szférájában is, addig a „tartalmi kérdések” oktatáspecifikusak. Az egyes iskolatípusok közötti különbséget természetesen bőségesen leírták a törvények preambulumai, de ezek nem alkottak kikényszeríthető normaszöveget. Különösen azért nem, mert az iskolafenntartók jó része jelentős nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező egyház vagy szerzetesrend volt, amelyek oktatási szokásai, saját hagyományai évtizedekkel, sőt bizonyos értelemben évszázadokkal megelőzték az oktatási törvényeket. Az iskolai tantárgyak felsorolása a törvényben egyfajta tartalmi minimumot, normaszöveget jelentett. Lehet vagy nem lehet államérvényes bizonyítványt adni olyan iskolában, ahol nem tanítanak (egy-egy iskolafenntartók számára egyáltalán nem magától értetődő) magyart, vagy éppen (mások szemében túlzottan technikai elemnek, s nem az általános kultúra részének minősülő) kémiát – tulajdonképpen csak ezen listák alapján volt eldönthető. Ez a látszólag „minimalista” norma ugyanakkor megnyitja az utat számos részletkérdés szabályozása, illetve jogi eldönthetősége előtt is. Ha ugyanis egy iskolatípus arculatáról csak preambulumok vagy más „puha” szövegek állnak rendelkezésre, akkor egy-egy kisebb műveltségelem szükségessége vagy szükségtelensége – például konkrét város, esemény, állatfaj ismerendősége – végtelenbe nyújtható világnézeti politikai viták tárgya lehet az iskola és a tanügyigazgatás között, melyeknek az eldöntésére felkért fellebbviteli hatóság, esetleg bíróság csak világnézeti és politikai módon foglalhat állást. A „tantárgyak nevének listája” viszont egyértelműen beazonosítható egy-egy tudományág akadémiai

körével, vagy egy-egy egyetemi tanszékkal, melytől szakvéleményt lehet kérni, így a független szakértői véleményre támaszkodó semleges jogszerűség (vagy annak látszata) fenntartható. A tankönyvek, iskolai segédanyagok engedélyezése vagy elutasítása ettől kezdve nem a hivatalnoki önkényen, hanem az oktatási ágazaton kívülről érkező, szaktudományos legitimitással rendelkező szakvéleményen alapulhatott.

3. A tantárgyak világa politikai, oktatáspolitikai valóság is egyben. Az oktatáspolitikai kutató egyrészt jól le tudja írni, hogy az oktatáspolitikai egyes nyomást gyakorló csoportjai milyen tantárgyi struktúra kialakításában érdekeltek, avagy mely csoportok érdekeltek az egyes tudományoknak megfelelő, illetve a tudományok köreitől független tantárgyak megjelenítésére. Azt is tetten tudjuk érni, hogy a történelmileg kialakult tantárgystruktúra egyes elemei mögött álló érdekkörök hogyan erősítik meg a tantárgy relatív státuszát, a rendkívüli tantárgytól a rendes tantárgyi státusz felé, a fakultatív tárgytól a kötelező tárgy felé, a nem érettségi tárgytól a választható, az egyes iskolatípusokban kötelező, illetve általánosan kötelező érettségi tárgyig. Vannak ma már feledésbe merült küzdelmek – hogyan jutott a nem feltétlenül szaktanár által tanítandó, minden tekintetben rendkívüli francia nyelv rendes tárgyi státuszba; hogyan küzdötte fel magát a tudományok sorába a kémia; rendes vagy rendkívüli tárgy legyen-e a gyorsírás; milyen nagypolitikai kontextus tartotta benn az iskolában magas óraszámú kötelező tárgyként az orosz; hogyan került a középiskolába a „világnézetünk alapjai”? –, s vannak napjainkig ismerős kérdések: mennyire egyenrangúak a „készségtárgyak”; milyen speciális ideológiai és társadalompolitikai kontextusok emelik meg a testnevelés vagy az ének rangját, óraszámát stb.?

Az egyes tárgyakkal kapcsolatos oktatáspolitikai állapotokat lehet funkcionalista módon magyarázni – például egy-egy szakterület társadalmi-gazdasági súlyának objektív növekedésével, vagy a tudományok számának iskolában kezelhetetlen méretű gyarapodásával –, vagy másképpen fogalmazva: a szakterületek társadalmi-gazdasági súlya jelenik meg végső soron a bevezetődő tantárgyakban. De magyarázni lehet konfliktusos paradigma alapján: utóbbi álláspont képviselői azt mondják, hogy a tantárgyak egymás közötti arányai, sőt a tárgyakon belüli ismeretanyag-arányok konkrét érdekcsoportok, konkrét lobbisták küzdelmének eredői. Könnyen érvelhető például (ahogy ezt funkcionalista módon tehetnénk), hogy az első világháború és Trianon következtében megváltozott a földrajz súlya, de a változás mértékét és gyorsaságát (nemcsak a konfliktusos paradigma hívei, de már a kortárs megfigyelők is) Teleki Pál lobbitevékenységéhez kötötték. A természettudományos tárgyak valóban „objektíve” elhanyagoltnak tűnnek az 1945 előtti gimnáziumi tantervben, de az sem véletlen, hogy 1945–48 között a természettudományok előretörését a tantárgyak sorában épp egy olyan Országos

Köznevelési Tanács menedzselhette, melyet Szentgyörgyi Albert vezetett, s hogy a legtöbb nyereséget nem – ahogy Los Alamos évtizedében várni lehetett volna – a fizika, hanem Szentgyörgyi tárgya, a biológia könyvelhette el. (S a biológia előretörése körüli viták intenzitását nem függetleníthetjük az új darwinista tankönyv bevezetését kifogásoló Mindszenty és az ő befolyását visszaszorítani igyekvők konfliktusától.)

4. A tudományelmélet, tudományrendszer, tudományszociológia is természetes tárgyának tekintheti a tantárgyakat. Egy-egy tárgy középiskolai szemléletmódjában, illetve a tanulnivalók mennyiségében elért eredmények közvetlenül visszahatnak az egyetemek és tanszékek munkájára. A szaktudományok érdekkörei – s egyes akadémikusok – is sokkal inkább érdeklődnek azonban egy-egy szaktárgy tanításának eredményei, mint a közoktatás általános kérdései iránt, mert ez egyértelműen érinti a társadalomban betöltött szimbolikus pozíciójukat. A humán- és reálbölcsészeti domináns érdekkörei természetes módon kötődnek egyes tárgyak középiskolai érdekköreihez, hiszen ők a tanárok képzésében és továbbképzésében is érdekeltek. De az iskolai tantárgyi döntések közvetlenül is visszahatnak az egy-egy tudományágon belüli csoportküzdelmekre is. Hiszen a szaktudományos kérdések jelentős részéről legfeljebb az 1950–60-as években, esetleg az 1970-es évek rosszabb pillanataiban lehetett politikai döntést hozni, s ezzel a tudósok közötti vitákba kívülről beavatkozni. A tankönyvírás, tankönyvjóváahagyás folyamatában azonban természetes módon merül fel a kérdés, hogy valamely szakmai álláspont bírja-e a „hivatalos körök” támogatását: a tudományok oly fontos vitakérdéseiről, mint a magyar–török/magyar–finn nyelvrokonság, a DNS-spirál, az ősröbbanás, 1848/1867 megítélése, vagy „József Attila viszonya a népi írókhoz”, a politikai hatalom képviselőinek nem feltétlenül van véleményük, vagy ha van is, nem feltétlenül érzik fontosnak, hogy a tudományos arénába lépve, óriási konfliktusok árán véleményüket az egyetemi-akadémiai körök más nézetet valló részére rákényszerítsék. A szakmai álláspontok tankönyvbe kerülése viszont egészen más kérdés – ott a politikai hatalom „természetes” (legalábbis sokkal többek által elfogadott) módon avatkozik be. Egyébként gyakran a „művelt nagyközönség” is csak akkor kezd érdeklődni valamely tudományos vitakérdés iránt, amikor felmerül, hogy bekerül egy konkrét iskolai tantárgyba. A tankönyvbírák által – az ő oldalukról nézve „szakmai alapon” – megválaszolandó kérdés, hogy „megfelel-e a tankönyvben leírt álláspont a tudomány mai állásának”, és ha e vélemény alapján tankönyvfelfogadó vagy -elutasító döntés születik, az nem kevesebbet jelent, mint hogy az állam egy tudományos igazság kérdésében foglal állást. A hatvanas években kiadott tankönyvekre támaszkodó irodalom- és történelemfelvételin mást mást kellett válaszolni arra, hogy mikor kezdődött a reformkor – ez különösen egy magyar–történelem szakra felvételiző diák szempontjából jelenthetett intel-

lektuálisan „pikáns” helyzetet. A hetvenes–nyolcvanas években többek megfigyelése volt, hogy az elméletileg ugyanazon középiskolai történelemanyagra épülő közgazdaság-tudományi egyetemi, jogi kari, bölcsészkarai történelemszakos felvételi követelménye az egyes intézményekben uralkodó „történelemfelfogás” tükröként szisztematikusan különbözik egymástól. A rendszerváltás után esett meg egy alkalommal, hogy még az írásbeli teszt megítélésekor is eltért a – javítókulcs gépelési hibájához ragaszkodó – jogi kar és a bölcsészkar álláspontja.

Számos tantárgy kérdésében erős érdekeltséget mutatnak az orvostudomány, műszaki tudomány stb. intézményei is, hiszen ezek is, a képzések is konkrét iskolai ismeretekre támaszkodnak. Ez a tantárgyi „érdekeltség” elérheti azt a mértéket, hogy az egyébként magasabb presztízsű humángimnazisták diszpreferenciáját fogalmazza meg egy intézmény, mint a műgyetem 1924 után az ábrázoló geometria tárgy gimnáziumi hiánya miatt, de kiterjedhet – olyan történelmi időszakban, amikor van ilyesmi – a felvételi konkrét kérdéseire is.

5. Végezetül az egyes tantárgyak egy társadalmi egyenlőtlenség – szociológiai összefüggésrendszer részét is alkotják. Az egyes tantárgyak különböző mértékben jelentenek gyakorlatközeli és elméleti tudást, eltérő mértékben igényelnek önkifejezési és kommunikációs szintet. Ez bizonyos tárgyakat erősebben, másokat gyengébben köt hozzá a diákok szüleinek a társadalmi piramisban elfoglalt helyéhez. A tárgyak eltérő mértékben tükrözik a család kulturális tőkéjének nagyságát, eltérő mértékben igazolják vissza a tanulásra fordított időt. Eltérő mértékben lehetséges, illetve szokás korrepetálással segíteni, eltérő mértékben tekintik a családok az egyes tárgyakból szerzett rossz jegyet szegyennek. A tárgyak eltérő mértékben hordoznak ideológiai kontextust, és képesek arra, hogy például „asszimilációs szerződés” próbakövei legyenek. Az államnyelv és a történelem nyilvánvalóan sokkal alkalmasabb erre, mint a természettudományok: az asszimilációs teljesítményt bizonyítani kívánó csoportoknak nyilvánvalóan fontosabb az előbbi, mint az utóbbi tárgyakból szerzett eredmény. A nyelvek, idegen nyelvek relatív súlya az egyes rendszerekben erősen különbözik: a Rajnától keletre az idegen nyelv tantárgyai súlyosnak számítanak – attól nyugatra viszont mellékesnek. Az idegen nyelvek előnyös helyzetbe hozhatják az adott nyelveket családi hátterük miatt jobban beszélőket, esetleg kifejezhetnek orientációkat, amiképpen nyilvánvaló, hogy társadalmilag szisztematikusan, hogy kik tekinthetők inkább „angolbarátnak”, „franciabarátnak”, „németbarátnak”, az is nyilvánvalóan szisztematikusan, hogy kik tűnnek ki jobban és kik kevésbé e nyelvek tanulásában. És fordítva: az egyes nyelvekkel szembeni averzió és annak teljesítményhátráltató hatása erősen összefügg az egyén referenciacsoportja és a nyelv mögött álló ország közötti ellenszenvvel – gondoljunk az 1848-as érzelmű, illetve kálvinista körökben büszkén vállalt németül nem tudásra az 1870-es, 1880-as években, az orosz nyelvvel szembeni ellen-

állásra egy évszázaddal később. Ahol az egyes tantárgyak óraszám alapján lehet választani iskolatípusok, tagozatok között, ott rétegspecifikus, sőt társadalmi alcsoport-specifikus, hogy ki hogyan választ.

Az egyes tárgyak tanárainak eltérőek az esélyeik arra, hogy osztályfőnökök, igazgatóhelyettesek vagy igazgatók legyenek az iskolában. Eltérők a pálya elhagyásának esélyei is, s az sem tárgyfüggetlen, hogy a helyi társadalomban ki milyen tekintélyt ér el helyi kulturális vagy politikai aktivitásával. Mindez visszahat az egyes tárgyak tanárainak átlagéletkorára, iskolán belüli helyzetére. Orientálja, orientálhatja a diákokat a továbbtanulásban.

Minderről többféle tanulmány írható. Összegyűjthetjük azokat a vitákat – vagy érdekcsoport-küzdelmeket –, amelyek az egyes közoktatási tárgyak érdekkörei, illetve egyes tárgyakon belüli érdekkörök között zajlottak. Értelmezhetjük az egyes tudományterületeken belüli vitákat – mint egyetemeken belüli viták okát és következményét –, vizsgálhatjuk, hogyan tükrözik ezek egyes értelmiségi csoportok önképét. Vizsgálhatjuk, hogy különböző – átlagosan egymáshoz hasonló esélyekkel rendelkező – csoportok gyerekei milyen tantárgyspecifikus előnyökkel rendelkeznek a közoktatásban és a felsőoktatásban stb.

Az oktatásügy tartalmi, tantárgyi kérdéseivel foglalkozva tehát mindenképpen elmondhatjuk, hogy az oktatás társadalmi hatásmechanizmusait nemcsak a tanulással töltött idő mennyiségével, a közösség, illetve az intézmény szocializációs hatásaival, hanem a „tanult dolgok” különbözőségeivel is magyarázhatjuk. Mondhatjuk, hogy mindez oktatáskutatás – de azt is, hogy kultúrszociológia.

WESSELY ANNA

GONDOLATOK A NŐK MUNKÁJÁRÓL TIBORI TIMEÁNAK

A munka globális elnöiesedése

Guy Standing már 1988-ban megfogalmazta, majd egy évtizeddel később pontosította és adatokkal támasztotta alá azt a hipotézisét, hogy az ezredfordulóra mind szó szerinti, mint átvitt értelemben vége lesz a munkásférfiak évszázadának. Nemcsak abban az értelemben, hogy a nők foglalkoztatása látványosan nő, miközben a férfiaké valamelyest csökken – az ENSZ adatai szerint 1999-ben a 20–54 éves munkaerőnek globálisan már 70%-át nők alkották (Kanji–Menon-Sen 2001) –, hanem abban is, hogy a hagyományosan férfiak által végzett munkákra is mindinkább áterjednek a hagyományosan a női munkavégzéshez és foglalkoztatáshoz kapcsolódó mintázatok a szerződötetés, a javadalmazás formái, a munkahelybiztonság és a munkahelyi képzés és előmenetel lehetőségei tekintetében. Ennek az immár évtizedek óta érvényesülő trendnek a fő mozgatója a nyereséges és versenyképes termelés érdekében a bérköltségek csökkentése, amit még a fejlett országokban is lehetővé tett a dereguláció és a szakszervezetek meggyengülése s következményeként a teljes munkaidejű szabályos foglalkoztatás és a kiszámítható munkajövedelem visszaszorulása. Vagyis globálisan valamelyest csökken a nemi alapú foglalkozási szegregáció, de nem azért, mintha a nők helyzete javulna, hanem mert a férfiaké romlik (Standing 1999).

Ezeknek az adatoknak és elemzéseknek az ismeretében talán kevésbé meglepő Angela McRobbie kijelentése az új kulturális ipar működését elemző könyvében, hogy „a posztfordizmus nőnemű”: míg korábban „a patriarchális társadalom struktúrája nemileg szegregált munkaerőpiacokat hozott létre, ahol férfiak foglalták el a jobban fizető és szakképzettséget igénylő ipari állásokat, a poszt-indusztriális gazdaságba való átmenet hátrányosan érintette a munkásosztálybeli férfiak alkalmaztatásának esélyét, miközben épp ellentétes hatása volt a munkásosztálybeli nőkére. A posztfordista gazdaságban igényelt munka természeténél fogva a női munkaerőnek kedvezett, készségei széles tárának és rugalmasságának köszönhetően.” (McRobbie 2016) A női munkaerőnek egy további fontos, Stand-

ing elemzésében nem szereplő, de a szakirodalomban Arlie Russell Hochschild (Russell Hochschild 1983) nyomán érzelmi vagy affektív munkának nevezett összetevője a saját érzelmi háztartás instrumentális működtetése a munkafolyamatban. A nők szocializációjában szándékosan és következetesen kialakított készségről van szó, amelynek bevetését a munkaadó elvárja, bizonyos szakmákban kifejezetten megköveteli. Ha például a szolgáltató szektorban dolgozó nő nem élvezi, vagy nem fejezi ki, hogy élvezi a munkáját, akkor az személyes kudarcának, vagy pedig az adott állásra való alkalmatlansága bizonyítékának számít.

A kreatív iparágak posztindusztriális gazdasága

Számos jó leírás és elemző próbálkozás született már a kreatív gazdaság működéséről, amelyek több ponton egymással is vitáznak, például arról, „elnoiesedett”-e ez a terjeszkedő, az építészettől a marketingig sokféle kreatívnek nevezett iparágat átfogó üzleti világ. Egy újabb tanulmány például nyomatékosan leszögezi, hogy a kreatív ipar főszereplői többnyire magasan képzett fehér férfiak (Gandini et al. 2017); önfoglalkoztatók, akik rész- vagy kiegészítő feladatokra nőket is alkalmaznak. Egy 2002-es elemzés szerint (Burke et al. 2002) Nagy-Britanniában legalább kétszer annyi az önfoglalkoztató férfi, mint nő; és egy 2004-es tanulmány (Nixon–Crewe 2002) már címében is kimondatlanul vitázik McRobbie érvelésével, mert nem talál bizonyítékot arra, hogy a kreatív iparágakban a munkavállalók nemi hovatartozásának volna bármilyen jelentősége. Ugyanakkor a kreatív ipart gyakran nevezik hipstergazdaságnak, s mint ilyet elemzik: csakhogy a tipikus hipster állítólag a társas hálózata bővítésén fáradozó, ízlésére kényes, kopasz és szakállas, különleges kávét szürcsölgető férfi.

A hipstergazdaság értelmezésében Michael Scott (2017) az új kispolgárság Bourdieu által meghatározott jellemzőit hozza összefüggésbe a gazdasági integráció Polányitól átvett három típusával. A független kulturális mikroállalkozásokat létrehozó hipsterek körében két jellegzetes stratégiát ismer fel: az egyikkel a hipster kulturális kompetenciáját és a társas hálózatban testet öltő társadalmi tőkét – azaz a belőle merített szívességeket, baráti segítségként kapott ingyenmunkát – szimbolikus tőkévé konvertálja (kulturális tőkefelhalmozás); a másik stratégiát követve pedig önfoglalkoztatóként gazdaságira váltja kulturális tőkét, azaz a megélhetés érdekében és a nyereség reményében esztétizálva, művészetivé avatva (*artificalion*) élményként forgalmazza a bevett kispolgári szolgáltató tevékenységet. Példái az elsöre az avantgárd divattervezés, a másodikra pedig a tetoválás.

McRobbie a hipstert a szubkulturális vállalkozó korszerű típusaként határozza meg, amelynek jellegzetes képviselői a korábbi ifjúsági szubkultúrák jegyeinek és újításainak bennfentes ötvözeteire keresnek vevőt a divatvilág közép- és

nagyvállalati szférájában. A hipszter állandó versenyben van hasonló stratégiát alkalmazó társaival, ami szakadatlan elkülönböződésre készíti, ízlésválasztásai-
ban határozottan elitista, miközben ironikus távolságot tart a politikától – amibe
egy időben belefért a „Verem a feleségem” (*Wife Beater*) feliratos trikók divatja is,
néha azzal a távolságtartó felirattal kiegészítve, hogy „Azért, mert ilyen inget hor-
dok, még ne hidd, hogy verem a feleségem”. A hipszter arról híres, hogy vadászik a
városban az autentikus körzetekre és vendéglátóhelyekre, amelyeket felfedez, s ily-
módon – követőivel, hálózatával együtt – voltaképp előkészíti a lakáspiaci dzsent-
rifikálásra. Talán nem is érdemes folytatni a hipszter meghatározására irányuló
próbálkozások áttekintését. A New York-i New School Universityn egykori részt-
vevők és megfigyelők által szervezett szimpózium sem jutott dűlőre, a legegyszerűs-
műbben még a címében a híres pornográfia-„definíciót” idéző, Dayna Tortorici
(2017) fogalmazott esszéje címében: You Know It When You See It.

*Kultúra: A munkásifjúsági szubkulturától a klubkulturán át
a kreatív szektorban végzett munkáig*

Angela McRobbie személyében is megjeleníti azt a változást, amely a birmingha-
mi Kortárs Kultúrakutató Központban az 1970-es években született tanulmá-
nyoktól a kultúripar mai elemzéseiig ível. Dick Hebdige már 1979-ben világosan
látta, hogy a szabadidős ifjúsági szubkulturák fennmaradását kétfelől fenyege-
ti veszély: a csoport titkos jeleit, testbeszédét, öltözkédését és jelvényként használt
tárgyait megfejtő, elmagyarázó társadalomtudomány és az ugyanezeket mint
divattárgyakat felkapó és terjesztő kereskedelem felől. Mindkét kisajátítás bekö-
vetkezett, és a punkkal valóban vége is lett a második világháború után egymást
követő munkásifjúsági szubkulturák sorának. Ami belőlük maradt, az bevonult a
felsőfokú művészeti oktatásba, ahol végbement az egykori társadalomkritikai düh
művészeti alakítása, azaz esztétizálása és intézményesítése. Egykor önreflexív és
emancipatorikus igényű kutatása pedig *Cultural Studies* néven egyetemi szak lett,
amely a vállalkozói egyetemek kreatív gazdasági oktatásának tantervében is he-
lyet kapott mint a szubkulturális tőke kereskedelmi értékének kiaknázását segítő
módszer.

McRobbie és Sarah Thornton a *house* és a *rave* partik elemzésében mutatta
be a szórakoztatóipartól eredetileg független ifjúsági klubkultúra kialakulásának
gyökereit, majd megszilárdulását és szervező elveinek beépülését a kreatív ipari
vállalkozásokba. Például az eseményszervező mint foglalkozás innen vette át a
széles kapcsolatháló működtetését, a szájról szájra, pletykaként terjesztett reklám
alkalmazását, az informális munkavállalás és az önfoglalkoztatás gyakorlatát.
A létrejövő drága és költséges éjszakai kultúra persze már nem volt megfizethető
az egykori klubközönség tagjainak, felfelé kellett tolni az ifjúság korhatárát. Meg

is született az 50 évesnél fiatalabbakat összefogó *middle youth* kategóriája. Az új típusú munkaerőpiaci szerveződés, a kulturális tevékenységek üzleti oldala beke-
rült a művészeti gyakorlatba és a művészetoktatásba is. Az önreklámot („önpro-
motálást”) szolgáló hálózatépítés és partizás a művészi munka részévé vált például
a YBA (*Young British Artists*)-ként emlegetett csoportban, amelyet az 1997-ben
Sensation: Young British Artists From The Saatchi Collection címmel Londonban,
a Royal Academy of Arts termeiben rendezett kiállítás repített a művészeti világ
központjába. Az üzleti érdekek és gyakorlat nyílt vállalása maga után vonta az
elit- és a tömegkultúra közti határvonal elmosódását is. A kilencvenes évek elején
még létező *indie* – független zenei, filmes, dizájner stb. – csoportok megszűntek,
a sikeresek egy ideig a nagy cégek alvállalkozóiként, vagy, ami még rosszabb, egy
vagy legfeljebb néhány évig, innovatív műhelyeiként maradhattak fenn.

A 2000-es években indult el az Egyesült Királyságban a kultúripari munka
második hulláma, amelynek során a független szerveződések az üzleti siker
reményében ösztönözte az állami kulturális politika. A nagy magáncégek pe-
dig felkarolták, feltökésítették e vállalkozásokat, és a korábbi kezdeményezők
és résztvevők már csak szabadúszóként, alkalmi szerződésekkel, távmunkával
vagy egy-egy projekthez kapcsolódva folytathatták a munkát (Neff et al. 2005).
A túlélés feltételévé vált a párhuzamosan végzett sokféle részmunka keverékéből
létrejövő „portfólió-karrier” s az ennek megfelelő sokoldalúság (*multiskilling*,
multitasking). A kreatív ipari munkák többsége kiszámíthatatlan s rosszul fi-
zetett, de még így is az önmegvalósítás, sőt a szabadság ígéretével kecsegteti például
a társadalmi felemelkedésre és megbecsülésre vágyó etnikai kisebbségek tagjait,
akárcsak a hagyományos házasságtól és a háztartásba zártaságtól menekülő nőket.
Ám éppen ők azok, akiknek a kudarc után nem marad más, mint a visszahúzódás
a tradicionális keretekbe, mert kiderül, hogy azok a társadalmi kategóriák, mint a
kor, a nem, az etnikum, a régió, a családi jövedelem, amelyekről a szociológusok is
úgy gondolták, hogy mindinkább kiüresednek, elveszítik jelentésüket, mégiscsak
alakítják az élet- és karrieresélyeket. Ulrich Beck találó kifejezésével e kategó-
riák zombimódra élnek, hatnak tovább: „Zombi intézményekben élünk és zombi
kategóriákkal kutatunk: élőhalott kategóriákban, amelyek vakká tesznek ben-
nünket a sebesen változó valóságra [...], mint amilyen az »osztály«, a »család«,
a »munka«, az »üzem«. Mit jelentenek ma ezek a fogalmak? Épp a reflektáló
szociológusoknak okoz különös nehézséget, hogy egyáltalán választ adjanak erre
a kérdésre.” (Grefe 2000)

A posztfordizmus neme

A nők alapvetően közép- vagy alsó középosztályi jellegű munkát keresnek, ami-
nek érdekében a munkáscsaládok lányai közül is mind többen vesznek részt fel-

sőfokú képzésben. A kreatív ipar a szenvedéllyel végzett élvezetes munka lehetőségével vonzza őket, „miközben ez a munka manapság szükségképp prekárius és semmi biztonságot nem ígér” (McRobbie 2016), azaz nem lehet számítani a foglalkoztatással korábban járó biztonságra és védelemre. Az érzelmi egybeolvadás a munkával („*I love my job*”) sajátos ethoszként, valóságos szerelmesregényként működik (megtalálni az igazit, és kitartani mellette), és a gazdasági szemlélettől idegenkedő bohém szellemiség természetes velejárójaként tünteti fel a rossz fizetést, az elmaradó béremelést, a kiszámíthatlanul hosszú munkaidőt (Curtin–Sanson 2019).

A nők intenzív érzelmi kötődése munkájukhoz nemcsak az alkotóművészetekben vagy a kreatív iparágakban van jelen, lassan minden foglalkozásra kiterjed. A posztfordista gazdaságban már nincsenek bértárgyalások és kollektív szerződések; minden munkavállaló „vállalkozó”, aki saját foglalkoztathatóságába fektet be az alkalmaztatás reményében. A vállalkozás ebben az értelemben már nem pusztán gazdasági forma, hanem létezési mód, életérzés. Az egyén önmagát, egész személyét mint humán erőforrást fogja fel, amelyet állandóan készenlétben és karban kell tartania, és amelynek piaci értékét – akár hitelből, eladósodva – képzéssel, további szakmai készségek elsajátításával kell növelnie, hogy megállhassa helyét egy kompetitív munkaerőpiacon. Ha nem becsülné nagyon a megszerzett állást, az saját vállalkozói kudarcával, a lemondások és erőfeszítések (az anyagi és érzelmi befektetései) hiabavalóságával szembesítené (Adkins 2016). A kutatóintézetek és az egyetemek világában zajló, a hatékonyságra hivatkozó racionalizálás (Halffman–Radder 2015), amely mindenkire rákényszeríti „a CV politikáját”, és „mindennapi küzdelem tárgyává teszi azt, hogy mit, mennyit s hogyan termelünk”, miközben „az affektusok és a szeretet, a rugalmasság és a termelékenység nyelvén” szólítja meg tudóst (Mannevo 2016:80, 86), nehezen feloldható és gyakran inkább letagadott érzelmi konfliktusba hajszolja a nőket, akiknek a posztfordista nemi szerződés egyaránt előírja az intenzív anyai gondoskodást, az otthoneremtést, a heteronormatív intimitást és a munkához, a munkavégzéshez való vállalkozói, befektetői ethosz elfogadását „a prekaritás, a csökkenő bérek, a növekvő munkanélküliség és eladósodás körülményei között” (Adkin 2016:13–14). Az együttesen csak hősies túlmunkával, agyonhajszoltan teljesíthető követelmények sokakat választás elé kényszerítenek, aminek eredménye többnyire a nagy szerelem, a kutatói pálya elhagyása. A munka iránti rajongó hűségben benne van a nemek közti egyenlőség lehetőségének a feladása is: az alárendelődés a szépségipar diktátumának, a média baloldaliság- és feminizmusellenes nyelvének átvétele, a posztfeminista jelmez felöltése és a női gender tökéletes alakítására törekvés, amit McRobbie oly pontosan és érzékletesen mutatott be egy korábbi tanulmányában (McRobbie 2007).

Közösségi kapitalizmus: önkéntesség és közösség

A jóléti állam lebontása mindenütt a munkaviszonyok állami deregulációjával és a szociálpolitika decentralizációjával járt együtt; a szociális háló biztonságát elvesztő állampolgároknak az új rendszer az öngondoskodást és a kockázatok individuális kezelését javasolja. A már korábban – inkább a nyugati demokráciákban, mint az államszocialista országokban – kialakult önkéntes szektor kibővült, a civil szervezetek is munkaadók lettek, az államot tehermentesítve egyre újabb feladatokat vállalnak, sőt sajátos hídszerepet töltenek be az önkéntes munka és a bérmunka között. Ez a „bérmunkán túli” gazdasági szektor az életvilágbeli erőforrások bevonásával, az aktív nyugdíjasok fizetetlen munkájával, adományok és segélyek gyűjtésével és elosztásával stb. nem a munka és a magánélet, hanem a megfizetett és a nem megfizetett munka közti határvonalat homályosítja el. Egy kommunitárius ideológia híveiként azt is gondolhatnánk, hogy a helyi közösségekben így létrejönnek a nem elidegenült, nem kiszolgáltatott munkavégzés szigetei. Valójában a civil szféra mint munkaadó csak rosszul fizetett és bizonytalan szociális munkát kínál – főleg a nőknek és az idősebbeknek (Dyk 2018). A fiatal generáció az önkéntességet instrumentálisan, a későbbi jobb foglalkoztathatóságuk, a munkaerőpiaci előnyt jelentő gyakorlati tapasztalatszerzés érdekében választja, átmeneti megoldásnak, és a nyomasztó munkaviszonyoktól vagy a munkanélküliségtől való időleges menekülésnek tekinti (Jardim–Marques da Silva 2020:187). Az anyagi és a társadalmi reprodukciónak ezeket a látszólag nem elidegenedett formáit, a helyi társas kapcsolatháló gazdasági értékesítését nem véletlenül nevezik „közösségi kapitalizmusnak”.

IRODALOM

- ADKINS, LISA (2016) Contingent Labour and the Rewriting of the Sexual Contract. In Adkins, Lisa–Dever, Maryanne (ed.) *The Post-Fordist Sexual Contract. Working and Living in Contingency*. New York: Palgrave Macmillan, 1–28. DOI:10.1057/9781137495549
- BURKE, ANDREW E.–FITZROY, FELIX R.–NOLAN, MICHAEL A. (2002) Self-employment, Wealth, and Job Creation: The Roles of Gender, Non-pecuniary Motivation and Entrepreneurial Ability. *Small Business Economics*, 255–270.
- CURTIN, MICHAEL–SANSON, KEVIN (2016) *Precarious Creativity: Global media, local labor*. Oakland, California: University of California Press.
- DYK, SILKE VAN (2018) Post-Wage Politics and the Rise of Community Capitalism. *Work, Employment and Society*, 3, 528–545. DOI: 10.1177/0950017018755663

- GANDINI, ALESSANDRO–BANDINELLI, CAROLINA–COSSU, ALBERTO (2017) Collaborating, Competing, Co-working, Coalescing: Artists, Freelancers and Social Entrepreneurs as the ‘New Subjects’ of the Creative Economy. In Graham, James–Gandini, Alessandro (eds.) *Collaborative Production in the Creative Industries*. London: University of Westminster Press, 15–32. DOI: 10.16997/book4.b. License: CC-BY-NC-ND 4.0
- GREFE, CHRISTIANE (2000) Freiheit statt Kapitalismus: Gespräch mit Ulrich Beck und Richard Sennett, *Die Zeit*, 2000. ápr. 6.
- HALFFMAN, WILLEM–RADDER, HANS (2015) A megszállt egyetemből legyen újra közintézmény! *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 1, 114–120.
- HEBDIGE, DICK (1979) *Subculture: The Meaning of Style*. London: Methuen.
- JARDIM, CAROLINA–MARQUES DA SILVA, SOFIA (2020) Young People Engaging in Volunteering: Questioning a Generational Trend in an Individualized Society. In Ferreira, Vitor Sérgio (ed.): *Youth Studies and Generations. Values, Practices and Discourses on Generations*. Basel: MDPI, DOI:10.3390/books978-3-03928-327-9
- KANJI, NAZNEEN–MENON-SEN, KALYANI (2001) *What does the Feminisation of Labour Mean for Sustainable Livelihoods?* London: International Institute for Environment and Development.
- LUKEŠ, MARTIN–FELDMANN, MANUEL–VEGETTI, FEDERICO (2019) Work Values and the Value of Work: Different Implications for Young Adults’ Self-Employment in Europe. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 682, 156–171. DOI:10.1177/0002716219828976
- MANNEVUO, MONA (2016) Caught in a Bad Romance? Affective Attachment in Contemporary Academia. In Adkins, Lisa–Dever, Maryanne (eds.) *The Post-Fordist Sexual Contract. Working and Living in Contingency*. New York: Palgrave Macmillan, 71–88. DOI:10.1057/9781137495549
- MCRROBBIE, ANGELA (2007) Top Girls? Young women and the post-feminist sexual contract. *Cultural Studies*, 4–5, 718–737. DOI: 10.1080/09502380701279044
- MCRROBBIE, ANGELA (2016) *Be Creative! Making a Living in the New Cultural Industries*. Cambridge, Polity. (e-book)
- NEFF, GINA–WISSINGER, ELIZABETH–ZUKIN, SHARON (2005) Entrepreneurial Labor among Cultural Producers: “Cool” Jobs in “Hot” Industries. *Social Semiotics*, 3, 307–334. DOI: 10.1080/10350330500310111
- NIXON, SEAN–CREWE, BEN (2004) Pleasure at Work? Gender, Consumption and Work-based Identities in the Creative Industries. *Consumption Markets & Culture*, 2, 129–147. DOI: 10.1080/1025386042000246197

- RUSSELL HOCHSCHILD, ARLIE (1983) *The Managed Heart*. Berkeley, CA: University of California Press.
- SCOTT, MICHAEL (2017) „Hipster Capitalism” in the Age of Austerity? Polanyi meets Bourdieu’s new petite bourgeoisie. *Cultural Sociology*, 1, 60–76. DOI: 10.1177/1749975516681226
- STANDING, GUY (1999) Global Feminization Through Flexible Labor: A Theme Revisited. *World Development*, 3, 583–602.
- TORTORICI, DAYNA (2010) You Know It When You See It. In Greif, Mark–Ross, Kathleen–Tortorici, Dayna (eds.) *What was the Hipster? A Sociological Investigation by n+1*. HarperCollins. (e-book)

TARDOS KATALIN–PAKSI VERONIKA

TUDOMÁNYOS KARRIERUTAK KUTATÓI ÉRTÉKELÉSE: NŐI ÉS FÉRFIPERSPEKTÍVÁK¹

„...talán egy fordulóponthoz értünk,
 hogy lényegében először van az,
 hogy nem férfiak és nők között van a törésvonal,
 hanem »aki érti és aki nem érti« között.”
 (Nő, 58 éves, FCS5)

Bevezetés

Kelet-Közép-Európában a kutatás és fejlesztés (K+F) „kemény” indikátorai általában véve elmaradnak az európai uniós átlagtól, és ebben Magyarország sem kivétel. Az Európai Unió országaiiban átlagosan az aktív népességben belül magasabb a K+F szektorban foglalkoztatottak aránya, mint Kelet-Közép-Európában (European Commission 2019a). A régióban a kutatás-fejlesztésre fordított pénzügyi források is alacsonyabbak. Magyarország a központi költségvetésből GDP-arányosan az európai uniós átlag 41%-át költi kutatás-fejlesztésre, a 2016-os Kutatói Kiválósági Indikátor (*Research Excellence Indicator*) értékében mégis viszonylag jó eredményt, az európai átlag közel 70%-át érte el. Egy tágabb kutatás-fejlesztési eredményt értékelő mutatón, az Európai Innovációs Eredménytáblán (*European Innovation Scoreboard*) az európai átlagnak csak háromötödét éri el, elsősorban a piaci szektor alacsonyabb innovációs tevékenysége miatt (European Commission 2019a).

Míg a K+F szektor általános teljesítménymutatóival Magyarország a kelet-közép-európai mezőny erősebb részében helyezkedik el, addig a nemek közötti egyenlőség mutatóiban gyengébben teljesít (European Commission 2019b). A női kutatók aránya 2018-ban 31% volt, amely az európai uniós átlagtól (33%) is elmarad, de a régió belül csak a Cseh Köztársaságban volt alacsonyabb. A vertikális szegregációra utaló mutatóink is a leggyengébbek közé tartoztak a régióban, akár az „A szintű” felső vezetői pozíciókat betöltő nők, akár a női egyetemi rektorok arányát, vagy a K+F szektorra vonatkozó Üvegplafon Index (*Glass Ceiling*

1 A kutatás a „Karriermodellek és karrierépítés a kutatás-fejlesztésben. Különbségek és egyenlőtlenségek a munkaerőpiaci lehetőségek, a személyes kapcsolatháló és a munka-magánélet egyensúlya tekintetében” című NKFIH 116102 és 116099 konzorciális pályázat támogatásával készült. Ezúton mondunk köszönetet Mátay Melinda kolléganőnknek a fókuszcsoporthoz magas színvonalú megszervezésért.

Index in R&D) értékeit vizsgáljuk. Érdeemes kiemelni, hogy Magyarországon a K+F szektorban az Üvegplafon Index 2013 és 2016 között 1,57-ről 1,97-re emelkedett, míg ugyanebben az időszakban a legtöbb európai országban – beleértve a régióban Szlovákiát és Lengyelországot is – fordított, javuló tendencia volt megfigyelhető (European Commission 2019b). A nemek közötti egyenlőtlenségeket mutatja az a fontos indikátor is, hogy Magyarországon csak a kutatók alig több mint egyharmada fejezte ki elégedettségét a toborzási és kiválasztási folyamatok átláthatóságával és teljesítményalapúságával kapcsolatban az európai közel kétharmados arányhoz képest (European Commission 2019b).

A nemek közötti egyenlőség mutatóiból látható, hogy a kelet-közép-európai régióban elsősorban nem a nők szektorba való beáramlásával van probléma – bár Magyarországon azzal is –, inkább a horizontális és még inkább a vertikális szegregáció jelenségének a struktúrákba való beágyazódásával, megkövesülésével, amelyet a gendervakság (*gender blindness*), a genderellenesség, illetve a hatékony szervezeti esélyegyenlőségi politikák hiánya tovább örökít és állandósít (Lanert–Nagy 2019; Tardos–Paksi 2018).

A nemek közötti egyenlőtlenségek okairól és munkaerőpiaci formáiról a tudományos szférára vonatkozóan már sok kutatás született (Blackburn et al. 2000; Winchester–Browning 2015), de kevesebbet tudunk arról – főként Magyarországon –, hogy maguk a kutatók hogyan észlelik a nemek közötti egyenlőtlenségeket, a nemük hogyan határozza meg a szakmai életútjukkal kapcsolatos véleményüket, továbbá mennyiben tudatosul bennük az, hogy a strukturális problémák hogyan hatnak ki a karrierlehetőségeikre és későbbi választásaikra. Kutatásunk célja egyrészt, hogy összehasonlítsuk, hogyan különböznek a férfi és női kutatói perspektívák a karriereket támogató és hátráltató tényezők, a munka–magánélet egyensúlya, a nemek szerinti diszkrimináció és a munkahelyi esélyegyenlőség észlelésében. Másrészt szeretnénk feltárni, hogy a kutatók milyen egyéni vagy intézményes támogatást kapnak karriercéljaik eléréséhez, s hogyan értékeli ezeket a támogatásokat.

A tanulmány első részében a hazai és nemzetközi elméleti és empirikus irodalmat tekintjük át, utána kutatási módszertanunkat ismertetjük, majd az állami, a felsőoktatási és a piaci szektorban dolgozó, PhD-fokozattal rendelkező fővárosi és vidéki kutatókkal folytatott fókuszcsoporthozos beszélgetések eredményeit elemezzük, legvégül pedig összefoglaljuk a legfontosabb eredményeket.

Szakirodalmi áttekintés

Férfi és női tudományos karrierutak

Az elmúlt évtizedekben a kutatói szakma számos változáson ment keresztül. Professzionalizálódásának főbb jellemzői – mint például a kollegiális legitimá-

ció, kölcsönös segítség és kooperáció, valamint a bizalom – az 1990-es évektől már inkább a hierarchia, a bürokrácia, a teljesítményértékelés és a munka standardizációjával írhatók le (Evetts 2014). A kutatói teljesítmény egyre objektívabb mérőszámokon alapul (Musselin 2008), ami erősen veszélyezteti a kutatói identitást, a kutatói összetartozás, támogatás érzését és a csapatmunkát. A doktoráltak ezenkívül egyre nagyobb munkaerőpiaci bizonytalansággal néznek szembe (Beck 2010), a változó munkaerőpiaci feltételek pedig – például az egyre elterjedő rövid, határozott idejű szerződések – a növekvő kontroll részeként is értelmezhetők. A bizonytalanság következtében mind több fiatal az akadémiai pályákon kívül keresi a karrierlehetőségeket (OECD 2013).

A fiatalok mellett a legkiszolgáltatottabb munkaerőpiaci csoportok közé a nők tartoznak (Dämmrich–Blossfeld 2016). Ez a hátrány a legmagasabban képzett csoportjukban, a PhD-fokozattal rendelkezők körében is tükröződik. Noha a nők számának és arányának növelése a tudományos szférában mára központi gazdasági kérdéssé vált, és számos erőfeszítés történt a nemek közti „szakadék” csökkentésére, az akadémiai életutakat a társadalmi nemek a mai napig erősen meghatározzák. Bár egyes – főként a társadalom- és bölcsészettudományi – területeken a képzés korai szakaszában a nemek aránya kiegyensúlyozott(abb), a nők horizontális szegregációja már a felsőoktatásban megmutatkozik, vertikális szegregációja pedig a munkaerőpiacon teljesebb ki (üvegplafon-jelenség). A nők szakmai előmenetele egy idő után elakad, de az okokat nem látni, mintha egy láthatatlan plafonba ütköznének (Husu 2010).

Különösen igaz ez a tudásintenzív tudományterületekre, ahol a nők jelentősen alulreprezentáltak, főként a tudományos vezetői és egyéb döntéshozói pozíciókban (Xie–Shauman 2003). A szakirodalom a nők nehézségekkel terhelt szakmai pályáját ezeken a területeken a „leaky pipeline” (~ szivárgó vezeték) metaforával jellemzi. A jelenség összetett: háttérben elsősorban a tudomány férfiközpontúsága, a rejtett tanterv az oktatásban és az elfogult értékelések, a diszkrimináció és szexizmus (Blickenstaff 2005), a nők családi és szakmai szerepével (Beddoes–Pawley 2014), szakmai tudásával kapcsolatos negatív sztereotípiák, előítéletek (Powell et al. 2009), és nem utolsósorban a munka és magánélet egyensúlyának nehézségei állnak (Paksi et al. 2016).

A karrierutak mélységükben csak az egyéni életutak párhuzamos vizsgálatával érthetők meg (Moen 2011). Az életút-perspektívával láthatóvá válnak a szakmai és egyéni életutak átmenetei, főbb állomásai és kereszteződéseik, valamint az élet események időzítésének kiemelt szerepe (Hank 2004). A legkritikusabb átfedés a női kutatói életutakban a karrier megalapozásának időszaka – a PhD-fokozat megszerzése és a kutatói pálya elindulása – és a családalapítás, gyermekvállalás „ideális” életkora (Mavriplis et al. 2010) között áll fenn. Ebben az időszakban a

munka és családi élet egyensúlya mindkét életterület felől többszörösen terhelt. A munka oldaláról a jelenleg uralkodó kutatói karriermodell – amely még mindig a teljes állású, folyamatos alkalmazáson és hosszú munkaórákon alapul – egyik nem számára sem támogatja a karriermegszakításokat és a rugalmas munkakörülményeket. A család oldaláról pedig az egyéni életutak még mindig erősen a tradicionális férfi- (kenyérkereső) és női (otthoni munka) modell elvárásain alapulnak, amit a professzionális pályán dolgozó nők csak nehezen, vagy egyáltalán nem tudnak követni (Moen 2011).

Munka–magánélet egyensúlya a tudományos pályákon

A munka és magánélet viszonya a nők tömeges munkába állásával került a figyelem középpontjába. Napjainkra a nők csaknem kétharmada van jelen a munkaerőpiacon, köztük egyre növekvő mértékben a kisgyermekes anyák is (OECD 2019). A közgondolkodás változatlanul a nők feladatának tekinti a gyermekvállalással és a háztartással kapcsolatos fizetetlen munka ellátását (Craig–Mullan 2011), és ez a „kettős teher” az elmúlt évtizedekben sem csökkent jelentősen (Hochschild–Machung 2012). Bár a munka és a magánélet egyensúlyának problémája a férfiakat is egyre nagyobb arányban érinti (Allard et al. 2011), a nők, különösen az anyák többet küzdenek, többet áldoznak fel a munka és a családi élet konfliktusa miatt (Eby et al. 2005).

A munka és magánélet összehangolása nagy kihívás a magasan képzett, társadalmilag elismertebb szakmákban dolgozó nők számára: a gyermekvállalás hátráltatja szakmai előmenetelüket (Halrynjo–Lyng 2009). Az egyedülálló nők aránya nemcsak jóval magasabb és a gyermektelenek aránya jóval alacsonyabb férfi kollégáikhoz képest, de míg az apaság pozitívan hat a férfiak karrierjére, addig az anyák jóval lassabban jutnak előre szakmájukban, fizetésük jelentősen elmarad férfi kollégáikétól, és sokkal gyakrabban hagyják el a tudományos pályát (Morrison et al. 2011; Toffoletti–Starr 2016).

Bár a társadalmi támogatásnak – akár családi, akár munkahelyi – jelentős szerepe van a munka és a magánélet kedvezőbb összehangolásában (Grzywacz–Marks 2000; Nagy 2016), problémáikkal a nők sokszor magukra maradnak, mert megoldásukat a társadalom ezt az egyének feladatának tekinti (Evetts 1994). Így munkahelyükön a nők kevesebb társadalmi támogatást kapnak, gyakran elszigetelődnek, kizáródnak a formális és informális közösségekből, és nehezen találnak követhető női példákat, modelleket (Settles et al. 2006). A tudásintenzív mérnöki és technológiai pályákon pedig, ha gyermeket vállalnak, a munkaerőpiaci visszatérés fokozott nehézségeivel (például a hátrányos megkülönböztetés, a tudásuk gyors leértékelődése, a nagyobb bérrés, vagy a rugalmatlan munkakörülmények) kell számolniuk (Singh et al. 2018).

Nemek közötti egyenlőség a K+F szektorban

A kelet-közép-európai régióban kevés kutatás irányul a tudományos karrierekre, s ezen belül még kevesebb a nemek közötti egyenlőtlenségekre. Marta Vohlidalová (2020) fiatal kutatónők tudományos karrierjét vizsgálta a Cseh Köztársaságban longitudinális megközelítéssel. A hét év után megismételt interjúkból arra következtetett, hogy az erősen konzervatív genderszervezeti kultúra, a munka–magánélet kihívásai, az elmúlt években bevezetett neoliberais egyetemi reformok és az ellenállás a nemek közötti egyenlőséget támogató szervezeti politikákkal szemben a fiatal kutatónőket nagyon negatívan érintette. Nagy Beáta (2014) a magyar műszaki felsőoktatásban kvalitatív kutatás segítségével a szervezeti nemi kultúrát vizsgálta, és felhívta a figyelmet arra, hogy a szereplők még csak nem is érzékelik a nemek közötti egyenlőtlenséget. Schadt Mária (2011) doktoráltak reprezentatív mintáján vizsgálta az intézményi (munkahely, család) tényezőket, amelyek alapján a karrierlehetőségeket gátló körülmények újratermelődnek. A kutatónők hátrányát legfőképpen a nemekre vonatkozó sztereotípiákra és a férfi–női szerepek megosztottságára vezeti vissza. Fényes Hajnalka (2017) Schadt adatbázisára támaszkodva a PhD-fokozat megtérülésével foglalkozott, és nem talált különbséget nemenként a tudományos eredményességben (pályázatok, publikálás stb.), a férfiak azonban elégedettebbek voltak foglalkozásukkal, valamint karrierjük kevésbé lassult a fokozattal rendelkező nőkhöz képest, és vezető pozícióba is nagyobb eséllyel kerültek. Tanulmányukban Lannert Judit és Nagy Beáta (2019) azt emeli ki, hogy Magyarországon a felsőoktatás- és tudománypolitikában kimutatható a genderszemlélet hiánya, sőt a gendervakság és a genderszempontok elutasítása (*anti-gender attitude*) is. Ennek következtében a nőknek nyílt és rejtett akadályokkal kell megküzdeniük ahhoz, hogy férfi társaikhoz hasonló teljesítményt nyújthassanak. Ezért a látszólag egyenlő, meritokratikus teljesítményelvadások hátrányos megkülönböztetéshez is vezethetnek.

Nemek szerinti diszkrimináció

Alpár Donát és szerzőtársai (2019) a magyarországi akadémiai szektor fiatal kutatóit vizsgálva azt találták, hogy a nők több mint ötszörös gyakorisággal (21,7%) észleltek diszkriminációt, mint a férfiak (4,1%), valamint a két nem tudományos előmenetelében már 45 éves kor előtt kinyílik az olló. Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének egyenlő bánásmóddal kapcsolatos követéses vizsgálatából, amely 2010 és 2019 között négy hullámban vizsgálta a diszkriminációhoz vezető okokat Magyarországon (Neményi et al. 2013, 2017) – és amelyben Tibori Tímea is részt vett –, kiderül, hogy az elmúlt tíz évben a leggyakrabban tapasztalt diszkriminációs okok összetétele stabil volt, bár az egyes okok relatív pozíciója az évek során némileg változott. A legfőbb diszkriminációs

okon, az *életkoron* kívül a további négy leggyakoribb diszkriminációs ok a *nem*, az *egészségi állapot*, a *társadalmi származás* és/vagy a *vagyoni helyzet*. Az eredmények egyértelmű stagnálást mutattak a kutatás első és negyedik hullámának adatai, a szülőség, ezen belül főképp az anyaság (terhesség) miatti diszkrimináció területén is (Neményi et al. 2019). Giulio Marini és Viviana Meschitti (2018) Olaszországban vizsgálta a nőket érő diszkriminációt az akadémiai szférában, és arra következtetésre jutottak, hogy a férfiakat azonos tudományos teljesítmény mellett is 24%-kal nagyobb valószínűséggel léptetik elő, amiért a szerzők alapvetően a szervezeti folyamatokat tették felelőssé. Ezáltal jól láthatóvá vált, hogy akadémiai szférában széles körben elterjedt meritokratikus vezérlőelv sokszor eltakarja és legitimálja a diszkriminációs folyamatokat.

Munkahelyi esélyegyenlőség a tudományos szférában

Az utóbbi évtizedben egyre több figyelem kísért a nemek közötti egyenlőség megteremtését a K+F szektorban (European Commission 2012; OECD 2017; Timmers et al. 2010). A munkahelyi esélyegyenlőségi gyakorlatok célja, hogy hozzájáruljanak a különböző munkavállalói csoportok egyenlőtlenségeit kiváltó okok csökkentéséhez, és ezáltal segítsék az egyenlőség és sokszínűség megvalósulását a munkavállalók között. Az esélyegyenlőségi kezdeményezések célozhatják az egyének támogatását vagy a szervezeti/intézményi szintű változásokat. A munkahelyi esélyegyenlőség (és sokszínűség) rendszere, a szervezetek humánpolitikai rendszerével integrálva, hatékony menedzseléssel érheti el a pozitív szervezeti változásokat. Ehhez többek között szükség van a szervezet valós igényeihez illeszkedő esélyegyenlőségi tervre, egy felelős személyre vagy munkacsoportra, valamint a kitűzött célok periodikus monitorozására (Tardos 2011).

A LERU (*League of European Research Universities*) program keretében a K+F szektorban végzett kutatás a nemek közötti egyenlőség javításáról kilenc, esélyegyenlőséget javító javaslatot fogalmazott meg a K+F szervezeteknek: 1. vizsgálják rendszeresen, hogy a szervezeti struktúrában és folyamatokban hogyan jelenhet meg a nemek közötti egyenlőtlenség; 2. határozzanak meg intézkedéseket az egyenlőtlenségek megszüntetésére; 3. szervezzenek képzéseket a nemek közötti egyenlőtlenségek felismerésére; 4. a toborzási és támogatási döntéseket tegyék nyitottá, átláthatóvá és érdemalapúvá; 5. a toborzási döntések során monitorozzák a használt nyelvezetet; 6. figyeljék és szüntessék meg a fizetésekben a különbségeket; 7. a gyermekszüléssel kapcsolatos távollét idejére hosszabbítsák meg a határozott idejű szerződéseket, és erre az időszakra ne legyenek publikációs követelmények; 8. a határozott idejű és részmunkaidős munkaszerződéseket vizsgálják meg a nemek közötti egyenlőség szempontjából; 9. figyeljenek arra, hogy a nők megfelelően reprezentálva legyenek a vezető pozíciókban (Gvozdanović–Maes 2018).

A szakirodalmi áttekintés alapján jelen kutatásban előfelvetésünk úgy szól, hogy a PhD-fokozattal rendelkező nők és férfiak elsősorban a gyermekvállalás hatásával és a munka–magánélet egyensúlyával kapcsolatban fogalmaznak majd meg markánsan eltérő véleményt, míg a szervezeti előmenetelt támogató és hátráltató tényezőkkel, a nemek közötti egyenlőtlenségekkel, megkülönböztetéssel, a munkahelyi esélyegyenlőségi politikákkal kapcsolatban kevésbé térnek el a vélemények. Azt is feltételeztük, hogy a tudományos karrierekben felmerülő problémák egyéni szinten fogalmazódnak meg, nem strukturális, rendszerszintű problémaként.

Módszertan

Kutatásunk alapsokaságát a Magyarországon élő PhD-fokozattal rendelkezők alkotják. A kutatásban rendelkezésre álló mintát célirányos mintavétellel alakítottuk. Arra törekedtünk, hogy a PhD-fokozattal rendelkezők sokszínűsége képviselve legyen: nők és férfiak, fiatalabbak és idősebbek, vidékiek és budapestiek, az állami és a piaci K+F területen és a különböző tudományterületeken dolgozók. Összesen 46 fő került a mintába, amelyek az alapmegoszlásai a következők:

1. táblázat. A minta összetételének megoszlása nem, életkor lakóhely és tudományterület szerint

Nem	Nők: 41%	Férfiak: 59%	100%
Életkor	40 év alatti: 37%	40 év és felette: 63%	100%
Lakóhely	Vidék: 41%	Budapest: 59%	100%
Tudományterületek	Társadalom- és bölcsészettud. (TB): 41%	Természet- és műszaki tud. (TM): 59%	100%

A minta összetételének megoszlása minden igyekezetünk ellenére sem teljesen kiegyensúlyozott, a PhD-fokozattal rendelkezők bizonyos csoportjai – férfiak, 40 évnél idősebbek, budapestiek, természet- és műszaki tudományterületekhez tartozók – nagyobb arányban szerepelnek.

A kutatás adatgyűjtési módszere a *fókuszcsoporthoz beszélgetés* volt. 2017 novembere és decembere között összesen öt fókuszcsoporthoz beszélgetést tartottunk. Nemcsak a minta egészét, hanem az egyes fókuszcsoporthoz összeállítását tekintve is törekedtünk arra, hogy a K+F szférában dolgozó PhD-fokozattal rendelkezők a fentebb említett kritériumok alapján vegyesek legyenek. Ebből egy kivétel volt, ahol kizárólag műszaki PhD-fokozattal rendelkezők vettek részt. Az öt fókusz-

csoport-beszélgetés közül három Budapesten, egy Debrecenben és egy Szegeden zajlott.

2. táblázat. A fókuszcsoporthoz tartozók száma, helyszíne és tudományterülete

Fókuszcsoporthoz tartozók száma	Helyszín	Tudományterület
1. Fókuszcsoporthoz tartozók (FCS ₁)	Debrecen	Vegyes
2. Fókuszcsoporthoz tartozók (FCS ₂)	Budapest	Vegyes
3. Fókuszcsoporthoz tartozók (FCS ₃)	Budapest	Vegyes
4. Fókuszcsoporthoz tartozók (FCS ₄)	Budapest	Csak műszaki
5. Fókuszcsoporthoz tartozók (FCS ₅)	Szeged	Vegyes

A fókuszcsoporthoz tartozók fő témáihoz a következők tartoztak: motiváció a PhD megszerzésére, a PhD-fokozat munkaerőpiaci előnyei és hátrányai, az életutak alakulása, különbségei nemek és tudományterület szerint, megkülönböztetések észlelése, munkahelyi esélyegyenlőség, kapcsolatháló jelentősége, karriertámogatás a munkahelyen, saját karrier jövőképe és a pályaelhagyás.

Kutatási eredmények

Karrierutakat támogató és hátráltató tényezők

A kutatók saját karrierútjuk és a szervezeti előmenetel értékelésében több támogató és hátráltató tényezőt azonosítottak.

Támogató tényezők

A kollegiális támogatás, illetve a mentorálás intézményének fontosságára már számos kutatás felhívta a figyelmet (Sambunjak et al. 2006). Jelen kutatásban is a leggyakrabban említett segítő tényező a *témavezető vagy egy professzor hosszú távú támogató magatartása*, amelynek szerepe lehet többek között a kutatási téma személyre szabott megfogalmazásában, a kutatócsoportba való integrálásban, a publikációs és kutatási együttműködések szervezésében, valamint a munkaalkalmak kijánlásában. A témavezetőnek az akadémiai karrier beindításában egyértelműen kiemelt szerepe van.

„Általában, hogy alakul a fiatalok sorsa karrierépítés szempontjából, az függ egy karizmatikus professzortól. Nálunk is volt egy olyan professzor, aki jó kézben tudta tartani a csoportot és az embereit ügyesen el tudta helyezni.” (Férfi, 56 éves, FCS₃)

„Számomra a PhD-témavezetőm személye, tehát az a téma, amit ő adott, annyira sikeres lett, hogy a mai napig azt csinálom. [...] A szakma rejtélyeit úgymond tőle tanultam meg, amit az egyetemen nem tanítanak, és ilyenkor az nagyon jó az embernek, ha nemcsak egy száraz témavezetője van, akivel mondjuk háromhavonta egyszer konzultál, hanem tényleg egy valódi mentora, és anélkül nem tudom, hogy itt lennék-e.” (Nő, 36 éves, FCS₂).

A külföldi munkavállalás és ösztöndíjak is sokszor a témavezető vagy egy neves professzor segítségével érhetőek el, sőt abban is szerepük lehet, hogy a fiatal kutató kijusson egy fontos külföldi szakmai konferenciára, majd publikálhasson a professzorral. „Egy egészen idős akadémikus, aki kezdettől nagy bizalommal fordult felém. Majdnem sokkolt, amikor még diákként felajánlott egy amerikai konferencián való részvételt.” (Férfi, 48 éves, FCS₃) *Mindezek mellett* a nemek közötti egyenlőség is megjelenik: az egyik női résztvevő arról számolt be, hogy az eredeti férfi témavezetője a nőekkel távolságtartóbb volt, mint a férfiakkal. „Amikor nő lett a témavezetőnk, akinek három gyereke van, akkor nagyon lehetett érezni, hogy más lett a légkör.” (Nő, 36 éves, FCS₁)

Az akadémiai karrier második legfontosabb segítő tényezőjeként a *házastárs támogató szerepét* említették a résztvevők. Ez is erős összhangban van korábbi nemzetközi eredményekkel, hiszen a házastársnak fontos szerep jut a háztartás pénzügyi szükségleteinek biztosításában, a gyerekek ellátásában, vagy a munkával járó stressz és egyéb nehézségek elviselésében (Grzywacz–Marks 2000), továbbá a tudományos pályán szakmai segítőtárs is lehet (Aycan–Eskin 2005).

„Nekem a doktori védésem és a harmadik gyerekem ugyanazon a héten született. Ehhez kell egy támogató feleség.” (Férfi, 34 éves, FCS₁).

„Csak a férjemmel közösen tudtuk ezt vállalni, egyedül nem vállaltam volna ezt a kihívást.” (Nő, 58 éves, FCS₅)

A beszélgetés során vita fogalmazódott meg arról, hogy vajon lehet-e mindkét házastárs sikeres a szakmájában, a pályán egyszerre, ami azért releváns téma, mert a „kettős karrier” gyakori jelenség a tudományos szférában. Volt, aki egyértelműen amellet érvelt, hogy a családi életbe csak egy karrier fér bele. „...Hozzáteszem, a feleségemnek nincsenek ilyen ambíciói, hogy tudományos kutatás, vezetői beosztás, vagy ilyenek. [...] Ha neki is lennének ilyen álmái, akkor lehet, hogy beleesnénk, hogy tényleg nem lehet kettőt tolni, hanem csak egyet.” (Férfi, 34 éves, FCS₁)

A harmadik legfontosabb segítő tényezőként a *kapcsolatok rendszere, a személyes network* fogalmazódott meg. A személyes kapcsolatoknak a pályázati pénzek

elnyerésében, a külföldi projektekbe való bekerülésben, a külföldi munkavállalásban és még számos más területen van kiemelt szerepe, ahogyan az a korábbi kutatások alapján is látható (Bozeman–Corley 2004).

„Honnan fogjuk eldönteni, hogy ő működőképes? Úgy, hogy megbízunk az emberben. Miért bízunk meg benne? Azért, mert már régen ismerjük. Ennyi. Akivel együtt jártam egyetemre, egymás mellett ültünk a padban, annak a kutatására inkább fogok pénzt adni, mint aki lehet, hogy nagyon okos, de sohasem láttam.” (Férfi, 48 éves, FCS₅)

Azok számára, akik nem rendelkeznek ilyen jellegű kapcsolati tőkével, ezt a témavezető teremtheti meg, illetve örökítheti át. „A témavezetőnek nagyon nagy szerepe van. Gyakorlatilag ez meghatározza egy témavezető minőségét, hogy mennyire képes a saját kapcsolati rendszerét átadni, vagy bevonni a doktoranduszát.” (Férfi, 47 éves, FCS₁)

Az akadémiai karrier sikerességének további segítő tényezője lehet szervezeti oldalról, ha hangsúly kerül a *hatékony kutatócsoportok* kialakítására. E tényező fontosságára a szférának érdemes több figyelmet szentelnie, hiszen a kutatói kollaboráció pozitívan korrelál a kutatási teljesítménnyel (Abramo et al. 2009). További támogató tényező, ha a kutatókat nem akadályozzák a kutatásban, ha legalább *eszmei támogatást* kapnak, ha a felvételi és kiválasztási döntések *diszkriminációmentesen* születnek, vagy ha akár pénzügyi ösztönzőkkel – például *jutalommal* vagy *díjjal* – támogatják a nemzetközi impaktfaktoros publikációkat. Egyéni szempontból pedig jelentősen segítheti a sikerességet, ha valaki kiemelten figyel akadémiai karrierjének „szakaszolására”. Ez a munka–magánélet-stratégia – amikor egyszer a családi élet, egyszer pedig a munka kerül előtérbe – enyhítheti a családi és akadémiai teljesítés közötti feszültséget. Ez visszavezet bennünket a kutatói karriernek életút-megközelítéssel végzett vizsgálatához, ami felhívja a figyelmet az egyes életesemények időzítésének fontosságára mind az egyéni, mind a szakmai életútban (Moen 2011).

Hátráltató tényezők

A leggyakrabban említett hátráltató tényezők fontossági sorrendben: az *üvegplafon*, a *túlzott terhelés és stressz*, az egymásnak *ellentmondó teljesítményelvárások*, a *gyermekvállalás*, a *szervezeti átalakítások*, továbbá egyéni szinten a *magányosság*, a *kiterjedt kapcsolatok hiánya*.

Az *üvegplafon* meglétét olyan területen is érzékelték a résztvevők, ahol a PhD-fokozattal rendelkezők többsége nő volt. Ez nem meglepő, hiszen a vertikális szegregáció a társadalom- és bölcsészettudományi területeken is általános prob-

léma (Mason et al. 2013) „A neveléstudomány olyan terület, hogy többségben vannak a női kutatók. Viszont ha megnézzük a magasabb pozíciókat, ott több a férfi. Van olyan terület, ahol szerintem soha nem volt még nő. A PhD-s populáció többsége nő.” (Férfi, 39 éves, FCS₅) A műszaki területen dolgozó női kutató is érzékelte, hogy ő az első, aki docensi pozícióba került: „Amikor a docensi kinevezésemet megkaptam, a Villamosmérnöki Karon én voltam az akkor kinevezett egyetlen nő.” (Nő, 61 éves, FCS₃) Az egyik női kutató annak az – interiorizált egyenlőtlenséget példázó – véleményének is hangot adott, hogy a nők ne vágyjanak irreális pozíciókra, mert elveszíthetik a reális lehetőségeket. „Ha valaki irreális pozícióra vágyik, akkor egész életében sóvárogni fog, és nem használja ki azokat a lehetőségeket, amik adóttak.” (Nő, 61 éves, FCS₃)

A kutatók túlterheltsége nemzetközi jelenség (Barrett–Barrett 2008), ezért nem meglepően több kutató is kiemelte, hogy a *terhelés és a stressz* hátráltatja a szakmai előmenetelt.

„Nemhogy száz százalékon, de kétszáz százalékon vagyunk terhelve. [...] Jelentős a finanszírozási kérdés is, hogy ne legyenek az emberek agyonpörgetve, és férjen bele, hogy egy kicsit elengedi. Most azt látom, hogy ki vagyunk feszítve a határig.” (Férfi, 54 éves, FCS₄)

Megfogalmazódott az is, hogy a felsőoktatásban a hármas elvárás – kutatás–oktatás–adminisztráció – nem mindig reális a munkavállalók számára.

„Magyarországon ezt még ki is használják, hogy vannak ilyen emberek, akik imádnak tanítani. Nagyon sokan, főleg matematikus kollégák, túl vannak terhelve. Iszonyat óraszámuk van. Nagyon sok olyan tehetséges matematikus kollégát ismerek az egyetemen, akinek nem jut ideje kutatásra, mert egyszerűen annyira le vannak szedálva ezzel az iszonyatos óramennyiséggel.” (Férfi, 56 éves, FCS₃)

A túlterheltség mellett elégedetlenségüket fejezték ki PhD-fokozattal rendelkezők a használt *teljesítményelvárásokkal*, *-kritériumokkal* szemben is. A munkakörhöz tartozó különböző feladatok nehéz összehangolását és reális értékelését hiányolta például egy másik résztvevő is:

„Műszaki területen egyensúlynak kellene lenni három dolog között. Tudjon kutatni, tudjon oktatni, és tudjon működő dolgot csinálni. Az lenne a jó egyetem, ahol ezt a három dolgot egyszerre és megbecsülve csinálnák. Gyakorlatilag most az egyetlen szempont, hogy tudjon az akadémiai kócerájba előre-

haladni. Aki jól tud oktatni, az nincs értékelve, és aki jól tud működő dolgot csinálni, az se.” (Férfi, 54 éves, FCS4)

A kutatói teljesítmény egyoldalú mérése, valamint az elvárások folyamatos növekedése (Musselin 2008) jelen kutatásban is visszatükröződött: a publikációs számot mint kizárólagos vagy domináns teljesítménykritériumot néhány résztvevő szintén problémásnak látta: „A minőség nagyon jó kérdés. [...] A mi területünkön a minőségnek egyetlenegy mérőszáma van, a publikációs teljesítmény.” (Férfi, 39 éves, FCS5) A teljesítménykritériumok alapos átgondoltságát és a „jó” teljesítmény megítélésének komplexitását jól mutatja a következő vélemény is. „A rektorunk szokta emlegetni, hogy a sebészprofesszornak nem a publikációs mutatóit nézik, hanem megkérdezik a betegtársakat, hogy mi a vélemény róla. Érdemes-hozzá menni műtétre.” (Férfi, 57 éves, FCS5)

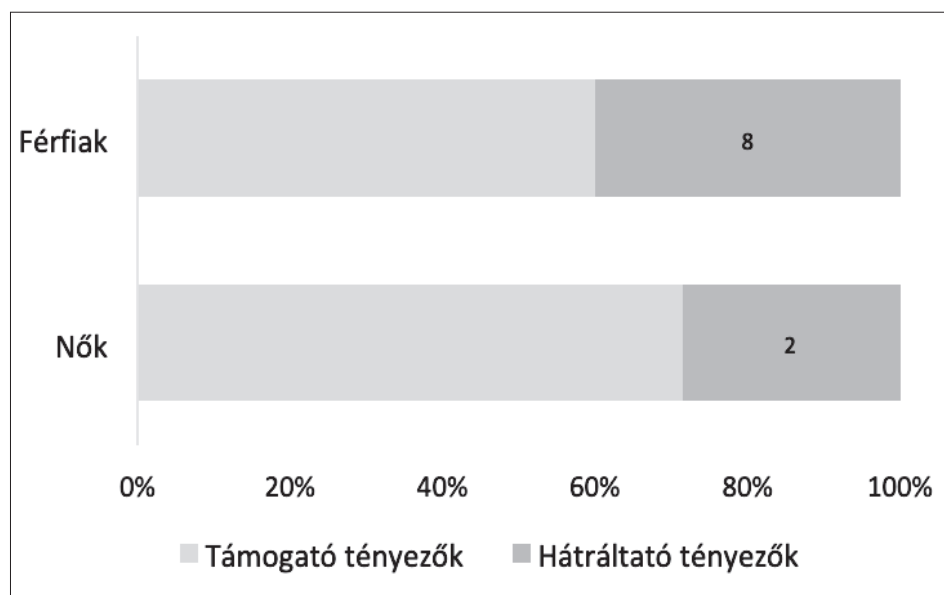
A *gyermekvállalás* mint akadályozó tényező közvetlenül kevésbé, inkább a munka–magánélet egyensúlyának kapcsán jelent meg a beszélgetésekben. Feltehetően azért, mert egy fókuszcsoportos, nemek és tudományterületek szerint is vegyes beszélgetésben – ahol a résztvevők, ha nem ismerik is egymást, mégis egy szűk társadalmi csoport tagjai – kevésbé hoznak fel olyan témát, amelyet inkább a saját egyéni problémájuknak gondolnak. Minderről részletesebben a következő fejezetben lesz szó, de addig is idézzük egy férfi kutató markáns, szemléletes véleményét a témáról: „Hogyha egy nő PhD közben szeretne gyermeket szülni, az ásót is megveheti, amivel a karrierjét elássa. Nagyon durván fogalmaztam, de erre nincs rendes támogatás kidolgozva.” (Férfi, 57 éves, FCS5)

Korábban láthattuk, hogy a hatékony kutatócsoportok kialakítása segítheti a szakmai előrehaladást. Ezzel kapcsolatosan az egyik résztvevő felhívta a figyelmet arra, hogy a kialakult kutatócsoportokra mint értékre nagyon kellene vigyázni, mert felépíteni őket sok évbe telik, míg *át nem gondolt szervezeti változásokkal* könnyen el lehet veszíteni a kialakult értékes tudást. „Mindenhon igaz, hogy egy ütős kutatócsoportot létrehozni húsz év, de az, hogy leromboljuk, egy nap. Erősen ebbe az irányba haladnak a dolgok. Állandóan arra kell hajtani, hogy túléljük, a szánk fölött, meg ugye ott a víz.” (Férfi, 54 éves, FCS4)

Ha összehasonlítjuk a PhD-fokozattal rendelkező nők és férfiak vélemény-mintázatát a karrierútjukat segítő és hátráltató tényezőkről, ismét látható, hogy a nők arányukhoz képest ritkábban nyilvánultak meg, mint a férfiak. A két nem véleményét külön-külön vizsgálva hasonló tényezőket találunk mind a leggyakoribb támogató (témavezető, házastárs), mind a leggyakoribb hátráltató körülmények (üvegplafon, túlterheltség) között, továbbá többségében mindkét nem a karriert segítő tényezőket azonosított. Ugyanakkor a nők a férfiakhoz képest sokkal inkább a karrierjüket pozitívan befolyásoló támogató tényezőket fogalmazták meg,

és a hátráltató tényezőket alig említették. A férfiaknál a támogató és hátráltató tényezők aránya sokkal kiegyensúlyozottabb (1. ábra).

1. ábra. A szakmai előmenetelt befolyásoló támogató és hátráltató tényezők említése nemek szerint (referenciák kategóriáinként 100%-ra számolva)

A munka–magánélet egyensúlya

A fókuszcsoport-beszélgetésekben a nők több egyéni megküzdési stratégiáról számoltak be a munka–magánélet menedzselése szempontjából: egyrészt a család igényeihez igazított, tudatosan befolyásolt mennyiségű munka vállalása, kiegészítve a családi szinten rugalmasan vállalt feladatokkal, másrészt a magas követelmények elfogadásával párhuzamosan a szabad- és pihenőidő feláldozása.

„Én igyekszem annyit vállalni, ami nem megy a család rovására. Ez időszakfüggő. Van, hogy én kivonom magam teljesen, és ő (férj) átvesz bizonyos dolgokat. Én ebből a szempontból rendkívül szerencsésnek érzem magam, mert (a férje) nagyon támogató.” (Nő, 37 éves, FCS₁)

Ugyanakkor a teljesítménykényszert és az elvégzendő munkák határidőhöz kötöttségét jól jellemzi, hogy a szabadidő és a pihenőidő rendszeres munkaidővé alakítása beépül az időgazdálkodási rendszerbe. „Másképp ez nem megy. Van, hogy konferencia van hétvégén, van, hogy éjszakázni kell.” (Nő, 44 éves, FCS₁). Jellemző egyéni megküzdési stratégia, hogy tudatosan készülnek a gyermek születésé-

nek idejére, bár ez a teljesítménykritériumok rugalmatlansága miatt nem mindig éri el a célját.

„Én például tudatosan terveztem a gyerekeket a férjemmel, aki kutató, és előtte rágyúrtam, ráhajtottam a két évet, és nagyon sok publikációm volt. Csak ott az volt, hogy amikor én »Lendület«-et pályáztam, az ütött ki, hogy nagyon jó voltam, kb. 4-500 hivatkozásom volt – ami műszaki osztályon nagyon sok, [...] és 'full' magabiztosan beadtam. De az volt, hogy az utóbbi öt évben nincs publikáció, de abból én négy évet otthon voltam a gyerekekkel. És hiába voltak publikációim, jó paraméterek.” (Nő, 39 éves, FCS2)

Egy kiegészítő megküzdési stratégiát is meg kell itt említeni, mégpedig a pályaelhagyást.

„Most ilyenben gondolkodom, hogy valami privát vállalkozásba belefogni. Már egy másik diplomán dolgozom közben. Nem elsődleges cél, de ha úgy látom a következő után is, hogy ennyire ár ellen kell úszni, akkor lehet, hogy egy másik ár ellen úszom, ami jobban fizet.” (Nő, 33 éves, FCS4)

Az egyéni sikeres megküzdést a munka és a magánélet egyensúlyának megteremtésére gyakran nehezíti a karriert és az esélyegyenlőséget támogató szervezeti rendszerek hiánya. Az egyik ilyen probléma, ha a gyermekszülés után visszatérő nő nem kap szervezeti támogatást a munkahelyi reintegrációra, az esetleg kimaradt ismeretanyagok pótlására.

„Tizennégy hónapos volt (a kisfiam), amikor visszajöttem dolgozni. Gyakorlatilag a nulla mögött találtam magam szakmailag. A mai napig nem tudom pontosan, hogy ez miért alakult így, de fél évig ültem ott úgy, hogy én nem csináltam semmit. Volt nyáron, hogy eljött az a pillanat, hogy délelőtt 11-kor, egy keddi napon fogtam magam, hazamentem, és következő héten hétfőn mentem csak be dolgozni, és nem tűnt fel senkinek.” (Nő, 33 éves, FCS4)

Szintén a gyermekvállalással kapcsolatos szervezeti karriertámogató rendszer hiányossága, hogy a szüléssel és gyermekneveléssel járó periodikus teljesítménynövekedést és -csökkenést nem tudja jól kezelni. A publikációs teljesítmény jellemző hullámszerűségét így fogalmazza meg egy női résztvevő:

„A női ilyen (*hullámot rajzol*), a férfi ilyen (*egyenesen emelkedő*). Egy gyerek, publikáció, másik gyerek, publikáció. Még akkor is, ha apuka otthon van, akkor nála ugyanígy néz ki. Ahol nincs gyerek, vagy akármi más, valamilyen betegség, ott kevesebb az akadály, és egyenesebb a vonal.” (Nő, 39 éves, FCS₂)

A támogató rendszer hiányát jelzi az is, ha az időpontok, amelyekre értekezletet szerveznek, a gyermekesek számára nehézséget okoznak. „A férfi kollégák simán szerveznek este 5-re, 6-ra, 7-re konzultációkat, akiknek kisgyerekük van. [...] Hát nem tudom, nem biztos, hogy ez a gyerek időbeosztásával összhangban van.” (Nő, 33 éves, FCS₂)

Az egyéni megküzdési stratégiák kialakításának nehézségeit és a szervezeti támogató rendszerek hiányosságait tovább fokozzák *a gyermekneveléssel vagy a nőikkel kapcsolatos társadalmi elvárások és attitűdök, a társadalmi környezet*. „Ezzel kapcsolatban szerintem nagyon rossz Magyarországon a helyzet, az erre vonatkozó közbeszéd. Én pont erről írok, inkább nem nyilatkozom.” (Nő, 33 éves, FCS₂) Egy másik női résztvevő arról számolt be, milyen negatív minősítéssel kellett szembenéznie, amiért az átlagnál korábban tért vissza a munkahelyére, vagy bébiszittert alkalmaz a gyerekének betegsége idején.

„Engem megszólaltak azért, hogy túl hamar visszamentem dolgozni. Vagy ha beteg a kisfiam, hogy nem én vagyok otthon vele, mert a férjem otthonról is tud dolgozni, és bébiszitter vigyázott rá egy napig, amíg beteg volt. Mondták, hogy milyen anya vagyok, hogy nem én vagyok otthon vele.” (Nő, 39 éves, FCS₂)

A gyermekvállalás kedvezőtlen hatása a szakmai életútra, valamint a munka–magánélet egyensúlyának nehézségei a férfiperspektívákban is megjelentek, mind az egyéni megküzdési stratégiák, mind a szervezeti támogató rendszerek szintjén, továbbá a válaszokban azonosítani lehetett a társadalmi környezet elvárásait, a gyermekneveléssel vagy a nőikkel kapcsolatos attitűdöket is.

Egyéni szinten a férfiaknál is megfogalmazódott a gyermeknevelés és a karrier közötti feszültség, és a kompromisszum a család és a karriercélok között.

„Ha nem lenne családom, akkor lehet, hogy hatszor annyi időt töltöttem volna külföldön. Így is volt lehetőségem valamennyit, nyáron kiszakítani pár hónapot. Lehet, hogy ez nem tesz annyira engem versenyképpé, vagy nem leszek nemzetközileg ismert a szakterületemen. Ebben viszont én mertem azt mondani, hogy lehet, hogy ez nem cél.” (Férfi, 34 éves, FCS₁)

Egy másik egyéni férfigratégia annak a karakteres elvárásnak a kialakítása volt a munkáltatóval szemben, hogy rugalmasan kezelje a gyermek születésének időszakát.

„Én úgy vagyok ezzel, hogy a munkáltatómtól elvárom, hogy dinamikus legyen a dolog. Amikor született a kisebbik gyerekem, akkor mondtam, hogy tők jó, hogy itt dolgozom, de én egy hónapig nem akarok ügyfélhez menni, hanem itthonról fogok dolgozni, és miután megszületett, még akkor is egy hónapig. [...] Én személy szerint elvárom a munkáltatómtól, hogy basszus, előtte is jól dolgoztam, utána is jól fogok dolgozni, ennyi türelmed legyen.” (Férfi, 34 éves, FCS4)

Hasonlóan a nőkhöz, a gyermekes férfiak is megfogalmazták, hogy a rendszer nem tudja jól kezelni a gyermekszületéssel és -neveléssel járó periodikus teljesítménynövekedést és -csökkenést, ami a publikációs követelmények növekedésével még égetőbb problémává válik. „Tehát itt érzem azt, igazából kétségbeesetten, mióta a mi területünkön ennyire nagyon megnőtt ez a publikációs nyomás, hogy ott van probléma.” (Férfi, 36 éves, FCS1) A gyermeknevelés miatti teljesítménycsökkenéssel kapcsolatban „dominóeffektust” is észleltek: ha az egyik pályázaton nem sikerül nyerni, ez a további pályázatokra is kihathatott. Felmerült olyan tudományág, például a csillagászat, ahol házaspárok gyakran dolgoznak egy munkahelyen, amire szintén szervezeti megoldást kell találni. „Ha meg akarunk szerezni egy jó embert, ahol a férj csillagász, mondjuk, akkor a két test probléma nemcsak az égi mechanikában, hanem a tudományszervezésben is ki kell, hogy jöjjön.” (Férfi, 45 éves, FCS2)

Elhangzott olyan vélemény is, hogy szervezeti szinten nincs semmiféle probléma a nők gyermekvállalásával, a kérdés a kölcsönös elvárások tisztázásán múlik. Továbbá egy férfi vezető innovatív szervezeti megoldásként egy baba-mama szoba létrehozásának példáját is elmesélte.

A munkavállalással és családdal kapcsolatos társadalmi elvárások és attitűdök a férfiak diszkurzusában kifejezetten hangsúlyosan jelentek meg, például az, hogy a két terület hatékony összeegyeztetése egyrészt a nők egyéni felelőssége, másfelől a főnököké.

„Ez egyéntől függő. Az igényeitől, hogy van-e önképző vagy -fenntartó igénye. Van tapasztalataim szerint is olyan, aki hajtott azért, hogy ne essen ki. Attól, hogy otthon volt, jött folyamatosan, jött otthonról és bedolgozott, projektekben vett részt. Függ a főnöktől, hogy ad-e erre lehetőséget. Tudok olyan tanácskezelőt, aki erre nagyon odafigyelt, hogy folyamatosan ott legyen a pro-

jektben, még ha kevesebb munkával is, de ott tartsa feladatokkal.” (Férfi, 47 éves, FCS₁)

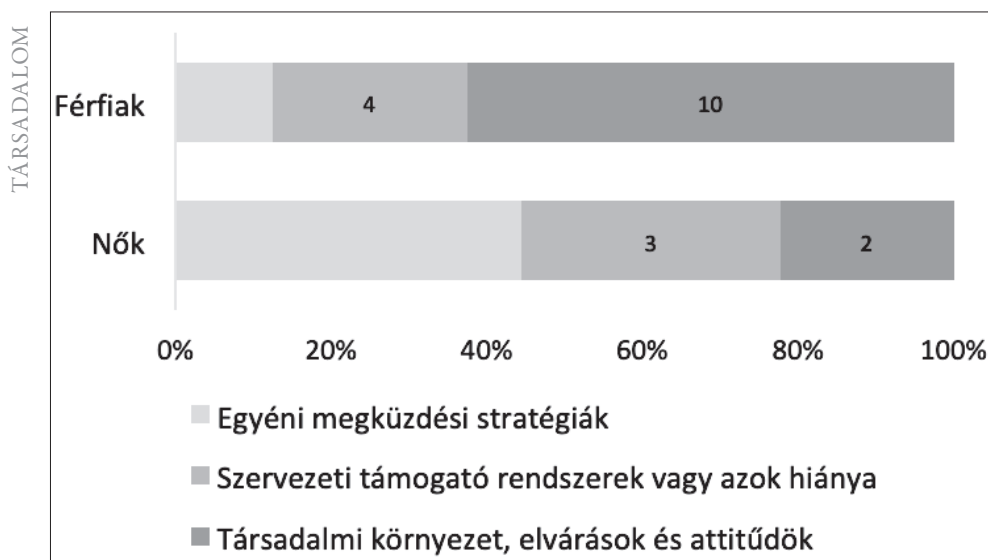
Megfogalmazódott olyan vélemény is, hogy a gyermekvállalással akár vissza is lehet élni, vagyis az áldozatot hibáztatták a felmerülő problémák miatt. „Ezzel nagyon jól vissza lehet élni. Kinek, mikor, mire van szüksége. Ez benne van a zsebben, embere válogatja, hogy mikor húzza ki, és melyiket. Én ezt látom.” (Férfi, 87 éves FCS₄) Hangot adtak olyan társadalmi elvárásnak is, miszerint a nőknek kell eldönteniük, hogy mit akarnak inkább: karriert vagy családot, és akkor vállalni kell a következményeket. „Két dolgot nem csinálhatok egyszerre. Vagy ezt csinálom, vagy azt csinálom. El kell dönteni.” (Férfi, 44 éves, FCS₄) Az egyik résztvevő egy nő számára hátrányos németországi társadalmi helyzetet jelentett meg a beszélgetésben.

„Németországban nagyon kegyetlen a rendszer a nőkkel szemben. Az iskolában nincsen napközi, az iskolában nincsen étel, és úgy van beállítva az egész rendszer, hogy a nőknek otthon kell maradnia, hogyha gyerekük van. [...] Tehát nagyon sok német képzett nő választás elé kerül, hogy tudományos karrier vagy egyáltalán karrier, vagy gyerek.” (Férfi, 40 éves, FCS₂)

A magyarországi helyzetre azonban nem fogalmaztak meg hasonló kritikát a résztvevők. Megemlítődött, hogy a családós férfikkal szemben nagyobb a társadalmi bizalom, mert nekik nagyobb a szerepük a „családbiztonság” fenntartásában.

„Amikor az ember azért teszi oda magát, mert úgy érzi, hogy biztosítania kell azt a hátteret, és ebbe belead, amennyit tud [...], könnyen lehet, hogy ez áll a mögött, hogy – ezt szokták mondani – a családós férfiak ilyen szempontból talán megbízhatóbbak és terhelhetőbbek.” (Férfi, 45 éves, FCS₂)

Összehasonlítva a női és a férfidiskurzust a szakmai életút, a gyermekvállalás és a munka–magánélet egyensúlyával kapcsolatban, mindkét csoportban mindhárom – az egyéni, a szervezeti és a társadalmi – szinten megfogalmaztak véleményeket. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a nők viszonylag nagyobb arányban helyezik a hangsúlyt az egyéni megküzdési stratégiákra, míg a férfiak a társadalmi normákra, elvárásokra és attitűdökre koncentrálnak inkább (2. ábra).

2. ábra. A munka–magánélet értékelése nemek szerint (referenciák kategóriánként 100%-ra számolva)

A diszkrimináció észlelése

Személyes diszkriminációs tapasztalatról a fókuszcsoportokban csak nők számoltak be, férfiak nem említettek személyes történetet. A nők elsősorban a toborzáskiválasztás folyamatában és a munkakörök, feladatok szétosztásában észleltek hátrányos megkülönböztetést. Érdekes módon attól, hogy valaki észleli, még nem feltétlenül utasítja el a hátrányos megkülönböztetést, mert ezek a minták interio-rizálódhatnak az emberekben.

„Én is pályáztam, behívtak, hogy lyukak vannak az önéletrajzomban, és miért vannak benne lyukak. Ez elég ahhoz, hogy visszadobjanak. Nyilván ha én is, ha bírálnék, miért érdekelne, hogy kinek hány gyereke van, vagy mennyit volt otthon, vagy kinek van beteg anyukája?” (Nő, 36 éves, FCS₁)

A résztvevők beszámolója szerint a kiválasztási folyamat során bevett gyakorlatnak számít, hogy úgynevezett „illegális” kérdéseket tesznek fel a nőknek.

„Nálunk egy állásinterjún, ha burkoltan is, de folyamatos kérdés, folyamatos presszúra egy nőnél, hogy hány gyereke van, hány gyereket akar. Volt-e már, vagy mikor megy szülni? [...] Ez egy folyamatos pengeélen való táncolás egy olyan nőnek, aki szeretne itt is, és ott is helytállni.” (Nő, 37 éves, FCS₁)

A feladatok kiosztásakor hátrányos megkülönböztetéshez vezethet, ha a döntések feltételezéseken alapulnak, és nem kérdezik meg a gyermekes nőt, hogy az időbeosztás vagy a terhelés ellenére nem volna-e kedve elvállalni a munkát. Ha nincs kommunikáció, akkor a legjobb akarattal is, de végül diszkriminatív döntés szület, amely akadályozza az egyenlő előmeneteli esélyeket. „Volt olyan feladat, amit szerettem volna megkapni, és ezt visszahallottam, hogy nem engem gondolnak erre, merthogy akkor bent kell lenni 12-14 órát egy nap, és akkor ezt egy hétig csinálni, és mert nekem gyerekem van.” (Nő, 32 éves, FCS₂) Az egyik férfi résztvevő a feladatok, munkakörök kiosztásával kapcsolatos véleményét osztotta meg. A hangsúlyt elsősorban a meritokratikus hatékonysági elvre és a képességekhez illeszkedésre helyezte, de egyúttal a női és férfimunkakörök elkülönülésére, a *gender-typed jobs*-ra is utalt. „Szerintem is a hatékonyság a fő szempont. Aztán ennek vannak mondjuk nemi aspektusai is. Van olyan munka, amit statisztikailag egy férfi jobban el tud végezni. De valójában a hatékonyság miatt van így.” (Férfi, 42 éves, FCS₁)

A nemek közötti egyenlőtlenség észlelése nem feltétlenül vezet oda, hogy valaki ezeket a különbségeket diszkriminációként azonosítja, vagy ha igen, a szervezeten belül akkor sem feltétlenül artikulálódik. Más szóval, a diszkrimináció tabutéma, a kollégák nem beszélnek róla nyíltan, nem tudják, mit lehetne kezdeni a problémával. Jelen kutatásunkban is több érintett vélekedett úgy, hogy soha nem tapasztalt, nem észlelt diszkriminatív működést a szervezetében. Az üvegplafont sokan említették a fókuszbeszélgetés során, de ez sem feltétlenül kapcsolódott össze a diszkrimináció fogalmával. „Nem hiszem, hogy egy szervezetben bárki azt mondja, hogy nem léptetem elő XY-t, mert ő egy női oktató. Biztos lehet mondani, hogy azt beszéljük, de én mióta felsőoktatásban vagyok, nem hiszem, hogy bárhol előkerült volna.” (Férfi, 44 éves, FCS₄) A diszkrimináció létét nemcsak férfiak, hanem nők is tagadhatják. A következő interjúrészlet az okot is jelzi: a női résztvevő nem aspirált tipikusan „férfiasnak” tartott területekre – vagyis interiorizálta a vertikális szegregáció status quóját. „Érdekes módon, én soha nem éreztem negatív diszkriminációt a magam karrierjében. Ez valószínűleg azért is volt, mert soha nem vágytam olyan igazi hatalombirtokos pozíciókra, amire látam, hogy a férfi kollégák törekednek.” (Nő, 61 éves, FCS₃)

A magyar jogrendben a – szexuális vagy más módon megalázó – zaklatás, megalázás az egyenlő bánásmód elvének megsértéséhez, vagyis a diszkrimináció fogalmához tartozik. Egyes résztvevők jelezték, hogy a tudományos pálya sem mentes ettől. „Adott esetben hamarabb »lebutuskáznak« egy nő doktorjelöltet, mint egy férfit. Konkrétan a professzor szigorlaton azt mondta, hogy egy általános iskolai tanítónő többet tud, mint a szigorlatozó. Nem biztos, hogy megenyhedheti ezt a stílust.” (Férfi, 39 éves, FCS₅) Az aszimmetrikus, alá-fölé rendeltségi

viszonyokban nehéz megállapítani, hogy mi tartozik a még megengedhető és mi a szexuális közeledéshez. „Nem ölegetünk engedély nélkül kollégánokat. Erre mondta a kolléga, hogy ő engedélyt kapott az ölegetésre. [...] Szakmához hozzátartozónak tartják, hogy a főnökük néha homlokon csókolja, vagy ölelgeti őket. Pedig ez normális esetben nem tartozik hozzá.” (Férfi, 39 éves, FCS₅)

A résztvevők összességében inkább támogatták a nemek közötti egyenlőség elvét, de érezhető volt némi tanácsstalanság is, hogy a gyakorlatban lehetne-e, és ha igen, hogyan átalakítani a nemek közötti egyenlőtlenések rendszerét. Többen megemlítették a *pozitív diszkrimináció* eszközét, amely kvótához vagy más támogatási rendszerhez kötné a PhD-val rendelkező nők akadémiai előmenetelét. Az akadémikus közgyűlést felemlgetve pedig az egyik résztvevő érdekes szempontot vetett fel:

„A legutóbbi akadémikus közgyűlésen hatalmas vita volt arról, hogy női kvóta, vagy nem női kvóta. [...] Általában azok a nők, akik már akadémikusok, nem nagyon akarják a kvótát, azok, akik nem, azok akarják a kvótát. Sőt szerintem az volt a legértelmesebb hozzászólás, hogy nem ott dől el a dolog, hanem ott, hogy hány női nagydoktor van. Tehát a kutatói pálya sokkal korábbi fázisában dől el ez a dolog, merthogy egyszerűen a kiválasztási csapat, akiből lehet választani, már eleve sokkal kisebb.” (Férfi, 54 éves, FCS₂)

Munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség

A fókuszcsoportok egyetlen résztvevője sem jelezte, hogy tudna a szervezetében átfogó, a nemek egyenlőségét támogató esélyegyenlőségi politika és gyakorlat létezéséről. Egy résztvevő a manapság inkább elterjedt családbarát munkahelyet említette jellemző gyakorlatként. „A mi karunkon azt látom, hogy családbarát. Azt gondolom, hogy a felsőoktatásnak a családbarát mivoltját meg kell említeni.” (Nő, 42 éves, FCS₁) Egy sor olyan példát mondtak azonban, amelyek javíthatják a K+F szférában dolgozók esélyegyenlőségét: rugalmas, személyes igényekhez alkalmazkodó munkaidő; otthonról végezhető munka a gyermekek betegsége idején; a gyermekek helyzetéhez jobban illeszkedő teljesítménykritériumok (például több rövidebb külföldi ösztöndíj számbavétele egyetemi tanári kinevezéseknél, plusz két év ösztöndíjpályázatoknál nők számára); gyermekintézmények működtetése. Ugyanakkor kiderült, hogy a munkahelyi rugalmasság általában informális, a munkavállaló és a főnök személyes megállapodásán alapul, tehát meglete esetleges, nem kiszámítható. A beszélgetés során inkább külföldi vagy piaci munkáltatók jó gyakorlatai kerültek előtérbe: az évente kitöltött elégedettségi felmérések, a nemek közötti arány figyelembevétele a konferenciaszervezésekben, a bébiszitter-szolgáltatás, vagy házaspárok közös alkalmazása külföldi mun-

kaállaláskor. „Konferenciákon adnak [...] bébizittert is. A leghivatkozottabb cikkem akkor és úgy született, hogy hárman, hasonló korú nők, mind a hárman épp a harmadik gyerekünket vártuk.” (Nő, 33 éves, FCS₂)

A résztvevők nem tudtak esélyegyenlőségi tervekről sem, amelyek célja a K+F szervezetek tervszerű esélyegyenlőségi fejlesztése volna. „Kell, hogy legyen (esélyegyenlőségi terv), de a gyakorlatban nem tudom, hogy bárhol szempont lenne, bármilyen állásnál. [...] Szerintem semmilyen humánpolitikai döntésben ez nem kerül elő.” (Férfi, 47 éves, FCS₁) Volt, aki azt hangsúlyozta, hogy a szervezetek az esélyegyenlőséget inkább külső nyomásra, az európai uniós pályázatok hatására kénytelenek fejleszteni, de nem gondolják „komolyan”.

„Azt gondolom, hogy verbálisan elég sok helyen megvan az esélyegyenlőség így meg úgy. Minimum az állásajánlatokba kiírják, hogy mindenkire számítunk. De facto meg [...] nem hiszem, hogy különösebb energiát fektet bele bármelyik szervezet, hogy komolyabban vegye ezt a dolgot.” (Férfi, 34 éves, FCS₄)

Sőt az egyik résztvevő még azt is kétségbe vonta, hogy a tudományos szféra munkáltatói szervezetének egyáltalán volna bármiféle feladata a nemek közötti egyenlőség fejlesztésében. „Az esélyegyenlőséggel kapcsolatban nem nagyon vettem észre, hogy bármit is kellene vele foglalkozni, mert bármilyen hátrányos megkülönböztetése lenne. [...] Örülünk, ha valaki nálunk akar dolgozni. Minden más szempont tök felesleges.” (Férfi, 44 éves, FCS₄)

Összegzés

Kutatásunkban fókuszcsoporthoz interjúk módszerével a PhD-fokozattal rendelkező nők és férfiak saját karrierútjukkal kapcsolatos véleményét vizsgáltuk négy fő témára összpontosítva: a tudományos karriereket támogató és hátráltató tényezők; a munka–magánélet egyensúlya; a nemek szerinti diszkrimináció; a munkahelyi esélyegyenlőség. Arra törekedtünk, hogy összehasonlítsuk a férfi- és női perspektívákat, véleményeket, és ahol lehet, azonosítsuk a férfiak és nők közötti hasonlóságokat és különbségeket.

A tudományos karrierutakat támogató és hátráltató tényezők észlelésében jellemzően hasonló tényezőket találtunk a nők és a férfiak körében mind a leggyakoribb támogató (témavezető, házastárs), mind a leggyakoribb hátráltató tényezőkben (üvegplafon, túlterheltség). A tényezők azonosítása erős összhangban áll a szakirodalomban leírtakkal (Barrett–Barrett 2008, 1990; Grzywac–Marks 2000b; Husu 2001; Klink et al. 2008; Sambunjak et al. 2006). A nemek között abban sem mutatkozott különbség, hogy mindkét csoport többségében a karriert támogató tényezőket azonosított. Ugyanakkor, meglepő módon – szemben azzal,

hogya a szakirodalom a női kutatókat érintő jelentős hátrányokat tárt fel (Alpár et al. 2019; Jacobs–Winslow 2004; Santos–Cabral-Cardoso 2008) –, a nők sokkal inkább a karrierjüket pozitívan befolyásoló támogató tényezőket fogalmazták meg, és a hátráltató tényezőket alig említették. A férfiaknál a támogató és hátráltató tényezők számbavétele sokkal kiegyensúlyozottabb volt. A kapott eredmény összefüggésben lehet a használt módszertannal, azaz hogy a nők a vegyes, férfi–női összetételű fókuszcsoporthoz képest kevésbé vállalták nyíltan a szubjektívan megélt hátrányokat, továbbá háríthatják is a hátrányokat.

A munka és magánélet egyensúlyával kapcsolatban mind a nők, mind a férfiak mindhárom szinten – egyéni megküzdési stratégiák; szervezeti támogatási rendszerek és társadalmi környezet; elvárások és attitűdök – megfogalmaztak véleményeket. Ugyanakkor a nők relatíve nagyobb arányban tették a hangsúlyt az egyéni megküzdési stratégiákra, míg a férfiak inkább a társadalmi normákra, elvárásokra és attitűdökre összpontosítottak. A férfiak diszkurzusában hangsúlyosan megjelent a felelősség kérdése, és bár kisebbségi véleményként, de az érintett nők hibáztatása is, miszerint nem hoznak „vagy-vagy” döntést a karrier és család egymásnak feszülő két életterületén. A kutatás eredményei megerősítik, hogy ebben az összefüggésben elsősorban a munka–magánélet konfliktusát hangsúlyozó elmélet jelenik meg a PhD-fokozattal rendelkezők diszkurzusaiban (Greenhaus–Beutell 1985; Rantanen et al. 2008), továbbá egyik nem sincs kellően tudatában annak, hogy a szervezeti támogató humánpolitikai, esélyegyenlőségi vagy családbarát intézkedéseknek milyen fontos szerepük lehetne a munka–magánélet összehangolásában.

Személyes diszkriminációs tapasztalatról csak a női résztvevők számoltak be (természetesen ez nem zárja ki, hogy férfiak is szenvedhettek el hátrányos megkülönböztetést), elsősorban a toborzás-kiválasztás folyamatában és a munkakörök, feladatok szétosztásában. A szakirodalom az eredményeinkkel összhangban megerősíti, hogy a nemek szerinti diszkrimináció szintje az elmúlt évtizedben nem változott Magyarországon, és mindvégig az öt leggyakoribb diszkriminációs ok között volt (Neményi et al. 2019). A kutatás továbbá rávilágított arra, hogy a hátrányos megkülönböztetés interiorizált formája a legmagasabb iskolai végzettségűek körében is előfordul, amikor az egyén a hátrányhoz vezető magatartást nem utasítja el. A nemek közötti egyenlőtlenséget a kutatók nem feltétlenül azonosítják diszkriminációként. A diszkriminációt rejtőzködő, a szervezeti struktúrákba ágyazott jellege és a megszokás miatt is nehéz azonosítani, de tabutémaként is működhet a szervezetben. Maga az *üvegplafon*-jelenség sem feltétlenül kapcsolódott össze a diszkrimináció fogalmával. A fókuszcsoporthoz képest inkább támogatóan viszonyultak a nemek közötti egyenlőség elvéhez, de abban némiképp bizonytalanok voltak, hogy a gyakorlat szintjén mit is lehetne

ezzel a kérdéssel kezdeni, hogyan lehetne átalakítani a nemek közötti egyenlőségek rendszerét. A változásokkal kapcsolatban többen megemlézték a *pozitív diszkriminációt* is, amely kvótához vagy más támogatási rendszerhez kötné a nők akadémiai előmenetelét, de ezzel kapcsolatban is divergáltak a vélemények.

A *munkahelyi esélyegyenlőséggel és sokszínűséggel* kapcsolatban a kutatás résztvevői szerint nincsenek átfogó, a nemek egyenlőségét támogató munkahelyi esélyegyenlőségi politikák a K+F szervezeteiben, főképpen az állami és felsőoktatási szervezetekben nem. Egyetlen résztvevő sem számolt be olyan esélyegyenlőségi tervről a munkahelyén, amelynek érezte volna hatását a mindennapokban. Az említett jó példák javarészt vagy külföldről, vagy a piaci szektorból származtak, de egy-egy az állami és felsőoktatási szektorból is felmerült, mint a rugalmas, személyes igényekhez alkalmazkodó munkaidő-beosztás, az otthonról végezhető munka a gyermekek betegsége idején, vagy a gyermekintézmények működtetése, ami javíthatja az esélyegyenlőséget vagy a munka–magánélet egyensúlyát. Ugyanakkor kiderült, hogy a munkahelyi rugalmasság általában informális, a munkavállaló és a főnök megállapodásán alapul, tehát megléte esetleges, nem kiszámítható.

A szakirodalmi áttekintés alapján megfogalmazott feltételezéseink részben igazolódtak. Egyik feltételezésünk az volt, hogy a PhD-fokozattal rendelkező nők és férfiak elsősorban a gyermekvállalás hatásával, a munka–magánélet egyensúlyával kapcsolatban fogalmazzak meg markánsan eltérő véleményt, míg a szervezeti előmenetelt támogató és hátráltató tényezőkről, a nemek közötti egyenlőségekről, megkülönböztetésről és a munkahelyi esélyegyenlőségi politikákról kevésbé divergálnak majd a vélemények. A kutatási eredmények alapján azt láttuk, hogy a nők nemcsak a munka–magánélet egyensúlyával, hanem a szervezeti előmenetelt támogató és hátráltató tényezőikkel kapcsolatban is markánsan eltérő véleményt fogalmaztak meg. Második feltevésünket, miszerint a tudományos karrierekben felmerülő problémák egyéni szinten fogalmazódnak meg, nem pedig strukturális, rendszer szintű problémaként, a kutatási eredmények megerősítették.

IRODALOM

- ABRAMO, GIOVANNI–D’ANGELO, CIRIACO ANDREA–DI COSTA, FLAVIA (2009) Research collaboration and productivity: Is there correlation? *Higher Education*, 57/2, 155–171. DOI: 10.1007/s10734-008-9139-z
- ALLARD, KARIN–HAAS, LINDA–HWANG, C. PHILIP (2011) Family-supportive organizational culture and fathers’ experiences of work–family conflict in Sweden. *Gender, Work & Organization*, 18/2, 141–157. DOI: 10.1111/j.1468-0432.2010.00540.x

- ALPÁR DONÁT–BARNAFÖLDI GERGELY GÁBOR–DÉKÁNY ÉVA–KUBINYI ENIKŐ–MÁTÉ ÁGNES–MUNKÁCSY BALÁZS–NEUMANN ESZTER–SOLYMOSSI KATALIN–TOLDI GERGELY (2019) Fiatalkutatók Magyarországon – felmérés a 45 év alatti kutatók helyzetéről. *Magyar Tudomány*, 7. DOI: 10.1556/2065.180.2019.7.13
- AYCAN, ZEYNEP–ESKIN, MEHMET (2005) Relative contributions of childcare, spousal support, and organizational support in reducing work–family conflict for men and women: The case of Turkey. *Sex Roles*, 53/7–8, 453–471. DOI: 10.1007/s11199-005-7134-8
- BARRETT, LUCINDA–BARRETT, PETER (2008) *The management of academic workloads: Full report on findings*. Manchester: University of Salford.
- BECK, ULRICK (2010). *A munka szép új világa*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- BEDDOES, KACEY–PAWLEY, ALICE. L. (2014) Different people have different priorities: Work–family balance, gender, and the discourse of choice. *Studies in Higher Education*, 39/9, 1573–1585. DOI: 10.1080/03075079.2013.801432
- BLACKBURN, ROBERT M.–JARMAN, JENNIFER–BROOKS, BRADLEY (2000) The puzzle of gender segregation and inequality: A cross-national analysis. *European Sociological Review*, 16/2, 119–135. DOI: 10.1093/esr/16.2.119
- BLICKENSTAFF, JACOB CLARK (2005) Women and science careers: Leaky pipeline or gender filter? *Gender and Education*, 17/4, 369–386. DOI: 10.1080/09540250500145072
- BOZEMAN, BARRY–CORLEY, ELIZABETH (2004) Scientists' collaboration strategies: Implications for scientific and technical human capital. *Research Policy*, 33/4, 599–616. DOI: 10.1016/j.respol.2004.01.008
- CRAIG, LYN–MULLAN, KILLIAN (2011) How mothers and fathers share childcare: A cross-national time-use comparison. *American Sociological Review*, 76/6, 834–861. DOI: 10.1177/0003122411427673
- DÄMMRICH, JOHANNA–BLOSSFELD, HANS-PETER (2016) Women's disadvantage in holding supervisory positions. Variations among European countries and the role of horizontal gender segregation. *Acta Sociologica*, 60/3, 262–282. DOI: 10.1177/0001699316675022
- EBY, LILIAN T.–CASPER, WENDY J.–LOCKWOOD, ANGIE–BORDEAUX, CHRIS–BRINLEY, ANDI (2005) Work and family research in IO/OB: Content analysis and review of the literature (1980–2002). *Journal of Vocational Behavior*, 66/1, 124–197. DOI: 10.1016/j.jvb.2003.11.003
- EUROPEAN COMMISSION (2012) *A reinforced European research area partnership for excellence and growth*. Digital Single Market. Hozzáférés: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/reinforced-european-research-area-partnership-excellence-and-growth>

- EUROPEAN COMMISSION (2019a) *ERA progress report 2018: The European Research Area: Advancing together the Europe of research and innovation*. Hozzáférés: <http://op.europa.eu/en/web/eu-law-and-publications/publication-detail/-/publication/5641328c-33f8-11e9-8d04-01aa75ed71a1>
- EUROPEAN COMMISSION (2019b). *She Figures 2018*. Hozzáférés: <http://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9540ffa1-4478-11e9-a8ed-01aa75ed71a1>
- EVETTS, JULIA (1994) Career and motherhood in engineering: Cultural dilemmas and individualistic solutions. *Journal of Gender Studies*, 3/2, 177–185. DOI: 10.1080/09589236.1994.9960565
- EVETTS, JULIA (2014) The concept of professionalism: Professional work, professional practice and learning. In Billett, Stephen–Harteis, Christian–Gruber, Hans (eds.) (2014) *International Handbook of Research in Professional and Practice-Based Learning*. Dordrecht: Springer, 29–56. DOI: 10.1007/978-94-017-8902-8_2
- FÉNYES HAJNALKA (2017) Mennyit ér egy tudományos fokozat – különös tekintettel a tudományos eredményesség és előmenetel nemi különbségeire. *Szociológiai Szemle*, 28/1, 60–82.
- GOULDEN, MARC–MASON, MARY ANN–FRASCH, KARIE (2011). Keeping women in the science pipeline. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 638/1, 141–162. DOI: 10.1177/0002716211416925
- GREENHAUS, JEFFREY H.–BEUTELL, NICHOLAS J. (1985) Sources of conflict between work and family roles. *Academy of Management Review*, 10/1, 76–88.
- GRZYWACZ, JOSEPH G.–MARKS, NADINE F. (2000) Reconceptualizing the work–family interface: An ecological perspective on the correlates of positive and negative spillover between work and family. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5/1, 111. DOI: 10.1037/1076-8998.5.1.111
- GVOZDANOVIĆ, JADRANKA–MAES, KATRIEN (2018) *Implicit bias in academia: A challenge to the meritocratic principle and to women’s careers – And what to do about it* (Technical Report 23; Advice Paper, 28). League of European Research Universities (LERU).
- HALRYNJO, SIGTONA–LYNG, SELMA THERESE (2009) Preferences, constraints or schemas of devotion? Exploring Norwegian mothers’ withdrawals from high-commitment careers: Preferences, constraints or schemas of devotion? *The British Journal of Sociology*, 60/2, 321–343. DOI: 10.1111/j.1468-4446.2009.01233.x
- HANK, KARSTEN (2004) Effects of early life family events on women’s late life labour market behaviour: An analysis of the relationship between child-bearing and retirement in western Germany. *European Sociological Review*, 20/3, 189–198. DOI: 10.1093/esr/jcho17

- HOCHSCHILD, ARLIE–MACHUNG, ANNE (2012) *The Second Shift: Working Families and the Revolution at Home*. New York: Penguin.
- HUSU, LISA (2010) On metaphors on the position of women in academia and science. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 9/3, 172–181. DOI: 10.1080/713801035
- JACOBS, JERRY A.–WINSLOW, SARAH E. (2004) The academic life course, time pressures and gender inequality. *Community, Work & Family*, 7/2, 143–161. DOI: 10.1080/1366880042000245443
- KLINK, JENNA L.–BYARS-WINSTON, ANGELA–BAKKEN, LORI L. (2008) Coping efficacy and perceived family support: Potential factors for reducing stress in premedical students. *Medical Education*, 42/6, 572–579. DOI: 10.1111/j.1365-2923.2008.03091.x
- LANNERT JUDIT–NAGY BEÁTA (2019) A nők helyzete a magyar tudományos életben. *Szociológiai Szemle*, 29/4, 63–82.
- MARINI, GIULIO–MESCHITTI, VIVIANA (2018) The trench warfare of gender discrimination: Evidence from academic promotions to full professor in Italy. *Scientometrics*, 115/2, 989–1006. DOI: 10.1007/s11192-018-2696-8
- MAVRIPLIS, CATHERINE–HELLER, RACHELLE–BEIL, CHERYL–DAM, KIM–YASSINSKAYA, NATALYA–SHAW, MEGAN–SORENSEN, CHARLENE (2010) Mind the gap: Women in STEM career breaks. *Journal of Technology Management & Innovation*, 5/1, 140–151. DOI: 10.4067/S0718-27242010000100011
- MOEN, PHYLLIS (2011) From ‘work–family’ to the ‘gendered life course’ and ‘fit’: Five challenges to the field. *Community, Work & Family*, 14/1, 81–96. DOI: 10.1080/13668803.2010.532661
- MORRISON, EMORY–RUDD, ELIZABETH–NERAD, MARESI (2011) Onto, Up, Off the Academic Faculty Ladder: The Gendered Effects of Family on Career Transitions for a Cohort of Social Science Ph.D.s. *The Review of Higher Education*, 34/4, 525–553. DOI: 10.1353/rhe.2011.0017
- MUSSELIN, CHRISTINE (2008) Towards a sociology of academic work. In Amaral, Alberto–Bleiklie, Ivar–Musselin, Christine C. (eds.) *From Governance to Identity. Higher Education Dynamics*, Dordrecht: Springer, 24, 47–56. DOI: 10.1007/978-1-4020-8994-7_5
- NAGY BEÁTA (2014) *Háttérben. Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására*. Budapest: L’Harmattan.
- NAGY BEÁTA (2016) Ki áll a sikeres nő mögött? *Socio. Hu Társadalomtudományi Szemle*, 2, 117–141. DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.117
- NEMÉNYI MÁRIA–FERENCZ ZOLTÁN–LAKI ILDIKÓ–SÁGVÁRI BENECSE–TAKÁCS JUDIT–TARDOS KATALIN–TIBORI TIMEA (2013) *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének elemzése 2010–2013 között – fő-*

- kuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek.* Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság.
- NEMÉNYI MÁRIA–SÁGVÁRI BENCE–TARDOS KATALIN (2017) *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság. Kutatási eredmények 2017.* Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság.
- NEMÉNYI MÁRIA–SÁGVÁRI BENCE–TARDOS KATALIN (2019) *A diszkrimináció személyes és társadalmi észlelése és az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság.* Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság.
- OECD (2013) *Key Findings of the OECD-Knowinno Project on the Careers of Doctorate Holders.* OECD. <http://www.oecd.org/sti/inno/CDH%20FINAL%20REPORT-.pdf>
- OECD (2017) *Report on the Implementation of the OECD Gender Recommendations – Some Progress on Gender Equality but Much Left to Do.* OECD. <http://www.oecd.org/mcm/documents/C-MIN-2017-7-EN.pdf>
- OECD (2019) *Labour Force Statistics by Sex and Age – Indicators.* OECD.
- PAKSI, VERONIKA–NAGY, BEÁTA–KIRÁLY, GÁBOR (2016). The timing of motherhood while earning a PhD in engineering. *International Journal of Doctoral Studies*, 11, 285–304. DOI: 10.28945/3544
- POWELL, ABIGAIL–BAGILHOLE, BARBARA–DAINTY, ANDREW (2009) How women engineers do and undo gender: Consequences for gender equality. *Gender, Work & Organization*, 16/4, 411–428. DOI: 10.1111/j.1468-0432.2008.00406.x
- RANTANEN, JOHANNA–KINNUNEN, ULLA–FELDT, TARU–PULKKINEN, LEA (2008) Work–family conflict and psychological well-being: Stability and cross-lagged relations within one–and six-year follow-ups. *Journal of Vocational Behavior*, 73/1, 37–51. DOI: 10.1016/j.jvb.2008.01.001
- SAMBUNJAK, DARIO–STRAUS, SHARON E.–MARUŠIĆ, ANA (2006) Mentoring in academic medicine: A systematic review. *Jama*, 296/9, 1103–1115. DOI: 10.1001/jama.296.9.1103
- SANTOS, GINA GAIO–CABRAL-CARDOSO, CARLOS (2008) Work–family culture in academia: A gendered view of work–family conflict and coping strategies. *Gender in Management: An International Journal*, 23/6, 442–457. DOI: 10.1108/17542410810897553
- SCHADT MÁRIA (2011) Esélyegyenlőség a tudományos szférában. In Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről.* Budapest: Társki, 49–67.
- SETTLES, ISIS H.–CORTINA, LILIA M.–MALLEY, JANET–STEWART, ABIGAIL J. (2006) The climate for women in academic science: The good, the bad, and the

- changeable. *Psychology of Women Quarterly*, 30/1, 47–58. DOI: 10.1111/j.1471-6402.2006.00261.x
- SINGH, ROMILA–ZHANG, YEJUN–WAN, MAGGIE MIN–FOUAD, NADYA A. (2018) Why do women engineers leave the engineering profession? The roles of work–family conflict, occupational commitment, and perceived organizational support. *Human Resource Management*, 57/4, 901–914. DOI: 10.1002/hrm.21900
- TARDOS KATALIN (2011) *Esélyegyenlőség és sokszínűség a munkahelyeken*. Budapest: mtd Tanácsadói Közösség.
- TARDOS, KATALIN–PAKSI, VERONIKA (2018) Diversity management and gender equality outcomes in Research, Development and Innovation organisations: Lessons for practitioners. *Szociológiai Szemle*, 28/4, 166–190.
- TIMMERS, TANYA M.–WILLEMSEN, TINEKE M.–TIJDENS, KEA G. (2010) Gender diversity policies in universities: A multi-perspective framework of policy measures. *Higher Education*, 59/6, 719–735. DOI: 10.1007/s10734-009-9276-z
- TOFFOLETTI, KIM–STARR, KAREN (2016) Women academics and work-life balance: Gendered discourses of work and care. *Gender, Work & Organization*, 23/5, 489–504. DOI: 10.1111/gwao.12133
- VOHLÍDALOVÁ, MARTA (2020) Early-career women academics: Between neoliberalism and gender conservatism. *Sociological Research Online*, 1360780420914468. DOI: 10.1177/1360780420914468
- WINCHESTER, HILARY P.M.–BROWNING, LYONETTE (2015) Gender equality in academia: A critical reflection. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 37/3, 269–281. DOI: 10.1080/1360080X.2015.1034427
- XIE, YUE–SHAUMAN, KIMBERLEE A. (2003) *Women in Science: Career Processes and Outcomes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

KÖZÖSSÉG

- 123 Gárdos Judit–Kovács Éva–Vajda Róza
Önszociológiák?
Új kihívások a kvalitatív módszereket alkalmazó kutatásokban és archiválásukban
- 141 Jancsák Csaba
Történelmi emlékezet és a család
- 160 Czibere Ibolya
A családstruktúra jellemző típusai a mai magyar társadalomban
- 179 Nagy Ádám–Fekete Mariann
Ifjúságkutatási góltoró
A 2020-as nagymintás ifjúságkutatás módszertani dilemmái
- 187 Földesiné Szabó Gyöngyi–Gál Andrea–Dóczi Tamás
A magyar sportszociológia történetének főbb állomásai
- 200 Kamarás István OJD
A vallásközi közeledés esélye kutatásaim tükrében

GÁRDOS JUDIT–KOVÁCS ÉVA–VAJDA RÓZA

ÖNSZOCIOLÓGIÁK?

Új kihívások a kvalitatív módszereket alkalmazó kutatásokban és archiválásukban

Bevezető

Az elmúlt évtizedekben történelmi léptékű változásokra figyelhattünk fel a társadalomkutatási módszerek világában. Igazán látványos a kvantitatív technikák és szemléletmód átalakulása volt, amely a matematikai-statisztikai módszerek korábbi, szintén korszakalkotó fejlődése után mára, a digitális fordulatnak köszönhetően, a *big data*, a mesterséges intelligencia, a szövegelemzés, adatbányászat, adathalászat és az adatvizualizáció varázsszavak bővületében él.

Ennél kevésbé feltűnően, de a kvalitatív módszerek is radikálisan megújultak az elmúlt évtizedekben. Az indítékok nem feltétlenül ugyanazok, mint a kvantitatív vizsgálatokban: míg e módszereket elsősorban az adat keletkezésében és a mesterségesintelligencia-kutatásokban bekövetkezett forradalmi változás állította új kihívások elé, azaz egy, mondhatni technológiai fordulatról beszélhetünk, addig a kvalitatív módszerek változását inkább a társadalomkutatások és a társadalomkutatók megváltozott pozíciója, másképpen mondva, a társadalomkutatások új „politikája” és a mögötte meghúzódó tudásszociológiai fordulat vonta maga után.

Írásunkban áttekintjük a kvalitatív módszereket alkalmazó kutatások néhány területét, hogy e változások egyes, bennünket foglalkoztató mozzanatait közelebbről is bemutassuk.

Elméleti keret: A kutatás joga

A tudásszociológiai fordulat bennünket leginkább érdeklő területét Arjun Appadurai a kutatáshoz való jogban bekövetkezett változásként tárgyalja (Appadurai 2006, 2011). Szerinte a kutatás, mivel általában magasan képzett és stabil középosztályi helyzetű értelmiségiek és szakértők végzik, eredendően nem demokratikus, hanem egyfajta exkluzív jogként értelmezhető. A kutatás tehát kiváltság, s mivel magától értetődő, hogy csak bizonyos képzettségű és meghatározott társadalmi pozícióban elhelyezkedő emberek végezhetik, egyenlőtlenül lehet

hozzáférni, de erre az egyenlőtlenségre nem szokás rákérdezni. Appadurai ezzel szemben úgy érvel, hogy egy demokratikus társadalomban „minden ember kutató, mivel mindannyian hozunk olyan döntéseket, amelyekhez az szükséges, hogy szisztematikus módon aktuális tudáshorizontunk mögé hatoljunk” (Appadurai 2011:66). Az ő definíciós javaslata alapján „a kutatás nem más, mint egy általános képesség speciális megnevezése, azé a képessége, amelynek alapján szakszerű módon tájékozódhatunk olyan dolgokról, amelyeket ismernünk kellene, de még nem ismerünk” (uo.).

Ez az új kutatói pozíció a kvalitatív módszereket alkalmazó társadalomkutatásban elsősorban a Kurt Lewin által már az 1940-es évek végén kidolgozott participatív megközelítésmódot részesíti előnyben, és eddig olyan kutatásokat eredményezett, amelyek a tudást (és termelését), valamint a cselekvést – ezen belül is a kreatív, a művészi és a politikai cselekvést közös keretbe vonva – próbálta a gazdaság, az infrastruktúra, a helyi politika, az egészségügy, a tervezés területeit is részvételivé tenni. Nem mintha a korábbi kvalitatív társadalomkutatók ne vonódtak volna be kutatásaik során az eredeti, szigorúan tudományos célkitűzéseket meghaladó helyi, közösségi akciókba, legyen szó a hosszú magyarországi dokumentumfilmes, szociofotós hagyományról, vagy éppen a szegénységkutatások nyomán kialakuló SZETA-ról (Szegényeket Támogató Alap),¹ de ennek az 1970-es, 1980-as években sem kialakult módszertana, sem reflexív, kritikai elmélete nem jött létre. Az ezredfordulóra az alternatív oktatás vagy éppen a társadalmi színház keretei között megvalósult részvételi (akció)kutatások már vállaltan kívántak egyszerre közösséget fejleszteni és kutatási témákat azonosítani. Ezek az új, kísérleti módszerek nemcsak rákérdeztek és dekonstruálták a kutatói pozíciót, hanem leszögezték, hogy maga az új tudás is a participatív kutatás keretei között jön létre.

E tudás elsősorban nem univerzális törvényeket tesztl és tudományos alapelveket rögzít, hanem reflektál társadalmi helyzetekre, és segít abban, hogy ezeket az adott közösségek megnevezzék, alakítsák. A kutató és kutatott hagyományosan elkülönülő pozíciói a participatív kutatás képviselői szerint feloldódnak, a résztvevők közösen alakítják ki a kutatási tervet, együtt fogalmazzák meg a vizsgálat fő kérdéseit, készítik el az adatfelvételt és -elemzést, és közösen döntenek az eredmények hasznosítási lehetőségeiről. Szemben a korábbról ismert tudományos tudással, a részvételi kutatásban létrejövő tudásforma elsősorban tapasztalati, mondhatni közös hétköznapi tudás, amelynek elemeit a résztvevők állandóan elemzik, bírálják, illetve megerősítik. A részvételi kutatók épp ezért Bourdieu

1 Lásd: <http://hu.cultural-opposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n21914>

praxiselméletét is nagyon könnyen alkalmazzák. A részvételi kutatásoknak vannak olyan válfajaik, amelyekben a résztvevők egyenesen szakértővé válnak, s ezzel együtt maga a kutatás is professzionalizálódik. Vannak azonban olyan formáik is, amelyek kevésbé praxis- és szakértelem-orientáltak, és sokkal inkább a résztvevők társadalmi helyzetének javítását célozzák.

2006-ban, a kutatáshoz való jog kapcsán Appadurai még nem számolt a szociális média villámgyors fejlődésével, az adatok keletkezésének és gyűjtésének megsokszorozódásával és a digitális kommunikációs, igazgatási és termelési formák uralkodóvá válásával. Mára a kritikai kultúrakutatás fősodrában az *algorithmic profiling*, a *geospatial surveillance*, a *privacy* és *inequality and social justice* lettek a kulcsszavak, a teoretikus megközelítések közül pedig például a *post-humanism* és a *structure-agency*. „Ma már a tájékozott állampolgár számára életbevágóan fontos képesség, hogy meg tudja különböztetni a tudást a szóbeszédtől, a tényeket a fikciótól, a propagandát a hírektől, az anekdotákat a valós folyamatoktól” (Appadurai 2011:66) – írta eredeti cikkében 15 évvel ezelőtt Appadurai, ma pedig már egyetemi curriculum szól a *fake news*ről, a *churnalism*ról stb. A világban való eligazodás és a hétköznapi tudás számos ponton a digitális térbe került: legyen szó a legkülönbözőbb „ügyfélablakokon” keresztül intézett ügyekről, adóbevallásról, jogsegélyről, vagy akár a koronavírus-járvány alatt elindult otthoni oktatás és munkavégzés digitális formáiról. A kutatáshoz való jog, ha lehet, még égetőbben merül föl a jelenlegi helyzetben: ki tudja kiválasztani a valódi híreket az álhírek közül, ki találja meg a kormányablakot, ha lejár valamilyen hivatalos irata, s ki tudja a gyermekét bekapcsolni a digitális oktatásba, s magának szolid munkahelyet találni az interneten keresztül? Világos, hogy az egyenlőtlenségek, még ha csak 2006, az Appadurai-cikk óta nézzük is, egyre nagyobb területeken termelődnek újra, s jelentenek kihívást a társadalomkutató számára, hogy miképp fogalmazza meg kutatási kérdéseit, és hogyan hozza létre azt az ismeretelméleti mátrixot, amely megfelelő reflexív módszereket kínál aztán a kutatás elvégzéséhez. Az alábbiakban három témakörben vizsgáljuk meg ezeket az új kihívásokat.

Három dilemma

A narratív interjúk módszerek határai

Az interjúk, tanúságtételek (*testimony*) és más egodokumentumok (naplók, önéletrajzok, memoárok stb.) a társadalomkutatás örökzöld forrásai, és az utóbbi néhány évtizedben újra a történettudomány érdeklődésének körébe kerültek. Módszereiben az *oral history* jelentősen elmozdult a biográfiai interjú irányába, és mára interjúzáskor a nagy archívumok is lényegében ugyanazokat a technikákat használják, mint az élettörténeti interjúval kutató szociológusok, noha az elemzési utak azóta sem közeledtek egymáshoz. A digitális fordulattal, a szociális mé-

dia előtörésével és az adatvédelmi szabályozók szigorodásával súlyos kutatásetikai kérdések is újra terítékre kerültek, hogy például miképp anonimizálhatók az interjúk, vagy mi vihető vissza a kutatott személy, közösség életébe a kutatási eredmények közül. Mindezek a kérdések a kutatás tervezésétől a lezárásáig a társadalomkutatás minden egyes lépésére hatást gyakorolnak. Ebben a tanulmányban e sokrétű változást nem tudjuk bemutatni. Egyes aspektusait más tanulmányokban már tárgyaltuk, a történelmi tényekhez való viszonytól a diszkurzív keretezés és az episztemológiai „csend”, elhallgatás és elhallgattatás témáin keresztül egészen a digitális archívumok nyújtotta új kutatási lehetőségekig (Kovács 2008, 2018), számos aspektusuk azonban még feltárára vár. Most csupán az interjúkészítésnek és -elemzésnek az Appadurai-téma felvetés kapcsán megfogalmazható néhány kérdését vesszük sorra.

A legkifinomultabb interjú módszerek is (leszámítva a terápiás interjút) általában annak a tudományos elvárásnak kívánnak megfelelni, hogy interjúzás-kor törekedni kell az interjúer semlegességére, és olyan szituációt kell teremteni, amelyben az interjú partner zavartalanul mesélhet(i el az élettörténetét), vagy válaszolhat az interjútervben megfogalmazott kérdésekre, azaz amelyben az interjú helyzet, a kutatás, a „kísérlet” megismételhető. Az interjúer szerepe tehát kimerül annak támogatásában, hogy a legteljesebb és legszabadabb elbeszélés jöjjön létre, más módon nem befolyásolhatja – s emögött ott húzódik a feltevés, hogy nem is befolyásolja – a beszélgetés menetét. Az ideális kutatói gyakorlat sok szociológus számára még mindig a semleges, előzetes tudásokkal nem „terhelt”, úgymond előítéletmentes szöveg (jelen esetben interjú) elemzése. Az az elképzelés, hogy a tudományos módszerek egy objektív–szubjektív skálán helyezhetők el, a tudományos tudásokról és módszerekről való gondolkodásra még mindig jellemző (Latour 1981:200). Még ha az interjú technikák tárgyalásakor, oktatásakor nagy hangsúlyt fektetünk is a beszédaktus begyakorlására, főképp ahhoz nyújtunk segítséget, miképp kerülje el az interjúer, hogy tartalmilag vagy érzelmileg befolyásolja az elbeszélést, netán kibillentse az elbeszélőt saját tempójából és asszociációs láncolatából. Egyfelől tehát forszírozunk egyfajta spontaneitást, másfelől elvárjuk, hogy az interjúer kontrollálja a teljes beszédaktust, azaz egyszerre legyen az elbeszélő spontán hallgatója és a beszédaktus tudományos megfigyelője. S még ha ezt az ellentmondásos helyzetet az interjúerképzéskor szóba hoztuk is, csak ritkán építettük később be a meghallgatott vagy leírt interjú elemzésébe.

Pedig, bármennyire igyekszik is egy interjúer e kettős elvárásnak megfelelően a lehető legteljesebb interjút – vezérfonallal segített beszélgetést vagy narratív biográfiai interjút – készíteni, az eredmény sosem fogja a spontán beszélgetések formáját öltetni, hanem egy mesterségesen – tudományosan – életre hívott beszédaktus, egyfajta „kísérlet” lesz, amelyben kérdező és válaszoló szerepei szükségsze-

rúen elkülönülnek. A kommunikációs helyzet tehát nem mindennapi. Hiszen egy interjúban a válaszadó, elbeszélő nem kérdezhet vissza, de ha mégis, a kérdező igyekszik mihamarabb visszaterelni a korábbi mederbe a beszélgetést („Jó kérdés, de térjünk vissza rá majd az interjú végén”, „Igen, nekem is voltak hasonló nehézségeim, de szívesebben mesélném el majd őket később” stb.), s magáról a lehető legkevesebbet elárulni. Különösen nehéz ezt az egyensúlyt fenntartani, ha egy közösség tagjait interjúzzuk, és a közösségen belüli dinamikától kell folyamatosan távol tartanunk magunkat, miközben állandóan biztosítjuk elbeszélőnket lojalitásunkról. (Az ilyen szituációkban ugyanis az elbeszélő orientációját és mesélőkészségét nagyban befolyásolja az, hogy bennünket hogyan pozicionálhat a saját közösségen belül, mit árulhat el, s ha elárulja, mennyiben lehet biztos abban, hogy nem mondjuk tovább.) Ezeket a helyzeteket később hajlamosak vagyunk az interjú „hibájául” felróni, az interjú helyzetben beállt egyfajta „zavarként”, „kizökkenésként” értelmezni, és az elemzésben önkéntelenül is korrigáljuk a szöveget, hogy vélt kohézióját megtartsuk. Ezzel azonban egy olyan preparált szövegcorpuszt emelünk be a tudományos elemzésbe, mondhatni, olyan „adattisztítást” végzünk, amely az eredeti beszédaktus számos elemét negligálhatja, így magát a tudományosságot is megkérdőjelezheti, de ha ilyen veszély nem állna is fenn, lényeges interpretációs lehetőségektől foszthat meg bennünket.

Összefoglalva: ma, sokéves, évtizedes interjú kutatás után úgy látjuk, hogy az interjúzás nagyon „sűrű” társadalomkutatási terep, nem egyszerű kutatási technika. Olyan megtervezett beszédaktus, amelynek minden mozzanatát elméleti szinten, több diszciplínát segítségül hívva kell reflektálni újra és újra, és ezeket a reflexiókat a módszertanba, a tanított technikába koherensen „visszavezetni”.

A nemzetközi szakirodalom több ilyen reflexiós kísérletről is számot ad. Az interjú hermeneutikai elemzése a narratív fordulattal bekerült az antropológiai interpretációtól (sűrű leírás) a szociológiai vizsgálatokig (megalapozott elmélet, kvalitatív szövegelemzés) számos társadalomkutatási területre. A hermeneutikai esetrekonstrukció és az azt megalapozó filozófiai alapvetések és szociolingvisztikai elméletek kihívások elé állították az oral history interjú készítőit és a szociológiai kutatásokban interjúzókat is. És fordítva, az elbeszélés körüli szakmai viták és a terepen tapasztalt, a participációra készítő helyzetek, bevonódások a biográfiai módszerek készítőit is arra sarkallták, hogy vegyék újra szemügyre premisszáikat, interjú technikáikat és elemzési módszereiket. Ennek két hozadékára térünk ki még ebben az írásban. Az egyik az elmozdulás az objektív hermeneutikából a hermeneutikus dialóguselemzés felé. A másik pedig a határozott közeledés a participatív módszerekhez, amikor a saját kultúráján belül lebonyolított kutatásoktól az interkulturális kutatások felé mozdul el a kvalitatív szociológiai megismerés.

Hermeneutikai dialóguselemzés

A hermeneutikai dialóguselemzés visszanyúl az interakciós elméletekhez, és oly módon értékeli ki az interjúkat, hogy – szemben a korábbi semlegesség-posztulátummal – az interjút komplex kommunikációs produktumnak tekinti (Jensen–Welzer 2003). Az önreflexív pozíció azt jelenti, hogy az interjúer társadalmi helyzete és kommunikatív viselkedése éppúgy interpretáció tárgya, mint az elbeszélőé. Aki interjúzott már, tudja, hogy számos esetben egy történetet az elbeszélő és az interjúer közösen épít fel a bizalom és az igazság kölcsönösen feltételezett posztulátumai alapján. Az interjúzás során az is mindennapos tapasztalat, hogy az elbeszélő „letapogatja”, mely történetet milyen részletességgel kell elmesélnie az interjúernek, felméri, mennyire tartoznak egy kulturális körbe, azonos hagyományba. Ha nagyon közelinek, ismerősnek érzékeli az interjúert, meglehet, számos mozzanatra csak utalni fog, mert úgy éli meg, hogy közhely volna elmagyaráznia. Az elbeszélés e dialógus szülötte, dinamikáját a kölcsönös várakozások szabják meg. Az interjúer, de maga a kutatási téma is el tudja tolni egy interjú súlypontját már csupán azzal is, ahogy a témát keretezi: legyen az társadalmi nem, szegénység vagy éppen etnikai identitás. A hermeneutikai dialóguselemzés ezeket az elfogultságokat is bevonja az elemzésbe, s így árnyaltabbá és pontosabbá teheti a tudományos következtetéseket.

Interkulturális reflexiók

Az úgynevezett interkulturális közegben zajló interjú kutatások egy másik nehézségre hívták fel a figyelmet, jelesül, hogy a kutató társadalmi státusza, kulturális jegyei, vallása, nemzeti hovatartozása vagy bőrszíne befolyásolhatja a meginterjúvált önbemutatót (pl. Rosenthal–Bogner 2017). Nem feltétlenül kell nagy kulturális távolságokkal számolnunk ahhoz, hogy e kérdés relevanciáját belássuk. A terepen dolgozó társadalomkutató naponta észleli ezeket a kulturális különbségeket, és kísérel meg eljárásokat kidolgozni áthidalásukra. Az interjú helyzetet számos körülmény befolyásolhatja: kezdve attól, hogy az interjúernek tolmácsra van szüksége, mert nem beszéli a kutatni kívánt csoport nyelvét, folytatva azzal, hogy a csoporthatárok, hatalmi szerkezetek nem ismerik el az interjúeri, kutatói pozíciót, és a participatív irányba mozdítják el a megismerést, egészen odáig, hogy a kutatott csoport saját tagságából fogad csak el kutatót. Ezek az interkulturális közeget jellemző helyzetek már nemcsak a semlegesség, az objektivitás normáit kezdik ki a kvalitatív kutatásokban, hanem a tudós kutatáshoz való jogának addigi kizárólagosságát is megkérdőjelezzik.

A participativitás paradoxonjai

Nincs semleges tudás, mert akik létrehozzák, kutató és kutatott, intézmények és közösségek, mind társadalmi, hatalmi viszonyokba ágyazott, érdekek és értékek vezérelte aktorok. E heurisztikus felismerés újra és újra meglegyinti a társadalomtudományt, és a nyomában támadt termékenyítő kételyekből sorra születnek az objektivitás látszatát és a szubjektivitás kísértését egyaránt elkerülni próbáló, újszerű kutatási irányok, módszerek, elméletek. A társadalomtudományos projektek már témaválasztásuknál fogva, de értelmezéseikben, nyelvhasználatukban és intézményszerű formájukból következően is egyben világnézeti állásfoglalások (l. Weber 1970; Kuhn 1970; Clifford–Marcus 1986). A hatalom kérdése a kutatásban mégis főleg módszertani megfontolásokban ölt testet (vö. Asad 1979; Gilroy 1993; Hall 1995). Az erőviszonyok merevsége és a tudás ingatagsága – külön-külön és együtt – főleg akkor okoz fejtörést, amikor társadalmi egyenlőtlenségek, kirekesztés, elnyomás a téma (Kende–Vajda 2008). Hogyan ragadhatók meg a rendszerszintű problémák úgy, hogy a sérelmeket elszenvedők azonosulhassanak a tudományos leírással? (Ez az igény egyre pregnánsabb a posztkoloniális tudományfelfogásban.) Milyen alapon vonhatók le általánosító következtetések egyedi esetekből? Ahogy az egyenlőtlenségek eredetét intézményi működésekben, politikai törekvésekben, hétköznapi gyakorlatokban kereső irányzatok átveszik a társadalmi igazságosság elvont, átfogó (marxista és posztmarxista) elméleteinek helyét, úgy kerül a hangsúly a különböző társadalmi alrendszerekben, így a tudományban tevékenykedő aktorokra. A kutatásban, a tudás előállításában közreműködők viszonyára terelődik a figyelem, és ezáltal arra, hogyan befolyásolja e viszony az együttműködés folyamatán keresztül a tudományos reprezentációk jellegét és hasznosulását.

Az elfogulatlan kutatói tevékenység posztulátumát nemcsak egyes elemeiben (kérdésfelvetés, adatgyűjtés és -értelmezés) kérdőjelezzik meg, hanem a kutatás teljes folyamatát tekintve ellentételezik az érintettek kvázi egyenrangú közreműködésén alapuló participatív megközelítések. Itt a terep feletti kontroll tudatos fel-, illetve átadása a kiindulás, ez teremt lehetőséget a kutatás demokratizálására. Szemben a hermeneutikai iskolával, a kutatásban részt vevők helyzetének, viszonyainak pusztán figyelembevétele, rögzítése helyett ezek átalakítása a cél és egyszersmind az első lépés a kívánt társadalmi változások felé. A továbbiakban az irányzat három alapvető jellegzetessége alapján – hogy közösségi, gyakorlatorientált, és célja a résztvevők társadalmi helyzetének javítása – vizsgáljuk, milyen dilemmák, ellentmondások származnak ebből a kutatói pozícióból.

Közösségi

A terepre érkező, távolról jött kutató valamilyen formában szembesül a kérdéssel: „Mit hozol? És mit viszel?” (Durst 2011) A külső erőforrást jelentő idegen „lesze-

désénél” is kényelmetlenebb probléma, hogy tud-e tudásért tudást adni cserébe, ha egyszer a társadalomtudós alapvetően ismeretekkel, reprezentációkkal kereskedik. Nehezítő körülmény, hogy a kutatásban közreműködőket adott esetben veszélyezteti, ha a kutatás eredményei visszakerülnek a terepre, azaz nem mindegy, hogyan reciklálódik a tudás (uo.). De a már keletkezésével kapcsolatban is felmerül a kérdés: vajon elegendő-e a szándékok, érdekek, motivációk tisztázása oda és vissza a hermeneutikai dialógus fenntartása érdekében, vagy a hatalmi aszimmetria a legjobb esetben is olyan bántó marad, hogy az – nemcsak etikailag, hanem episztemológiailag is – kétséssé teszi a vállalkozást? Radikálisabban fogalmazva: tud-e az önmagán túli világról szólni egy kutatás?

A participatív kutatás egyik küldetése a társadalomtudomány hozzáférhetőbbé tétele, hogy az ne csak a „szellemi arisztokrácia ügye”² (Weber 1970:132) legyen. Jóval többet jelent ez a sokszor reklamált közérthetőségnél, hiszen nem a késztermék fogyasztására vonatkozik, hanem a tudomány mint gyakorlat művelésén keresztül valósul meg. A végeredmény helyett maga a folyamat a lényeg, amelynek során a résztvevők önmagukra és egymásra reflektálnak, ezen keresztül érvényesül a kutatás önerősítő és közösséget építő jellege. A rövidre zárt kör jóvoltából látszólag megszűnik a távolság a terepmunka és a kutatás feldolgozása, illetve hasznosulása között, feloldódik a „being there” – „being here” problémája: az értelmezés nem valahol máshol, más szabályok szerint zajlik, a kutatás eredménye, a belőle származó tudás pedig közvetlenül a résztvevők műve, és elsősorban őket gazdagítja.

Két problémát kell felvetnünk a kutatásba kódolt hatalmi viszonyok kapcsán, amelyek megkérdőjelezik ezt a zárt ökonómiát, és zavart okozhatnak, ha kimeradnak az értelmezésből. Az egyik, hogy ha az egyenlő partnerek demokratikus együttműködése legitimálja is a participatív kutatást, szervezeten és társadalmi közegét nézve meghasad ez az illúzió.³ A legjobb szándék mellett is kiküszöbölhetetlennek látszik a jellemzően kívülről jövő emancipatorikus kezdeményezések óhatatlan paternalizmusa, de a projekt amúgy sem helyezheti kívül magát a fenn-

- 2 A laikusoknak a tudományhoz való konkrét hozzájárulását Weber az intuitív ötletekben látja: „Legeslegjobb problémamegfogalmazásaink és felismeréseink sokaságát dilettánsoknak köszönhetjük.” (Weber 1970:134).
- 3 A sokszereplős mivoltuknál fogva különösen erőforrásigényes részvételi kutatási projektek kezdeményezéséhez, lebonyolításához komoly háttérre, apparátusra van szükség, és korántsem engedheti meg magának akárki, hogy részt vegyen bennük. De nemcsak a peremfeltételek szűrnék, hanem maga a közösségfejlesztés célja, diskurzusa is középosztálybeli értelmiségi habitusból fakad. Ezeket a gondolatokat Kovai Cecília fejtette ki a *Módszeresen* vitasorozat akciókutatásokról szóló beszélgetésén. (Vajda 2019)

álló hatalmi viszonyokon, pláne, ha éppen ezek feltárása a cél. A másik, hogy a „kutatás jogának” kiterjesztése csak olyan módszertan mellett teremt egyenjogú részvételt, amelyik nem igényel előzetes szakismeretet, máskülönben a tudományban járatlan, így a tanult kollégák segítségére szoruló kutató alárendelt helyzetbe kerül, ami ugyancsak zavaróan befolyásolhatja a kutatás eredményét. Egy lehetséges, de korántsem kézenfekvő megoldás a probléma kezelésére, ha a tudós partner facilitátorként működve elfojtja magában meglévő ismereteit, hogy fölényét leküzdve teret adjon a résztvevőknek.⁴

Gyakorlatorientált

A participatív megközelítések többrendbelileg is a társadalmi cselekvésre helyezik a hangsúlyt: nemcsak a vizsgálat tárgyaként (pl. intézményi gyakorlatok), hanem mert a vizsgálat folyamata, valamint a (remélt) eredmények kieszközlése is egyfajta praktikus viszonyulást igényel. A kutatás érvénye itt nem módszerek és elmélet koherenciájából fakad, hanem a tágabb értelemben vett eljárások, gyakorlatok megítéléséből (helyesek-e, hasznosak-e vagy sem, kinek a szemszögéből nézve?) és átalakításuk igényéből származik. Ebben a paradigmában kutatói legitimitás és társadalmi felelősségvállalás szorosan összefügg, így a részvétel ügye és a kutatás mint tevékenység egyszerre és egymástól elválaszthatatlanul tudományos és (tudatosan) politikai kérdés.

A cselekvésközpontú kutatási módszerek vizsgálatához adja magát, hogy a Bourdieu, Giddens, Schatzki és mások által kidolgozott „gyakorlati elmélet” (*practice theory*) fogalmait hívjuk segítségül, annál is inkább, mert ebben az elméleti modellben az uralom és a politika kérdése a társadalmi cselekvés lényegi aspektusa (Ortner 1984, idézi: Schmidt 2018:29) A gyakorlati elmélet alapvetése szerint a társadalomkutatás tulajdonképpeni tárgyát a „gyakorlatok” alkotják, tanulmányozásuk pedig amiatt szükséges, hogy közelebb jussunk a cselekvők elképzeléseikhez, szándékaihoz, és ezáltal magyarázatot adjunk a társadalmi rend kialakulására, fennmaradására. Ezek a gyakorlatok testesítik meg ugyanis a cselekvés, észlelés és gondolkodás szabályait, melyek – legalábbis a kutató számára, mert a cselekvő ember számára nem feltétlenül – magyarázatra szorulnak. Kritikai tanulmányában Schmidt kifogásolja, hogy a társadalmi rend létezése a modellben olyan vélelem, amely megkérdőjelezi a gyakorlatok állítólagos elsődlegességét a kutatásban. Ezáltal egyfajta értelmezési rövidzárlat jön létre: az elmélet előfeltételezi, aminek a magyarázatára vállalkozik, vagyis a társadalmi rendet. A gyakorlati elméletet alkalmazó egyes szerzők megközelítéseit elemezve Schmidt

4 Udvarhelyi Tessza jellemezte így a saját szerepét a *Módszeresen* vitasorozat eseményén. (Vajda 2019)

azt is kimutatja, hogy a kutatás tárgyául szolgáló „praxis” valójában nem a megfigyelhető gyakorlatokra vonatkozik, hanem a struktúra- és a cselekvés- (*agency*) alapú megközelítések összeegyeztetésére, egybehangelésére hivatott elméleti koncepció (Schmidt 2018:4).

A participatív kutatás eredményei egyéni tapasztalatokban, együtt megélt élményekben gyökereznek. A kutatás – amely önmagában is társadalmi tett – ezek feldolgozása, tudatosítása a résztvevőkkel, esetleg a saját érdekükben végzett, további társadalmi cselekvés szándékával. E befelé irányuló, a kutatók közösségét érintő, gyakorlati szempontú értelmezési igény dominál a szélesebb nyilvánosságnak, tudományos fórumoknak szánt tudástermeléssel szemben. Emiatt az általánosítás szabályainak, a rendszerezés tudományos elveinek ismerete kevésbé érdekes, mint a közösség saját szabályai, céljai szerinti értelmezés. Ily módon, elméleti igény nélkül, a participatív módszer elkerülhetővé teszi a gyakorlati elméletek Schmidt által ábrázolt rövidzárlatát, meghagyva az empiria elsődlegességét. A vizsgálódás itt valóban a gyakorlati tapasztalatokból indul ki, és ezek értelmezésén keresztül, a megváltoztatandó gyakorlatokat keresve jut el a társadalmi rend vagy rendszerek megjelenítéséhez.

Változtatni akar

Míg a hermeneutikai megközelítések meghagyják pozícióikban a kutatás szereplőit és inkább arra törekszenek, hogy az elemzésbe beépülve láthatóvá váljanak a különböző nézőpontok, érdekek, egymásra reflektáló értelmezések, addig a participatív kutatás során ideális esetben megváltozik a résztvevők cselekvőképessége, értelmezési horizontja, önérvényesítési potenciálja. A tudástermelés monopóliumának kiszélesítése mellett ez a belső átalakulás tekintendő a részvételen alapuló akciókutatás másik fő céljának. De hogyan megy ez végbe, és milyen léptékű változásról van szó?

Óvatos és kissé bizonytalan megfogalmazásban az ilyen típusú kutatások, a szűk értelemben vett intézményi reformnál többre törekedve, „valamiképp a strukturális változások alapjait szeretnék lefektetni” (Anblokk 2011:65). A transzformatív potenciál magában a folyamatban rejlik, mivel demokratizálódásának köszönhetően a kutatás az (ön)értelmezés, (ön)reprezentáció és érdekérvényesítés „stratégiai eszköze” (uo.). A megélt problémák tudatosítása és a megoldáskeresés mellett maga a közösen végzett kutatás, a döntések során megtapasztalt autonómiaélmény mint demokráciagyakorlat erősíti a résztvevőket. Ezért, ahogy Udvarhelyi Tessza, a Közélet Iskolája és A Város Mindenkiért mozgalom megalapítója fogalmaz, az ilyen kutatás természetes közege a mozgalom. Csakhogy a kutatási projekt külső erőforrásoktól függő, rendezett, mondhatni laboratóriumi mikrovilága nem képezi le az alkalmi kutatók társadalmi valóságát, kiszolgálta-

tottságát. Kérdés, hogy a közösség és egyén megerősítésének, képessé tételének (*empowerment*) ambíciója nem feledteti-e az élményszerű együttléttel, alkalmi beavatkozással nem igazán hozzáférhető társadalmi struktúrák meglétét (Vajda 2019). Az olyan fennkölt fogalmak, mint a megismerés vágya vagy a tudásszomj, a tudomány klasszikus hivatását fejezik ki, miszerint az univerzum titkainak kifürkészése egyfelől az emberi kíváncsiság hajtotta, önmagáért való tett, másfelől az emberiség boldogulását szolgálja (Weber 1970). A részvételi kutatás ennél jóval földhözragadtabban és szerényebben a „szakszerű tájékozódást”, a „stratégiai szintű vizsgálódást” hivatott segíteni (Appadurai 2011:66–67), de a mély felismerések, a katarzisélmény és ezáltal a művészet vagy a pszichodráma sem áll tőle távol (Kecskés 2018; Greenwood 2015). Míg a tudományról alkotott klasszikus felfogásban – a felfedezéseket kísérő hatalmi szándékokat, konfliktusokat lepezve – a tudásszerzésben legfeljebb a Mindenhatóval való rivalizálás jelenik meg antagonizmusként, addig a közösségi kutatás bonyolult hatalmi viszonyok tudatosítását, lebontását célozza. Ami a célt illeti, a remélt változás jellemzően nem a kutatást követően, azon túl következik be, hanem maga a folyamat és a közben keletkezett tudás rendelkezik megvilágító, és ezen keresztül emancipatorikus erővel, mégpedig a résztvevők számára. Innen nézve a participatív kutatás egyfajta tudományos performansz, amennyiben rávilágít, hogy a társadalomtudomány nemcsak reprezentál, hanem társas cselekvéseket működésbe hozva és szabályokat generálva világokat teremt – ezen a gondolaton alapulnak olyan, művészeti, akcionista és kutatási módszereket ötvöző színházi és drámapedagógiai kezdeményezések, mint a Káva Kulturális Műhely vagy a Sajátszínház (Horváth–Oblath 2017).

A hétköznapi problémákra, szükségletekre irányuló megismerési szándék más típusú reflexiót igényel, mint a hagyományos tudományosság alapjául szolgáló elméleti kihívások. Ugyanakkor a participatív megközelítést képviselők – ha esetenként megkérdőjelezzik is a tudományosság intézményesült kritériumait és ezáltal a tudományos legitimitást – igényt tartanak munkájuknak mint tudománynak elismerésére, azaz határait átszabva, lényegileg alakítanak át, belülről forradalmasítják a tudományt. Így maga a tudomány is a részvétel, az akcionizmus, az (ön)kutatás terepe lesz, ami elvezet a harmadik témánkhoz.

„Önszociológia”

A 20. Század Hangja Archívum és a szocializmus kori tudomány elemzési forrásai

A 20. Század Hangja Archívum – amelynek e cikk szerzői, Tibori Tímeával együtt, alapító tagjai, illetve munkatársai – megalakulása óta készít és hoz nyilvánosságra kvalitatív szociológiai módszereket alkalmazó magyar társadalomtudó-

sokkal készült életútinterjúkat.⁵ Mi jellemzi az olyan helyzetet, amelyben kollégáink életpályáját kutatjuk?

Már fent hangsúlyoztuk: a semlegességre törekvés egyfelől, a támogató jelenlét, a lojalitás biztosítása másfelől szinte feloldhatatlan feszültséget teremt; legalábbis mindenképpen az elemzéskor figyelembe veendő tényállást. A kutató élettörténeti interjúzásának központi kérdése, hogy át tudja-e adni magát annak a számára szokatlan helyzetnek, hogy most őt kérdezik, és nem ő kérdez. A kvalitatív, interjúkkal dolgozó társadalomkutató mint „interjúalany” személye ugyanis különösen sajátos kutatási helyzetet teremt. Egyfelől ő maga is tudatában van annak, hogy milyen sokféleképpen lehet egy interjúban beszélni, azután az interjúkat elemezni, és e tudás birtokában szólal meg akkor is, amikor őt interjúzzák. Az interjúzás tehát szakterülete mind az interjút készítőnek, mind az elbeszélőnek. Másfelől az az életpálya, amelyet a beszélő felidéz, a vele beszélgető kutató számára is ismerős, elvégre ugyanazon diszciplínából érkeznek. Tehát a többi interjú sziituációhoz képest sokkal több feltételezés élhet az elbeszélőben arról, hogy a másik mit ismer, milyen tudással rendelkezik stb. Harmadrészt pedig az interjú sziituációt az a tény is befolyásolja, hogy egy szociológiatörténeti interjú-sorozat részeként, egy folytonosan bővülő arcképcsarnok új tagjaként beszél (a mi Archívumunk életútinterjúinak esetében) a kutatási tapasztalatai miatt bevont kutató a saját munkájáról. Ezzel egy kitüntetett társaság, szakmai közösség részévé válik, amelyhez esetleg a meginterjúvoltak által elképzelt, elvárt jellemzők is kapcsolódnak.

A kutató mint társadalmi szereplő tematizálásával nem csak társadalomkutatók körében találkozhatunk; természettudósok is bőven tudatában vannak a tevékenységük társadalmi (tehát az ideálisan elképzelt, tisztán szaktudományos tevékenységen túli) meghatározottságainak (Latour 1981:208). Erre irányuló megjegyzésekkel találkozunk például munkamegbeszélések vagy más kötetlenebb események során, de tudományos publikációkban annál ritkábban, mivel a tudósok azzal védik a diszciplínájuk határait, hogy a „kívülről jövő”, általuk is társadalmi hatásokként értelmezett tényezőket nem említik.

Efemer vagy hozzáadott tudás?

A magyar szociológiatörténet megírásában hasznosnak bizonyulnak azok a szakmatörténeti interjúk, amelyeket a 20. Század Hangja Archívumban tárolunk, de más források, más szociológusoktól származó tudáselemek (szóban, sokszor nem interjú helyzetben, hanem informális keretek között elhangzott információk) is fontosak. Ez utóbbiak kevésbé strukturáltak, az interjúkkal ellentétben nem rö-

5 Lásd: 20szazadhangja.tk.mta.hu

zítjük, sokszor nem is hivatkozunk őket. Mindazonáltal ezek a szóbeli források is hozzájárulnak ahhoz, hogy egy kor tudományos életét, teljesítményét, eredményeit értékelni, értelmezni tudjunk.

Mik is ezek az „efemer” források? Tudománytörténeti szempontból is fontos anyagokat feldolgozó archívumok, mint például a 20. Század Hangja Archívum is, támaszkodik azokra a kutatókra, akik részt vettek a gyűjtemények létrehozásában. A hangfelvételek, térképek, rajzok, kérdőívek, leiratok s egyéb anyagok átnevezése, feldolgozása során gyakran ütközünk értelmezési problémákba. Ilyenkor szóban megkérdezzük résztvevő vagy kortárs kutatókat, s ekkor jönnek létre azok az „efemer” tudáselemek, amelyeket aztán a gyűjtemény leírásában, katalogizálásában, valamint utána az elemzésben használni lehet.

Ezeknek az efemer tudásmorzsáknak alapvetően két forrásuk van. Az egyik a lététbe helyező kutató, aki ilyen-olyan mértékben emlékszik arra, hogy kivel, kiket, hogyan és mikor kutatott. Többször fordul azonban elő bizonytalanság ezekben a kérdésekben, mint esetleg gondolnánk; különösen nehéz a helyzet, amikor az eredeti kutatást végző társadalomkutató már nem él, vagy nem találjuk meg – ha például „talált”, a megsemmisülés elől „megmentett”, vagy hagyatéki anyag érkezik az Archívumba. Az efemer tudásformák másik forrása ilyenkor az a résztvevői tudás, amely az Archívum környékén dolgozó, egy-egy gyűjtemény keletkezésekor már aktív kutatóktól származik; így válnak egy társadalomtudományos archívum éltető elemévé és a napi munka részeivé ezek az információmorzsák, amelyek nélkül sokszor elakadna a gyűjteménygondozási folyamat.

További kérdésként merülhetnek fel a gyűjtemény feldolgozásakor például: kinek az írása is ez? kit takarhat ez a monogram? kinek a kutatásai zajlottak a dokumentumon feltüntetett városban? A szakmatársak tudása tehát a gyűjteménygondozás részévé válik; ennek következtében egy interjú másodértelmezését befolyásolja, ahogyan a közreműködők vagy kortársak emlékeznek egy kutatásra, egy interjúra, egy kutatóra stb. Az ad ugyanis támpontot az újrafelhasználásra, új információkat a kutatásról, a dokumentumról, az interjúhelyzetről és egyébről, ahogyan egy interjú vagy más kutatási forrás az Archívumban megjelenik. A metaadatok mondják meg, hogy kivel készült az interjú, hol, mikor, mely kutatás keretében stb.; a metaadatok forrásai pedig sokszor ezek az efemer információmorzsák, amelyek a résztvevők vagy a kortárs kutatók emlékezetéből származnak. A „kész” kutatási gyűjtemény, ahogy megjelenik az Archívumban, tehát sokféle forrásból származó információk, tudáselemek halmaza, és ezért egy újfajta, eredeti tudástermelés eredményeként is definiálható.

A saját munkásságra irányuló visszaemlékezések és a szociológia szociológiai tanulmányozása

Ha a szociológia történetét szociológusként elemezzük, akkor különleges helyzetben vagyunk. Egyfelől egy tudományos diszciplína határain belül mozgunk, másfelől pedig kívülről szemléljük ugyanazon diszciplína jellemző működését. Az, hogy mi az ideális pozíció egy tudományszociológus számára, régóta kérdéses (Latour 1981:204). Két szélsőséges pozícióval találkozunk (és persze sok átmenettel közöttük): az egyik szerint teljesen kívülállónak kell lenni, hogy elemezhesünk egy diszciplínát, és elkerüljük azt, hogy higgyünk a vizsgált tudományág módszereiben, előfeltevéseiben. A másik szélsőséges álláspont szerint pedig a tökéletes megértés szempontjából lényeges, hogy a diszciplína részesei legyünk.

Térjünk vissza a kutató mint interjúalany kérdéskörére. Fent leírtuk, hogy óhatatlanul szociológusként közelít egy interjúhoz az olyan szociológus, akinek saját preferált módszere az interjú. Beszélhetünk arról, hogy a szociológus, ha saját magáról és arról a korról beszél, amelyben dolgozott/dolgozik, akkor auto-szociológiát művel? Az autoetnográfia kifejezéshez (Holman Jones et al. 2013) hasonlóan az autoszociológiát olyan tevékenységként definiáljuk, amely során a kutató önreflexíven tanulmányozza saját életét, a csoportokat, amelyekbe tartozik, valamint az egyén és a csoportok társadalmi, gazdasági politikai és más kontextusait. Számos példát találunk a 20. Század Hangja Archívum interjúi között, ahol az elbeszélők reflektálnak saját munkásságukra, a kutatóközösségre, a politikai körülményekre – s mivel szociológusként beszélnek a szociológia mezejéről és benne a saját szerepükről, autoszociológiát művelnek. Amikor felhasználjuk ezeket az interjúkat, ezt a szempontot mindenképpen szem előtt kell tartanunk. Az egyik példa a 20. Század Hangja Archívum gyűjteményei közül, ahol az önértelmezésnek fontos szerepe van, Erős Ferenc és Kovács András zsidó származású emberekkel folytatott interjúi (Lénárt 2016), amelyek elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a kutatók saját, a zsidósághoz kapcsolódó viszonyával, de egyúttal a szocializmus fontos társadalomtudományos forrásai. Egy másik példa a Roma Polgárjogi Estek, és az abból keletkezett gyűjtemény, amelyben roma és nem roma közéleti szereplők saját tevékenységükről és annak kontextusáról szóló beszélgetéseit olvashatjuk.

Amikor mi, szociológusok elemezzük saját diszciplínánkat, amikor a szociológiát vizsgáljuk tudományszociológiai szempontokból, akkor egy kis tudományterület elhanyagolt alterületén kalandozunk; a tudományszociológusok, a *science studies* művelők nagyon ritkán foglalkoznak társadalomtudománnyal. Ennek okait csak találgathatnánk, s ilyen nem szívesen teszünk; mindenesetre mindazok a tudománytörténeti visszaemlékezések, amelyeket az életútinterjúban olvashatunk, mind a 20. Század Hangja Archívumban fellelhető gyűjtemények, amelyek

sokszor több év kutatómunka, gyűjteményfeldolgozás, interjúkból kihámozott információmorzsák együttes eredményeként válnak kutathatóvá, a szociológia egy jövőbeli, lehetséges tudományszociológiájának forrásává, alapanyagává.

Összegzés és kitekintés

Az olvasót, a kutatót egy szöveg, például interjú értelmezésében befolyásolja egyrészt maga az elemzendő szöveg, másrészt mindaz a tudás, amely rendelkezésére áll róla. Az értelmezési folyamat során az, amit kontextusnak nevezünk (az interjú szituáció, a társadalmi viszonyok, a kutatás körülményei, illetve az életpálya, a kollégák, az intézmények, voltaképpen a teljes szakmai közeg, a különféle viszonyrendszerek, hatalmi mintázatok) elválaszthatatlan a szövegtől (Gárdos 2011). Az archívumokban a raktározott tudáselemek tehát együttesen adják a kutatási forrást. Sokszor viszont számos tudáselem kimarad, nemcsak a hézagos ismeretek miatt, hanem azért is, mert a diszciplína védelmében a forrást – az archeológiai lelettől a szociológiai adatig – meg szokás „tisztítani” a „felesleges” részletektől, oda nem illő dolgoktól. Holott ezek azok az elemek, amelyek a diszciplína megújulását szolgálhatnak. A kihagyás nem feltétlenül szándékos vagy tudatos: a „tudományos tudattalanban” rejlő szándék viszont tudatosan feltárható, analízissel explicitté tehető.

Az, amit a „kontextusról” való tudásnak nevezünk, az archívumban általában a meta- és paraadatokban (egy-egy archivált dokumentumról, illetve egy egész kutatásról szóló adatokban) ölt testet. Nélkülük hiányos, torz az értelmezés: ezeket teszi láthatóvá, kutathatóvá az archívum a másodkutatások, újraértelmezések számára, pótolandó az eredeti értelmezések hiányosságait (már ha hiányosságnak nevezhetjük mindazt, ami korábban kimaradt az elemzésekből), kitöltve a hézagokat. Az önreflexív, autoszociológiai szempontok több hozadékkal is járhatnak: egyfelől szociológiatörténeti elemzésekhez járulhatnak hozzá, másfelől a segítségükkel a saját szakmai közegünkben elgondolkodhatunk arról, hogy mely szereplők – magunkat is beleértve – milyen alapokon formálnak jogot kutatási tevékenységük elvégzéséhez. Mindezt a szociológia művelése során nagyobb teret kellene szentelnünk az autoszociológiának, hogy belássuk és átlássuk, hogyan befolyásolják a kutatás menetét, eredményét a diszciplináris és intézményi elvárásokon túl a tudományos érdeklődés mögötti személyes okok, az előtörténet, a társadalmi pozíció, azaz a „kutatói anamnézis”.

A gyakorlatban, azaz a kutatás pillanatában nem tárulhat fel a befolyásoló tényezők összessége, nem tudatosulhatnak bizonyos összefüggések. Az értelmezés hermeneutikai köre alapvetően hézagos, elliptikus, mivel adottnak tekint korántsem egyértelmű tényeket, viszonyokat. A kontextusok rekonstrukciója során, alapvetően történeti vizsgálódásról lévén szó, az idő dimenziója kitágítja az ér-

telmezési horizontot: számos körülmény retrospektív elemzéssel válik láthatóvá, értelmezhetővé, megjeleníthetővé. Ezek az ismeretek mind módszertanilag, mind tudománypolitikailag értékesek, amennyiben – kérdések és kételyek formájában – beépülnek a kutatói szemléletbe, a szakmába. A kép azonban így is kihagyásos marad, hiszen a legszigorúbb önvizsgálat, a legalaposabb autoszociológia sem lehet teljes értékű.

IRODALOM

- Anblokk (2011) Bevezető (Cselekvő kutatók). *Anblokk*, 5, 64–65. Hozzáférés: http://epa.oszk.hu/02700/02725/00004/pdf/EPA02725_anblokk_2011_5_040-041.pdf
- APPADURAI, ARJUN (2006) The Right of Research. *Globalisation Societies and Education*, 4/2, 167–177. DOI: 10.1080/14767720600750696
- APPADURAI, ARJUN (2011) A kutatáshoz való jog. (fordította Kerényi Szabina) *Anblokk* 5, 66–75. Hozzáférés: http://epa.oszk.hu/02700/02725/00004/pdf/EPA02725_anblokk_2011_5_066-075.pdf
- ASAD, TALAL (1979) Anthropology and the Colonial Encounter. In Huizer, Gerrit–Mannheim, Bruce (eds.) *The Politics of Anthropology. From Colonialism and Sexism Toward a View from Below*. The Hague–Paris: Mouton Publishers, 85–96.
- CLIFFORD, JAMES–MARCUS, GEORGE E. (eds.) (1986) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley: University of California Press.
- DURST JUDIT (2017) „De ugye biztos nem lesz ebből baj?”: Posztterepmunka, kooperatív etnográfia, avagy módszertani reflexiók az informális gazdaságot övező félelem csendjének megtöréséről. *Szociológiai Szemle*, 27/2, 88–111. Hozzáférés: https://www.researchgate.net/publication/323344898_De_ugye_biztos_nem_lesz_ebol_baj_Posztterepmunka_kooperativ_etnografia_avagy_modszertani_reflexiok_az_informalis_gazdasagot_ovezo_felelem_csendjenek_megtoreserol_1 (Letöltve: 2020-07-03)
- DURST JUDIT (2011) A látogató. *Beszélő*, 16/3. Hozzáférés: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-latogato>
- GÁRDOS JUDIT (2011) Interjúk szociológiai források újrafelhasználása. *Szociológiai Szemle*, 21/3, 125–145. https://szociologia.hu/dynamic/06_gardos.pdf
- GILROY, PAUL (1993) *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. London: Verso Books.
- GREENWOOD, DUNCAN J. (2015) Evolutionary Systems Thinking: What Gregory Bateson, Kurt Lewin, and Jacob Moreno Offered to Action Research that

- Still Remains to be Learned. In Bradbury, Hilary (ed.) *The SAGE Handbook of Action Research*, Chapter 41, 425–433.
- HALL, STUART (1995) 'New Ethnicities'. In Ashcroft, Bill – Griffiths, Gareth – Tiffin, Helen (eds.) *The PostColonial Reader*. London: Routledge, 223–227.
- HOLMAN JONES, STACY–ADAMS, TONY E.–ELLIS, CAROLYN (eds.) (2013) *Handbook of Autoethnography: A History of Autoethnographic Inquiry*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- HORVÁTH KATA–OBLATH MÁRTON (szerk.) (2017) *A Sajátszínház módszerei. Művészet alapú részvételi kutatás*. Budapest: L'Harmattan.
- JENSEN, OLAF–WELZER, HARALD (2003) Ein Wort gibt das andere, oder: Selbst-reflexivität als Methode. FQS/Forum: *Qualitative Sozialforschung*, 4/2, 32. Hozzáférés: <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/9422>
- KECSKÉS NÓRA (2018) A kritikai cselekvés új színterei. *Szociológiai Szemle*, 28/1, 138–145. https://szociologia.hu/dynamic/138_145.pdf
- KENDE ANNA–VAJDA RÓZA (szerk.) *Rasszizmus a tudományban*. Budapest: Napvilág.
- KOVÁCS ÉVA (2018) „Post-testimony” – A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében. *Socio.hu* 3, 107–119. DOI: 10.18030/socio.hu.2018.3.107 Hozzáférés: https://socio.hu/uploads/files/2018_3/29_kovacsseva.pdf
- KOVÁCS ÉVA (szerk.) (2008) *Tükörszilánkok – Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet.
- KUHN, THOMAS S. (1970) *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- LATOUR, BRUNO (1981) Insiders and outsiders in the sociology of science, or how can we foster agnosticism? In Kuclick, Henrika–Long, Elizabeth (ed.) *Knowledge and Society, Studies in the Sociology of Culture Past and Present*, 3, 199–216, Greenwich, Connecticut: Jai Press.
- LÉNÁRT ANDRÁS (2016) Zsidó identitáskutatások a holokauszt után született generáció körében. *Socio.hu*, 3, 149–161. Hozzáférés: https://socio.hu/uploads/files/2016_3/zsidó_gyujt.pdf
- ORTNER, SHERRY B. (1984) Theory in Anthropology since the sixties. *Comparative Studies in Society and History*, 26/1, 126–166.
- ROSENTHAL, GABRIELE–BOGNER, ARTUR (eds.) (2017) *Biographies in the Global South. Life Stories Embedded in Figurations and Discourses*. Frankfurt – New York: Campus.
- SCHMIDT, KJELD (2018) 'Practice theory': A critique. In Wulf, Volkmar et al. (ed.) *Socio-Informatics: A Practice-based Perspective on the Design and Use of IT Artifacts*, Chapter 3. Oxford University Press, 105–137.

VAJDA RÓZA (2019) Mi fán terem az akcionista tudomány? *Szociológiai Szemle*, 29/1, 146–150. Hozzáférés: [file:///Users/vajdaroza/Downloads/146_150_oldal%20\(1\).pdf](file:///Users/vajdaroza/Downloads/146_150_oldal%20(1).pdf)

WEBER, MAX (1970) A tudomány mint hivatás. In uő: *Állam, politika, tudomány*. Budapest: KJK, 126–156.

JANCSÁK CSABA

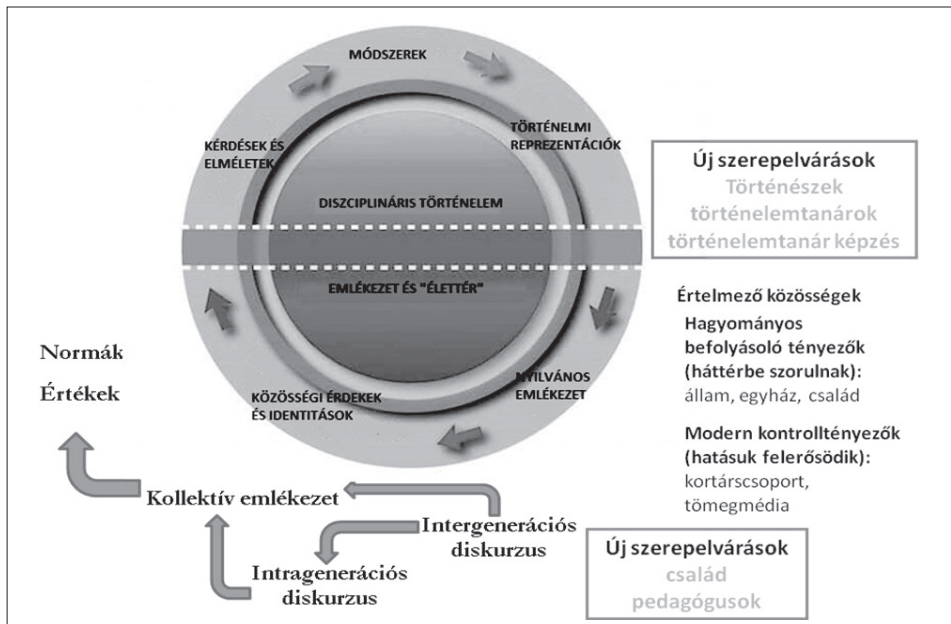
TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET ÉS A CSALÁD¹*Bevezetés*

Cicero szerint „A történelem az idők tanúja, az igazság fénye, az emlékezés élete, az élet mestere, a régmúlt hírnöke.” (Cicero: De oratore II. 36. „Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis.”) A klasszika-filológusok (vö. Maróti 2008:92) és a történészek által felvetett értelmezési dilemmákban (a történelem és a történetírás mint konstrukció viszonylatában) fontos diskurzusok és árnyalt elemzések, illetve inspiráló továbbgondolások születtek (Gyáni 2007; Udvarnok 2007, 2016; Pászka 2007). A múltból az nem tűnik el, „amit a társadalom minden korszakban a maga mindenkori vonatkoztatási keretei közt rekonstruálni képes” (Halbwachs 2000a:46). A nevelés történetének kutatói e tárgyban azzal gazdagították a tudományos szemléletmódot, hogy rámutattak arra, a közösségek identitását erősítő tényezőként milyen óriási hatása lehet az ifjú nemzedékek számára a múlt eseményei szerkesztett bemutatásának és iskolarendszerbe szervezett megtanításának (Kéri 1997). Az utóbbi években a történelemtanítás szakmódszertana, tantárgy-pedagógiája is fokozott érdeklődést mutat a történelem mint konstrukcióval és kritikai megközelítéseivel kapcsolatos kutatási eredmények iránt, ennek indítószikráját az iskola világának átalakulása és a tömegmédia ifjú korosztályok gondolkodására tett hatásának felerősödése jelentette (Dárdai 2010; Kaposi 2017; Jancsák 2019a, 2019b; Kojanitz 2019).

A legutóbbi években a nevelés- és oktatáskutatás is (Seixas–Peck 2004; Seixas 2016; Grever 2018), kitérésre törekve, innovációs modelleket keresve, reflektálni próbál a politikai/gazdasági hatalmi tényezők, manipulátorok, hír- és ténykonstruálók, a félelemipar (Beck 2008) világa, valamint (a társadalom által elvárt sze-

1 A kutatás az MTA–SZTE Elbeszélte Történelem és Történelemtanítás Kutatócsoportjában készült. A kutatásban közreműködött Lőrinczi János és Kiss Gábor Ferenc. Támogató: MTA Tantárgy-pedagógiai Kutató Program.

repének megfelelően) az iskola fejlesztette kritikai gondolkodás, a cselekvő és aktív állampolgári kompetenciák között feszülő ellentétekre. Nevelés vagy propaganda? – tette fel a kérdést Pratkanis és Aronson (1992:164–167), mely napjainkra újra aktuálissá vált. Az új nemzedékek állampolgári szocializációja szempontjából mi a történelem, a történettudomány és a történelemtanítás célja: a kritikai gondolkodás fejlesztése (pl. a forráselemzés, forráskritika), vagy a kollektív emlékezet megőrzése (Metzger–Harris, 2018; Kelly 2018)? E dilemmát gondolta át Rüsen (1994) és Megill (1994) alapján Seixas (2016), és arra jutott (l. az alábbi ábrát), hogy a történettudomány és a történelemtanítás úgy helyezkedik el a társadalmi kulturális térben, hogy a múlt reprezentációi a kollektív emlékezetben a kultúra elemei között kerülnek befogadásra. A társadalmi és kulturális környezetbe ágyazott tehát, és a társadalmi értékorientációk mentén dinamikusan formálódik, de formálja is az értékpreferenciákat, az értékítéletek szerkezetét, ugyanakkor kritikai és igazságkereső értéke miatt messze túlmutat a múlt aktuálisan, ideológiailag vezérelt reprezentációin (pl. az emlékezetpolitikán). Seixas ábráját kiegészítettük a tárgyunk szempontjából lényegi elemekkel: a történelemtől folyó inter- és intragenerációs diskurzusok, a történelmi reprezentációk mint értékek és normák átadása szempontjából fontos szocializációs tényezők és az értelmező közösségek átalakulása jelenségeivel, illetve a család szerepére utaló kiinduló állításainkkal.

1. ábra. Történelem/emlékezet mátrix

Az ábra belső része History/Memory Matrix for History Education (Seixas 2016)

Az új évezredben a tömegmédiá befolyása a fiatalok gondolkodására jelentősen megnőtt (M. Fazekas–Czachesz 2011; Gábor 2012; Jancsák 2013; Galán 2014; Székely–Szabó 2017; Zsolnai 2017; Kiss–Pikó 2018). A web2 és az okoseszközök megjelenésével, illetve a családban beszélgetéssel töltött idő csökkenésével együtt csökkent a család hatása a gyermekek gondolkodására és értékorientációira, miközben a kortárs csoportok és a virtuális ifjúsági közösségek szerepe felértékelődött. A valós baráti közösségek helyét átvették a virtuális referenciacsoportok és referenciaszemélyek, az egyes személyt irányító influenszerek. Az iskoláskorú gyermekek alapvető információforrásként használják az internetet, s ezért fokozottan ki vannak téve a hoaxok, tévképzetek, manipulatív információcsoportosítások, hamis tényállítások hatásának. Ezen új típusú ifjúsági sebezhetőséget, az IKT-eszközök robbanásszerű megjelenése kapcsán – akkor még hipotetikusán – az új évezred elején a fiatalok professzionális IKT-státuszának dimenzióit feltáró vizsgálatuk zárásaként vetették fel először hazai ifjúságsszociológusok (Gábor–Kabai–Matiscsák 2003). Az azóta már kutatások sora által kimutatott digitális sebezhetőséget felerősíti a fokozódó izolálódás, begubózás jelensége, ami a gyermek és fiatal személy kilépését jelenti a hagyományos értelmező közösségek (a család) szűrőrendszerének a tévképzetek terjedését és a manipulációt korlátozó hatása alól. A *screenager* nemzedék preferenciáit és szokásait, életvilágának legfontosabb sajátosságait Smith (2012) a következő jelszavakkal foglalja össze: „a számítógép nem technológia”, „az internet jobb, mint a tévé”, „a valóság nem valóságos ezentúl”, „inkább tedd, mint tudd”, „használd a számítógépes játékokat a logikád fejlesztéséhez”, „a multitasking egy életvitel”, „gépelés a kézírás helyett”, „kapcsolatban maradni rendkívül lényeges”, „zéró tolerancia a késlekedőkkel (a nem használókkal) szemben”, „a fogyasztó és alkotó összemosódása” (nincs többé originalitás csak autenticitás).

Tárgyunk szempontjából Smith összeállítása egy dominánsan kulturális korszakváltás jövőbeni bekövetkeztére utalhat. Ez az új ifjúsági korszakváltás azonban a társadalmi struktúrák átrendeződésével, egy civilizációs korszakváltással is járhat (vagy felerősítheti az efelé ható folyamatokat), mely a Zinnecker (2006) és Gábor (2006) által kutatott és leírt, Nyugat-Európában a hatvanas években, Magyarországon a kilencvenes években bekövetkezett ifjúsági kulturális korszakváltásnál hatványozottabb változást okozhat, mert nemcsak a fogyasztást és az aktivitást, hanem azon felül is, az ifjúság életvilágának a szülők-nagyszülők társadalmán kívüli összes társadalmi terét (szabadidő, oktatás, munkaerőpiac, értékek, normák stb.) érinti.

A család intézményének egyik legfontosabb funkciója a szocializáció (Somlai 1997, 2013). A kollektív emlékezet megőrzésének legfőbb aktora a család. Az idősebb generációk által a fiatalabb generációknak elbeszél (személyes és család-)

történetek, az elbeszélésnek azok a vetületei, amikor a személyes történet és a történelem egy idővonalon párhuzamosan fut, a láttatott értékhordozó szimbólumokon keresztül nemcsak a történések egy narratívájának az újabb generációkra való átörökítését, hanem a mindennapi életben a cselekvéseket irányító társadalmi értékek létezését is támogatják. A család intézményének formálódásával napjainkra a beszélgetéssel töltött idő a reggeli készülődéshez és az esti lefekvéshez kapcsolódó rituálék időszakára szűkült le. Ennek következtében a családtörténeteknek a nagyszülők és a szülők általi hagyományos elbeszélési időkeretei eltűnnek az együttlétekből. Ennek okát részben a többgenerációs együttélési modell megszűnésében lelhetjük meg, részben pedig abban is, hogy a kilencvenes évektől kezdődően kitolódott a gyermekvállalás életkora (Gábor 2013) – mindezek miatt a tizenévesek többségének elérhetetlen a nagyszülői történetmesélés. Élesíti ezt a hiányt a történelmi múlt egyes eseményeinek (pl. a második világháború, a holokauszt, a Rákosi-rendszer, az 1956-os forradalom, a Kádár-rendszer hétköznapijai) már a szülői és nagyszülői generációk közötti „kibeszéletlensége” is. A kibeszéletlenséget pedig fokozza a szakmai diskurzusok, a szakértői párbeszéd hiánya: a „megbeszéletlenség”. Fokozza továbbá az is, hogy a szülői generáció nagy része sem hallotta már a családtörténeteket, de ha mégis, akkor napjaink hajszoltságában nincs mód, nincs idő a történetmesélésre, a továbbadásra.

A történelemtanítás ideológiai nevelésre való felhasználásáról a hatalom, a politika által meghatározott kiterjesztett szerepelvárások kapcsán több munka is született hazánkban (l. pl. Eperjessy 1933; Szántó 1934; Katona–Sallai 2002). Napjainkban is tanulságos olvasmány a rendszerváltás időszakában Gyáni, Tőkéczi, Komoróczy és Miklósi beszélgetése (Melegh 1992). Míg az iskolás korosztályok szüleinek nemzedéke és az idősebb nemzedékek számára a család korrigálta a manipulatív ideologikus tartalmakat („...Gyermekem, ez így volt, ahogy elmondtam, nem pedig úgy, ahogy a tankönyvben olvastad, de erről ne beszélj senkinek”), ez a családi szocializációs szerep a fentiek miatt megszűnni látszik. Mindezek után nem meglepő, hogy a mai 14–18 éves fiatalokkal foglalkozó kutatásainkból (Jancsák 2019a, 2019b) a történelmi múlttól izolálódott, a történelemtől elidegenedett nemzedék képe rajzolódik ki.

E tanulmányban azon kérdésekre keressük a választ, hogy a Cicero által a történelemnek tulajdonított és a történelemtanításnak adott feladatok, funkciók, szerepelvárások miképpen működhetnek napjainkban az iskolás korosztály és családjaik, a családon belül folytatott diskurzusok összefüggésében.

Módszertani megjegyzések

A kutatásunk empirikus alapjául szolgáló adatbázist az MTA–SZTE Elbeszélte Történelem és Történelemtanítás Kutatócsoport keretében hoztuk létre a 2018/2019. tanévben végzős diákok körében felvett önkitöltős, papíralapú kérdőívek talaján (Tanulók: érettségi előtt álló végzős középiskolások alminta, N = 528). Kutatásunk adatfelvétele nem reprezentatív. Érdeklődésünk homlokterében az állt, hogy a fiatalok körében milyen mélyebb mintázatok rajzolódnak ki a történelemről, történelmi eseményekről, történelmi témákról családi körben elhangzó beszélgetésekből. Az egyes eseményekben a család érintettségéről őrzött emlékekben, illetve a történelem iránti érdeklődésben, valamint a történelemtanítás által közvetített társadalmi értékekről való vélekedésekben találunk-e különbözőségeket a beszélgetések mintázatai, a nemek, a családi kulturális tökeforrások és a fiatalok IKT-státusza (IKT-eszközökkel való ellátottság és felhasználói sajátosságai) kapcsán.

A kutatás eredményei

A válaszadók 61%-a nő, 39%-a férfi; 23%-uk két budapesti, 77%-uk pedig 13 vidéki középiskolában tanul. Az apák 36%-a felsőfokú végzettséggel, 24%-a érettségivel rendelkezik, 28%-nak szakmunkás végzettsége van, és 4%-uk oktatási életútja zárult az általános iskola befejezésével (8% nem válaszolt). Az anyák között nagyobb a főiskolai vagy egyetemi végzettségük aránya (48%), az érettségizettek 27%-ot, a szakmunkás végzettségük 16%-ot, míg a csak általános iskolát végzettek 6%-ot tesznek ki (4% nem válaszolt). A történelem iránti érdeklődésről ötfokú Likert-skálán kértük a válaszokat. Megállapíthattuk, hogy a válaszadók negyedét nagyon érdekli, további 30%-ukat érdekli a történelem. Tehát a tanulók valamivel több mint felét érdekli a történelem (55%). A történelem iránt nem érdeklődő diákok aránya összesen 10%, ezen válaszadók fele jelezte, hogy egyáltalán nem érdekli a történelem. A diákok harmada nem foglalt egyértelmű állást a kérdésben, ők az „érdekel is, meg nem is” választ jelölték meg.

IKT-státus és időtöltés internethasználattal

A válaszadóink 88%-ának van okostelefonja, kétharmaduknak laptopja is van; a tanulók több mint fele asztali gépet is használ otthon, 34%-uk rendelkezik tablettel. A tanulók 94%-ának otthonában működik internet. A válaszadók háromnegyede mobilinternetet használ az okostelefonján. A tanulók egy átlagos napon hét közben 4 órát, hétvégén 6 órát töltenek internetezéssel. Átlagban 30 másodperc alatt nyitnak meg egy youtube videoklipet. Adataink alapján úgy látjuk, hogy a középiskolások elértek a professzionális IKT-felhasználói szintre, legalábbis az eszközellátottság és az infokommunikációs technológiák szabadidő-eltöltésbe

való mély bevonódása terén. Ebből az is szorosan következik, hogy többségüknek minden pillanata online. A válaszadók több mint fele válaszolt igennel a kérdésre: „Mindig online vagyok. A net mindig be van kapcsolva a telefonomon.” Valamivel kevesebben (49%) pedig arról nyilatkoztak, hogy ha valami érkezik (üzenet, e-mail stb.), akkor azonnal megnézik és válaszolnak rá.

Akik folyamatosan kapcsolódnak az internethez, erősen felülreprezentáltak az azonnal válaszolók csoportjában (residual: 5,7; és a nem válaszolókéban residual: -5,7), míg azok körében, akik nincsenek folyamatosan online kapcsolatban, ez éppen fordítva van. Tehát az online készenlét egyben az azonnali reagálást is valószínűbbé teszi (Chi-négyzet: 32,958, sig<0,05). Kutatásunk során arra is kíváncsiak voltunk, hogy az IKT-státusz és felhasználói időtöltés kapcsolatban áll-e a családban beszélgetéssel töltött idővel? (Minél több az infokommunikációs eszközökkel eltöltött idő, annál kevesebb-e a beszélgetés a családban?)

1. táblázat. A családi beszélgetéssel és az internetezéssel töltött idő kapcsolata

		Korreláció			
		Beszélgetéssel? Hétköznap	Beszélgetéssel? Hétfvégén	Internetezéssel, hét közben?	Internetezéssel, hétfvégén?
Beszélgetéssel? Hétköznap	Pearson- korreláció	1	,522**	,052	,018
	Sig. (2-tailed)		,000	,147	,619
Beszélgetéssel? Hétfvégén	Pearson- korreláció	,522**	1	,076*	,069
	Sig. (2-tailed)	,000		,035	,057
Internetezéssel, hét közben?	Pearson- korreláció	,052	,076*	1	,958**
	Sig. (2-tailed)	,147	,035		,000
Internetezéssel, hétfvégén?	Pearson- korreláció	,018	,069	,958**	1
	Sig. (2-tailed)	,619	,057	,000	
** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed). A korreláció elfogadható legalább 1%-os szignifikanciaszint mellett					
* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed). A korreláció elfogadható legalább 5%-os szignifikanciaszint mellett					

Akik több időt töltenek beszélgetéssel hétköznap, azok a hétvégén is többet beszélgetnek a családtagjaikkal. Ez az összefüggés az internetre fordított idő esetében még inkább igaz.

2. táblázat. A családi beszélgetéssel és az internetezéssel töltött idő

	Hétköznap	Hétvégén
Családi beszélgetéssel töltött idő (óra)	1	2
Internetezéssel töltött idő (óra)	3	6

Az interneten eltöltött idő hétköznap és hétvégén is jóval több, mint amit a családi beszélgetéssel töltenek: háromszor annyi időt töltenek internetezéssel, mint családi beszélgetéssel.

3. táblázat. A családi beszélgetéssel és az internetezéssel töltött idő alapján kirajzolódó klaszterek

	Klaszter	
	1	2
Hány órát tölt el egy átlagos nap az interneten, hét közben?	8 (3,70)	3 (3,70)
Hány órát töltesz egy átlagos nap az interneten, hétvégén?	12 (5,58)	4 (5,58)
Egy átlagos hétköznap hány órát töltötök családi körben beszélgetéssel?	1,48 (1,17)	1,09 (1,17)
Egy átlagos hétvégi napon hány órát töltötök családi körben beszélgetéssel?	2,96 (2,32)	2,16 (2,32)

A családi beszélgetéssel és az interneten töltött idő alapján két klaszter rajzolódik ki. Az első klaszterbe tartozók (a válaszadók egyharmada) az átlagnál lényegesen több időt töltenek internetezéssel hét közben (8 óra), illetve hétvégén is (12 óra), és az átlagosnál valamivel többet beszélgetnek családi körben hét közben és hétvégén egyaránt (átlag fölötti internetezési idő, valamivel több családi beszélgetési idő). A második klaszterbe tartozók (a válaszadók kétharmada) az átlagnál kevesebb időt töltenek internetezéssel hét közben is (3 óra), hétvégén is (4 óra), és egy kicsivel beszélgetnek kevesebbet az átlagosnál családi körben hét közben és hétvégén is (átlag alatti internetezési idő, átlagnál kevesebb családi beszélgetési idő). Az eredmény (alapos gyanú szerint) arra enged következtetni, mintha a „kommunikációs igényben” lenne különbség a két csoport között. A két klaszter nemi összetételben nem mutat különbséget. Digitális eszközök birtoklásában egyedül az okostelefonnal kapcsolatban van szignifikáns különbség, az 1. klaszterbe tartozók birtokolnak nagyobb arányban okostelefont. ($t = 2,053$, $\text{sig} < 0,05$)

A két klaszterbe tartozók szüleinek iskolai végzettségében is tapasztalható különbség, az 1. klaszterbe – a nagyon sokat internetezők csoportjába – tartozók szülei (apák 68,4%; anyák 57,9%) döntően szakmunkások, illetve érettségizettek. A 2. klaszterbe – az átlagnál kevesebbet internetezők csoportjába – döntően érettségizett és diplomával rendelkező szülők (apák 64,6%; anyák 76,7%) gyerekei kerültek. A két csoport között markáns különbség mutatkozik a diplomával rendelkező szülők arányában is. A sokat internetezők szülei között lényegesen alacsonyabb a diplomások aránya (apák: 17,1%; anyák: 27,6%), mint a 2. klaszterbe tartozók szüleinek körében (apák 41,2%; anyák 49,8%).

A 2. klaszterbe tartozók történelem iránti érdeklődése szignifikánsan magasabb az első klaszterbe tartozóknál ($t = -4,494$, $\text{sig} < 0,05$) (Mann–Whitney $U = 36443,500$, $\text{sig} < 0,05$)

4. táblázat. A két klaszter és a történelem iránti érdeklődés viszonya

	Cluster Number of Case	átlag	szórás	standard hiba
Érdekel a történelem?	Átlag fölötti internetezési idő, valamivel több családi beszélgetési idő	3,43	1,052	,085
	Átlag alatti internetezési idő, átlagnál kevesebb családi beszélgetési idő	3,82	,952	,038

A 2. klaszterbe tartozók év végi történelemosztályzata szignifikánsan magasabb az első klaszterbe tartozóknál ($t = -4,225$, $\text{sig} < 0,05$) (Mann–Whitney $U = 35512,00$, $\text{sig} < 0,05$)

5. táblázat. A két klaszter és a történelem tantárgyból szerzett jegy viszonya

	Cluster Number of Case	átlag	szórás	standard hiba
Hányas voltál az elmúlt év végén történelem tantárgyból?	Átlag fölötti internetezési idő, valamivel több családi beszélgetési idő	3,815	,9689	,0788
	Átlag alatti internetezési idő, átlagnál kevesebb családi beszélgetési idő	4,171	,9146	,0374

Az 1. klaszterbe tartozók közül szignifikánsan többen vannak folyamatosan online (61%), mint a második klaszterbe tartozók között (46%), és az azonnali reagálást illetően is az 1. klaszterbe tartozók aktívabbak, 61%-uk azonnal megnézi az üzenetet és válaszol rá, míg a 2. klaszterbe tartozóknak csak 42%-ára jellemző ez a digitális „készenlét”. Mindkét esetben szignifikáns a különbség. Mindig online vagyok: ($t = 3,306$, $\text{sig} < 0,05$); Azonnal megnézem és válaszolok: ($t = 4,204$, $\text{sig} < 0,05$).

6. táblázat. A két klaszter és az online készenlét viszonya

		átlag	szórás	standard hiba
Mindig online vagyok. A net mindig be van kapcsolva a telefonon.	Átlag fölötti internetezési idő, valamivel több családi beszélgetési idő	,61	,490	,040
	Átlag alatti internetezési idő, átlag alatti családi beszélgetési idő	,46	,499	,020
Ha valami érkezik (üzenet, e-mail stb.), akkor szinte azonnal megnézem és válaszolok is.	Átlag fölötti internetezési idő, valamivel több családi beszélgetési idő	,61	,489	,040
	Átlag alatti internetezési idő, átlag alatti családi beszélgetési idő	,42	,495	,020

Beszélgetéssel töltött idő a családban

A fiatalok családjában egy átlagos hétköznapon átlagértékben 71 percet töltenek beszélgetéssel. Ez az idő válaszadóink szerint hétvégén a kétszeresére nő.

Adatfelvételeink kérdőívében egy kérdéscsoportban vizsgáltuk azon történelmi eseményeket, amelyekről feltételezésünk szerint beszélgetések folyhatnak, folyhatnának a tanulók családjában. A kérdés a legutóbbi egy évben folytatott beszélgetésekről érdeklődött a felsorolt történelmi események kapcsán. A vizsgálat tavaszától visszafelé számított egy évben történelemórai feldolgozandó anyagként feltételezhetően mindegyik történelmi esemény előkerült. A válaszok megoszlásában (ezen kutatásból nem tudjuk, de feltételezzük) megjelenik a történelemtanításnak az e témákban családi beszélgetést motiváló hatása is. Ezt azért tartjuk megjegyzendőnek, mert korábbi kutatásaink (*Emlékezetünk*, Jancsák

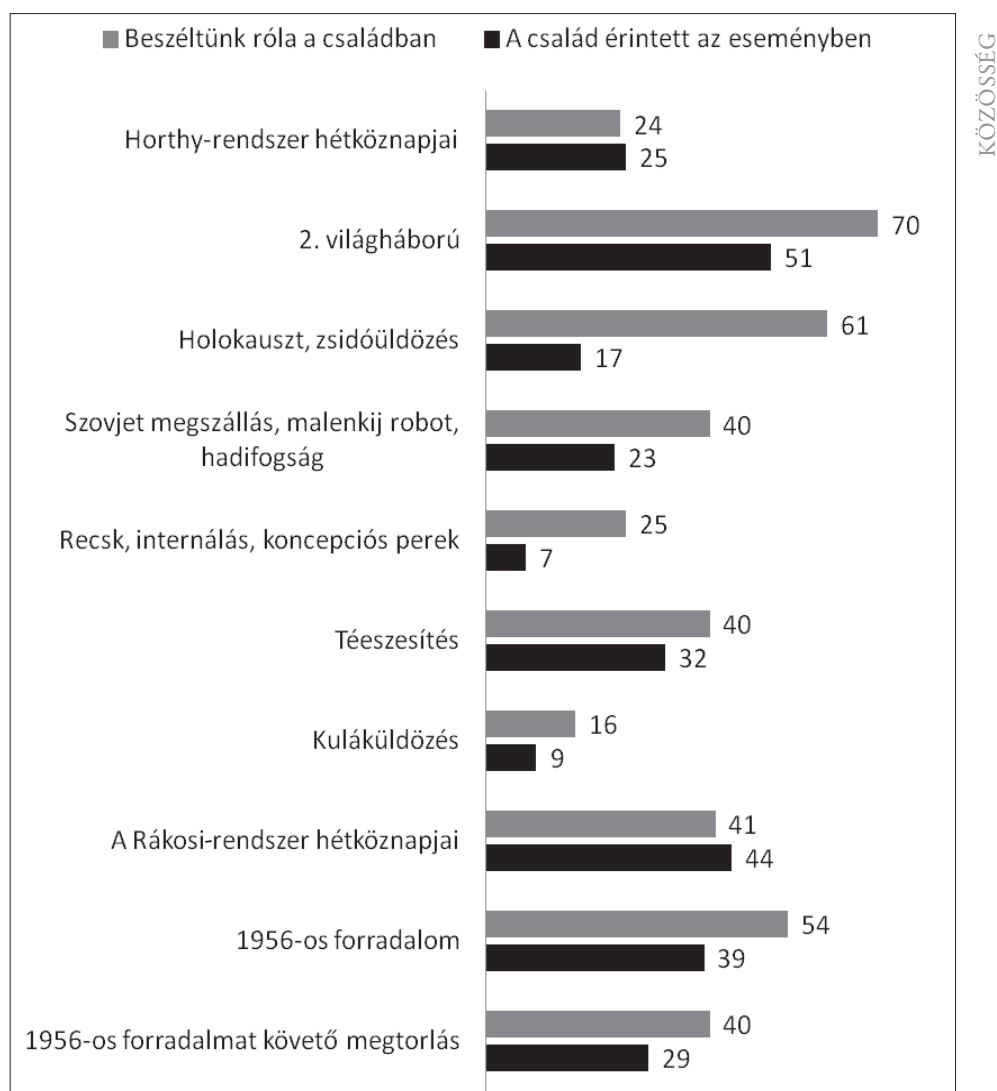
2016, 2018²) szerint ezek a 20. századi események a családi beszélgetésekben leginkább előkerülő témákat is jelentik. Hazánk történelmében a múlt században ezen történelmi mérföldkövek határozhatók meg a kollektív (nemzeti) emlékezet szempontjából fontos értékhordozó szimbólumként (például a hazaszeretet, az empátia, a szolidaritás, a felelősség, a béke, a demokrácia, a szabadság értékeinek az új generációk számára való átadása vonatkozásában).

A történelmi mérföldkövekről szóló beszélgetéssel töltött idő dimenziójában mélyebb mintázatokot keresve sem a nemek, sem az iskolatípusok nem mutattak szignifikáns különbségeket. A szülők iskolai végzettsége alapján pedig azt állapíthattuk meg, hogy a legmagasabb iskolai végzettségű, diplomás apák családjaiban kisebb arányban (11%-ban) beszélgettek történelmi eseményről, míg a középiskolát végzett apák családjaiban, ahol ez az arány 18%. Az anyák esetében ezek az arányok kiegyenlítettebbek.

Előzetesen feltételeztük, hogy hazánkban ritka az olyan család, amelynek ne lenne valamely felsorolt 20. századi történelmi eseményben érintett családtagja. A kérdésben ezt „ős vagy akár távoli rokon”-ként határoztuk meg. Az adatokból megállapítottuk, hogy a fiatalok közel egyharmadának családjában nem kerülnek szóba történelmi események, történelmi témák, az érettségi előtt álló középiskolások fele emiatt is úgy nyilatkozik, hogy semmiféle történelmi eseményben nincs (pontosabban: nincs tudomása arról, hogy lenne) érintett családtagja vagy távoli rokona. Ez nem meglepő, hiszen a családtörténeteket jellemzően generációk adják át egymásnak, az ősök életútja és a történelem összekapcsolódása a családi narratívákban őrződik meg.

Mivel az elbeszélte történelmi narratívákban a társadalmi értékdimenziók is hangsúlyosan jelen vannak, ez a beszédcselekvés a transztörténelmi társadalmi értékek generációk közötti átadási folyamatait is támogatja.

- 2 Feltáró jellegű kutatásunk során érdeklődésünk homlokterében az állt, hogy családi körben mely történelmi eseményekről folyik beszélgetés, akár úgy, hogy a család érintett, akár úgy, hogy nem érintett. Kérdőívünkben egy kérdéssorban megjelenítettük az összes magyar történelmi fordulópontot, Magyarország európai uniós csatlakozásától kezdve vissza egészen az 1848–49-es forradalom és szabadságharcig. Eredményeinket több konferencián is bemutattuk. (L. Jancsák 2016, 2018)

2. ábra. Családi diskurzus valamely történelmi eseményről és a családi érintettsége a történelmi eseményben (%)

A szülők iskolai végzettsége szerint vizsgálva a családban történelmi eseményekről folyó diskurzust, mind az apák, mind az anyák esetében ugyanaz a tendencia figyelhető meg: a diplomás és érettségizett szülők családjában legalább egy eseményről többen beszéltek azoknál, akik nem beszéltek egyről sem, míg a szakmunkás, szakiskolai, illetve az alacsonyabb iskolai végzettségű szülők családjában már azok vannak nagyobb arányban, ahol egyetlen történelmi eseményről sem esett szó.

Arra is kíváncsiak voltunk, hogy azokban a családokban, ahol folyik diskurzus, jobb-e a gyermekek történelemátlaga? Eredményeink azt mutatták, hogy azokban a családokban, ahol a felsorolt tíz történelmi esemény közül egyetlenegy sem került szóba (74 fő), szignifikánsan alacsonyabb a történelemosztályzatok átlaga azokénál, ahol a felsoroltak közül legalább egy történelmi esemény szóba került (597 fő). Az előző csoport átlaga 3,5, az utóbbié pedig 4,181 ($t = -6,099$, $\text{sig} < 0,05$).

7. táblázat. A családi diskurzus és a történelem tantárgyból szerzett jegy viszonya

	Beszéltek-e történelmi eseményről a családban?	átlag	szórás	standard hiba
Hányas voltál az elmúlt év végén a történelem tantárgyból?	nem beszéltek egyről sem	3,500	1,0237	,1190
	legalább egyről beszéltek	4,181	,8903	,0364

Az év végi történelemosztályzat és a történelmi eseményekről folytatott beszélgetések száma is összefügg egymással, minél több eseményről esik szó a beszélgetésekben, annál jobb a gyerek történelemosztályzata.

8. táblázat. A beszélgetések gyakorisága és a történelem tantárgyból szerzett jegy viszonya

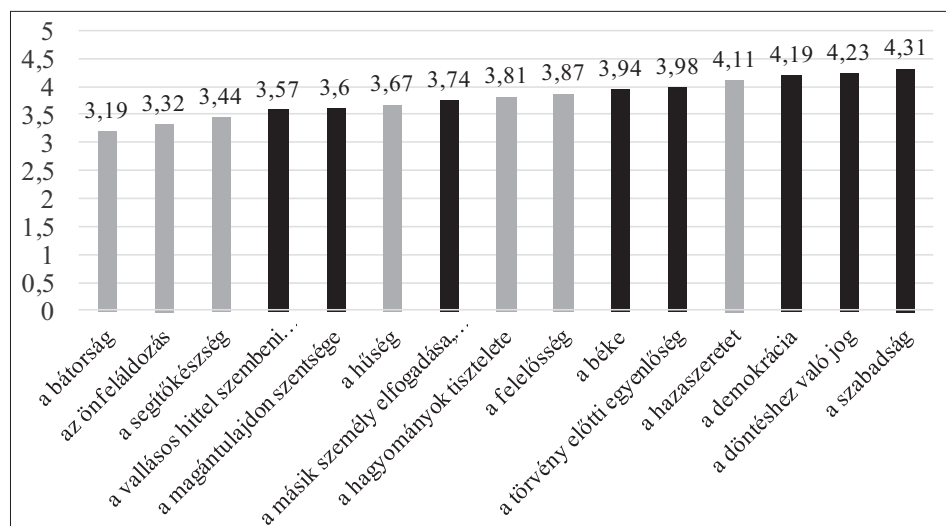
Korreláció				
			Hányas voltál az elmúlt év végén történelem tantárgyból?	Hány történelmi eseményről beszéltek a családban
Kendall-tau	Hányas voltál az elmúlt év végén történelem tantárgyból?	korrelációs együttható	1,000	,210**
		Sig. (2-tailed)	.	,000
	Hány történelmi eseményről beszéltek a családban	korrelációs együttható	,210**	1,000
		Sig. (2-tailed)	,000	.

Spearman-rhó	Hányas voltál az elmúlt év végén történelem tantárgyból?	korrelációs együttható	1,000	,258**
		Sig. (2-tailed)	.	,000
	Hány történelmi eseményről beszéltek a családban	korrelációs együttható	,258**	1,000
		Sig. (2-tailed)	,000	.

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed). A korreláció elfogadható legalább 1%-os szignifikanciaszint mellett

Érdeklődésünk homlokterében állt, hogy a történelmi eseményekről folytatott családi diskurzus, a családi történelmesítés támogatja-e a generációk közötti értékátadási folyamatokat, a társadalmi értékek megőrzését. Azon családokban tehát, ahol folyik ilyen diskurzus, jobban preferáltak-e a tradicionális és a demokratikus értékek, mint ahol nem folyik? Kérdőívünk értékintervallum-kérdőívet Rokeach, Inglehart (1997, 2000) és Schwartz (2003, 2005), illetve Gábor (2013) és Rezsőházy (2006) értékvizsgálatai alapján dolgoztuk ki, és úgy határoztunk, hogy tradicionális értéknek a bátorság, a felelősség, a hazaszeretet, a hűség, a segítőkészség, a hagyományok tisztelete és az önfeláldozás értékeit tekintjük, míg a béke, a demokrácia, a döntéshozzávaló jog, a magántulajdon szentsége, a másik személy elfogadása/tolerancia, a szabadság, a törvény előtti egyenlőség és a vallásos hittel szembeni elfogadás értékeit demokratikus értékeknek definiáltuk.

3. ábra. A tradicionális és a demokratikus értékek preferenciasorrendje (átlagértékek ötfokú skálán)

A tradicionális értékek közül egyedül a „hagyományok tiszteletében” találunk szignifikáns különbséget: akik beszélnek a családban vagy baráti körben történelmi eseményekről, azoknak fontosabb a hagyományok tisztelete – mint tradicionális érték – azoknál, akik nem beszélnek, sem a családban sem a barátaikkal történelmi témákról.

A tradicionális értékek közül a fiúknak a „bátorság” fontosabb, mint a lányoknak (bár az eredmény nem szignifikáns), a hagyományok tisztelete viszont a lányoknak fontosabb, a különbség itt már szignifikáns.

A demokratikus értékek között négy olyan érték is van, amely szignifikánsan fontosabb azoknak, akik beszélgetnek történelmi eseményekről a családban vagy barátaikkal. A „demokrácia”, „a másik személy elfogadása, tolerancia”, „a törvény előtti egyenlőség” és a „vallásos hittel szembeni elfogadás” esetében is szignifikáns a különbség.

A demokratikus értékek közül a lányoknak szignifikánsan fontosabbak a „döntéshez való jog”, a „vallásos hittel szembeni elfogadás” és a „törvény előtti egyenlőség”, mint a fiúknak.

Összegzés

Elidegenedett nemzedék? Elidegenített nemzedék?

Kutatásunk során az állt érdeklődésünk homlokterében, hogy a fiatalok körében milyen mélyebb mintázatok rajzolódnak ki a történelemről, történelmi eseményekről, történelmi témákról családi körben folytatott beszélgetésekkel összefüggésben, és az egyes események kapcsán a család érintettségéről őrzött emlékekben, illetve hogy mindez milyen viszonyban áll a fiatalok értékorientációival, a transztörténelmi tradicionális és a demokratikus társadalmi értékeket illetően.

Válaszadóink két klaszteréből az elsőbe azok tartoznak, akik az átlagnál lényegesen több időt töltenek internetezéssel és az átlagosnál több időt beszélgetnek családi körben. Az ide tartozók szülei döntően középfokú (szakmunkás) végzettséggel rendelkeznek. A második klaszterbe tartozók az átlagnál kevesebb időt töltenek internetezéssel, de körükben az átlagnál kevesebb a családi beszélgetési idő is. E klaszterben döntően érettségizett és diplomával rendelkező szülők gyermekei találhatóak. A két klaszter között nemcsak a családi beszélgetés idejében, de tartalmi árnyaltságában, minőségében is különbség rajzolódik ki. Az időráfordítás az első klaszterben több: a szakmunkás végzettségű apák családjában több a beszélgetéssel töltött idő, mint a diplomás szülőkében. A diplomás szülők családjában azonban többen vannak, akik legalább egy történelmi eseményről beszélgettek a legutóbbi egy évben, míg a szakmunkás végzettségű szülők gyermekei körében azok vannak többségben, akik semmiféle történelmi eseményről nem beszéltek a családban.

Az elbeszelt történelmi narratívákban a társadalmi értékdimenziók is hangsúlyosan jelen vannak, ezért ezek a beszédcselekvések a transztörténelmi társadalmi értékek generációk közötti értékátadási folyamatait is támogatják. A hagyományok tisztelete mint tradicionális érték, akárcsak a demokrácia, a másik személy elfogadása, a törvény előtti egyenlőség és a vallásos hittel szembeni elfogadás, preferáltabb azon fiatalok körében, ahol a családban folyik történelmi témákról beszélgetés. Ugyanakkor a családok közel egyharmadában semmiféle történelmi témáról nem esik szó.

Előzetesen azt feltételeztük, hogy hazánkban ritka az olyan család, amelynek a felsorolt tíz 20. századi (a második világháborútól a rendszerváltásig tartó) magyar történelmi eseményben ne lenne érintett családtagja.

Amikor a családi körben nem kerülnek elő történelmi események, történelmi témák, az természetesen hatással van arra is, hogy a fiatal úgy nyilatkozik, az adott eseményben nincs (pontosabban: nincs tudomása arról, hogy lenne) az eseményben érintett családtagja vagy távoli rokona. Kutatásunkban az érettségi előtt álló középiskolások fele semmiféle történelmi eseménnyel kapcsolatban nem tudott beszámolni családi érintettségéről.

A fiatalok életmódját, életstílusát jelentősen meghatározzák az IKT-eszközök és a virtuális terek, ahogy gondolkodásukat a közösségi tömegmédiá, a virtuális értelmező közösségek és az online véleményvezérek, influenszerek. Tíz válaszadóból kilencnek van okostelefonja, kétharmaduknak laptopja, a tanulók több mint fele használ otthon asztali gépet is, egyharmaduk rendelkezik tablettel. 94%-uk otthonában van internet. A válaszadók egy átlagos napon (hét közben és hétvégén egyaránt) háromszor annyi időt töltenek internetezéssel, mint családi beszélgetéssel; a felük minden pillanatban online készenléti állapotban van (azonnal megnézi és válaszol, ha bármilyen üzenet érkezik).

Egy történelemtől elidegenedett, a történelemtől érintetlen generáció képe rajzolódik ki előttünk, amelynek tagjai számára a történelmi mérföldkövek már nem értékhozó szimbólumok. Ez a közeli jövőben azt is jelentheti, hogy a múltunk történelmi eseményei kihullanak a kollektív emlékezetből, és a történelemtankönyvek bemagolandó (a fiatalok számára életidegenként ható) szövegeivé lesznek. Ezen jelenségben óriási szerepe és felelőssége van a családnak. Ugyanakkor a család szocializációs funkciójának átalakulása (a webes tömegmédiá befolyásoló szerepének további erősödése) a történelem és állampolgári ismeretek tanítása számára is következményekkel jár. Az iskolával (és a szaktanárokkal!) szemben megjelennek azok a társadalmi elvárások, melyek a történelmi és állampolgári „ismeretek” mellett hangsúlyosabb szerepet szánnak az állampolgári nevelésnek, a szociális kompetenciák fejlesztésének, az érzékenyítésnek, a demokratikus társadalmi értékek átadásának és a történelmi események (mint értékhozó

szimbólumok) kollektív emlékezetben való megőrzésének, akár a formális iskolai kereteket a nemformális oktatási módszertanok felé tolva.

De lehet-e formálni a történelemtanítás pedagógiai célrendszerét? Kie a történelemtanítás? Van-e felelőssége a jelen oktatási rendszerének a jövő állampolgárai iránt? Ciceróra visszautalva: a történelem akkor tud „az igazság fénye” (*lux veritatis*) és „az élet tanítómestere” (*magistra vitae*) lenni, ha a család (és új szerepeinek megfelelően az iskola: történettudomány, történelemtanárok, történelemtanár-képzés) támogatja abban, hogy „az idők tanúja” (*testis temporum*) és „a múlt hírnöke” (*nuntia vetustatis*) lehessen – amennyiben a család a társadalmi értékeket hordozó múltbéli eseményeket elbeszéli az új generációknak, ezek megőrződnek a kollektív emlékezetben (*vita memoriae*) és a cselekvő, aktív állampolgári kompetenciák forrásaikként is szolgálnak.

IRODALOM

- BECK, ULRICH (2008) *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- EPERJESSY KÁLMÁN (1934) Történettudomány és történelemtanítás. *A cselekvés iskolája*, 7–8, 267–277.
- DÁRDAI ÁGNES (2010) Történelemtanítás Magyarországon a XXI. század elején (Helyzetkép és perspektíva). *Történelemtanítás* 1/1. Hozzáférés: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/02/fischerne-dardai-agnes-tortenelemtanitas-magyarorszagon-axxi-szazad-elejen-helyzetkep-es-perspektiva/>
- GÁBOR KÁLMÁN (2006) Társadalmi átalakulás és ifjúsági korszakváltás. In GÁBOR KÁLMÁN–JANCSÁK CSABA (szerk.): *Ifjúságszociológia*. Szeged: Belvedere Meridionale, 384–427.
- GÁBOR KÁLMÁN (2012) *Válogatott ifjúságszociológiai tanulmányok*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- GÁBOR KÁLMÁN–KABAI IMRE–MATISCSÁK ATTILA (2003) *Információs társadalom és ifjúság*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- GALÁN ANITA (2014) Az internetfüggőség kialakulása és prevalenciája. A hazai és nemzetközi kutatási eredmények összefoglalása. *Metszetek*, 3/1, 316–327.
- GYÁNI GÁBOR (2007) *Relatív történelem*. Budapest: Typotext.
- GYÁNI GÁBOR (2016) *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest: Kalligram.
- HALBWACHS, MAURICE (2000a) A Szentföld legendás topográfiája. *Magyar Lettre Internationale*, 37. nyár, 45–48.
- HALBWACHS, MAURICE (2000b) A kollektív emlékezet. III. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő. In FELKAI GÁBOR–NÉMEDI DÉNES–SOMLAI PÉTER

- (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest: Új Mandátum, 403–432.
- INGLEHART, RONALD (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- INGLEHART, RONALD (2000) Globalization and Postmodern Values. *Washington Quarterly*, 23/1, 215–228. <https://doi.org/10.1162/016366000560665>
- JANCSÁK CSABA (2013) *Iffúsági korosztályok korszakváltásban*. Budapest: Új Mandátum.
- JANCSÁK CSABA (2016) „Érintetlen” nemzedék (?): A kollektív történeti emlékezet és a családi narratívák. In ZSOLNAI ANIKÓ–KASIK LÁSZLÓ (szerk.): *A tanulás és nevelés interdiszciplináris megközelítése*. Szeged: SZTE – MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság, 62–62.
- JANCSÁK CSABA (2018a) Kutatási tényeken alapuló tananyagfejlesztés az MTA–SZTE Elbeszélt Történelem és Történelemtanítás Kutatócsoportban. In BÁNRÉTI ZOLTÁN–JANCSÁK CSABA–KÓSA MAJA–KÉPIRÓ ÁGNES (szerk.): *Féldőben – Eredmények és perspektívák: MTA Tantárgy-pedagógiai Kutatási Program Bölcsészeti és Társadalomtudományi Munkacsoportjának konferenciája és szakmai vitája*. Szeged: MTA–SZTE ETTK, 37–38.
- JANCSÁK CSABA (2019a) Family accounts, narratives, social values and history education. *Belvedere Meridionale*, 31/4, 13–24. DOI 10.14232/belv.2019.4.2
- JANCSÁK, CSABA (2019b) Value crisis and change of values: In the mirror of social values and history education in Hungary. *Hungarian Educational Research Journal*, 9/3, 565–568. DOI:10.1556/063.9.2019.4.59
- JANCSÁK CSABA–KÉPIRÓ ÁGNES–KISS MÁRIA RITA–KONTÁR PIROSKA–SZÖNYI ANDREA (2018) A Holokauszt oktatása Kelet-Közép-Európában, középiskolában használatos tankönyvek tükrében. *Belvedere Meridionale*, 30/2, 119–142. DOI 10.14232/belv.2018.2.6
- KAPOSI JÓZSEF (2017) Skills Development Tasks and the Development of Historical Thinking. In FEHÉRVÁRI, ANIKÓ (ed.): *Curriculum, Effectiveness, Equity*. Budapest: OFI, 9–22.
- KATONA ANDRÁS–SALLAI JÓZSEF (2002) *A történelem tanítása*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KELLY, MILLS T. (2018) *Teaching History in the Digital Age*. Michigan: University of Michigan Press. DOI: 10.3998/dh.12146032.0001.001
- KÉRI KATALIN (1997) *Mi a neveléstörténet?* Pécs: JPTE. Hozzáférés: <https://mek.oszk.hu/01800/01886/html/>
- KISS HEDVIG–PIKÓ BETTINA (2018) Problémás okostelefon- és internethaszná-

- lat középiskolás és egyetemista fiatalok körében – a veszélyeztetettség meghatározása klaszteranalízis alapján. *Új Pedagógiai Szemle*, 68/5–6, 22–43.
- KOJANITZ LÁSZLÓ (2019) A történelmi tudat fejlesztésének jelentősége és problémái. *Iskolakultúra*, 29/11. DOI 10.14232/ISKKULT.2019.11.54
- M. FAZEKAS ÁGNES–CS. CZACHESZ ERZSÉBET (2011) Középiskolás tanulók számítógép- és internethasználati szokásai. *Iskolakultúra*, 8–9, 120–134.
- MARÓTI EGON (2008) Historia est magistra vitae. *Belvedere Meridionale*, 1–2, 92–94.
- MEGILL, ALLAN (1994) Jörn Rüsen's Theory of Historiography: Between Modernism and Rhetoric of Inquiry. *History and Theory*, 31/1, 39–60.
- MELEGH ATTILA [interjúja] (1992) Kié a történelem? *Beszélő*, 2/50–51, 35–36 Hozzáférés: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kie-a-tortenelem>
- METZGER, SCOTT ALAN–HARRIS, LAUREN MCARTHUR (eds.) (2018) *The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning*. New York: Wiley-Blackwell.
- PÁSZKA IMRE (2007) *Narratív történetformák*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- PRATKANIS, ANTHONY–ARONSON, ELLIOT (1992) *A rábeszélőgép*. Budapest: Ab Ovo.
- REZSÓHÁZY RUDOLF [Rezsóhazy, R.] (2006) *Sociologie des valeurs*. Paris: Armand Colin.
- SCHWARTZ, SHALOM H. (2003) Univerzálisak az értékek tartalmában és strukturájában. Elméleti előrelépések és empirikus próbák húsz országban. In VÁRINÉ SZILÁGYI IBOLYA (ford. és szerk.): *Értékek az életben és a retorikában*. Budapest: Akadémiai, 105–154.
- SCHWARTZ, SHALOM H. (2005) *Basic Human Values: Theory, Methods and Application*. Hozzáférés: <http://dpms.csd.auth.gr/emplak/Schwartzpaper.pdf>
- SEIXAS, PETER (2016) A History/Memory Matrix for History Education. *Public History Weekly*, 4/6, DOI: [dx.doi.org/10.1515/phw-2016-5370](https://doi.org/10.1515/phw-2016-5370)
- SEIXAS, PETER–PECK, CARLA (2004) Teaching historical thinking. In SEAR, ALAN–WRIGHT, IAN (eds.): *Challenges and Prospects for Canadian Social Studies*. Vancouver: Pacific Educational Press, 109–117.
- SMITH, ERIKA E. (2012) The Digital Native Debate in Higher Education: A Comparative Analysis of Recent Literature. *Canadian Journal of Learning and Technology*, 38/3. DOI: 10.21432/T2F302
- SOMLAI PÉTER (1997) *Szocializáció*. Budapest: Corvina.
- SOMLAI PÉTER (2013) *Család 2.0*. Budapest: Napvilág.
- SZÁNTÓ LÖRINC (1933) A történelemtanítás alapelvei. *A cselekvés iskolája*, 34/9–10, 366–381.

- SZÉKELY LEVENTE–SZABÓ ANDREA (szerk.) (2017) *Ezek a mai magyar fiatalok! (Magyar Ifjúság Kutatás)*. Budapest: Új Nemzedék Központ Nonprofit Kft.
- TALLY, BILL–GOLDENBERG, LAUREN B. (2005) Fostering Historical Thinking With Digitized Primary Sources. *Journal of Research on Technology in Education*, 38/1, 1–21, DOI: 10.1080/15391523.2005.10782447
- UDVARNOKY VIRÁG (2007) Szóbeszéd vagy történelem? *Replika*, 57/27–31.
- ZINNECKER, JÜRGEN (2006) [1986] A fiatalok a társadalmi osztályok terében. Új gondolatok egy régi témához. In Gábor Kálmán – Jancsák Csaba: *Ifjúságszociológia*. Szeged: Belvedere Meridionale, 69–95.
- ZSOLNAI ANIKÓ (2017) A média hatása a szociális viselkedésre és a társas kapcsolatok alakulására serdülőkorban. *Educatio*, 26/2, 246–256. DOI: 10.1556/2063.26.2017.2.7

CZIBERE IBOLYA

A CSALÁDSTRUKTÚRA JELLEMZŐ TÍPUSAI A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Bevezetés

A családi rendszerek sokszínűsége, a folyamatok és változások összetettsége szinte lehetetlenné teszi, hogy átfogó képet adhassunk a családszerkezetek (át)alakulásáról és a mögötte húzódó erőkről. A tanulmány ezért e témának csupán egy kis szeletével, a különböző családstruktúrákban megjelenő egyéni percepciók és a szubjektív elégedettségi szintek különbségein keresztül leírható családszerkezeti jellemzőkkel foglalkozik. A megalapozó elméleti felvezetést követően ismertetjük a kutatás alapjául szolgáló adatfelvétel leglényegesebb ismérveit, valamint a különböző együttélési mintákat illusztráló változókat és az alkalmazott módszertani eljárásokat. Az adatfelvétel 2018-ban zajlott az MTA Mobilitás Kutatási Centrum Kiválósági Együttműködési Program keretében. Elemzésünk középpontjában az eltérő településtípusok által meghatározott családi együttélési formákon belül megragadható, a családtagok által szubjektív alapon értékelt családi jellemzők (osztályhelyzet, elégedettség, megélhetési biztonság, előrehaladás stb.) kombinált értelmezése és eltéréseik vizsgálata áll. Eredményeink sorában bemutatjuk a családi együttélések formális mintázatait a lakóhely, az anyagi boldogulás és a szubjektíve érzett státuszhelyzet alapján. Értelmezzük az egyes családszerkezetekben a gyermekkori családhoz és a családtagok 10 évvel korábbi helyzetéhez képest megélt mobilitási irányokat, a stagnáló, felfelé vagy lefelé irányuló mobilitást megélők családjainak egyéb jellemzőivel összefüggésben. A tanulmány végső célja, hogy megkonstruáljuk azokat a tipikus magyar családformákat, amelyek a településtípus, a családtagok száma, a családi állapot, az iskolai végzettség és a szubjektív osztályhelyzet alapján klaszterelemzéssel kialakíthatók. Az eredmények azt mutatják, hogy a megadott szempontok szerint négy családtípus különíthető el, amelyek a kidolgozott megközelítésben alkalmasak a magyar családok tipizálására.

Elméleti alapok

Az 1950-es évek nukleáris családmodellje egészen napjainkig meghatározta a családmodell társadalmi, jogi, vallási szempontú fogalomtárát, és egy olyan szűk családformával azonosította, amelyet kizárólag a közös háztartásban élő szülők és gyermekeik alkotnak. A családfenntartó férj, a háztartásbeli feleség és gyermekeik modellje mára a családoknak csak nagyon kis részét öleli fel (Fields 2004). Elterjedt a kétkeresős családmodell, a hagyományos szerepek lassan átalakultak, olykor eltűntek vagy felcserélődtek, és a korábban ismeretlen családformák, az egyszülős, a háromgenerációs, a mozaikcsaládok vagy akár a homoszexuális, leszbikus együttélések és házasságok is egyre jellemzőbbek. Az elmúlt időszakban a háztartás fogalma is előtérbe került, amely a családnál átfogóbb rendszerként a nem családi berendezkedést is magába foglalja. A 20. században az egy háztartásban élők létszáma csökkent, a háztartás szerkezete egyszerűsödött. A többnemzedékes együttélések lassan eltűntek, az egyfős háztartások száma viszont jelentősen növekedett (uo.). A 21. század legjellemzőbb háztartástípusa a gyermek nélküli (vagy mert még nem születtek, vagy mert már elköltöztek) két felnőtt együttélése. A családok elveszítették szigorúan strukturált szerkezetüket, tagjaik pedig egyre kevesebb életre szóló döntést hoznak. Manapság már nem szokatlan, hogy az egyének életük folyamán átértékelik korábbi, családdal kapcsolatos döntéseiket, melyek természetesen nem függetlenek a társadalmi nyomástól, a társadalom norma- és hitrendszerétől vagy strukturális korlátjaitól. Ugyanakkor ez a folyamat fordított irányban is hat, az egyének is képesek hatni környezetükre, és társadalmi változásokat idézhetnek elő (Smock–Gupta 2002).

Napjainkban a familisztikus és individualista értékek között húzódó szakadék a családokról szóló legintenzívebb viták tárgya. A közösségi és az egyéni értékek egyidejű jelenléte, az állandóság és a változás paradoxonja feloldhatatlan konfliktusnak tűnik (Bengtson–Biblarz–Roberts 2007). A várható magasabb élettartam, a csökkenő születési adatok azt mutatják, hogy a felnőtt népesség életében egyre kevesebb idő telik el gyermekneveléssel (Cherlin 2005). Ezzel összefüggésben egyes szerzők (Popenoe–Whitehead 2005; McLanahan–Donahue–Haskins 2005) a gyermekcentrikusság megszűnését összekapcsolják a házasság intézményének gyengülésével. Mások inkább azt hangsúlyozzák, hogy a házasság intézménye rugalmasabb lett, és egyúttal szabadabban választható, mint korábban, vagyis a házasság forradalmi változásokon megy keresztül, de ez nem jelent házassági válságot (Coontz 2005). A családi mintázatok markáns átalakulása miatt a 20. század közepéhez képest a családi élet jóval kiszámíthatatlanabb. Ugyanakkor egy támogató partnerkapcsolat pozitívan befolyásolja az egyén közérzetét, emberi kapcsolatainak minősége szoros összefüggést mutat a társadalmi elismertség érzésével, vagyis magánjelleget (családi, rokonsági, baráti, párkapcsolati és szexuális)

kapcsolataiban tanúsított viselkedésére nagy hatást gyakorol arra, hogy mennyire elégedett a társadalomban betöltött szerepeivel (Jamieson 2011).

A 20. század második felétől Magyarországon is lezajlottak azok a strukturális változások, amelyek átalakították a családi együttélés mintáit. Egyre kevesebb gyermek születik, ami jelentősen befolyásolja a fiatalok arányát a társadalmon belül. Ezzel párhuzamosan a születéskor várható élettartam folyamatos emelkedése következtében itthon is megnövekedett a gyermek nélküli időskorúak alkotta háztartások száma, az egy- és kétszemélyes háztartások döntő többsége ebből következik. A korosztályi átrendeződés és a gyermekes háztartások számarányának visszaesése miatt a három- vagy többgenerációs együttélések eltűntek (Harcza–Monostori 2018). Az iskolázottsági struktúrák szintén átalakultak, az alapfokú végzettségűek aránya jelentősen csökkent, az érettségizettek és a diplomásoké számottevően nőtt.¹ Az iskolai végzettség hatással van a termékenységre, a családalapítás időzítésére és formáira, a párkapcsolat felbomlásának kockázatára, míg a várható élettartam társadalmi rétegenként, a különböző iskolai végzettségűek körében okoz jelentős különbségeket az együttélési formák alakulásában (Monostori–Murinkó 2018). Az iskolázottság hatással van a gyermekszám szerinti családmodellek alakulására is. Az elmúlt évtizedekben „Magyarországon a kétgyermekes családmodell úgy kezd visszaszorulni, hogy a magasabban kvalifikált szülők körében az egygyermekes családok aránya növekszik, míg az alacsonyabban kvalifikáltak körében a három és több gyermeket nevelők aránya gyarapodik” (Harcza–Monostori 2017:303). Az európai trendek viszont azt mutatják, hogy az iskolai végzettség és a párkapcsolatok stabilitása, illetve a gyermekvállalási kedv közötti összefüggések változóban vannak. Több európai országban figyelhető meg az a korábbiaktól eltérő jelenség, hogy növekszik a magasabb iskolai végzettségű nők termékenysége, és a párkapcsolatok stabilitása is körükben a nagyobb (Bernardi–Martínez-Pastor 2011; Salvini–Vignoli 2011). E trendek alapján Gøsta Esping-Andersen és Francesco C. Billari (2015) új családelmélete azt állítja, hogy a férfi- és női szerepek újjászerveződése és a két nem közötti egyensúlyba kerülése, a munkaerőpiaci és családi szereposztás kiegyensúlyozódása és egyenlőbb megosztása a két fél között növeli az egyének családalapítási motivációit, és pozitívan hat a gyermekvállalásra, a párkapcsolatok stabilitására is.

1 Harcza és Monostori (2018) összehasonlító elemzésének eredményei alapján 1990-ben a 15 éves és idősebb népesség 56%-a rendelkezett alapfokú végzettséggel, ez 2016-ra 24%-ra csökkent. Ugyanabban az időszakban az érettségizettek aránya 19%-ról 32%-ra emelkedett, a diplomásoké pedig 9%-ról 22%-ra.

Adatok és módszerek

A tanulmány a magyarországi családi együttélések mintázatának leírását, valamint az adott szempontok alapján tipikusnak tekinthető magyar családkonstrukciók azonosítását tűzte ki célul, elsősorban a válaszadók élethelyzetének, életminőségének egyéni percepciói alapján. Ehhez az MTA Mobilitás Kutatási Centrum Kiválósági Együttműködési Program keretében lebonyolított adatfelvétel 2700 fős adatbázisát használtam fel. Az adatbázis nemre, életkorra, iskolai végzettségre és településtípusra volt reprezentatív. Az adatfelvétel 2018-ban zajlott.

Az elemzések során a deskriptív módszerek közül a standard középérték-mutatókat (átlag, medián, módusz), valamint százalékos megoszlásokat alkalmaztunk a jelenségek sokszínűségének megismerésére, többváltozós összefüggések esetén a mérési szinttől függően varianciaanalízist és keresztábra-elemzést végeztünk. Ez utóbbiban kiemelten figyelembe vettük – a nagy mintaelemszám miatt – az egy cellában lévő esetek minimális számát (5 fő). A referencia-megbízhatósági szint az elemzés során minden esetben 95% volt, így akkor tekintettünk statisztikailag igazoltnak egy összefüggést, ha szignifikanciaszintje 0,05-nél kisebb. Az elemzés során olyan jól interpretálható családkonstrukciók leírására törekedtünk, amelyek a családösszetétel és a szubjektív életminőség egyes dimenzióinak kapcsolatán keresztül értelmezik az együttéléseket. A kiválasztott egyéni percepciók dimenziói az alábbiak voltak:

- szubjektív osztályhelyzet;
- lefelé vagy felfelé mobilitás szubjektív megítélése a gyermekkorhoz képest;
- lefelé vagy felfelé mobilitás szubjektív megítélése a 10 évvel korábbi helyzethez képest;
- anyagi boldogulás.

Alapvetően a rendelkezésre álló változószettel dolgoztunk, amelyet kiegészítettünk a különböző együttélési mintákat illusztráló származtatott változó négy kategóriájával. Ezek alapján kiindulásként megkülönböztettük:

1. az egyedül élőket;
2. a gyermek nélküli házastársi/élettársi kapcsolatban élőket;
3. a gyermeket egyedül nevelő szülőket; valamint
4. a gyermeket nevelő házastársak/élettársak együttélését.

Ezek a kategóriák a formális családi struktúrák leírására alkalmasak (amelyeket a későbbiekben ismertetek is), de több szempontú, a családi mintázatok és a szubjektív életminőség egyes dimenzióinak összekapcsolására, homogén csoportok

(típusos családkonstrukciók) megalkotására önmagukban nem. A válaszadói csoportok statisztikai alapú megalkotásának eszközeül a klaszterelemzést választottuk, amelyet nem-hierarchikus eljárással, az ún. K-szemponjú klaszteranalízissel végeztünk.² A klaszterelemzésbe bevont változók az alábbiak voltak: *településtípus, családméret (háztartás létszáma), szubjektív osztályhelyzet, a válaszadó iskolai végzettsége és a válaszadó családi állapota*. A klaszterképző változókészlet kezdetben bővebb volt, viszont a multikollinearitás elkerülésére az egymással erősen korreláló változókat, így például a foglalkozási mobilitás és a megélhetés körülményeit is kizártuk. A csoportalkotás eredményeképp négy csoport körvonalazódott, az alábbi elemszámokkal:

1. klaszter: N = 786; 2. klaszter: N = 602; 3. klaszter: N = 493; 4. klaszter: N = 689.

A minta jellemzői

A háztartások mérete viszonylag kicsi, átlagosan 2,27 főből áll. Nem egészen egyharmadukban élnek csak gyermekek, vagyis nagyon jelentős a gyermekkorú eltartott nélküli családok aránya. A többség élettársal/házastárssal él, egynek övegy/elveált, kevesebb mint egyharmaduk pedig egyedülálló (hajadon/nőtlen). A 18–39 éves fiatalok és a 40–59 éves középkorosztály egyharmad-egyharmad arányban képviselteti magát, a 60 éven felüli idős korosztály ennél valamivel kisebb mértékben. A budapestiek és a megyeszékhelyi nagyvárosokban élők körülbelül azonos nagyságrendben, kevesebb mint 20% alattiak, egyharmaduk egyéb városokban él, ettől valamivel kevesebben községek (falvak) lakói. Önmaguk által meghatározott státusz helyzetük (szubjektív osztálybesorolás) szerint egyharmaduk a középosztályhoz tartozónak érzi magát (ők a legszámosabb csoport), több mint egynegyedük a munkásosztályba és egynegyedük az alsó középosztályba sorolja magát. A kérdezettek többsége megélhetési nehézségekkel küzd, minden második ember úgy érzi, hogy csak valamilyen szintű nehézségek árán tudja fedezni a háztartása mindennapos kiadásait.

Települési különbségek: háztartásméret, lakásméret, megélhetés, osztályhelyzet

Az átlagos háztartásméret településtípusonként szignifikánsan különbözik. Minél kisebb a település, annál nagyobb átlagos háztartásméret jellemzi. Budapesten működnek a legkisebb háztartások (2,16 fő/háztartás), a községekben a legnepeesebbek, igaz, itt is mindössze 2,36 fő él egy háztartásban (1. táblázat).

2 Ennek oka: nagy a rendelkezésre álló elemszám, a klaszterképző változók esetében a kiugró értékek nem jellemzők, illetve jelen esetben nem döntő jelentőségű az alkalmazott távolságmérték.

1. táblázat. A családban együtt élők átlaga (háztartásnagyság)

Településtípus	Átlag	N	Std. Deviation
Budapest	2,16	490	1,025
Megyeszékhely	2,24	482	1,087
Város	2,28	946	1,137
Község	2,36	782	1,212
Összesen	2,27	2700	1,133

*Egy szempontos ANOVA, szignifikancia-értéke: $p \leq 0,001$

Az otthonok mérete a nem nagyvárosi településeken szignifikánsan nagyobb (2. táblázat), minél kisebb a település, annál nagyobb alapterületű otthonokban élnek az emberek. A szubjektív életminőség vizsgált dimenziója viszont fordított összefüggést mutat, minél kisebb településen él valaki, annál nagyobb arányban (a városokban és a falvakban élők több mint 60%-ának) okoz nehézséget számára, hogy fedezze mindennapi kiadásait (3. táblázat).

2. táblázat. Lakásméret településtípusonként

	Átlagos lakásméret (m ²)	Szobák átlagos száma
Budapest (N = 490)	59,3	2,3
Megyeszékhely (N = 482)	67,8	2,5
Város (N = 946)	77,8	2,6
Község (N = 782)	86,7	2,7

*Egy szempontos ANOVA, szignifikancia-értéke: $p \leq 0,001$

3. táblázat. Szubjektív megélhetés: a mindennapi kiadások fedezésének képessége

	Budapest (N = 470) (%)	Megyeszékhely (N = 462) (%)	Város (N = 912) (%)	Község (N = 755) (%)
Tudja fedezni a kiadásait	55,1	48,9	39,8	36,5
Nehezen tudja fedezni a kiadásait	44,9	51,1	60,2	63,5
Összesen	100	100	100	100

* Pearson-féle khi-négyzet-próba szignifikancia-értéke: 0,000

* Cramer's V értéke: 0,14, szignifikancia-értéke: 0,00

A szubjektív osztályhelyzet alapján a két legalsó osztály (az alsó osztály és a munkásosztály) felülreprezentált a községi és a városi lakosság körében, míg a felsőbb osztályok a nagyvárosokban. A falvak és a kisvárosok válaszadóinak szubjektív osztálybesorolása között szinte nincs értékelhető különbség, mindkét településtípusban a munkásosztályba sorolták magukat a legtöbben (egyharmad-egyharmad arányban), ennél kevesebben, de szintén hasonló szinten az alsó középosztályba, és szintén közel hasonlóan a középosztályba. A fővárosi és megyeszékhelyi népesség viszont többségében a középosztályba sorolja magát, ennél jóval kevesebben az alsó középosztályba, és van egy markáns felső osztályi csoport is (4. táblázat).

Azt mondhatjuk, hogy a települési hierarchián lefelé haladva arányaiban egyre kevesebb a középosztályi, és egyre több a munkásosztályba tartozó népesség, míg minél nagyobb a településméret, annál többen tartoznak a közép- és felső osztályokhoz. Vagyis ebben az értelemben is kimutatható a szakadék a települési lejtő két végpontja között.

4. táblázat. Osztálybesorolás településtípusok szerint

	Budapest (N = 474) (%)	Megyeszékhely (N = 477) (%)	Város (N = 915) (%)	Község (N = 735) (%)
Alsó osztály	4,0	6,3	10,4	8,4
Munkásosztály	14,1	24,5	31,9	33,9
Alsó középosztály	22,6	25,8	26,7	25,7
Középosztály	46,2	36,9	27,5	29
Felső közép- és felső osztály	13	6,5	3,5	3
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

* Pearson-féle khi-négyzet-próba szignifikancia-értéke: 0,000

* Cramer's V értéke: 0,15, szignifikancia-értéke: 0,00

Eredmények

A családi együttélések formális mintázatai

Ebben a fejezetben a magyar társadalomban legjellemzőbb együttélési mintázatokat azonosítom a családlétszám és a családösszetétel alapján. Célom, hogy kétváltozós összefüggésekkel leírjam a családi/együttélési minták karakterjegyeit a családok lakóhelye (településtípus) és néhány, életkörülményekkel összefüggő individuális percepció (a szubjektív osztálybesorolás, a szubjektíven megítélt mobilitási

jellemzők és anyagi boldogulás) alapján.³ Ezek a (formális) családkategóriák szolgálnak majd a klaszterelemzés során kialakított homogén csoportok alapjául is.

Négy származtatott kategóriát alkottunk az együttélési mintákra: 1. egyedül élők; 2. gyermeküket egyedül nevelő szülők; 3. élettársak/házastársak gyermek nélkül; 4. élettársak/házastársak gyermekkel (ez a családforma elsősorban az egy vagy két gyermek és a két szülő együttélését jelenti, a három- vagy többgyermekesek nem jelennek meg a mintában elemezhető arányban). A következőkben ezen együttélési formák legfontosabb összefüggéseit mutatom be.

1. Egyedül élők

A minta csaknem egyharmada egyedül élő, körükben szignifikánsan több az özvegy. Az egyedül élők többsége 60 éven felüli, egynegyedük a középkorosztályhoz (40–59 év) tartozik, ennél valamivel kevesebben pedig a fiatal korosztályhoz (18–39). Lakóhely szerint nincs szignifikáns eltérés az egyedül és nem egyedül élők között, tehát nem igazolható, hogy a vidéki kisebb településeken több egyedülálló él. Viszonylag nagy otthonokban laknak, átlagosan 63,89 m² a lakásuk területe, de ez jelentősen kisebb, mint a nem egyedül élőké (79,44 m²).⁴ Az anyagi boldogulás az egyedül élők számára szignifikánsan nehezebb, 70,7%-uk csak nehézségek árán tudja fedezni a háztartása költségeit. A nem egyedül élők körében ez az arány 51,6% (5. táblázat). E tekintetben az özvegy/elvált és az egyedülálló kategória nem jelent statisztikailag igazolható eltérést.

5. táblázat. Hogyan tudják fedezni a mindennapi kiadásait?

	Egyedül élők (N = 706) (%)	Nem egyedül élők (N = 1891) (%)
Nagy nehézségek árán	7,1	3,8
Nehézségek árán	20,0	10,9
Kisebbségek árán	43,6	36,9
Viszonylag könnyen	22,4	34,6
Könnyen	5,7	12,1
Nagyon könnyen	1,3	1,7
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

* Pearson-féle khi-négyzet-próba szignifikancia-értéke: 0,000

* Cramer's V értéke: 0,20, szignifikancia-értéke: 0,00

3 Tibori Tímea (2017) tanulmányában összegezte Utasi Ágnes életmód- és mobilitásvizsgálatainak irányait, amelyben értelmezi az egyének és közösségek életstílusát, fogyasztási szokásait, valamint ezek hatását a mobilitásra, attitűdökre, illetve empirikus kutatásuk módszereit is ismerteti.

4 Egy szempontos ANOVA, szignifikancia-értéke: $p \leq 0,001$

Az egyedül élő válaszadók a szubjektív osztályhelyzetüket is alacsonyabbra teszik, inkább a munkásosztályba sorolják magukat, míg a nem egyedül élők inkább a középosztályba.

2–3. Gyermek nélküli élettársi/házastársi kapcsolatok

A kétfős háztartásokban az együttélések túlnyomó többsége házastársi vagy élettársi kapcsolatokban zajlik. Az olyan kétfős családok/háztartások, amelyek nem két felnőtt, hanem egy gyermek és egy felnőtt együttélését jelentik (gyermekét egyedül nevelő szülő), a mintában nem jellemzők, számuk mindössze 69, ezért itt ezt a családtípust nem ismertetjük részletesen, de a későbbiekben más összefüggésekben még kitérünk rá.

A gyermektelen, kétfős párcapcsolatban élők többsége (közel kétharmada) kisvárosi és falusi környezetben él. Iskolai végzettségük reprezentálja a teljes mintát (a minta felénél kevesebben nem rendelkeznek érettséggel). A gyermektelen családok közül a legtöbb (egyharmaduk) a 40–59 éves korosztályba tartozik, egyharmaduk 60 éven felüli, egynegyedük pedig 40 éven aluli. Egy részük azért gyermektelen, mert a felnőttkorú gyermekek már nem élnek a szülőkkel, de azokat is ide soroltuk, akiknek nem született gyermekük (tényleges gyermektelenség). Javarást középosztálybeli háztartások ezek, egy jelentősebb munkásosztályi csoporttal. A legalsó réteg kevésbé jellemző, és a felső közép- és felső osztály aránya is elenyésző. A gyermek nélküli családokat átlagos lakáshelyzet jellemzi, és mivel többnyire kisebb városok vagy községek lakói, túlnyomó többségük (minden második család) átlagos iker- vagy családi házban, illetve minden ötödik család közepes lakáspiaci övezetben, lakótelepi lakásban él.

4. Gyermeket nevelő élettársi/házastársi kapcsolatok

Ebben a családtípusban elsősorban két szülő és egy vagy két gyermek együttélése a tipikus, az öt- vagy annál többfős családok (vagyis a legalább három gyermek) nem jellemzők. Az egy- és kétgyermekes családok között az életminőség vizsgált dimenzióiban (településtípus, lakáspiaci helyzet, lakásnagyság, szubjektív osztálybesorolás) nincs szignifikáns különbség, ami valószínűleg abból adódik, hogy mindkét típus a teljes minta mindössze 8-12%-át teszi ki. Többségükben városi/kisvárosi és falusi családok, a nagyvárosi népesség körében az arányuk jóval alacsonyabb. Átlagos lakáspiaci helyzetűek, leginkább családi házakban és lakótelepi lakásokban élnek. Az almintát háromszobás otthonok jellemzik, ennél kisebb lakásban/családi házban ebben az együttélési formában a családok kevesebb mint egyharmada lakik. Főként középosztálybeli családok, de csaknem egyharmaduk munkás- vagy alsó osztályinak kategorizálta magát. A családok több mint felének tagjai legalább érettséggel rendelkeznek. A korosztályi kategóriák szerint inkább

fiatal és középkorú családok tartoznak ide. A szülők háromnegyede 20 év alatti gyermekkel él, ami azt is jelzi, hogy ebben a családformában a szülők egynegyede továbbra is együtt él a már felnőtt gyermekével.

Családi együttélési minták és szubjektív státusz

Iskolai végzettség alapján statisztikailag igazolható eltérés mutatható ki az egyes családminták között (6. táblázat). A legfeljebb 8 általános iskolai végzettség szignifikánsan legmagasabb arányban az egyedül élők körében jellemző. Itt a legalacsonyabb a diplomások és az érettségizettek aránya is. A legtöbb érettségizett és a legtöbb szakmunkás végzettségű a gyermekkel rendelkező kétszülős családokban jellemző. Körükben a legalacsonyabb az alapfokú végzettségűek aránya, de a diplomások száma sem kiemelkedő. A gyermeküket egyedül nevelő szülők körében magas a diplomások és az érettségizettek aránya, de a 8 osztályt végzettek száma is kiemelkedő.

6. táblázat. Családminták iskolai végzettség szerint

	Egyedül élők (N = 719) (%)	Gyermeküket egyedül nevelők (N = 69) (%)	Élettársak/házastársak gyermek nélkül (N = 840) (%)	Élettársak/házastársak gyermekkel (N = 641) (%)	Élettársak/házastársak gyermekkel (N=641) (%)
Legfeljebb 8 általános	37,7	31,9	24	19,2	19,2
Szakmunkásképző, szakiskola	17,5	14,5	24,2	28,5	28,5
Érettségi	27,3	31,9	31,8	32,3	32,3
Diploma	17,5	21,7	20	20	20
Összesen	100	100	100	100	100

* Pearson-féle khi-négyzet-próba szignifikancia-értéke: 0,000

* Cramer's V értéke: 0,157, szignifikancia-értéke: 0,00

Szubjektív osztályhelyzet a családmintázatokban

Az egyedül élők és a gyermeküket egyedül nevelő szülők szignifikánsan nagyobb arányban sorolják magukat a legalsó társadalmi csoportokba, elsősorban a munkásosztályba (32,4%) és az alsó osztályba (12,4%). A gyermek nélküli párcsoportban élők többsége viszont inkább középosztályinak és munkásosztályhoz tartozónak véli magát. Leginkább középosztályinak (63,6%) a kétszülős, gyermekes családok tartják magukat (7. táblázat).

7. táblázat. Szubjektív státuszbesorolás családtípusonként

	Egyedül élők (N = 703) (%)	Gyermekeket egyedül nevelők (N = 67) (%)	Élettársak/ házastársak gyermek nélkül (N = 820) (%)	Élettársak/ házastársak gyermekkel (N = 632) (%)
Alsó osztály	12,4	10,4	5,2	6,8
Munkásosztály	32,4	31,3	29,0	23,3
Alsó középosztály	23,5	26,9	25,0	27,5
Középosztály	26,9	25,4	34,1	36,1
Felső közép- és felső osztály	4,8	6,0	6,6	6,3
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

* Pearson-féle khi-négyzet-próba szignifikancia-értéke: 0,000

* Cramer's V értéke: 0,172, szignifikancia-értéke: 0,00

Szubjektív mobilitás a családmintázatokban – a gyermekkori családhoz képest

A gyermekkori családhoz képest minden családkonstrukciót alapvetően a fölfelé mobilitás jellemez. A legnagyobb különbségek a családformák között a lefelé mobil és a stagnáló helyzetű (nem mobil) családokban élők körében mutatkoznak. A nem mobilak nagyon jelentős arányban az egyedül élők köréből kerülnek ki, míg a lefelé irányuló mobilitást a gyermekeket egyedül nevelők éltek meg legnagyobb arányban (8. táblázat).

8. táblázat. A mobilitás iránya a kérdezettek gyermekkori családjához képest (szubjektív megítélés)

	Egyedül élők (N = 707) (%)	Gyermekeket egyedül nevelők (N = 68) (%)	Élettársak/ házastársak gyermek nélkül (N = 814) (%)	Élettársak/ házastársak gyermekkel (N = 623) (%)
Lefelé mobil	19,2	25,0	15,4	15,7
Nem mobil	33,2	22,1	26,5	25,4
Fölfelé mobil	47,5	52,9	58,1	58,9
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

* Pearson-féle khi-négyzet-próba szignifikancia-értéke: 0,000

* Cramer's V értéke: 0,153, szignifikancia-értéke: 0,00

Szubjektív mobilitás a családmintázatokban – a 10 évvel ezelőtti helyzethez képest A válaszadók a mobilitást láthatóan elsősorban a gyermekkori osztályhelyzet-percepcióhoz kapcsolták, hiszen a rövidebb távú, 10 évvel ezelőttihez viszonyított helyzetüket a korábbinál jóval kevesebben élték meg felfelé irányuló mozgásként, inkább stagnálásként értékelték. Nagyon jelentős lefelé csúszást érzékeltek az egyedül élők és a gyermeküket egyedül nevelő szülők. A párkapcsolatban élő gyermektelenek és gyermekesek ennél szignifikánsan alacsonyabb arányban ítélték romlóknak a helyzetüket. A 10 évvel korábbihoz képest fölfelé mobilak szignifikánsan nagyobb arányban fordulnak elő a kétszülős, gyermekes családok között, mint a más együttélési formák esetében (9. táblázat).

9. táblázat. A mobilitás iránya a kérdezett 10 évvel ezelőtti helyzetéhez képest

	Egyedül élők (N = 662) (%)	Gyermekeket egyedül nevelők (N = 66) (%)	Élettársak/ házastársak gyermek nélkül (N = 772) (%)	Élettársak/ házastársak gyermekkel (N = 598) (%)
Lefelé mobil	23,1	25,8	15,0	11,9
Nem mobil	48,6	37,9	50,5	46,3
Fölfelé mobil	28,2	36,4	34,5	41,8
Összesen	100	100	100	100

* Pearson-féle khi-négyzet-próba szignifikancia-értéke: 0,000

* Cramer's V értéke: 0,174, szignifikancia-értéke: 0,00

Tipikus magyar családok – családtípusok a klaszterelemzés eredményei alapján

A klaszterek meghatározása előtt azt a kérdést tettük fel, hogy az eltérő településtípusokon élő családok (vagy háztartások) szerkezete és percepciói jellemzően mennyire különböznek a bennük élő családtagok száma, családi állapota, iskolai végzettsége és szubjektív osztályhelyzete szerint. Az elemzés során négy klasztert tudtunk értelmezni a következő változók bevonása alapján: *családméret, családi állapot, településtípus, iskolai végzettség és státusz (szubjektív osztályhelyzet)*. Kiindulásként a K-középpont módszerével három csoportot hoztunk létre, mert a korosztályi kategóriák és a családméret-percentilisek ezt indokolták. Viszont két csoport 1000+ létszámmal szerepelt, egy pedig <100 létszámmal, a többi válaszhiány miatti hiányzó érték volt. Emiatt négy kategóriát kérve az iteráció során alakult a négy csoport. Ezek már elemszámban és tartalmi interpretációban is eleget tettek az elemzés elvárásainak. A négy klaszter jellemzőinek ismertetése során elsősorban a klaszterek közötti szignifikáns különbségeket értelmeztük, de ahol

nem tudunk statisztikai összefüggéseket bizonyítani, de a klaszterre vonatkozóan mégis fontos jellemzőnek ítéltük, külön jelezzük.

A klaszterek jellemzése során további változók – *korosztály, szubjektív mobilitás a gyermekkorhoz képest, szubjektív mobilitás a 10 évvel korábbi időszakhoz képest, a háztartási kiadások fedezésének képessége, elégedettség (munkával, családdal, étellel)*,⁵ *kulturális fogyasztás*⁶ – beemelésével mélyítettük a megalkotott családkonstrukciókra vonatkozó ismereteket, amelyek a családok stabilitásának és „közérzetének” összefüggéseit jelzik.

A klaszterelemzéssel a kiválasztott jellemzők alapján az alábbi négy, tipikusnak mondható családi mintázat vált igazolhatóvá:

1. romló helyzetű, idősödő, vidéki, gyermektelen munkáscsaládok;
2. stabil helyzetű, vidéki, gyermektelen, középosztályi családok;
3. stabil helyzetű, vidéki, gyermekes, alsó középosztályi családok;
4. nagyvárosi, párkapcsolatban vagy egyedül élő, magasan képzett középosztályi családok.

Klaszter 1: Romló helyzetű, idősödő, vidéki, gyermektelen munkáscsaládok (N = 786)

A legkisebb családméretű klaszter, amelyet a párkapcsolatban élők és a válás vagy özvegyülés miatt egyedülállóvá válók alkotnak. A tagjainak száma mindössze 1,6 fő. Nem nagyvárosi, inkább kisebb városokban és falvakban élő, gyermektelen egyedülállók és gyermektelen családok klasztere. A legidősebb korosztályú klaszter, tagjai leginkább a 60 éven felüliek köréből kerülnek ki, de a középkorosztályhoz tartozók is jelen vannak. Innen hiányoznak leginkább a fiatalok, minden más csoportban erősebb a jelenlétük. A legalacsonyabb iskolázottságú klaszter, a 8 általánost alig haladja meg az ide tartozók végzettsége. A diplomások és az érettségi-

- 5 A kutatás az elégedettséget három területen mérte. Arra kérdezett rá, hogy a válaszadók mennyire elégedettek *a munkájukkal, a családon belüli kapcsolataikkal és mindent egybevetve az életükkel*. A válaszokat 0-tól (teljes elégedetlenség) 10-ig (teljes elégedettség) terjedő skálán jelölhették.
- 6 A különböző kulturális lehetőségeket a kérdőív 1–4 skálán mérte, ahol a válaszadók a *nem fordult elő; ritkán; időnként; gyakran* lehetőségek közül választhattak. Ebből képeztünk egy új, kétértékű változót, aszerint, hogy *nem jellemző* (nem fordult elő; ritkán), illetve *időnként/gyakran előfordul*. Amely változók kimaradtak a vizsgálatból, ott a rendszeres részvételi arány nem érte el a teljes mintában a 15%-ot, így a klaszterenkénti bontás nem volt releváns. Az alábbi kulturális lehetőségek az alacsony mintaérték miatt nem kerülhettek be a klaszterekbe: opera, balett, komolyzene, múzeum, kiállítás, zenei fesztivál, színház, zenés színház, operett, bor-, gasztronómiai, kézműves fesztiválok, helyi alapítványi, egyesületi bál, történelmi, hagyományörző helyi fesztivál, helyi sportesemény. A kulturális magatartások változásáról Tibori (2013) kínál alapot.

zettek szinte teljes hiánya jellemzi. Tagjai a két legalsó társadalmi csoporthoz sorolják magukat, leginkább a munkások körébe, de számottevően az alsó osztályhoz is. A 10 évvel ezelőtti helyzetükhöz képest ők éltek meg legkevésbé felfelé mobilitást, helyzetüket leginkább a változatlanság jellemzi, de az összes klaszter közül körükben a legmagasabb a lecsúszók aránya is. A legsúlyosabb anyagi helyzetben lévő családok, tagjaik csak nagy nehézségek árán tudnak megélni⁷ és fedezni a mindennapi kiadásokat. Munkájukkal az összes családtípus közül itt a leelégedetlenebbek. Családi, rokonsági kapcsolataikkal némileg elégedettebbek, mint a munkájukkal, de ezen a téren is itt tapasztalható a legnagyobb elégedetlenség. Kultúrafogyasztás terén ők olvasnak legritkábban újságot, és járnak legritkábban étterembe, viszont ők vesznek részt leggyakrabban város- és falunapon, és az összes klaszter közül ők kertészkednek a legtöbbit. Mint minden más klaszterben, itt is a televíziót nézik a leginkább, és az internetezés a második leggyakoribb elfoglaltság.⁸

Klaszter 2: Stabil helyzetű, vidéki, gyermektelen, középosztályi családok (N = 602)

A gyermekes családok aránya és az átlagos gyermekszám ebben a klaszterben is nagyon alacsony (a családméret 2,01). Többségükben házastárssal vagy élettárral élő párok, de van egy számottevő egyedülálló csoport is, amely vagy jogállásuk szerint (nőtlen, hajadon), vagy családi állapotuk (válás/özvegyülés) miatt egyedül élők közül áll. Hasonlóan a „munkásklaszterhez”, elsősorban a vidéki terekben, városokban és falvakban élnek – itt találjuk a legnagyobb arányú vidéki népességet –, ez az egyetlen klaszter, amelyben nem mutatható ki a nagyvárosi élet. Elsősorban középkorosztályú (40–59 éves) csoport alkotja, amelynek családjai már vélhetően felnevelték gyermekeiket. A középkorosztály mellett a legjellemzőbb korosztályi csoport a klaszteren belül az egyedülálló fiataloké (18–39 év). Többségük középfokú végzettségű, minden más klaszternél több közöttük az érettségizett. Az iskolai végzettségek szintje felfelé szóródik, lefelé nem, alapfokú végzettségűeket itt nem találunk. A diplomások aránya is viszonylag magas, a második legmagasabb a négy klaszter közül, vagyis ez az egyik legtanultabb csoport. Tagjai elsősorban középosztályi és alsó középosztályi státuszba sorolták magukat, az alsó

7 *A Hogyan tudja fedezni az Ön háztartása a szokásos kiadásokat* kérdésre adott válaszok eredményeinek klaszterek közötti különbségei nem szignifikánsak, de a mintára vonatkozóan fontosnak tartottuk közölni.

8 *Az elmúlt egy év során milyen gyakran vett részt a következő tevékenységekben, végezte a következő tevékenységeket...?* kérdésre adott válaszok eredményei közül az újságolvasás, az étterembe járás, a kertészkedés és a városnap, falunap esetében találtunk szignifikáns különbségeket a klaszterek között, minden más, kulturális fogyasztással kapcsolatos eredmény csak az adott családkonstrukcióra érvényes.

osztályi besorolás egyáltalán nem jelenik meg körükben. A családok tagjai többségükben nem mobilak, a helyzetük 10 éven belül nem változott, de egy markáns csoport a vizsgált időszakban fölfelé elmozdulást is érzékelt, a lefelé mobilitás nem jellemző. Szubjektíve az egyik legjobb anyagi helyzetben lévő klaszter, ahol a háztartási kiadások finanszírozása a többség számára nem okoz jelentősebb nehézséget. A két gyermektelen klaszter között ez a jelentős különbség, bár statisztikai összefüggést a kettő között nem tudtunk kimutatni. A munkájukkal minden klaszter tagjai elégedetlenek, de az idetartozók az egyik legelégedetlenebbek. Családon belüli kapcsolataikkal a munkásklaszter után szintén ők a legelégedetlenebbek. Ugyanakkor az életével összességében mégis ez a gyermekeit már felnevelő, iskolázott, vidéki, középosztályi, stabil anyagi helyzetben élő csoport az egyik legelégedettebb.⁹ A kulturális fogyasztás terén az újságolvasás és az étterembe járás gyakoriságában emelkednek ki a többi klaszter közül, egyébként körükben is magas a televíziózási és internetezési gyakoriság, és bár statisztikailag nem igazolható különbséggel, de a könyvolvasás szintén az egyik leggyakoribb tevékenységek körébe tartozik.

Klaszter 3: Stabil helyzetű, vidéki, gyermekes, alsó középosztályi családok
(N = 493)

A legnagyobb családméretű klaszter, az egyes családokban átlagosan 3,92-en élnek. A nagyvárosi érintettség elenyésző, elsősorban a vidéki városok és falvak gyermekes háztartásai tartoznak ide. A családok enyhe többségében legalább két gyermek él, de a kiugró értékek miatt az átlagos gyermekszám 3,23 fő. A legfiatalabb korösszetételű klaszter, többségük a 18–39 éves korosztályba tartozik, egy markáns csoport viszont középkorú. Az idősek jelenléte elenyésző. Az összes klaszter közül itt találkozunk a legtöbb szakmunkással. A végzettségek a szakmunkástól egy szinttel feljebb (érettségi) és egy szinttel lejjebb (8 osztály) lévő tartományban szóródnak (viszonylag arányosan), de a diplomás szülők jelenléte nem jellemző. Elsősorban házastársi/élettársi kapcsolatban élők alkotják a klasztert, akik többségükben munkásosztályinak és alsó középosztályinak értékelték a státuszukat. 10 évvel korábbi helyzetükhöz képest vagy stagnálónak ítélik a jelenüket, vagy inkább felfelé mobilitást érzékelnek. Anyagilag nem kiszolgáltatott klaszter, nem számolnak be súlyos gondokról, többségük viszonylag könnyen vagy legfeljebb kisebb nehézségekkel fedezi a mindennapi megélhetések költségeit. Kissé elégedettebbek a munkájukkal, mint az előző két klaszter, de minden más klaszterhez hasonlóan ők is ezen a téren a legelégedetlenebbek. A családon

9 Az étellel való elégedettség összefüggésben a klaszterek között nem tudtunk szignifikáns különbségeket kimutatni, az erre vonatkozó eredményeink nem általánosíthatók.

belüli kapcsolataikkal viszont rendkívül elégedettek, minden klaszter közül a legelégedettebbek. Összességében az életükkel is ők a legelégedettebbek, igaz, ez a különbség nem támasztható alá statisztikailag, kifejezetten erre a klaszterre igaz. A kulturális fogyasztás terén ők is gyakori tévénézők és internetezők, az újságolvasás és az étterembe járás kissé ritkábban fordul elő, mint az iskolázottabb klaszterekben, de gyakoribb a kertészkedés és a részvétel a városnapokon, falunapokon. Viszonylag gyakoriak a baráti összejövetelek a saját lakásokban, és a könyvolvasást is a gyakoribb események között jelölték, de ezek a klaszterek közötti különbségek statisztikailag nem igazolhatók.

Klaszter 4: Nagyvárosi, párkapcsolatban vagy egyedül élő, magasan képzett középosztályi családok (N = 689)

Kis családméretű klaszter, 2,1 fős átlagléttszámmal. Többségében gyermektelen családok alkotják, de negyedüknek gyermeke is van. Az átlagos gyermekszám alacsony, 1,26. Leginkább házastárssal vagy élettárral élnek, viszont minden más együttélési forma is markánsan jelen van (egyedülálló, elváltként vagy özvegyként egyedül élő). Csak a fővárosban és a megyeszékhelyi nagyvárosokban élnek, a kisebb településeken nincsenek jelen. A klaszteren belül a fiatalok aránya a legmagasabb, de jelentős súllyal szerepelnek a középkorúak és az idősebb korosztályhoz tartozók is. A munkáscsaládok klasztere után itt találjuk a legnagyobb arányú 60 éven felüli csoportot, és a legfiatalosabb 3. klasztert követően a legtöbb fiatal is. Kimagaslóan képzett családi csoport, iskolai végzettségük kiugróan magas, kizárólag érettségizett és diplomás családok alkotják. Ebben a klaszterben a legmagasabb a diplomások és a 2. klasztert követően az érettségizettek aránya is. Többségükben középosztályinak, kevesebben alsó középosztályinak tekintik magukat. Itt jelennek meg legmarkánsabban a felső közép- és felső osztályba tartozók is. A 10 évvel ezelőtti helyzetükhöz képest itt találjuk a legmeghatározóbb nagyságrendű felfelé mobil csoportot, de van egy jelentősebb változásokat nem észlelő, stagnáló helyzetű csoport is. A mindennapi megélhetéshez szükséges költségeket könnyen finanszírozzák, legfeljebb kisebb nehézségekkel néznek szembe. A munkájukkal ők a legelégedettebbek, de önmagában ez az elégedettségi index ugyanolyan alacsony, mint minden más klaszterben, a többi elégedettségi mutatóhoz képest. A családon belüli kapcsolataikkal elégedettebbek, leginkább a középosztályi gyermektelen vidéki családok elégedettségi szintjéhez hasonlóan, de a gyermekes, alsó középosztályi vidéki családok (3. klaszter) elégedettségi szintjét nem éri el. Mindent egybevetve az életükkel jóval elégedetlenebbek, mint a vidéki alsó középosztályi és középosztályi családok (2. és 3. klaszterbe tartozók), a legrosszabb helyzetű munkáscsaládok klaszterét követően ők a legkevésbé elégedettek az életükkel. Kultúrafogyasztásuk terén az újságolvasás és az étterembe já-

rás gyakoriságában mértünk magasabb eredményeket, a kertészkedésben hasonló szintet, a város- és falunapi programok terén pedig alacsonyabbat a többi klaszternél. A számítógépes játékok, a baráti összejövetelek, a könyvolvasás körükben valamelyest magasabb értékeket mutat a többi klaszterénél, de ezek statisztikailag nem igazolható különbségek.

Összegzés helyett: a tipikus magyar családok

A kutatásunk eredményeként el tudtunk különíteni négy olyan családtípust, amelyeket a lakóhely, a családtagok száma, családi állapota, iskolai végzettsége és szubjektív osztályhelyezete változók alapján alakítottunk ki a klaszteranalízis során, és amelyek ezen ismérvek alapján a legtipikusabbaknak tekinthetők. A következőkben ezen családtipológia rövid, összegző jellemzését adjuk.

A romló helyzetű, idősödő, vidéki, gyermektelen munkáscsaládok kiscsaládban élnek, kisebb városok és falvak lakói. Idősödő egyedülállók vagy gyermektelen párok. Rendkívül alacsony iskolázottságuk és munkásosztályba tartozásuk különbözteti meg őket a többi családi formációtól. Életük során felfelé mobilitást nem éltek meg; azok, akiknek a helyzete az évek folyamán nem stabilizálódott, a lecsúszók közé kerültek. Anyagi nélkülözésben élnek, a mindennapi megélhetési kiadásait csak nehézségek árán tudják előteremteni. Súlyosítja a helyzetüket, hogy sem a munkájukkal, sem a családi, rokonsági kapcsolataikkal nem elégedettek. Egy gyermekeit már kibocsátó, alacsony státuszú, kistelepülési környezetben élő, mindennapi nehézségekkel küzdő családforma.

A stabil helyzetű, vidéki, gyermektelen, középosztályi családok szintén kiscsaládban élnek, és szinte kizárólag a vidéki terekben. Gyermekeiket már felnevelő és kibocsátó, magas iskolázottságú, vidéki középosztályi családok. Helyzetük hosszú idő óta stabil, ha történt mobilitás, felfelé lépés volt, a lecsúszás ebben a családtípusban nem jellemző. Mindezekből is következően jó anyagi körülmények között élnek, és bár sem a munkájukkal, sem a meglévő családi kapcsolataikkal nem igazán elégedettek, összességében az életükkel kifejezetten elégedettek.

A stabil helyzetű, vidéki, gyermekes, alsó középosztályi családok nagy létszámú, vidéki terekben élő, többnyire kétgyermekes családok. Fiatal, elsősorban szakmunkás vagy érettségizett családtagok alkotják, a diplomások nem jellemzők körükben. Munkások és alsó középosztályiak. Az ő helyzetük is stabil, stagnáló, de ha történt elmozdulás a társadalmi státuszukban, azt ők is inkább felfelé mobilitásként élték meg. Kiszámítható, jó anyagi körülmények között élnek, nincsenek mindennapos anyagi gondjaik. A munkájukkal csak közepes szinten elégedettek, de a családi kapcsolataikkal is, az életükkel is rendkívül elégedett erős középosztályi családok.

A nagyvárosi, párkapcsolatban vagy egyedül élő, magasan képzett középosztályi családok jórészt gyermektelen párkapcsolatban, nagyvárosokban élő kisméretű családok, a kisvárosi és falusi terekben nem jellemzők. Ahol van gyermek, legfeljebb egy gyermeket nevelnek. A fiatalok és az idősek családjai is idesorolódnak, akiket összekapcsol az átlagon felüli magas iskolázottság és az erős középosztályi kötődés. Jó néhány család már inkább a felsőbb osztályokba tartozik. Jó körülmények között, anyagi nehézségek nélkül élnek. Közepesen elégedettek a munkájukkal, ennél jobban a családon belüli kapcsolataikkal. Az életükkel viszont (a legszegényebb munkáscsaládokat követően) ennek a legmagasabb státuszú, legjobb módú családi formációnak a tagjai a legelégedetlenebbek.

IRODALOM

- BENGTSON, VERN L.–BIBLARZ, TIMOTHY J.–ROBERTS, ROBERT E. L. (2007) How Families Still Matter: A Longitudinal Study of Youth in Two Generations. In Skolnick, Arlene S.–Skolnick, Jerome H. (eds.) *Family in Transition*. Boston: Pearson Allyn and Bacon, 315–324.
- BERNARDI, FABRIZIO–MARTINEZ-PASTOR, JUAN-IGNACIO (2011) Divorce risk factors and their variations over time in Spain. *Demographic Research*, 24/31, 771–800.
- CHERLIN, ANDREW J. (2005) American Marriage in the Twenty-First Century. *The Future of Children* 15/2, 33–55.
- COONTZ, STEPHANIE (2005) *Marriage, a History: From Obedience to Intimacy, or How Love Conquered Marriage*. New York: Viking.
- ESPING-ANDERSEN, GØSTA–BILLARI, FRANCESCO C. (2015) Re-theorizing Family Demographics. *Population and Development Review*, 41/1, 1–31.
- FIELDS, JASON (2004) *America's Families and Living Arrangements: March 2000*. *Current Population Reports* (Series P20, No. 537.). Washington, D. C.: Census Bureau.
- HARCSA ISTVÁN–MONOSTORI JUDIT (2017) A háztartás- és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények. *Demográfia*, 60/4, 299–332. DOI: <https://doi.org/10.21543/Dem.60.4.2>
- HARCSA ISTVÁN–MONOSTORI JUDIT (2018) A háztartásszerkezet és az iskolai végzettség összefüggései. In Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.) *Társadalmi riport 2018*. Budapest: Tárki. Hozzáférés: https://tarki.hu/sites/default/files/trip2018/109-124_Harcsa_Monostori_htszerk_iskveg.pdf

- JAMIESON, LINN (2011) Intimacy as a Concept: Explaining Social Change in the Context of Globalisation or Another Form of Ethnocentricism? *Sociological Research Online* 16. DOI: 10.5153/sro.2497
- MCLANAHAN, SARA S.–DONAHUE, ELISABETH–HASKINS, RON (eds.) (2005) Marriage and Child Wellbeing. *The Future of Children*, 15/2.
- MONOSTORI JUDIT–MURINKÓ LÍVIA (2018) Háztartás- és családszerkezet. In Monostori Judit–Öri Péter–Spéder Zsolt (szerk.) *Demográfiai Portré 2018*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 177–197.
- POPEONE, DAVID (1994) *Sociology*. New Jersey: Prentice Hall PTR.
- POPENOE, DAVID–WHITEHEAD, BARBARA DAFOE (2005) *State of Our Unions: The Social Health of Marriage in America*. New Brunswick, N. J.: National Marriage Project at Rutgers University.
- SALVINI, SILVANA–VIGNOLI, DANIELE (2011) Things change: Women's and men's marital disruption dynamics in Italy during a time of social transformation, 1970–2003. *Demographic Research*, 24/5, 145–174.
- SMOCK, PAMELA J.–GUPTA, SANJIV (2002) Cohabitation in Contemporary North America. In Booth, Alan–Crouter, Ann C. (eds.) *Just Living Together: Implications of Cohabitation in Families, Children, and Social Policy*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 53–84.
- THÉVENON, OLIVER (2009) Does fertility respond to work and family reconciliation policies in France? HAL. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/hal-00424832/document>
- TIBORI TIMEA (2013) Kulturális magatartás- és értékváltozások. In: T. Kiss Tamás–Tibori Timea: *Kultúrkapuk. Tanulmányok a kultúr[politik]ákról, az értékközvetítésről és a kulturális valóságról*. Szeged: Belvedere, 271–286.
- TIBORI TIMEA (2017) Utasi Ágnes szociológusról és a gyűjteményről. *socio.hu* 2017/3, 86–95.

NAGY ÁDÁM–FEKETE MARIANN

IFJÚSÁGKUTATÁSI GÓLTOTÓ

A 2020-as nagymintás ifjúságkutatás módszertani dilemmái¹

A magyarországi nagymintás ifjúságkutatások alapvetően survey módszereken alapulnak, amelyek természetüknél fogva a megismerésnek bizonyos korlátait is jelentik. A rendszerváltást követően a fiatalokkal foglalkozó kutatások közül kiemelkedik az ezredforduló óta négyévente megvalósuló (2000-ben, 2004-ben és 2008-ban az *Ifjúság*, 2012-ben a *Magyar Ifjúság*, 2016-ban a *Magyar Ifjúság Kutatás* elnevezésű) nagymintás (8000 fős), korra, nemre, településtípusra, régióra, végzettségre nézve reprezentatív mintájú ifjúságkutatási program. A kutatások céljainak hármasa az elmúlt húsz évben megmaradt: a fiatalok élethelyzetének életmódjának-problématerképének feltárása, a fiatalok mint társadalmi csoport változásainak észrevételezése, illetve a döntéshozók számára a döntéselőkészítéshez adatok szolgáltatása. Maga a kutatás azonban igen sok helyen átformálódott. A cikkben igyekszünk bemutatni a 2020-as kutatás alapvető módszertani dilemmáit, melyeknek két aspektusát emeljük ki: tetten érhetjük a survey általános módszertani korlátainak egy részét, és specifikus, elsősorban erre a kutatásra jellemző dilemmákról is számot adhatunk.

- 1 A tanulmány egyik szerzője kutatóként közreműködött az *Ifjúság 2004* kutatásban, szerkesztője a *Magyar Ifjúság 2012* kutatás három kötetének és szerzője mind a négy kötetnek, valamint szerkesztője és szerzője a *Magyar Ifjúság Kutatás 2016* adatai alapján készült *Margón kívül – magyar ifjúságkutatás 2016* (Nagy 2018) kötetnek. Másik szerzője ugyancsak szerzője ez utóbbi kötetnek és a *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012* (Nagy 2014) kötetnek. A szerzők bár mindent megtesznek az objektív szempontok érvényesítéséért, fontosnak tartják, hogy a 2012-es és 2016-os adatokból levont következtetéseket kellő kritikával kezelje az Olvasó.

Általános kutatási problémák karakterisztikus megjelenése az ifúságkutatási adatokban

1.

Bár a kutatás 2000-ben a 15–29 évesek vizsgálatával kezdődött, húsz évvel később valamennyi kutatás kitolódó ifjúkorról beszél, mind a felnőttkor, mind a gyermekkor „rovására”. Nem rontaná az összevethetőséget, ha az adatfelvételi életkor követné a „posztadoleszcencia kitolódása”, illetve a „gyerekkor halála” jelenségvilágot. Kétségtelen nehézséget jelenthet, és kutatásetikai megfontolások is számba veendők a 14 évesek vagy annál fiatalabbak megkérdezésekor, ez azonban nem jelentheti, hogy ne gondoljuk végig, az átmeneti ifjúkor normalizált életútja mára az iskolai ifjúkor választásos életrajzává transzformálódott (Zinnecker 2006; Gábor 2004).

2.

A megismerés önbevalláson alapul, márpedig az adatközlő sokszor tudatosan nem mond igazat. Ebben nagy szerepet játszik a szándék, hogy megfeleljen az ún. társadalmi kívánatosságnak, azaz az észlelt szociális elvárásoknak, vagyis törekszik rá, hogy a társadalom által elvárt válaszokat adja. Különösen jellemző ez a legkülönbözőbb attitűdtárgyakhoz kapcsolódó attitűdök vizsgálatában. Feltételezésünk szerint a megfelelés igénye és az iskolázottság között összefüggés áll fent: minél magasabb a válaszadó iskolai végzettsége, annál hajlamosabb a „jó” választ adni a kérdezőbiztos kérdésére. Az iskolázott fiatalok inkább ismerik az „elvárt, jó” választ, a társadalom által kívánatosnak ítélt, „PC” reagálást, kiváltképp a szenzitív témákra vonatkozó kérdésekre.

Hasonlóképp jelentkezhet a valódi helyzet kozmetikázásának igénye az anyagi helyzet szubjektív megítélésében is. A fiatalok nem szívesen vallják be a nélkülözést, a nehéz anyagi körülményeket, amelyek között élnek, hiszen a szegénység stigmatizál, negatív sztereotípiák tapadnak hozzá. A 2016-os felmérésben a válaszadó fiatalok mindössze 2%-a nyilatkozott úgy, hogy nélkülözések között élnek, továbbá tizedük válaszolta azt, hogy hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak, Néhány kérdéssel később azonban már csupán 40%-uk válaszolta azt, hogy az elmúlt egy évből nincs olyan tapasztalata, miszerint a hónap végére elfogyott volna a pénz a háztartásban. A kortárs csoportokban kirekesztő tényezőként hat a szegénység, ezért az érintett fiatalok inkább valós anyagi és/vagy társadalmi helyzetük elfedésére törekszenek.

3.

Az adatközlőre ható társadalmi nyomást ráadásul konstansnak tekintjük, ami korántsem feltétlenül valós: a droghasználatra vonatkozó anonim kérdőívek sem a valós helyzetet tükrözik, a következtetéseket az adatváltozás dinamikájából vonjuk le azzal a rejtett feltételezéssel, hogy a társadalmi nyomás miatti hiba minden adatfelvételtkor ugyanaz. Márpedig korántsem biztos – sőt vélhetőleg az ellenke-

zója igaz –, hogy például 2020-ban a droghasználattal vagy a szexuális orientációval kapcsolatos társadalmi nyomás ugyanakkora, mint 2000-ben volt.

4.

Nem tudhatjuk, hogy egyes fogalmak ugyanazt jelentik-e valamennyi adatközlő számára, azaz hogy „mi is van a fejekben”. A 2016-os adatfelvétel 15–18 éves korosztályának 16%-a számára a közmunkás elfogadható életkilátás. Ez vagy azt jelenti, hogy a normatív tudományok, illetve szakmák (pedagógia, politika) feladata óriási, vagy azt, hogy a fiatalok számára a közmunkás nem annak hatályos jogszabálybeli definícióját jelenti, hanem köznapi, torzított értelmezését (pl. rendőr, postás, vasutas). Tudjuk, hogy a survey típusú adatfelvétel elsősorban az edukált, középosztálybeli fiatalok számára könnyen adaptálható és megválaszolható, hiszen – az iskolához hasonlóan – érzelemmentes, olykor absztrakt fogalmakat használó, kidolgozott nyelvi kóddal él, míg az alsóbb társadalmi rétegekből származó, alacsony iskolázott adatközlők az erősen kontextusfüggő, inkább gyakorlati dolgok, viszonyok közlésére alkalmas korlátozott nyelvi kódot használják (Bernstein 1958). Mindezek alapján a kevésbé edukált fiatalok számára esetenként vélhetően nagyobb nehézséget okoz a kérdések értelmezése, a problémával pedig úgy próbálnak megbirkózni, hogy „lefordítják” az általuk ismert nyelvre, kódra – ekkor azonban éppen azokat az elvi összefüggéseket veszítik szem elől, amelyekre a kutató kíváncsi.

A kérdőíves adatfelvétel érvényessége mindig komoly kétségeket ébreszt a kutatókban – azt mértük-e meg, amit szerettünk volna? Ugyanúgy értelmezi-e az adatközlő a fogalmakat, mint mi, akik a kérdőívet megalkottuk? És legfőképpen: van-e a válaszadónak kikristályosodott meggyőződése az adott kérdésről, vagy csak a véleménybuborékjában megjelenő álláspontokat mondja fel saját véleményeként? Vagyis újra: „mi is van a fejekben?” Bourdieu (1979) álláspontja szerint az embereknek csak arról van véleményük, ami őket érdekli, valamint nincsenek mindenki számára létező, kollektív problémák. Az adatközlők mindegyike úgy válaszol a feltett kérdésekre, ahogyan a saját problémája szemszögéből látja. A megkérdezett a kérdőív kitöltése közben egyfajta kényszerhelyzetbe kerül, különböző opciók közül kell választania olyan kérdésekben, amelyeken esetleg még soha nem gondolkodott.

5.

Az internet számos lehetőséget nyújt arra, hogy az egyre bizonytalanabbá váló survey típusú megismerésünket kiegészítsük (*big data*), és árnyaltabb képet kapjunk a fiatalok világ- és jelenségértelmezéseiről. Egyfelől a korábbi összehasonlíthatóságot, reprezentativitást a survey biztosítja, másfelől a big data jóvoltából az adatközlő tudatos torzítása vagy a társadalmi kíváncsiság nyomása nem, vagy jóval kevésbé érvényesül. Tehát míg a survey-válaszok adatközléseinek kontrollját a big data adhatja, addig a big data „reprezentativitás-próbáját” a survey biztosíthatja. Az elmúlt években, ahogyan a különböző közösségi médiafelületek egyre

meghatározóbbá váltak a fiatalok információszerzését, kommunikációját, kapcsolatépítését és kapcsolattartását, szabadidő-felhasználását tekintve, úgy vált egyre elfogadottabbá a társadalomtudósok között is az, hogy a felhasználók attitűdjei, a közösségi oldalakon végzett tevékenységük jó tükre lehet az offline cselekvésüknek, viláértelmezésüknek. A hálózati térben minden kapcsolat, cselekvés vagy érdeklődés nyomot hagy és kutathatóvá válik. A társadalomkutatóknak újra kell gondolniuk a hagyományos adatgyűjtési technikáikat és fogalomhasználatukat, és meg kell tanulniuk, hogy megértsék és használják az egyre növekvő adatfolyamot (Dessewffy 2019).

A nagymintás ifjúságkutatás specifikus problémái

6.

A nagymintás ifjúságkutatások célja kettős: egyfelől a korábbi kutatásokkal összehasonlítható eredményeket kívánnak adni, másfelől átfogó képet alkotni a magyar fiatalok élethelyzetéről, életmódjáról, szerepéről a társadalomban. Ez a kettősség azonban ellentmondásos: minél összehasonlíthatóbbak az eredmények, annál változatlanabb a kérdőív, a lekérdezés annál kevésbé képes követni a társadalmi változásokat, így lesz alkalmas a fiatalok élethelyzetének-életmódjának leírására. Ezzel szemben viszont minél inkább alkalmas a pillanatfelvételre, követi a társadalmi trendeket, ad átfogó képet, annál kevésbé teszi lehetővé az összehasonlítást. Megítélésünk szerint a megkérdezésnek reflektálnia kell a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális változások eredményeként fellépő új problémákra, társadalmi jelenségekre, tehát a kutatásnak változó, cserélhető elemeket is tartalmaznia kell. Ez azonban nem mehet a minőség rovására, megengedhetetlen, hogy egyes blokkokból a kutatás tervezői, vezetői az alapvető megismerést ellehetetlenítő kérdéseket hagyjanak ki. Ilyen volt például 2016-ban a „szabadidős” blokk, amely nem tartalmazta azt az alapkérdést, hogy mennyi szabadidővel rendelkezik a megkérdezett hét közben és hétvégén, és ezt hol tölti el a leggyakrabban.

7.

Kétségtől nehéz módszertani feladat a külföldön tanuló, dolgozó fiatalok megkérdezése, ennek hiánya azonban végletesen torzíthatja a „politikai attitűd, közélet, demokráciához való viszony” kérdéskörét. Ha a kutatás tervezője – nagyon helyesen – módot talál a határon túli magyar fiatalok megkérdezésére, a nem diaszpórában élő külföldi magyar fiatalok elérésére is módot kell találnia – és nemcsak azért, mert ők is magyar fiatalok, hanem azért is, mert mobilitási, migrációs attitűdjeik feltérképezésével a döntéshozó esélyt kaphatna, hogy valós igényeket kielégítve indítson hazatérést támogató programokat. A kutatássorozat több elemében sikerült összefüggést találni az itthoni fiatalok migrációs szándéka és a kilátástalanság mint problémaérzékelés között. Ez azt is előrevetíti, hogy a külföldön élő,

nem vizsgált magyar fiatalok számára is jelentős összetevő lehetett ez a problémaelem. Ennek tükrében pedig arról kell őket meggyőzni, hogy itthon is megtalálhatják a boldogulásukat, nem pedig arról, hogy Magyarországon kapható kizárólag Túró Rudi (l. a Gyere haza fiatal kampányt) (RTL Klub 2015; Hvg 2016).

8.

Gyakran a kérdések kis változása is összevethetlenné teszi a válaszokat, torzíthatja a longitudinális összevetést. A migrációs szándékokról például gyakorlatilag elemezhetetlenek az eredmények, mert 2008-ban így hangzott a vonatkozó kérdés: „Tervezi-e, hogy külföldre menjen tanulni *egy időre?*”; 2012-ben: „Tervezi-e, hogy *a jövőben* külföldön tanul?”; 2016-ban: „Tervezi-e?: hogy *a közeljövőben* külföldre menjen tanulni?”; 2008 és 2012-ben: „Tervezi-e, hogy *valaha* külföldön fog dolgozni?”; 2016-ban: „Tervezi-e?: hogy *egypár évre* külföldre megy dolgozni?”

Hasonló a helyzet a fiatalok érték-készletének, érték-gazdagságának vizsgálatával. A felsorolt értékek rangsorolására csak 2000-ben, 2004-ben és 2016-ban tartalmaztak kérdéseket a kérdőívek, de nem azonos tartalommal. 2000-ben a kérdés így hangzott: „Az alábbiakban az emberek életviteléhez kapcsolódó értékeket soroltunk fel. Kérem, osztályozzon 1–4-ig, hogy mennyire fontos az Ön életében! (Az 1-es azt jelenti, hogy egyáltalán nem fontos adott dolog, a 4-es pedig azt jelenti, hogy rendkívül fontos).” 2004-ben és 2016-ban már ötfokú skálán kellett értékelni a felsorolt értékeket, továbbá mindhárom évben eltérő számú/megnevezésű érték² szerepelt a kérdőívben, melyeket rangsorolni kellett.

2 2000-ben a következő értékeket kellett rangsorolni: 1 – belső harmónia (béke önmagammal), 2 – hatalom (ellenőrzés, mások felett dominancia), 3 – szabadság (a cselekvés és a gondolkodás szabadsága), 4 – társadalmi rend (stabilitás a társadalomban), 5 – érdekes élet (érdekes tapasztalatok), 6 – gazdagság (anyagi javak, pénz), 7 – nemzet szerepe (nemzetem védelme, megtartása), 8 – kreativitás (eredetiség, fantázia), 9 – békés világ (háborútól és konfliktusoktól mentes), 10 – a tradíciók tisztelete (a tiszteletre méltó szokások megőrzése), 11 – elszakadás az e világi terhektől (vallásos hit), 12 – családi biztonság (a szeretett személyek biztonsága), 13 – változatos élet (kihívásokkal, új dolgokkal és változásokkal), 14 – igaz barátság (szoros, támogató barátok, akik mindenben mellettem állnak), 15 – szerelem/boldogság.

2004-ben ezek az értékek szerepeltek a kérdőívben: 1. belső harmónia, 2. hatalom, 3. szabadság, 4. társadalmi rend, 5. érdekes élet, 6. udvariasság, 7. gazdagság, 8. nemzet szerepe, 9. kreativitás, 10. békés világ, 11. a tradíciók tisztelete, 12. vallásos hit, 13. családi biztonság, 14. egység a természettel, 15. változatos élet, 16. vezetésre és döntésre való jog, 17. igaz barátság, 18. a szépség világa, 19. szerelem/boldogság.

2016-ban a következő értékek rangsorolására kérték a fiatalokat: 1. Belső harmónia, 2. Hatalom, 3. Szabadság, 4. Rend, 5. Érdekes élet, 6. Gazdagság, 7. Nemzet, 8. Békés világ, 9. Tradíciók tisztelete, 10. Vallásos hit, 11. Családi biztonság, 12. Igaz barátság, 13. Szerelem/boldogság, 14. Haza biz-

9.

Ha a kérdések ugyanazok is, a válaszlehetőségek apró változása is vészesen csökkenti az összevethetőséget. 2012-ig „Az ember különbözőképpen ítéheti meg azt, amilyen elvek szerint szülei élnek. Megfelel-e az Ön eszményeinek szülei élete?” kérdésre az „igen/nem”, „részben igen, részben nem” és a „csak egyik szülőjének az eszménye” lehetőségek voltak adottak. 2016-ban azonban ez utolsó opció már nem volt választható. A mintegy 6%-nyi korábbi válaszadó (ha feltételezzük, hogy létszámuk nagyban nem változott) akár a trendek megfordítására is képes lehetett.

10.

Sokszor a válaszok, ha használhatók is, egyetlen elemzésben sem játszanak szerepet. Ilyen volt 2016-ig az „Volt-e már Ön szerelmes?” kérdés.

A 2020-as ifjúságkutatás sajátosságai

11.

A kutatások kezdetétől a módszertant illetően hangsúlyos szempont volt az összehasonlíthatóság. Általános, és mint említettük, néhol önellentmondásos elvárás, hogy a kutatássorozattal alkalmas legyen egyfelől a fiatalok élethelyzetének és életmódjának széles körű, beható vizsgálatára, másfelől a korábbi nagymintás ifjúságkutatásokkal való összehasonlításra. Az eddigi őszi adatfelvételekkel szemben azonban az *Ifjúság 2020* adatfelvételére várhatóan tavasszal kerül sor. Ez gátolja az összevethetőséget, hiszen alapvetően torzíja az „oktatás, tanulás, iskolai életút” blokk korosztályos keresztmetszetét (a korábbi adatfelvételek a 18 évesek felvétele után zajlottak le, most előtte lesznek), de áttételesen „a szabadidő, problémaészlelés, gazdasági státusz” stb. blokkokra, kérdésekre, illetve összevethetőségükre is hatással lesz. Így féltő, hogy például az oktatási rendszer társadalmi áteresztőképessége változásának, illetve a felsőoktatásban részt vevő fiatalok családi hátterének vizsgálatát is kikezdi a változtatás.

12.

Az ifjúságkutatás csak akkor szolgálhat a döntéshozatal háttéréül (ez a döntéshozatalhoz való hozzájárulás tulajdonképpen a kutatássorozat harmadik, rejtett célja), ha az adatbázisához a kutatók hozzáférnek, hipotéziseket tesztelhetnek rajta, és próbáknak vehetik alá. 2016-ban azonban az adatok a felvételtől számított majd két éven át nem voltak elérhetőek, a magyar állam nemhogy nem hozta nyilvánosságra, hanem kifejezetten eltitkolta őket. Bár született parlamenti kérdés, közadatigénylés, újságcikk, riport, ezeket az illetékes tárca figyelmen kívül

tonsága, 15. Egyenlőség, 16. Előítéletektől mentesség, 17. Engedelmesség/kötelességtudás, 18. Tehetség, 19. (Ifjúsági) közösség.

hagyta. A hozzáférés ehhez hasonló nehezítése, illetve az adatok eltitkolása nem szolgálja a tudományterület érdekeit, sőt az egyik legszomorúbb hozadékként a kutatói szolidaritás elporladásával járt. A kutatásban részt vevő kutatók nem osztották meg az adatokat azokkal a kollégákkal, akik nem vettek benne részt. Le kell szögeznünk: az uniós forrásokból lebonyolított kutatás eredményeinek eltitkolása egyértelműen ütközik az uniós támogatásokra vonatkozó szabályokkal, amelyek a támogatások révén keletkező valamennyi ismeret és információ szabad hozzáférhetőségét követelik meg. Hovatovább, ha nem európai, hanem hazai források állnának a kutatás mögött, akkor is közadatokról beszélnénk.

13.

Bár a megkérdés ideje nyilvánvalóan nem lépheti túl a szűk egy órát, akár alminták képzésével is célszerű lenne a 2020-as vizsgálat alkalmával a globalizációs kihívásokkal, éghajlatváltozással, energiabiztonsággal, fenntartható fejlődéssel, innovációval és technológiával kapcsolatos kérdéseket is vizsgálni,³ amelyek a későbbi generációk életmódjára is kihatnak majd.

+1

A kutatás harmadik célja kapcsán fontos kijelenteni: az európai ifjúságügyi értelmezés az ifjúságkutatás – ifjúsági közpolitika – ifjúsági munka ún. mágikus háromszögén alapul (Zentner 2016). Azaz az ifjúságkutatás egyszerre a szociálpedagógiai ihletettségű ifjúságsegítéssel (ifjúsági munkával) van interakcióban, és szolgál döntéstámogató, döntéselőkészítő inputként a közpolitika számára. Mindezt az Európa Tanács–Európai Unió rendszerében *evidence based youth policy*ként tartják számon. Az ifjúságkutatás ezt a funkcióját azonban – vélhetőleg önhibáján kívül – Magyarországon a kezdetek óta nem tudja betölteni, a felelős politikai döntéshozók nem olvasnak kutatási jelentéseket, még a közpolitika számára érthetővé konvertált formájukban sem. Bár nem adatfelvételi probléma, de húsz éve tetten érhető, hogy az ifjúságkutatásokat, a döntéshozók vajmi kevésbé veszik komolyan, adataikat döntéseikhez nem használják fel, eredményeik iránt csekély érdeklődést tanúsítanak. Tevékenységük ötletalapú, nélküli a stratégiát, ad hoc cselekedetek határozzák meg.

Összefoglalás

Munkánkban a 2000 óta négyévente folyó nagymintás ifjúságkutatások problématerképének vázlatát három szinten próbáltuk felrajzolni. Egyfelől általános kutatási problémákat igyekeztünk tetten érni, másfelől az ifjúságkutatás sajátos

3 Ezt követően a magyar fiatalokra vonatkozó adataink összehasonlíthatók lennének nemzetközi vizsgálatok eredményeivel, lásd: Wold Economic Forum–Global Shapers Survey, Deloitte Global Millennial Survey.

KÖZÖSSÉG problémáit értelmezni, harmadrészt pedig konkrétan a 2020-as adatfelvételi hullámra reflektálni. Fontos jelezni, hogy munkánk 2020 februárjában zárult, így a pandémiás helyzettel összefüggő jellemzőket (a kutatás esetleges elhalasztása, a karanténhelyzettel összefüggő kérdések megléte vagy hiánya stb.) nem ismertük, így reagálni sem tudtunk rájuk.

IRODALOM

- BERNSTEIN, BASIL (1958) Some Sociological Determinants of Perception: An Enquiry into Sub-Cultural Differences. *The British Journal of Sociology*, 9/2, 159–174. Hozzáférés: <https://doi.org/10.2307/587912>
- BOURDIEU, PIERRE (1979) Public Opinion Does Not Exist. In: Mattelart, Armand–Siegelaub, Seth (eds.): *Communication and Class Struggle* 1, New York: International General, 124–130.
- DESSEWFFY TIBOR (2019) *Digitális szociológia. Szociológiai képzelet a digitális korban*. Budapest: Typotex.
- GÁBOR KÁLMÁN (2004) Ifjúsági korszakváltás. *Új Ifjúsági Szemle*, 2. Hozzáférés: <https://doi.org/10.14232/belvbook.2004.58496.e>
- Hvg.hu (2016) Nem folytatják, csak 105 fiatal sikerült hazahozni. Hozzáférés: https://hvg.hu/gazdasag/20160613_nem_folytatjak_a_Gyere_Haza_Fiatal_programot_varga_mihaly
- NAGY ÁDÁM (szerk.) (2018) *Margón kívül – magyar ifjúságkutatás 2016*. [Budapest]: Excenter Kutatóközpont. Hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/18600/18654/18654.pdf>
- NAGY ÁDÁM–SZÉKELY LEVENTE (szerk.) (2014) *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*. [Budapest]: ISZT Alapítvány-Kutatópont. Hozzáférés: https://kutatopont.hu/files/2012/02/Magyar_Ifusag_2012_MASODKEZBOL.pdf
- ZENTNER, MANFRED (2016) *Observation on the so-called „magic triangle” or: where have all the magic gone?* Siurala, Lassea–Coussée, Filip–Sourrpaa, Leena–Williamson, Howard (eds.) *The history of youth work in Europe, Autonomy through dependency – histories of co-operation, conflict and innovation in youth work*, Volume 5, Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- RTL Klub (2015) Gyere haza, fiatal! 15-04-23, Hozzáférés: <https://www.youtube.com/watch?v=Qy1XcAn-jII>
- ZINNECKER, JÜRGEN (2006) A fiatalok a társadalmi osztályok terében. Új gondolatok egy régi témához. In: Gábor Kálmán–Jancsák Csaba (szerk.) *Ifjúságszociológia*. Belvedere Meridionale, Szeged.

FÖLDESINÉ SZABÓ GYÖNGYI–GÁL ANDREA–DÓCZI TAMÁS

A MAGYAR SPORTSZOCIOLOGIA TÖRTÉNETÉNEK FŐBB ÁLLOMÁSAI¹

Bevezetés

A sportszociológia nemzetközi intézményesülése a Nemzetközi Sportszociológiai Társaság (*International Sociology of Sport Association*), az ISSA 1965. évi megalakulásához köthető. Fennállásának 50. évfordulóját a szervezet Párizsban tartott, 2015-ös, jubileumi világkongresszusán ünnepelte meg. Folyóiratában, az *International Review for the Sociology of Sportban (IRSS)* a tudományág elismert szakemberei tekintették át a diszciplína helyzetét, eredményeit. A magyar sportszociológia, a nemzetközivel párhuzamosan, sajátos és ambivalens körülmények között jött létre az államszocializmus évtizedeiben, és fejlődése az 1988–90-es rendszerváltás után, az azóta eltelt három évtizedben is ellentmondásokkal terhelt. Az ISSA jubileumi eseménye és kiadványa arra ösztönözte a hazai kutatókat, hogy megvizsgálják, milyen változásokon ment keresztül a magyar sportszociológia a rendszerváltás óta, és milyen helyzetet foglal el most a nemzetközi szinten. Jelen tanulmány célja, hogy a magyar sportszociológia történetét, fejlődési tendenciáit tovább tanulmányozza és új megvilágításba helyezze, továbbá bemutassa a tudományág hazai kutató-oktató szakemberei korszakonként eltérő és változó helyzetének főbb állomásait, a sport és a társadalom kapcsolatának kutatásában jellemző mindenkori trendeket, illetve felvázolja azokat a jövőre vonatkozó lehetséges perspektívákat, amelyek a sportszociológia számára iránymutatók lehetnek.

A magyar sportszociológia a „három T” kultúrpolitikai irányelveinek korában

A sportszociológia mint önálló szakszociológia eltérő esélyekkel kezdett kialakulni a Szovjetunióban és az USA-ban, valamint csatlós államaikban az 1960-as évek közepén. Habár a sport e kétpólusú világ különböző részein fontos szerepet

1 Jelen írás a *Szociológiai Szemlé*ben, 2016-ban megjelent tanulmány rövidített, átdolgozott változata (Földesiné Szabó Gyöngyi–Gál Andrea–Dóczi Tamás: Két tudományág mostohagyereke. A magyar sportszociológia fél évszázados útkeresése. *Szociológiai Szemle*, 26/3, 78–97.).

töltött be, a szociológia tudománya maga a nyugati blokkban elismert diszciplína volt, míg a keleti blokkban – Lengyelországot, majd az 1970-es évek közepétől Magyarországot kivéve – szigorú tiltás alá esett (Földesi 2000). Hazánkban ugyanakkor a „három T” (támogatás, tűrés, tiltás) néven elhíresült kultúrpolitikai irányelvek jelentősen befolyásolták a szociológia kialakulásának és kibontakozásának lehetőségeit, így a sportszociológiáét is. A „három T” elvileg a Kádárkorszak egészében (1957–1988) érvényesült, a gyakorlatban azonban a hatvanas évektől a nyolcvanas évek közepéig volt kitüntetett jelentősége annak, hogy egy adott kulturális terméket vagy tudományos kutatást melyik kategóriába soroltak be (Eörsi 2008). A totális diktatúra enyhülésével csökkent a represszió is, és a szocializmus magyar modellje lehetővé tette, hogy a szociológia intézményesülhessen, majd lépérről lépésre kialakulhassanak a szakszociológiák.

Az egyéb szakszociológiákhoz képest korán megszülető sportszociológiát nem érintette a tiltás, de létrejöttében és fejlődésében meghatározó szerepet játszott az a körülmény, hogy sem a korabeli szociológia, sem a kultúrpolitika nem tekintette a szociológiához tartozónak. A politikai deklarációkban ráadásul a sportot az egyetemes kultúra szerves részeként definiálták ugyan, a gyakorlatban azonban az alacsonyabb presztízssű tömegkultúrához sorolták. Szervezett keretek között a szociológia tanulására a szakembereknek esélyük sem volt, miután azokban az években jártak egyetemre, amikor a szociológia oktatását és kutatását betiltották, Szalai Sándort, a magyar szociológia kiemelkedő személyiségét 1950-ben törvénytörő perben börtönbüntetésre ítélték, és megszüntették az általa vezetett szociológiai műhelyt, a Társadalomtudományi Intézetet (Szabari 2012). Ezekkel az eseményekkel, valamint a későbbiekben a szociológia legitimálására tett kísérletekkel kapcsolatban kevés információ jutott el a sporttudományi közéletbe. Az *Élet és Irodalom* című hetilapban (Szalai 1961), illetve a *Népszabadság*ban azonban olvasni lehetett a szociológia létjogosultságáról folytatott Szalai–Fukász-vitáról (Fukász 1961), amely hivatalosan azzal az állásponttal zárult, hogy nincs szükség külön szociológiára, hiszen a történelmi materializmus maga a marxizmus szociológiája. A sportszociológia első hazai elméleti szakemberei azonban nem fogadták el ezt a direktívát, helyette polgári és marxista sportszociológiát különböztettek meg (Kun 1967; Schiller 1965; Takács 1969).

Az akkori sportirányítás koncepciója a sporttudományok menedzseléséről és intézményesítéséről elsősorban az élsport kitüntetett társadalmi funkcióihoz kötődött, és a sporteredmények növelését várta el a tudománytól. Hepp Ferencet, a Testnevelési és Sport Világtanács alelnökét (1956–1972) bízták meg a kivitelezés előkészítésével, aki a Testnevelési Tudományos Tanácsban (TTT) és a Testnevelési Kutató Intézetben is vezető pozíciókat töltött be. Hepp Ferenc felismerte a sportszociológia jelentőségét: munkássága nagyban hozzájárult a koncepció

színvonalas megvalósításához, és többek között a Nemzetközi Sportszociológiai Bizottság (ICSS) megalakításához is (Malcolm 2014).

Schiller János úttörő szerepe a sportszociológia meghonosításában szintén kiemelendő, ő teremtette meg a Testnevelési Főiskolán (TF) az első sportszociológiai műhelyt (Takács 1969; Sztatényi 1972), és indította el, 1969-ben, munkatársaival együtt a sportszociológia oktatását (Földesiné–Schiller 1978). Bár a sportirányítási koncepció következtében a sportszociológusok kezdeti empirikus munkája az élsportra összpontosított, az 1960-as évek közepétől számos elméleti és módszertani problémával is foglalkozhattak (Schiller 1965), és adalékokat szolgáltatottak a szakág hazai alapvetéséhez (Kun 1967). A szakirodalom hiánya azonban megnehezítette az oktatás-kutatást, így a sportszociológia első generációja folyamatosan kereste a szakmai kapcsolatokat, például empirikus kutatásaik során a rokon témákkal foglalkozó szabadidő-szociológia módszertanában járatos szakemberekkel dolgoztak együtt.

A hazai sporttudomány korai intézményesülése a sportszociológia számára is kedvező következményekkel járt. Bár a közben fokozatosan elfogadottá vált szociológia változatlanul ignorálta a sportszociológiát, a sporttudomány, noha korlátokkal, befogadóbbnak bizonyult. Egyrészt a TTT-n belül nemzetközi viszonylatban is meglehetősen korán megalakult az első magyar Sportszociológiai Bizottság (1968 körül), másrészt az Országos Testnevelési és Sporthivatal munkatársának, a testnevelő tanári végzettségű Balyi Istvánnak külföldi szakmai utazásai is jelentősen segítették a szakág fejlődését. Többek között Balyi menedzselésével rendezték meg 1972-ben a TF-en az első Nemzetközi Sportszociológiai Konferenciát (Takács 1972), és az általa összegyűjtött külföldi tanulmányok szolgálták az első hazai sportszociológiai szöveggyűjtemény alapjául (Balyi–Takács 1974). Ebben a testnevelés és a sport társadalmi problémáin túl például a sportcsoportok dinamikájáról, a sport rétegek közötti mobilitásban betöltött szerepéről, a sportolók emberi kapcsolatairól, valamint a sport és a szabadidő összefüggéseiről olvashattak az érdeklődők.

A korszak enyhülésének, illetve a szociológia fokozatos intézményesülésének köszönhetően a hetvenes évek elején több testnevelő szerzett diplomát az ELTE Bölcsészettudományi Karán posztgraduális képzésben meginduló szociológia szakon. Mivel az újabb nemzetközi sportsikerek elérése érdekében a sportirányítás hallgatólagosan e második, egyetemi képzésben szakmai ismereteket szerzett sportszociológus-nemzedék tevékenységét is jóváhagyta, és munkájukhoz számottevő ösztönzést kaptak a viszonylag fiatal ISSA-tól, a hazai és nemzetközi kutatók immáron kölcsönösen részt vehettek egymás szakmai rendezvényein, és a magyar kollégák a nemzetközi szakirodalomhoz is hozzáférhettek. A vezetés feltehetőleg a nemzetközi sportsikerek érdekében tolerálhatta a kutatók akkoriban merésznek

számító témaválasztásait (állami amatőrizmus, a sportolók doppinghasználata, társadalmi esélyegyenlőtlenségek), amihez hozzájárult a társadalmi problémák iránti közömbösségük is (Földesiné 1983, 1984). A kutatási eredményeket azonban a kutatók és a sporteredményekre fókuszáló sportvezetők és edzők eltérő módon értelmezték. Az esélyegyenlőtlenség vizsgálatából nem a makrostrukturális összefüggések, hanem a sporttehetségek szélesebb társadalmi bázisra épülő kiválasztásának lehetősége foglalkoztatta őket. A magyar sportolók doppingolását valószínűsítő kutatás 1984-ben ellentétebb hatást váltott ki. A legfelső sportvezetés egyrészt nem reagált a hivatalos állásponttal „nem kompatibilis” eredményekre, másrészt folytatódott az ez ügyben szokásos sportpolitika, és a témát tartalmazó kézirat kiadását a Medicina Sport Kiadó nem vállalta.

A sportszociológia ebben az időszakban professzionalizálódott, a folyamatot ugyanakkor megnehezítette, hogy ekkortájt a szociológusi diplomával rendelkező testnevelők zöme különböző sportszervezetekhez távozott, és helyükre jórészt társadalomtudományi ismeretekkel kevésbé rendelkező testnevelők kerültek. Ezzel párhuzamosan ideiglenesen számos, nem a sporttudományból induló társadalomkutató is bekapcsolódott a sportszociológiai vizsgálatokba (Laki–Nyerges 1981; Makara 1983). Ebben a kritikus helyzetben a szakma elméleti igényességének növekedését jelentősen segítette, hogy a közben egyetemi rangra emelkedett Testnevelési Főiskolán 1981-től doktori fokozatot lehetett szerezni, majd a doktoráltak közül többen a pályán maradtak, és hozzájárultak a szakágban folyó tudományos munka minőségének javításához (Gáldi 1989, 2004; Palm 1990; Schaefer 1992).

A sportszociológia támogatása az 1980-as évek közepétől a szabadabb politikai légkörben egyre több támogatást élvezett, nemzetközi kapcsolatai tovább bővültek. Hazai szakemberek részt vehettek országos reprezentatív mintán végzett francia–magyar kutatásban, elvállalhattak kaliforniai vendégprofesszori megbízást, és elfogadhattak dél-koreai előadói meghívásokat akkor, amikor a két ország között hivatalos diplomáciai kapcsolat még nem létezett. Az erodálódó államszocializmusban a túréhatások is tágultak; ezt jól példázza, hogy fiatal cseh kollégák jelentkezését magyarországi aspirantúrára azzal utasították el Prágában, hogy a magyar sportszociológia revizionista – itthon a hivatalos reakálás elmaradt. Az évtized lezárásaként pedig Andorka Rudolf, Farkas János, Somlai Péter biztatását is élvezve, elkészült egy magyar, illetve egy angol nyelvű összegzés a sportszociológia múltjáról és akkori jelenéről (Földesiné 1988; Takács 1988).

A társadalmasodás útvesztőiben

Az 1989–1990-es politikai és gazdasági rendszerváltás új feltételeket teremtett a szociológiában; a diszciplína új kihívásokkal szembesült, melyeknek részben javuló, részben romló külső feltételek között kellett megfelelnie. Andorka (2006)

pozitív változásként értékeli a szociológia számára a külföldi kutatókkal, intézményekkel folytatott szabadabb együttműködést, amit a sporttudósok is értékelték. A rendszerváltás ugyanakkor ellentmondásos, de nagyrészt negatív hatást gyakorolt a sportra: anyagi támogatása is hullámváz maradt, megszűnt a burkolt állami finanszírozás, az egyesületeknek és a hivatásossá váló élsportolóknak önmaguknak kellett megteremteniük a munkájukhoz szükséges anyagi hátteret – e finanszírozási vákuum valamelyest a sportszociológiai kutatások lehetőségeit is korlátozta.

A sportvezetés eközben egyrészt a hazai működőképesség biztosításán munkálkodott, másrészt az európai szinten is aktív volt. Az európai sportminiszteri találkozókra már hazai sporttudományos szakemberekkel együtt vettek részt a tárgyalásokat előkészítő tudományos tanácskozásokban. Ennek köszönhető, hogy a kelet-európai országok közül Magyarország elsőként vált az Európa Tanács (ET) Sportfejlesztési Bizottságának tagjává (1990), elsőként írta alá az ET-konvenciót a doppinghasználat és a nézőtéri erőszak ellen, illetve két évvel később hazánk is elfogadta az Európai Sport Chartát és Sportetikai Kódexet (Földesiné 1996). Többek között e folyamatok is jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a TAFISA (*Trim and Fitness International Sport for All Association*) 1993 után több fontos eseményét is Budapesten rendezte meg, magyar szakemberek bevonásával.

A rendszerváltás a sportszociológia intézményi kereteit is átalakította. Az 1989-ben alakult Magyar Szociológiai Társaságon belül megkezdte működését a Sportszociológiai Szakosztály. A Magyar Sporttudományi Társaság szintén az 1990-es évek közepén vált az államtól független, önálló civil szervezetté, a keretei között megalakult a Sportszociológiai Szakbizottság. Ebben a folyamatban a szakma jelentős segítséget kapott Farkas Jánostól és Tibori Timeától, akik a tudósberkekben kivívott tekintélyük mellett opponensként, lektorként, sőt szerzőként is hozzájárultak a diszciplína fejlődéséhez (Farkas 2011; Tibori 2011). Tibori Timea a mai napig aktívan részt vesz a Társaság munkájában, illetve témavezető a Testnevelési Egyetem Sporttudományi Doktori Iskolájában. A sportszociológia erősödését ebben az időszakban egyrészt segítette más szakterületek (pl. a rekreáció) leválása, önállósodása, másrészt hátráltatta azon tehetséges kutatók elvesztése, akik az anyagi megbecsülés hiányában vagy témát váltottak, vagy külföldön folytatták munkájukat.

A rendszerváltás a sportszociológiában nem okozott olyan radikális változásokat, mint a szociológiában, mégis mindkét egyetemi diszciplína oktatására erősen kihatott. Elhárultak az ideológiai akadályok a szociológia elől, feloldódtak a publikációs korlátok, és nem voltak többé tabutémák a kutatásban. A Magyar Testnevelési Egyetemen megszűntek a korábbi oktatási gyakorlatban rendszeres szemináriumok, a szociológia, a filozófia, a politikai gazdaságtan mellé, vagy ép-

pen helyére szakszociológiai előadások léptek. Míg hazánkban a sportszociológia óraszámai csökkentek, más országokban, például Finnországban már sportszociológus-képzés zajlott, és a végzett szakemberek az önkormányzatoknál sportreferensként nemcsak a sportkeresletet, hanem a kínálatot is alakíthatták.

A sportszociológusok a politikai rendszer változásait és sportra gyakorolt hatását mint résztvevő megfigyelők vizsgálták és publikálták. A *Magyar sport szellemi körképe* című tanulmánykötet a magyar sport rendszerváltozás alatti és utáni helyzetét elemző írásokat gyűjtötte egybe (Földesiné 1996), Bakonyi Tibor *Állam, civil társadalom, sport* című könyve (2007) pedig a rendszerváltás utáni magyar sportpolitika útkereséseinek informatív és rendszerszemléletű összefoglalására vállalkozott. Az átmenet problematikájával foglalkozó szerzők e munkákban azonosították azokat a funkciókat, amelyek révén a magyar sport működésében – a nehézségek ellenére – a kontinuitás kapott prioritást (a nemzetközi presztízs megőrzése a világversenyeken, különösen az ötkarikás játékokon; a nemzettudat, a nemzeti identitás erősítése; a sport diplomáciai célú felhasználása). A folytonosság megőrzése a korszakban megfelelő lépésnek számíthatott, visszatekintve azonban már látható, hogy a hazai sportrendszer további fejlődésére számos kedvezőtlen hatással járt: nem történt meg a sport valós társadalmasodása, egy elérendő és elérhető jövőkép megalkotása, és az oda vezető út megtervezése.

A jelenkori magyar sportszociológia jellemzői

Bár a szociológia számára a sport még mindig marginális téma a nemzetközi és hazai szinten, az utóbbi években az interdiszciplináris megközelítés elterjedésével a sportszociológia egyre nagyobb teret nyert. Napjainkban mind a sportszociológiai vizsgálatok száma, mind az érintett témák és a szerzők köre folyamatosan gyarapszik, a kutatásokra pedig egyre kifinomultabb elméleti és módszertani háttér jellemző. A szakágot azonban elsősorban a sportolással, illetve a sportfogyasztással kapcsolatos empirikus kutatásokkal azonosítják, s ez behatárolja fejlődési lehetőségeit, kutatási támogatásait. Az általánosabb társadalmi problémák továbbra is kevésbé jelennek meg a sportkutatásokban, de az elmúlt években jó pár tanulmány foglalkozott a társadalmi egyenlőtlenségek (Velencei 2012; Tóth–Dóczi 2017), az esélyegyenlőtlenség (Gombás–Gál 2016), a társadalmi kiakasztás/befogadás (Földesi 2010; Dóczi 2014), valamint a nemek közötti egyenlőtlenségek (Gál 2007, 2014; Gál et al. 2008) témájával.

A köznap gondolkodásban megjelenő népszerű mítosz ugyanakkor a sportot más területeknél inkluzívabbnak tekinti, mindenre alkalmas gyógyszernek, ami hozzájárul a békéhez, a toleranciához, a társadalmak fejlődéséhez, valamint kitörési pontot jelenthet a hátrányos helyzetűek számára (Dóczi 2014; Keszi–Dóczi 2014; Bardocz-Bencsik–Dóczi 2019). A kutatások által feltárt valóság azonban

azt mutatja, hogy a sport – amelynek jóllehet sajátos logikája van – sokkal inkább tekinthető a társadalom tükörképének, mint az általános trendeket felülíró alrendszernek. A sport ezenfelül a férfiaság egyik utolsó bástyájának számít a mai társadalmakban, vizsgálata ezért is hozott számottevő eredményeket a nemek közti esélyegyenlőség, -egyenlőtlenség különböző dimenzióinak árnyaltabb megismerésére (Gál 2007, Gál–Földesi 2019; Fazekas et al. 2020). A fent bemutatott témákon túl a közelmúltban születtek még munkák, amelyek a sport kulturális vonatkozásaival, a sportolást körülvevő értékekkel (Perényi 2010; Pólusné Thiry 2013), illetve az élsportolók és a média munkatársainak kapcsolatával foglalkoztak (Kovács–Dóczi 2019, 2020).

A sportszociológia eltérő elvárásokkal találkozik a szociológia és a sporttudományok felől. A sportszociológiai témájú PhD-munkáknak elsősorban a Testnevelési Egyetem képzése ad teret, amelynek követelményrendszere – formálisan a Semmelweis Egyetemmel való másfél évtizedes integrációból, valójában pedig a természettudományos paradigma sporttudománybeli hegemoniájából adódóan – erősen természettudományos alapú. Ebben a kvantitatív stratégiának és a statisztikai analízisnek jóval nagyobb szerepet tulajdonítanak, mint a szociológiai problémaérzékenységnek, vagy éppen az elméletalkotásnak. Mindeközben a nemzetközi szinten – szemben a szociológiában mutatkozó általános trenddel – az utóbbi években kisebbségbe szorultak a kvantitatív kérdőíves vizsgálatok. A kvalitatív módszerek, mint például az antropológiai/etnográfiai megfigyelések, az egyéni és csoportos interjúk és a diskurzuselemzések, pedig egyre több, szociológiai szempontból izgalmas vizsgálati területre hívják fel a figyelmet.

A sportszociológia oktatásának fejlődése az elmúlt évtizedben, a Bologna-rendszerű képzés hazai elindulásával párhuzamosan, a fentiekhez hasonlóan ellentétes folyamatokkal jellemezhető. A csökkentett óraszámok mellett diverzifikálódott a sportszakember-képzés, így a jövő testnevelői és edzői mellett a sport- és rekreációs-szervező szakemberei és sportmenedzserei is hallgatnak sportszociológia kurzusokat, sőt végezhetnek szociológiai témájú kutatásokat. Ezzel szemben a sport csak marginálisan jelenik meg az általános szociológusképzésben, ami mutatja a sportszociológia továbbra is alacsony presztízsét a szakszociológiák között, súlyosan szűkítve és nehezítve a diszciplína fejlődését. A sporttudományi doktori képzésben ugyanakkor folyamatosan jelen vannak a társadalomtudományi, így a szociológiai kurzusok és kutatási témák is, ami erősítheti a szociológiai látásmódot, valamint nőhet a sportszociológiához kötődő, tudományos fokozattal rendelkező kutatók a száma.

A sportszociológia tágabb társadalmi megítélése, illetve szűkebb értelemben vett tudományos, sportszakmai és szakpolitikai elfogadása szempontjából kedvező változást jelent, hogy a posztindusztriális társadalmakban az egészség, ezen

belül a fizikai aktivitás, az életmód alkotóelemeként felértékelődött. Különösen igaz ez a nyugat-európai országokra, ahol a „healthism” ideológiája az uralkodó diskurzus része lett. A mozgásszegény életmód nemcsak Magyarországon, hanem a tagországok zömében is komoly probléma, ezért az Európai Unió is kiemelt figyelmet szentel a sportolási szokások rendszeres monitorozásának. Ugyanakkor ellentmondás tapasztalható abban, hogy miközben a sportpolitika – elméletben feltétlenül, de gyakorlatban is valamelyest – törekszik a szabadidősport fejlesztésére, a megvalósításhoz nem feltétlenül tekinti kiindulópontnak a sportszociológiai kutatások eredményeit.

A sport globális szinten az egyik legfontosabb kulturális és médiajelenséggé vált Magyarországon, egyrészt mint a kormányzat nemzetpolitikai víziójának fontos bástyája (Dóczy 2011), másrészt mint a szabadidő és a tömegkultúra máig jelentős területe (Földesiné et al. 2008). A sport jelentős társadalmi és politikai funkcióval rendelkezik, és a sportszociológia által vizsgált társadalmi jelenségek mindennapi életünk, gondolkodásunk és vitáink részét alkotják. Ezért kiemelten szükség lenne minél több olyan szakemberre, akik képesek a sport mint társadalmi alrendszer és mint kulturális jelenség szociológiai értelmezésére. Ugyanis a sportszociológia sajátos jellemzője, hogy művelőinek egyidejűleg kell a tudományos és a sportmezőben is reprezentálniuk magukat, miközben e kettőben más és más értelmezési keretek, hálózatok és szimbolikus tőkék érvényesülnek. A gyakorlati kutatómunkában ez azt jelenti, hogy a sportmezőn belül értelmezhető kulturális és társadalmi tőke előnynek számíthat a kutatási támogatások elnyerésében, vagy akár a vizsgálati terep nyitottságára is pozitív hatással lehet. Ehhez képest jelenleg Magyarországon a sportszociológia társadalmi elismertsége meglehetősen csekély, kevesen művelik, az oktatói-kutatói kapacitás is erősen korlátozott, ami gátja lehet a jövőbeli előrelépésnek is. Bár a területen dolgozók jól ismerik egymás kutatási területeit és munkáját, ez idáig nem merült fel igény országos szintű, közös kutatási projektekből együttműködő szakmai hálózat alakítására.

Kitekintés: Mit hozhat a jövő?

A kelet-közép-európai régióban, így Magyarországon is a sportszociológia jövőjének megítélésével kapcsolatosan szkeptikus és optimista hangok egyaránt hallhatók. A diszciplína tudományos elismertségének egyik záloga, hogy közelebb kerüljön a szociológiához a szélesebb értelemben vett társadalomban, illetve a sport alrendszerében végbemenő változások közötti összefüggések feltárásával és leírásával. A sportszociológia továbbfejlődésének másik előfeltétele a kutatási adatok és az általános társadalomelmélet közötti távolság további csökkentése és az intellektuálisabb megközelítés általánossá válása. Sőt, amint Hadas Miklós írja

A modern férfi születése című sportszociológiai témájú könyvének (2003) bevezetőjében, a jelenkori kutatások ezen a területen elsősorban témaorientáltak – azaz a kutató a tárgyhoz utólag kapcsolja a paradigmát –, szemben az általa képviselt, paradigmaorientált megközelítéssel, vagyis amikor a társadalomtudósok a paradigmájuk fogalmi hálójába gyűjtik a témákat, és alapkérdéseik megválaszolásához például a sport jelenségét is használják. A jövőben ennek a megközelítésnek is gyakoribbá kell válnia.

A Testnevelési Egyetem sportszociológusai az elmúlt néhány évben két nemzetközi konferenciát szerveztek, s a szervezésben jelen tanulmány szerzői mellett Tibori Tímea is komoly részt vállalt. A nemzetközi konferenciák tapasztalatai alapján a magyar sportszociológia nemzetközi összehasonlításban is megállja a helyét, ugyanakkor komoly veszélye áll fenn a pályaelhagyásnak, és a tudománypolitikára vár a feladat, hogy a vonzó munkakörülmények és a megfelelő szintű anyagi-erkölcsi elismerés biztosításával törekedjen megelőzni ezt a folyamatot, amely a hazai felsőoktatást és tudományos kutatást általánosságban is érinti. A jelenlegi világválság okozta bizonytalan helyzet a hazai és nemzetközi sportesemények mellett értelemszerűen a tudományos eseményekre is komoly hatással van: az Európai Sportszociológiai Társaság (EASS) 2021-re, a Testnevelési Egyetem szervezésében tervezett konferenciája 2023-ra tolódott – remélhetőleg az akkor megvalósuló esemény újabb lökést adhat a tudományterület hazai fejlődésének.

Bár társadalmi funkciói az elmúlt három évtizedben változtak, a sport mint társadalmi alrendszer, illetve a sportpolitika működése inkább kontinuitással jellemezhető. Mivel az élsport eredményességének fenntartása ezentúl is prioritás, a magyar sport továbbra is olimpiacentrikus, a politika a jövőben is eszközként használja az élsportot (Dóczy 2011, 2012) – mindez a sportvezetők rekrutálódásában is tükröződik. A magyar sportrendszer egyfajta szubkulturaként működik, sajátos mechanizmusokkal és nézetekkel, és vezetői, akik maguk is az államszocializmus privilegizált élsportjában szocializálódtak, továbbra is az állam támogatását várják, amelyért cserébe gondozzák a „sikerágazat diskurzusát”. Az utóbbi években emellett az a tendencia is erősödik, hogy sportági szakszövetségek és sportklubok – e korábbi utat elhagyva – a politika világából választják vezetőiket, feltehetően a sportág/egyesület támogatását elősegítendő.

Ilyen körülmények között a kritikai gondolkodás nemigen tud támogatottá válni, ami természetszerűleg visszahat a szociológiai szempontból releváns kutatások lehetőségeire és támogatására is, miközben a hazai sportszociológia egyik legfontosabb feladata éppen az lenne, hogy azonosítsa a politikai és gazdasági átalakulás szándékolt és nem szándékolt következményeit, és ezeket – csakúgy, mint a sportról kialakult mítoszokat és valóságtartalmukat, illetve a globális teljesítménysportot övező ellentmondásokat – őszintén, reálisan és kritikusan elemezze.

IRODALOM

- ANDORKA RUDOLF (2006) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- BALYI ISTVÁN–TAKÁCS FERENC (1974) *Sportszociológia. Válogatás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- BAKONYI TIBOR (2007) *Állam, civil társadalom, sport*. Budapest: Kossuth.
- BARDO CZ-BENCSIK MARIANN–DÓCZI TAMÁS (2019) A „Sport a fejlődésért és a békéért” területének nemzetközi fejlődési tendenciái és hazai lehetőségei a szakirodalom tükrében. *Kultúra és Közösség*, 10/2, 85–91.
- DÓCZI TAMÁS (2011) *Rendszerváltás, globalizáció és nemzeti identitás a sportban a XXI. század kezdetén Magyarországon*. Doktori értekezés. Budapest: Semmelweis Egyetem. Hozzáférés: http://old.semmelweis.hu/wp-content/phd/phd_live/vedes/export/doczitas.m.pdf
- DÓCZI, TAMÁS (2012) Gold fever(?) Sport and national identity: The Hungarian case. *International Review for the Sociology of Sport*, 47/2, 163–180. DOI: 10.1177/1012690210393828
- DÓCZI TAMÁS (2014) Sport és hátrányos helyzet. In Farkas János (szerk.) *A fizikai aktivitás és a sport magyarországi dimenzióinak feltárása*. Budapest: Magyar Sporttudományi Társaság, 104–128.
- EÖRSI LÁSZLÓ (2008) Ideológiai pragmatizmus és (Ön) cenzúra. A három „T” kultúrpolitikája. *Világosság*, 11–12, 73–96.
- FARKAS, JÁNOS (2011) The metric and structural approach to sport. In Földesi, Szabó Gyöngyi–Dóczy, Tamás (eds.) *The Interaction of Sport and Society in the V4 Countries*. Budapest: Hungarian Society of Sport Science, 121–136.
- FAZEKAS ERZSÉBET–CSISZTU ZSUZSA–GÁL ANDREA (2020) Nők a sportmédiaképernyőin. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 21/1, 49–57.
- FÖLDESI, GYÖNGYI (2010) Social exclusion/inclusion in the context of Hungarian sport. *Physical Culture and Sport. Studies and Research*, 50/1, 44–59. DOI: 10.2478/V10141-010-0023-Z
- FÖLDESI SZABÓ, GYÖNGYI (2000) Sport and society around the globe: Eastern Europe. In Coakley, Jay–Dunning, Eric (eds.) *Handbook of Sport Studies*. London: Sage Publication, 530–533.
- FÖLDESINÉ SZABÓ GYÖNGYI (1983) *Élsport és társadalmi esélyegyenlőség*. (Szociológiai füzetek, 31). Budapest: MM.
- FÖLDESINÉ SZABÓ GYÖNGYI (1984) *Magyar olimpikonok önmagukról és a sportról*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- FÖLDESINÉ SZABÓ GYÖNGYI (1988) A sportszociológia múltja és jelene Magyarországon. *Szociológia*, 16/2, 55–73.

- FÖLDESINÉ SZABÓ, GYÖNGYI (2015) Assessing the sociology of sport: On world inequalities and unequal development. *International Review for the Sociology of Sport*, 50/4–5, 442–447. DOI: 10.1177/1012690214547142
- FÖLDESINÉ SZABÓ GYÖNGYI (szerk.) (1996) *A magyar sport szellemi körképe*. Budapest, OTSH–MOB.
- FÖLDESINÉ SZABÓ GYÖNGYI–GÁL ANDREA–DÓCZI TAMÁS (2008) *Társadalmi Riport a Sportról 2008*. Budapest: Önkormányzati Minisztérium Sport Szakállamtitkárság – Magyar Sporttudományi Társaság.
- FÖLDESINÉ SZABÓ GYÖNGYI–GÁL ANDREA–DÓCZI TAMÁS (2010) *Sportszociológia*. Budapest: Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Kar.
- FÖLDESINÉ SZABÓ GYÖNGYI–SCHILLER JÁNOS (szerk.) (1978) *Sportszociológia. Szöveggyűjtemény. Válogatás a hazai empirikus vizsgálatok köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- FUKÁSZ GYÖRGY (1961) Marxizmus vagy polgári szociológia. *Népszabadság*, április 29. 2–3.
- GÁL ANDREA (2007) *Sport és társadalmi nem a 21. század elején a média tükrében Magyarországon*. Doktori értekezés. Budapest: Semmelweis Egyetem. Hozzáférés: http://old.semmelweis.hu/wp-content/phd/phd_live/vedes/export/galandrea.d.pdf
- GÁL ANDREA (2014) A nők sportjának jellegzetességei. In Farkas János (szerk.) *A fizikai aktivitás és a sport magyarországi dimenzióinak feltárása*. Budapest: Magyar Sporttudományi Társaság, 84–103.
- GÁL, ANDREA–FÖLDESINÉ SZABÓ, GYÖNGYI (2019). Hungary: unquestioned male dominance in sport governance. In Elling, Agnes–Hovden, Jorid–Knoppers, Annelies (eds.) *Gender Diversity in European Sport Governance*. London – New York: Routledge, 70–80.
- GÁL ANDREA–KOVÁCS ÁRPÁD–VELENCZEI ATTILA (2008) Sport, gender és média: A női és férfi sportolók megjelenítése a sajtóban. *Szociológiai Szemle*, 18/3, 32–60.
- GÁLDI GÁBOR (1989) *A szabadidősport iránti érdeklődés vizsgálata különböző társadalmi csoportokban egy új klub működése kapcsán*. Egyetemi doktori értekezés. Budapest: Magyar Testnevelési Egyetem.
- GÁLDI GÁBOR (2004) *Szabadidő-struktúra és fizikai rekreáció Magyarországon 1963–2000 között, életmód-vizsgálatok tükrében*. PhD-értekezés. Budapest: Semmelweis Egyetem.
- GOMBÁS, JUDIT–GÁL, ANDREA (2016) The Involvement of Budapest residents with visual impairments in leisure sports: Barriers and facilitators. *Physical Culture and Sport. Studies and Research*, 70/1, 44–54. DOI: 10.1515/pcssr-2016-0008

- HADAS MIKLÓS (2003) *A modern férfi születése*. Budapest: Helikon.
- KESZTI MIHÁLY–DÓCZI TAMÁS (2014) Sport társadalmi célok szolgálatában: a hajléktalan labdarúgó-világbajnokság. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 15/1, 17–23.
- KOVÁCS ÁRPÁD–DÓCZI TAMÁS (2019) Élsportholók és a média munkatársainak kapcsolata sportszociológiai nézőpontból. *Kultúra és Közösség*, 10/4, 29–38.
- KOVÁCS, ÁRPÁD–DÓCZI, TAMÁS (2020): Elite athlete and media appearances: opportunity or obligation? *Sport in Society*, 23/7, 1136–1145, DOI: 10.1080/17430437.2019.1599861
- KUN LÁSZLÓ (1967) Adalékok a sportszociológia hazai alapvetéséhez. *A Magyar Testnevelési Főiskola Közleményei*, 2, 103–112.
- LAKI LÁSZLÓ–NYERGES MIHÁLY (1981) *Átlövés. Esettanulmány a kézilabdabajnokság első osztályáról*. Budapest: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó.
- MALCOLM, DOMINIC (2014) The Social Construction of Sport Sociology: A Professional Project. *International Review for the Sociology of Sport*, 49/1, 3–21. DOI: 10.1177/1012690212452362
- MAKARA PÉTER (1983) A lakosság testmozgásának társadalmi elemei. *Egészségnevelés*, 24/1, 18–21.
- PALM, JÜRGEN (1990) *Sport for all. Approaches from utopia to reality*. Egyetemi doktori disszertáció. Budapest: Testnevelési Főiskola.
- PERÉNYI, SZILVIA (2010) On the fields, in the stands, in front of TV – value orientation of youth based on participation in, and consumption of, sports. *European Journal for Sport and Society*, 7/1, 41–52. DOI: 10.1080/16138171.2010.11687844
- PÓLUSNÉ THIRY ÉVA (2013) Élmény vagy gazdagság – az extrém sportolók értékorientációja. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 14/53, 35–39.
- SCHAEFER, URI (1992) Retirement and adjustment of top level athlete. Egyetemi doktori disszertáció. Budapest: Magyar Testnevelési Egyetem.
- SCHILLER JÁNOS (1965) A sportszociológiai kutatások problémái. *A Magyar Testnevelési Főiskola Közleményei*, 2, 77–81.
- SZABARI VERA (2012) Szalai Sándor (1912–1983). *Szociológiai Szemle*, 22/3, 105–122.
- SZALAI SÁNDOR (1961) A szociológia helyzete Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 5/15, 8–9. és 5/17, 9–10.
- SZLATÉNYI BÉLA (1972) Kiemelkedő sportolók életútja. *A Magyar Testnevelési Főiskola Közleményei*, 4, 37–51.
- TAKÁCS FERENC (1969) Adalék a magyar polgári sportszociológia bírálatához. *A Magyar Testnevelési Főiskola Közleményei*, 2, 145–172.

- TAKÁCS FERENC (1972) Első nemzetközi Sportszociológiai Konferencia. *A Magyar Testnevelési Főiskola Közleményei*, 4, 171–178.
- TAKÁCS, FERENC (1988) The Development and Theoretical Background of Sport Sociology in Hungary. *International Review for the Sociology of Sport*, 23/4, 287–304.
- TIBORI TIMEA (2011) Hogyan tanítható a sportszociológia? *Kultúra és Közösség*, IV/1, 105–106.
- TÓTH PÉTER LÁSZLÓ–DÓCZI TAMÁS (2017) Esélyegyenlőség-vizsgálat utánpótláskorú labdarúgók körében. *Testnevelés, Sport, Tudomány*, 2/4, 31–44. DOI: 10.21846/TST.2017.4.3
- VELENCZEI ATTILA (2012) A társadalmi esélyegyenlőtlenség az utánpótlás korú sportolók körében az államilag finanszírozott programokban résztvevők esetében. PhD-disszertáció. Budapest: Semmelweis Egyetem. DOI: 10.14753/SE.2012.1725

KAMARÁS ISTVÁN OJD

A VALLÁSKÖZI KÖZELEDÉS ESÉLYE KUTATÁSAIM TÜKRÉBEN

Tibori Timeának

A vallásközi viszonyok empirikus kutatása közben olvastam Ljudmila Ulickaja *Daniel Stein, tolmács* című regényét, amely jobbára Izraelben játszódik ugyan, és főhőse egy zsidóból lett keresztény szerzetes – semmiképp sem tipikus figura –, aki a különböző vallások között „tolmácsol” és közvetít, mégis, a könyv mind-egyik vallásközi kapcsolatra utaló mozzanata hihetetlenül ismerős volt számomra, csaknem valamennyire találtam eléggé hasonló hazai példát:

„Van itt vagy húsz orthodox egyház, ugyanannyi katolikus, vagy húsz protestáns. Választhatsz. Egész zsidóságról.”

– Én az igazi orthodoxiát keresem.

– Miért nem Krisztust? Ő itt van ezen a földön, Miért kell őt a vallási tanításokban keresni?

– De én az orthodoxia mélyén találok vele: a liturgiában.

– Vele mindenütt lehet találkozni. Az orthodoxiában, a liturgiában, a folyóparton, a kórházban, téhenistállóban... De legjobb az embernek a saját lelkében keresni.” (Ulickaja, 2009:330)

„Ugyanazon az Istenhez imádkoznak a zsidók, hogy pusztítsa el az arabokat, az arabok meg azért, hogy a zsidókat, Ő mit csináljon?” (Uo. 391.)

„A keresztények építkezése egyre jobban emlékeztet a babilóniai torony történetére, és ők, az izraeliek szívesen felépítenék a maguk kis kertjét a nagy torony árnyékában, de jó távol tőle, hogy ha a torony összeomlik, az ő kis ágyásaikat ne borítsa el a törmelék.” (Uo. 368.)

„Az evangéliumban nem mondanak arról semmit, hogy különbség van a katolikusok és a pravoszlávok között.” (Uo. 289.)

„Ha tényleg keresztény vagyok, örülnöm kellene, hogy az istentelen, kommunista anyukám megtért, ehelyett nem értem, sőt idegesít is. Valami olyan érzés, hogy: ahhoz ne nyúlj, az az enyém. Még jó, hogy nem katolikusnak, hanem csak protestánsnak tért meg, mert azt aztán már nem tudnám elviselni.” (Uo. 291.)

„Atyám, kit küldtél ide nekem? Balról jobbra veti a keresztet! Miért küldted ide ezt a katolikus nőt? Tudom, hogy sok mindenkin segítenünk kell... De hát sajátjaink közül is sokan segítséget szenvednek. Írva vagyok, hogy előbb a fiaknak kell enniük, és csak azután az embereknek.” (Uo. 315–316.)

„Jézus Kistestvérei és Kisnővérei egyik része palesztinpárti, a másik Izraelpárti” (Uo. 102.)

„Tisztelt Szerkesztőség! Néhány nappal ezelőtt egy házban megláttam egy hirdetőt: »Zsidó Keresztények Egyesülete találkozója lesz a Községi Központban.« Két kérdés adja magát. Ki finanszírozza, ez egy. Kettő: miért engedik egyáltalán, hogy ilyen létezzen izraeli földön? A keresztények ősidőktől mostanáig annyi háborút, üldöztetést és halált hoztak a zsidókra, hogy nincs az az arab, aki konkurrálhatna velük.” (Uo. 258.)

„Minden következetes vallásos nevelés kitermeli a más nézetet vallók elutasítását.” (Uo. 213.)

„Azt akarom, hogy a hitet, mely minden embernek személyes titka, tisztítsuk meg minden buroktól és hulladéktól. Az ép, oszthatatlan magig.” (Uo. 103.)

„A héj lehet más és más, de a magva mindenki számára közös kell legyen.” (Uo. 348.)

Valamennyi beállítódás, valamennyi vélemény kicsi eltérésekkel hazánk vallási világára is jellemző, érvényes, és ily módon mintegy megerősíti a hazai terepen gyűjtött tapasztalatokat, amelyekre empirikus szociológiai kutatásom kérdései és hipotézisei épültek.

Katolikus teológushallgatóknak és az új vallási jelenségek képviselőinek egymásról alkotott képe

2003-ban végzett kutatásomban a hazai új vallási jelenségek mellett olyan – akár a krisnásokhoz, akár a moonistákhoz, akár a Hit Gyülekezetéhez képest – nem vadonatújnak nevezhető csoportokat is bevontam a vizsgálódás körébe, mint a buddhisták, a szabadkeresztények vagy a nazarénusok, amelyek azonban a katolikus hívek többsége számára a rendszerváltozás után váltak „láthatóvá”, megtapasztalhatóvá. Még egy kivételt tettem: a Jehovai Tanúi azért kerültek be a tanulmányba, mert a katolikus hívők számára ők a tipikus szekta.

86 katolikus hittudományi főiskolástól azt kérdeztük, mennyire ismerik a krisnásokat, a Hit Gyülekezetét híveit, a moonistákat (Egyesítő Egyház), a szcientológusokat, a mormonokat, a rózsakereszteseket, a Manahaim Gyülekezet tagjait és a sátánistákat. Minek tartják, mennyire és miért ítélik károsnak, hová tájolták őket a katolikus valláshoz képest, mit gondolnak arról, hogyan viszonyulnak ők a katolikusokhoz, és hogyan viszonyuljanak a katolikusok hozzájuk?

Abban az időben Magyarországon a felnőtt lakosság körében a neoprotestáns kiségyházak ismertsége 75%-os, a zsidó vallási közösségé 60, a krisnásoké 33, a buddhistáké 28, a muszlimoké pedig 22%-os volt (Tomka–Zulehner 1986). Az általam kérdezett katolikus hittudományi főiskolások 49%-a ismerte (közülük csak 15% alaposan) a krisnásokat, 47%-a (csak 20% alaposan) a Hit Gyülekezetét, 35%-a (csak 11% alaposan) a sátánistákat és 32%-a (csak 7% alaposan) a mormonokat. Mindössze 12%-uk ismerte valamennyire a rózsakereszteseket, 10%-uk a szcientológiát, 3%-uk a Manahaim Gyülekezetet és 2%-uk a moonistákat.

A kérdezettek a „vallás”, a „szekta”, a „kultusz”, az „új vallási mozgalom” és a „szellemi mozgalom” kategóriákba sorolhatták a minősítendő vallási közösségeket. Feltűnő, hogy eléggé sokan azokat is besorolták valamelyik kategóriába, akikről úgy nyilatkoztak, hogy nem vagy alig ismerik őket. A leggyakrabban választott kategória a „szekta”, a legritkábban a „vallás” volt. A „vallás”, az „új vallási mozgalom” és a „szellemi mozgalom” kategóriákat nagyjából azok használták, akik eléggé jól vagy alaposan ismerik őket.

Az „értékes”, „ártalmatlan”, „gyanús”, „kisebb károkat okozhat”, „egyértelműen negatív”, „destruktív jelenség” minősítések közül az „értékes” mindössze csak 1–3%-ot, és az „ártalmatlan” is csupán 2–16%-ot tett ki. (Legnagyobb arányban a krisnások és a mormonok kerülnek ebbe a kategóriába.) A nyolc közül egyik vallási közösség összminősítése sem volt pozitív, de csupán a sátánistákat minősítik egyöntetűen negatívnak és destruktívnak. (Utánuk a Hit Gyülekezete kapta a legtöbb negatív minősítést.)

A „Miért tartja őket károsnak?” kérdésre felkínált válaszok közül agymosással a Hit Gyülekezetét, a családok szétszakításával a Hit Gyülekezetét és a krisnásokat, amerikanizálással a mormonokat, tagjaik szabadságának korlátozásával a krisnásokat és a Hit Gyülekezetét, a józan ésszel és a tudományos gondolkodással szemben álló tanítással a krisnásokat, a sátánistákat és a szcientológusokat, az alapvető emberi értékek megtámadásával pedig a sátánistákat vádolták legtöbbször.

Eléggé jelentős tájékozatlanságra és/vagy előítéletességre és/vagy fogalomzavarra lehet következtetni azokból a véleményekből, amelyek szerint a Krisna-hit, a Hit Gyülekezete és a mormon hit nem vallás, vagy azokból, amelyek szerint a Hit Gyülekezete vagy a Manahaim Gyülekezet vallásossága nagyon távol áll a keresztény felfogástól. Elgondolkodtató az is, hogy a hittudományi főiskolások válaszolóinak mindössze 6%-a vélte úgy, hogy a krisnások is egyistenhívők.

A „Milyen magatartást tartanak helyesnek az új vallási mozgalmakkal szemben a katolikusok részéről?” kérdésre adott válaszokból kiderült, hogy a dialógusra való készség elég ritka, általában a tartózkodás, az elzárkózás és a fenyegetettség érzése dominált, még a krisnásokkal kapcsolatban is. Az ökumené szellemében folytatandó párbeszédet és együtt imádkozást a sátánistákkal és a Hit Gyüleke-

zetével senki, de a többiekkel is mindössze 1 és 3%, a barátságos párbeszédet még leginkább a krisnásokkal és a mormonokkal vállalták, ám azt is csupán 10 és 13%.

Hogyan néz ki az érem másik oldala, hogyan viszonyulnak az új vallási jelenségek hívei a katolikusokhoz? A Baha'i, a Csend Hangja, a Család, a szcientológusok, a buddhista Tan kapuja és az Üdvhadsereg felajánlja híveinek a *kettős tagság* lehetőségét. Néhány neoprotestáns egyházban nem tartották szerencsésnek vagy megengedettnek a kettős tagságot, mégis tapasztalták, főleg azon híveik körében, akik még csak puhatolóztak, nem hozták meg a végső döntést.

A kettős tagságot megengedő egyházakon kívül a krisnások nyilatkoztak úgy, hogy barátságos viszonyra törekszenek a katolikusokkal. A szcientológusok is szerettek volna „normális” kapcsolatban állni a legnagyobb létszámú magyarországi egyházzal. Három pünkösdi jellegű egyház a katolikusok közül a karizmatikusokkal volt barátságos viszonyban.

Kifejezetten ellenségesen viszonyultak a katolikus egyházhoz a Hit Gyülekezete, a nazarénusok és a rózsakeresztesek, inkább ellenségesen, mint közömbösen a Manahaim, az Őskeresztény Apostoli Egyház, a Budapesti Teljes Evangéliumi Gyülekezet, az Agapé Gyülekezet és az Evangéliumi Pünkösdi Közösség hívei. Többen különböző régebbi és mai sérelmekre hivatkoztak.

A katolikus egyházhoz való viszonyukat tekintve a kritikusan mérlegelők közé tartoztak a különböző buddhista egyházak és közösségek, a Magyarországi Szabadkeresztyén Gyülekezet, a Csend Hangja Egyház nevű felekezeti közti kis csoport (tagjainak többsége a parapszichológiai képzést nyújtó „Mantra” Alternatív Természettudományi Főiskola hallgatója), az Egyesítő Egyház, több pünkösdi jellegű egyház, a Fundamentalista Keresztény Missziómozgalom, a Hetednapos Adventista Egyház, az Isten Gyülekezete, a mormonok és a szcientológusok, valamint a párhuzamos tagságot is megengedő Magyar Vallás Közössége.

A barátságosan közeledőnek nevezhető egyházak, vallási szerveződések közé a krisnások, az összes világvallást elismerő és katolikus templomban is imádkozó Magyarországi Baha'i Közösség tagjai, a Család és a kettős tagságot megengedő Ezoterikus Tanok Egyháza sorolhatók.

Azok a katolikusok – és ilyenek nagyon sokan vannak –, akik saját egyházukat, a megújulását szorgalmazó és megindító törekvéseket, az új vallásos (lelkiségi) mozgalmait sem ismerik eléggé, vagy csak felületesen ismerik, és szembe fordulnak velük, rendre mereven elzárkózók és ellenségesek még azokkal az új vallási mozgalmakkal szemben is, amelyek kifejezetten barátságosan közelednek hozzájuk. Természetesen meg kell különböztetni a támadást a jogos önvédelemtől, a tárgyilagos tájékoztatást a vádaskodástól, a hitvédelmet a keresztes hadjárattól. Ha a király meztelen, imádkozhatunk érte, hogy ne fázzon meg, de nem mondhatjuk, hogy nem tökéletes a toalettje. Kimondhatjuk, hogy egyik vagy

másik új vallási mozgalom tanítása szerintünk mennyire tér el az autentikus keresztény tanítástól (még akkor is, ha ők magukat igazi kereszténynek nevezik), de nem jelenthetjük ki, hogy az eltérés mértékével egyenes arányban vannak távol az Istentől vagy az üdvözülés lehetőségétől.

A katolikusok egy része mint az identitása erősítéséhez szükséges másikat, ellenfelet vagy éppen ellenséget lát az új vallási jelenségekben, ugyanakkor egyre erősödik – és már az egyházmegyei zsinatokon is felbukkant – az a nézet, miszerint – ahogy Aszalós János fogalmazott – „az új egyházak színrelépése a történelmi egyházak hibás hiánygazdálkodására történő reakcióként is felfogható” (Aszalós 1998).

A közeledés esélye 12 vallás és felekezet fiataljai vallásosságának és habitusának tükrében

2007–2008-ban katolikus, református, evangélikus, baptista, adventista, metodista, pünkösdi, Jehova-tanú, zsidó, krisnás, buddhista, muszlim huszoneves, felső fokon tanuló vagy diplomás, vallásukat rendszeresen gyakorló fiatalok körében egyebek mellett azt vizsgáltam, hogy vallásosságuk jellege és habitusuk (értékrendjük, attitűdjeik, ízlésük) mekkora esélyt ad a vallásközi közeledésre (Kamarás 2009).

A vallásosság különböző dimenzióit tekintve valamennyi közül a *hit* mutatkozott legfontosabbnak, ebben a többiektől csak a zsidók és a buddhisták különböztek szignifikánsan. Nagyobbak voltak a különbségek a kevésbé fontosnak tartott érzelmi, rituális és közösségi szempontok megítélésében. Az *érzések* a muszlimok számára a legfontosabbak, a pünkösdieknek (akik fele részben Hit Gyülekezet-tagok) a legkevésbé. Ez utóbbi – mivel a pünkösdizmust éppen az érzések dominanciájával szokás jellemezni – magyarázatra szorul, amire az ebben a körben is erőteljesen megjelenő, a kognitív dimenziót erősítő fundamentalizmus kínálkozik elsődleges magyarázatként. A *szertartások* a muszlimok, a zsidók, a krisnások és katolikusok számára a legfontosabbak, legkevésbé az újprotestáns egyházak híveinek és a Jehova tanúinak. A *vallási közösség* jóval fontosabb a kisegyházak, mint a tömegegyszegyházak híveinek.

A *szent dolgoknak* (szent írások, képek, épületek, öltözetek, cselekmények, ünnepek, zene, zarándoklat) a krisnások tulajdonítják a legnagyobb jelentőséget, ők élnek a leginkább szakralizált világban, őket a katolikusok és a muszlimok követik, legkevésbé a pünkösdi és a Jehova-tanúk.

Abban, hogy Istent¹ mennyire tekintik magukhoz közelinek, meglepően kicsik a különbségek. A muszlimok kivételével valamennyien valamivel inkább

1 A buddhisták esetében – velük egyetértésben – Isten helyett Buddhát szerepeltettük.

közelinek (vagyis inkább személyesnek, biztatónak, vigasztalónak, barátnek, szerető társnak), tartják, mint távolinak (vagyis személytelennek, ítélőnek, parancsolónak, mesternek, királynak). Az istenképek ilyen fokú hasonlósága kétségtelenül kedvező indíték lehet a közeledésre.

A nők vallási és egyházi szerepének megítélésében nagy eltérések mutatkoztak. Ebből a szempontból a legnyitottabbak a buddhisták és a zsidók, legelzárkózottabbak a krisnások, a baptisták és a Jehova tanúi.

A világ és az ember optimista–pesszimista megítélésében szintén jelentősek a különbségek. Legderűsebben a katolikusok látták a világot, őket a buddhisták és a muszlimok követték, legborúlátóbbak a Jehova-tanúk, a pünkösdielők és a metodisták voltak. A fegyveres erőszak, a faji, vallási és nemi diszkrimináció, valamint a kapitalizmus és a liberalizmus megnyilvánulásai elleni fellépés kötelességének hangsúlyozásában a zsidók, az evangélikusok és a muszlimok álltak az élen, a sor végén pedig a baptisták és a Jehova-tanúk. A szexualitás, a szerelem fontosságát tekintve a zsidók mutatkoztak legnyitottabbnak, legkevésbé a krisnások, a sorrend ugyanígy alakult a humor megítélésében is. Abban a kérdésben, hogy mennyire lehet szent dolgokból tréfát űzni, vagyis szabad-e nevetni a vallás és az egyház e világi, emberi arculatán, a zsidók, a metodisták és a buddhisták a legnyitottabbak, legkevésbé a muszlimok és a Jehova-tanúk.

Ha elfogadjuk azt, hogy a művészet a lét érzékletes megjelenítése, hogy míg a filozófia és a teológia jobbára csak dadogva és körülményesen, a művészet folyamatosan és megragadón képes Istenről beszélni, akkor a vallásos ember művészetéhez való viszonya is serkentheti, vagy éppen fékezheti a vallások közötti közeledést. A vallásos emberek életében a művészetet a zsidók és a katolikusok tartják legfontosabbnak, legkevésbé a Jehova-tanúk, a muszlimok és a pünkösdielők. A művészetek nyelvét és a műalkotásokat legjobban ismerőknek, a legfejlettebb ízlésűnek egyaránt a zsidók bizonyultak, őket mindhárom esetben az evangélikusok követték, a sor végén a Jehova-tanúk és a pünkösdielők álltak. A vallásosságtérképen egy-egy csoportot alkottak a reformátusok, a katolikusok és az evangélikusok; a zsidók és a buddhisták; a pünkösdielők és a baptisták; az adventisták, a metodisták és a muszlimok; mindannyiuktól legtávolabb a krisnások és a Jehova-tanúk. A habitustérképen az egyik csoportot ugyancsak a három hazai nagyegyház hívei, a másikat a Jehova-tanúk, a krisnások és a pünkösdielők, a harmadikat az adventisták és a baptisták, a negyediket a zsidók, a metodisták és a muszlimok alkották. A nem vallásosokhoz legközelebb a metodisták, a katolikusok és a buddhisták, legtávolabb a krisnások, a pünkösdielők és a Jehova-tanúk álltak.

A keresztény vallási elit vallási párbeszéd-készsége

A 2008 óta folyó empirikus kutatás keretében a keresztény vallási elit (vallásukat rendszeresen gyakorló, zömmel, 20–50 éves katolikus, református, evangélikus és az evangéliumi protestáns, vagyis baptista, adventista és pünkösdi² egyházakhoz tartozó főiskolások, egyetemisták és diplomások [továbbiakban: „laikusok”], 30–50 éves lelkészek, valamint huszonéves teológus-, lelkész-, hittanár- és hitoktató-hallgatók [továbbiakban: „klerikusok”]) körében először azt vizsgáltam: *a)* hol húzzák meg, hol látják az igaz hit határát; *b)* mennyire nyitottak a vallásközi közeledés kérdésében elfogadott keresztény tanítással szemben; *c)* hogyan viszonyulnak az olyan, ebben a tekintetben radikálisan nyitott keresztény elképzelésekhez, mint Griffiths (2002) és Küng (1994) gondolatai; *d)* hogyan fogadják a vallások transzcendens egységének koncepcióját Schuon (2005) tézisei alapján; *e)* milyen mértékben rokonszenveznek különböző vallásokkal?

A „Milyen értékeket lát az ön számára rokonszenves vallásokban?” kérdésre adott leggyakoribb válaszokban a vizsgált hét csoport közül a Biblia központi szerepének hangsúlyozásával az evangéliumi keresztények különböztek leginkább, a reformátusok ezenkívül még a Jézus-hit, az evangélikusok pedig az erkölcs hangsúlyozásával.

A „Melyek azok a kérdések, problémák, feladatok, amelyekről úgy érzi, hogy a vallásos emberek jobban meg tudnák oldani, mint mások?” kérdésre a katolikusok jellemző válasza a szociális szolgálat volt, az evangélikusoké emellett még az oktatás és nevelés.

A „Melyek azok a kérdések, problémák, feladatok, amelyekről úgy érzi, hogy csupán vallásos emberek segítségével lehetne megoldani?” kérdésre a katolikusok 5, az evangélikusok 8%-a úgy gondolta, hogy mindenféle kérdés és probléma ide tartozik. A katolikusok, a reformátusok, az evangélikusok legnagyobb arányban (8–11%) az erkölcsi kérdéseket említették; az evangélikusok ezenkívül még a béke-teremtést és a missziót.

Míg a többség egyetért azzal, hogy egyházakon kívül is vezetnek utak az üdvösséghez, kisebbségben vannak azok, akik szerint nem csak az egyistenhit üdvözít, és még kevesebben azok, akik a kereszténységen kívül más vallásokat is igazi vallásnak tekintenek.

Abban a tekintetben, hogy létezik-e közös pont a különböző vallásokban, az evangéliumi keresztények kivételével valamennyi csoportban a többségi vélemény egyértelműen igenlő. Hasonló a helyzet annak a kijelentésnek az elfogadásával is, mely szerint a vallások a leglényegesebb kérdésekre kínálnak választ.

2 Nagyobb részt Hit Gyülekezete-tag.

A kérdezettek szerint a „hivatalos” keresztény tanítástól a Küng *Világvallások etikája* (1994) című műve alapján megfogalmazódott „erkölcsi közös nevező” (2.4) feltételezése áll a legrávobább, mely szerint a világvallások „legfőbb erkölcsi elvei lényegileg egyeznek, amit egymásra nagyon hasonlító (lényegében azonos) »tízparancsolataik« is bizonyítanak”. Ezt a „laikusok” kivételével mindegyik csoportban nagyjából fele-fele arányban fogadják és utasították el.

Érthetően Griffithsnek (2005) a János evangéliumára (Jn 4,20–23) épülő azon gondolatával rokonszenveztek leginkább, amely szerint egyszer majd „Nem templomban, hanem lélekben és igazságban imádjuk Istent”, legfeljebb azon csodálkozhatunk, hogy miért nem még nagyobb arányban. Természetes, hogy a Bibliát jobban ismerő protestánsok voltak nyitottabbak erre a szövegre (közülük is az evangéliumi keresztények), az viszont meglepő, hogy a bibliaismeretben kevésbé jártas (ám úgy látszik, erre a gondolatra nyitottabb) „laikusok” valamivel inkább azonosultak ezzel a jézusi gondolattal, mint a „klerikusok”.

A Szentléleknek mint a vallások közös pontjának elfogadása jó néhány csoportban csaknem teljes; érthetően a „szentlelkes” evangéliumi keresztények körében a leginkább.

A keleti vallásoktól való tanulás lehetősége elég határozott elutasításban részesült; legerőteljesebben az evangéliumi keresztények körében. Még ennél is erőteljesebb volt a racionális és maszkulin kereszténység feminin irányú elmozdulását szorgalmazó kijelentés elutasítása. Úgy tűnik, a közeledésben és a párbeszédben jelenleg idáig képesek elmenni a vallásukat rendszeresen gyakorló egyházas keresztények, és ebben a tekintetben a férfiak és a nők között sem volt komolyabb véleményeltérés.

A vallásközi párbeszédet, dialógust szorgalmazó, többé-kevésbé „hivatalos” keresztény tanítást az evangéliumi keresztény klerikusok kivételével a kérdezettek mindegyik csoportjában inkább egyetértéssel, mint ellenkezéssel fogadták. Ebben a katolikusok valamivel nyitottabbnak, az evangéliumi keresztények pedig valamivel elzárkózóbbnak bizonyultak a többieknél. Valamelyest árnyékolja ezt a biztató képet az, hogy kevésbé értenek egyet az „Egyetlen vallásban sem minden jó és igaz” és a „Minden vallásnak a maga módján igaza van” állításokkal, és még tovább árnyalódik a kép a „Jogosan tekinthetjük az egyes vallásokat igaznak és hamisnak, jónak és rossznak” kijelentés megítélésével, vagyis az előítéletmentes dialógust igenlők eléggé jelentős része nem utasítja el a fekete-fehér kategorizálást. A dialógusra legkevésbé nyitottnak az evangéliumi keresztények bizonyultak.

30 vallás közül mindössze három akadt, amelyet mind a négy felekezeti csoport egyértelműen elfogadott: a református, az evangélikus és a baptista. Az utánuk következő három közül a római és a görög katolikus vallást az evangéliumi keresztények, az ortodox keresztény és a görög katolikus vallást pedig a refor-

mátusok közül nem fogadták el annyian, mint ahányan elutasították. 14 vallást egyértelműen elutasították mindegyik csoportban („átlagosztályzatuk” az ötfokú skálán egy esetben sem emelkedett 2,5 fölé), közülük 11 egyfelől a keleti vallások, másfelől New Age jellegű kvázivallások (antropozófia, sámánizmus, szcientológia) körébe tartozik, a keresztény vallásokat a mormonok, a hutterek és a Jehovatanúk képviselik.

A négy felekezet közül az evangéliumi keresztények átlagosztályzatai a legalacsonyabbak. A körökben legnépszerűbb vallások a következők: baptista (4,6), református (3,8), pümkösi (3,6), adventista (3,6) és evangélikus (3,5). Ebben a mezőnyben érthetően az evangéliumi protestáns egyházak és más protestáns felekezetek uralják a mezőnyt, melyből feltűnően hiányoznak a katolikusok. Az evangélikusok rokonszenvelistájának élén az evangélikusok mögött a református (4,3), a metodista (4,3), a katolikus (4,0) és az anglikán (3,7) felekezet sorakozik. Ebben az együttesben egyfelől a hazánkban történetinek nevezett felekezetek szerepelnek, másfelől neoprotestáns egyházak. Az evangélikusokéra hasonlít (nyolcból hat azonos vallással) a reformátusok számára legkedveltebb vallások sorrendje, és a katolikus lista sem nagyon tér el a reformátusok és evangélikusok sorrendjétől: görög katolikus (4,6), evangélikus (4,2), ortodox keresztény (4,1), református (4,0), zsidó (3,4), anglikán (3,4), baptista (3,3).

A négy vizsgált vallási csoport egymásról alkotott véleményét tekintve a katolikusoké és a reformátusoké a legaszimmetrikusabb: a katolikusok jobban (4,3) kedvelik a reformátusokat, mint fordítva (3,3). Az reformátusok és az evangélikusok valamivel kevésbé kedvelik az evangéliumi keresztényeket, mint fordítva.

A zsidókkal rokonszenvezők többsége azzal érvelt, hogy ők a választott nép, ők a kereszténység gyökere. Ezenkívül megnevezik még „megnyerő összetartásukat”. A mérlegelő vélemények pozitív mozzanatai között a közös alap mellett szerepel még a kiválasztottság és a „a korral együtt haladás”. A negatív mozzanatok között előfordul a hatalomra törekvés, a kizárólagosság, „az idősebb testvér gögje és a megbocsátás hiánya”, a képmutatás. Az elutasítók véleményeiben eléggé sok a politikai mozzanat: „csak névleges vallás, tulajdonképpen hatalmat akarnak”, „a zsidó állami-politikai célok elébe kerülnek a vallási célok”, „agresszív, másokat lenéző, vallásnak álcázott, hatalomra törekvő emberek gyülekezete”, „cionista tanítás”. Ezen kívül szerepel még „a régi zsidó családok túlságos bezárkózása”, „Jézus Krisztus el nem fogadása”, „középkorosság, szekta-hatásúság”, „kegyetlen szertartások”.

A muszlimokkal rokonszenvezők azt tartják jónak vallásukban, hogy „náluk a társadalom és a mindennapi élet alapja a család”, „szimpatikus egyistenhitük és annak mélysége”, „gyakorlatiasságuk”, „normális monoteista vallás, de agresszív, félremagyarázott irányzatai megvetendők”. A mérlegelő véleményűeknek

elsősorban a muszlim nők helyzetével kapcsolatban vannak ellenérzéseik. Tetszik nekik a muszlimok öntudatossága és családszeretete. Az „egyrészt-másrészt” véleményűek között ilyenek találhatók: „nagyon jó élményem volt, amikor táncoló dervisekkel találkoztam, de nem mindenki olyan kedves, mint ők”, „ragaszkodnak az értékeikhez, de hajlamosak a fanatikus agresszióra”. Az iszlámot elutasítók leggyakrabban a muszlimok fanatikusságával érvelnek. Többen a nők elnyomását vetik szemükre, keresztényellenességgel vádolják őket, valamint Jézus istenségének tagadásával.

Néhány következtetés

A kutatás keretében kérdezett vallásilag képzett lelkészek, a klerikusi, teológusi és hittanári-hitoktatói pályára készülők, valamint a vallási kérdésekben tájékozott „világi” foglalkozású keresztény értelmiségiek közül csak kevesen (15%) vallják azt, hogy egyházukon kívül nincs üdvösség, kisebb részük (25%) tartja azt, hogy csupán a kereszténység különböző útjai vezetnek Istenhez, és csak 50%-uk kötötte az egyistenhihez az üdvözülést, ugyanakkor csupán kis hányaduk (6–20%) fogadja el Schuonnak a vallások lényegi egységével kapcsolatos nézeteit. A kérdezettek ennél jóval nyitottabbak voltak a radikális keresztény gondolkodás olyan képviselőinek gondolataira, mint Griffiths vagy Küng, mely gondolatok többségét a nagyobb részük elfogadta. Kivételt jelentettek azok az elképzelések, amelyek a kereszténység megújulását a keleti és a feminin hatások befogadásától várják.

A vallásközi párbeszédre vonatkozó, a dialógust szorgalmazó, többé-kevésbé „hivatalos” tanítást a kérdezettek mindegyik csoportjában egyetértéssel fogadták. Abban viszont, hogy hol látják a határvonalat eretnekség és ortodoxia között, eléggé nagy megosztottságot, bizonytalanságot és óvatosságot lehetett tapasztalni.

Valamelyest nagyobb nyitottságot mutattak a „klerikusok” körében a katolikusok, az evangélikusok és az evangéliumi keresztények, mint a reformátusok. A keleti vallások megítélésében az evangéliumi keresztények merevebbnek mutatkoztak, mint a másik három csoport tagjai.

Az egyes vallások megítélésében mindannyian eléggé óvatosak vagy kifejezetten elzárkózók voltak, saját vallásukhoz képest nagyon távolinak érezték mind a keleti vallásokat, mind a köznapi gondolkodás szerint „szektának” nevezett keresztény (vagy a kereszténységhez közel álló) vallásokat. Különösképpen így volt ez a reformátusok és a klerikusok körében. A négy felekezet közül az evangéliumi keresztények ismerik legkevésbé a vallásokat, és ők a legelzárkózóbbak. A négy felekezet egymásról alkotott képe közül a katolikusoké és a reformátusoké a legki-egyensúlyozatlanabb.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a vallások közötti további közeledés és a párbeszéd esélye nagymértékben függhet a vallási ismeretek, valamint a közös

KÖZÖSSÉG
vallási, közéleti, kulturális és politikai akciók gyarapodásától. A közeledés- és párbeszédkészséget az is jelentősen befolyásolhatja, hogy a vallások lényegi hasonlóságára vonatkozó nézetek, valamint olyan elméletek, mint a vallások transzcendens egysége, milyen kulturális, gondolati, ideológiai és politikai kontextusban jelennek meg. Csökkentheti esélyüket, ha ezek a gondolatok az aranykorhoz képest sötétnek ítélt jelennel jellemezhető fundamentalista, vagy a tudomány és a vallás szokatlan (sokak számára áltudományosnak érzett) ötvözetét képviselő, a szélsőséges politikai nézeteket is vállaló „szkíta–hun–magyar” kontextusban jelennek meg.

IRODALOM

- ASZALÓS JÁNOS (1998) *Szekták az egyházmegyei zsinatok tükrében*. Budapest, Kézirat.
- GRIFFITHS, BEDE (2006) *Kelet és Nyugat házassága*. Budapest: Filosz.
- KAMARÁS ISTVÁN (2009) *Vallásosság, habitus, ízlés*. Budapest: Loisir.
- KAMARÁS ISTVÁN (2009) Különböző egyházak hívei egymásról. In Erdélyi László (szerk): *Egyházügyi, vallásszabadsági tudományos konferencia*. Budapest: Boldog Élet Alapítvány.
- KÜNG, HANS (1994) *Világvallások etikája*. Budapest: Egyházforum – Református Zsinati Iroda.
- SCHUON, FRITHJOF (2005) *A vallások transzcendens egysége*. Debrecen: Kvintesszencia.
- TOMKA MIKLÓS–ZULEHNER, PAUL M. (1999) *Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europas*. Ostfildern: Schwabenverlag AG.
- ULICKAJA, LJUDMILA (2009) *Daniel Stein, tolmács*. Ford. Morcsányi Géza. Budapest: Magvető.

KULTÚRA

- 213 A.Gergely András
Olvasatkezelés
TTT-társként és -tisztelőként
- 230 Szabari Vera
A tények valóban magukért beszélnek?
- 241 Bögre Zsuzsanna
Az identitás két történelmi modellje és a narratív identitás
- 256 Losonczy Ágnes
Egy zeneszociológiai kutatásról 1963–64
- 266 Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor
A (színház)művészet világváltozásainak néhány sajátosságáról
- 289 Antalóczy Tímea–Sas Tamás
Népszerű sorozatok szerelemképe

A.GERGELY ANDRÁS

OLVASATKEZELÉS *TTT-társként és -tisztelőként*

Úgy hiszem, ebben a kötetben nem leszek kivétel, főleg nem azok között, akik ismerik és elismerik Timea munkáit és a Művéhez tartozó *Kultúra és Közösséget*, vagyis akik rátaláltak már arra a kultúrafogalom-tanulmányára, melyet a folyóirat közölt. Ennek olvasását aligha kerülhettem el megjelenése idején, s úgy vélem, a benne foglalt és nyitva maradt (vagy nyitva is hagyott) szakmai kérdések továbbgondolásával tudnám leginkább azt a szándékomat kifejezni, hogy az életpályára „visszatekintést” és a szerzői intenciókra hagyatkozást egyszerre képviseljem a határolt kérdéskörben. Írásom ennyiben sem tisztán „vitairat”, de annyiban sem, hogy szerkesztőtársként régóta tapasztalom Timea alkotói attitűdjét a gondolatserkentő írások nyomán meg alkotói életútja során megerősödött tematikus körvonalak utólagos szövegi alakítgatása közben is – de még inkább az ezek között meglévő dilemmák súlyát. Annyiban sem „vitatkozom” persze, hogy leginkább „folytatom”, „ragozom”, ellenpontoszom mindazt, amit számomra az írás megnyitott és olvasattá változtatott. Legszívesebben zenei kontextusban, „hangszerelésben” vagy „átiratban” gondolkodnék, de ehhez – félek – kellő zeneműtáram nincs, ha hangoltságom lenne is talán az interpretáció interpretálásához. Ebben a tekintetben is olvasatot kezelek, adott szöveg *textuális* mivoltában kutatok *kontextuális* háttereket, az életmű múltjából az alkotó jövőjébe ágazó szándékokat vagy vélelmeket követve. Így írásom a referáló szakcikk és a recenzeált forrásmunka közti átmeneti zónában leli önnön helyét, majd nem azt a pozíciót, melyet immár évtizedek óta olvasóként, szerkesztőként vagy olvasószerkesztőként amúgy is formálgatok. „Hozzáadott értékem” ekképpen nem az innovatív technológiában rejlik, hanem a restaurálás vagy rekonstruálás kísérletében, s olyan „hibrid módszerben”, amelyet a kulturális antropológia (ezen belül pedig a zenei antropológia) képvisel talán leginkább, szemléletében és értékrendjében mindenképpen.

Az *olvasatkezelés* mint lehetőség és gyakorlat, avagy az értelmezés mint *interpretatív metódus* nem saját „újításom”, hanem beváltan több évtizedes eljárás mód,

melyet a kultúrakutatók a megismerendő közösségek elbeszélő, narratív, kommunikált és örökségként tartósított szimbolikus szféráiban megannyi nép és helyszín, terep és tematika esetében újra meg újra megleltek. Kiemelni persze mindezek végtelen sokaságából azt látom érdemesnek, amit a szimbolikus antropológia tudománytörténetében az utóbbi évtizedek kutatási eredményei felhalmoztak, s részben persze azt is, amit Tibori saját tudásterülete és kutatói pályája során az egykor Számára meghatározó személyiség, Vitányi Iván nyomában rendszerez, beszél el, vagy lát el értelmező rálátásával. Igen, rálátást mondok, mert nem tisztán belátásra vagy „másképp elbeszélésre” épül mindez, hanem épp annyira máskéntgondolásra is. Vagyis saját leképezési eljárásában alkotja-formálja újra – leginkább azt, amit a forrásközlésekből kiemel, s még ezeket is hivatkozással, történeti áttekintéssel oldja meg. Szűkít ez a megoldásom az eredeti szövegközlésen, avagy tágít – ez majdan olvasatok kérdése lesz, esetleg kezelésmódoké is... Magam csupán annyit teszek, amennyit a kultúrák kutatásában az antropológiai narratíva vállaltan merészel: az „ott lenni, itt írni” Clifford Geertz-i tereptapasztalat narratív különbségére hivatkozva, mindemellett az antropológusok jó negyedszázaddal ezelőtti „narratív fordulatára” hagyatkozva, a Szerző és az Adatközlő dilemmáját fókuszba állítva kitartóan elbeszélnek. Kellő önteltséggel kifejezve: ha Tibori a kultúrakutatás művelődéskutató intézetbeli narratíváit interpretálja, akkor én az Ő interpretációját interpretálok tovább. Látszatra ez nem alkot önálló „rendszert”, de nem bánom – a textusok kontextusait követve nem is lehet „tisztá” eszköztárral dolgoznom, hiszen a kontextusok mindenkori és történetileg is hiteles átkontextualizálására vállalkozom (s ezt tették eredendő funkciójukban a kultúrakutatók s az antropológusok maguk is). Akinek pedig ez nem rendszer, az tán amúgy is mást ért a rendszer fogalmán, mint amit én a „reprezentatív rendszerelemzés” keretein innen és túl értek. Ez nem is lenne gond, de mindent földolgoznom itt nem adatik hely, s éppen kezemben Kapitányék szimbólumkutatás-áttekintése, melyben 140 oldalon ismertetik a szimbólumkezelések jókora hányadát – ezt tehát mások már elvégezték másutt, és nem is egyszer. Amennyit most teszek, az szövegértelmezés a mögöttes tudástartomány interpretációjával – s ennyiben az irodalomantropológia vagy a szimbolikus antropológia határterületén helyezhető el.

Valójában „olvasatkezelés” címen végzem el ezt, amihez mintegy mindenki számára hozzáférhető az alapszöveg. Ez azonban a maga komplex rendszerében sem közelítheti meg a klasszikusan „komplex kultúrakutatás módszertana” feltételeit, valamint a párhuzamosan már a hazai kultúrakutatásban lefektetett érték-szociológiai alapok feltáró és felhasználói aspektusainak mindazon értelemadási körét, melyet Tibori egy ma még kéziratos tudománytörténeti-szakmatörténeti áttekintésben foglalt össze. Valójában tehát alaphivatkozásként is „másfél alap-

anyagot” kezelek (s majd kiderül, valamivel többet is), ezek közötti olvasatokat szemlélek, s a kutatási összeggések, melyekre ezek épülnek, további sok tucat oldalnyi áttekintés alapján készült „kivonatok”, áttekintések már önmagukban is. Noha Tibori Timea életpályájának kritikai aspektusból aligha felróható hiányossága, hogy e sok intézmény sok-sok kutatását összegző kivonatos munkákból mintegy „összeolvas” egy összegző képet, melyben eredendően nem is lehet célja a rokon tudományterületek (pl. mindennemű rétegződéskutatási, humánföldrajzi, társadalomnéprajzi, kultúrafogyasztási, oktatásszociológiai, gazdaságelméleti meg kultúragazdasági, közösségkutatási és településvizsgálati, kulturális érték-közvetítési vagy életmód- és életminőség-vizsgálatok) egybeolvasása vagy közös értelmezési mezőbe bevonása... – de ezek áttekintő és összegző értékelése részint valamelyest mindkét írásban (a *Kultúrafogalom* és a *Kézirat* szövegében egyaránt) szerepel. A *Kézirat* módszertanilag átfogóbb, rendszerező aspektusa viszont a *Kultúrafogalom*nak van, együttesen is csupán kivonatos áttekintésnek vehetők, de a *Kézirat* (időhorizonton messzebbről, a hatvanas évektől induló) szövegének legvégére illeszkedik csupán a *Kultúrafogalom* nyolcvanas évekbeli lenyomata. Így azután a „töredékek olvasása” mint eljárás a szakirodalmi „kivonatos szemlézés” vagy „annotált értékelés” metodikája szerinti leírat lehetne számomra, ha leginkább csak margójegyzetekkel ellátni akarnám, nem pedig továbbgondolni.

A „továbbgondoláshoz” szükséges készítés nem Tiboritól jön, avagy csak áttételesen Tőle. Konkrétan legfőképp abból fakad, hogy roppantul fontos, respektálandó tudománytörténeti vállalásnak tekintem a szakmai kutatástörténet átfogó és szisztematikus elvégzését, melyet (véltetően a munkatársakkal közös – mert a kultúra ÉS közösség – szemléletétől nem független) szakmatörténeti archívum formálása és kitartó gyarapítása közepette oly léptékű feltáró munkának vélek, aminek közvetlen konzekvenciáit talán nem is Tibori egymaga fogja levonni. Ehhez – tekintettel nemcsak a felgyűlt anyag mennyiségére, oldalak tíz- és százazreire, hanem az egészen mint tudománytörténeti korszaknak tudástörténeti áttekintésére – akkora merészség kell, amit ép érzékű kutató egymaga nem vállalhat. E majdani (intézményes együttműködést és korszaktörténeti áttekintést egyaránt igénylő) munkához viszont a közbülső korszakok, eltelt időszakok rátekintő értékelésére, önképének tükrére is szükség lesz, s ebben látom Tibori kimagasló eredményeit a jelzett írások révén máris részben megvalósulni. (S „részben” annyiban is, hogy életműve még nem fejeződött be, tehát további összegző rátekintések is várhatók még Részéről!)

Engem tehát az „alkalmazott kultúraelmélet” adaptálása, a kumulatív eredményhasznosítás, az innovatív módszertani készíttetés valamiféle törekvése hajt. Írásom célja és értelme e kultúraelméleti áttekintés „pillanatfelvételének” szemlézése (persze kivonatos formában, többre ugyanis a szabott terjedelem miatt

nincs esélyem...), mégpedig két aspektusból. Az egyik látszólagos, mivel hipotézisem az, hogy a nyolcvanas évek óta nemcsak a szociológiai szakmai vitáknak lett csekélyebb hatásuk, formátumuk és korlátos nyilvánosságuk – ami vélhetően nem tartható állítás, ha valóban minden szóba jöhető szakmai fórum és minden kutatás részleteit is figyelembe veszem. Ezek nyilvánossága azonban mégis szűkebb lett, evidenciája nem tisztázott, értéke pedig tetszőleges bár, de erős fenntartásokkal kezelhetően vitatható – különösen, ha a hetvenes évek szakmai vitáira tekintek –, a filozófia, értékutatások, művelődés, korosztályi aspirációk, társadalmpolitikai állapotok, értékrendek, kritikai és esztétikai, irodalmi és művészeti, táncudományi, színházi, film- és zenatudományi területek diszkusszióiról nem is beszélve. A másik aspektus tényszerűbb, itt szűkítetten a kultúraelmélet és művelődéstörténet valaminő „leágazásaként” tekintett kultúrakritikai állapotrajzról lehet bővebben szólni, melyben nemcsak korosztályok, hozott örökségek, „osztálykultúrák”, rétegződési modellek és strukturális összhatások, a „3T működésmódja” és a nyilvánosság kérdése van az egyik oldalon, hanem a másikon ezek kutatása, a megértési módok, értelmezési ábrák, interpretációs eljárások kritikai társadalomrajza is esélyes lenne. Nos, ennek valamely szegmensében látom jelezhetőnek azt a tartományt, amelyre itt fókuszálok, mert felfogásom szerint Tibori erre felé tart.

Ehhez az állításomhoz is háttérvázlatra volna szükség. A Tibori munkásságát időhatárok között tárgyaló tevékenységi körben előkelő helyen állna bekapcsolódása a *Kultúra és Közösségbe* – közlés, szerkesztés, majd főszerkesztés –, jószerével a hetvenes évek végétől számítva, melyben a „szórakozás intézményeinek”, a műveltségszerkezet, művészeti nevelés, szórakoztatóipar, műélmény és befogadás vizsgálata terén kezdett kutatások anyagai, kutatómódszertana és szemléleti főirányai már a kutatói attitűd kialakulását és érvényesítését tükrözték. Ebben kézenfekvő szerepe volt a Vitányi Iván vezette Népművelési Intézet kutatási programjainak, feladatainak, ezen belül később Hidy Péter kutatási osztálya működésének, de az Intézet egésze szempontjából annak a „tűrés”-kategóriába soroltságnak is, amelyben Vitányi habitusa köztes pozícióban volt a művelődésirányítás aktuális vezetésével és a párt művelődéspolitikai irányvonalának ügyeletes szóvivőivel folytatott küzdelemben, beleértve az akadémiai, egyetemi, „szabadfoglalkozású” és más szférák kutatóinak „homálybogozó” tevékenységét biztosító feltételeket is. Nem véletlen ezért – s a *Kézirat* ilyen értelemben kitérő foglalatja is a kutatáshistoria szemléleti aspektusait földidéző összegzésnek –, hogy első metszetben az „életmód” fogalomkörébe sorolható társadalmi problematikák (strukturák, rétegződési helyzet, családideál, integrációs hatások, marginalizáltság, zavarodott értékrendek, életminőségek, habitusok, kulturális „blokkok”, hagyománykövetés versus modernizálódás, életmódváltás, „kiilleszkedési modellek”, konfliktuskeze-

lési eljárásmodok, „szocialista életviteli szokások”, kulturális fogyasztási preferenciák és ellátottsági mutatók, „társadalmi csapdák” stb.) megismerési, megértési és értelmezési szempontrendszere igen nagy mértékben ideológiafüggő mivoltában volt megragadható. Ezt az állapotábrát híven tükrözi is a *Kézirat*. Okszerűen tehát csupán ezalatti tudományos térben került sor az értékrendek rétegeinek belátására (időstruktúrák, szabadidő eltöltése, kulturális örökség a város-falu-tanya különbségeiben, munkakultúra, értelmiségi mentalitások, fogyasztási habitusok, közösségi térhasználatok és modellek, befogadási gyakorlatok és közösségek stb.), valamint az egész kultúrafelfogás részbeni újragondolására (Markarjan és a szovjet modell, finn kulturális örökség és a népművészet konvencionális struktúrái, irodalmi műveltség és színházi kultúra kelet-nyugati átjáróháza, olvasáskutatás és szimbolikus közlésmódok befogadásának vizsgálatai, kultúra-gazdaságtan, s csak jóval később ezek nyomán a kelet-európai néprajzi kultúrakutatás örökségi anyaga, etnikai vagy tájegységi kultúrák folklorisztikai tendenciái stb.). A *Kézirat* első oldalain szerepel a kihívó kulturális fogyasztásváltozási megállapítás:

„Mi jellemzi a magyar társadalom kulturális állapotát, művelődési, szabadidős szokásait? A közgondolkodásban, de esetenként a tudományos elemzésekben is tetten érhetők sommás ítéletek, előítéletek, önminősítések azzal kapcsolatban, művelt, kulturált nép-e a magyar, avagy sem? [...] De a vészharangokat megkonkrdítva az argumentumok között fellelhető a balkanizálódás, a fél-analfabétizmus, a korrupció, az önbecsülés hiánya stb. Ebből adódóan a közgondolkodásban gyakran olyan leegyszerűsítő és a jelenségeket dichotómiával magyarázó véleményekkel találkozunk, ahol pl. a Nobel-díjasok világteljesítményével az analfabétákat állítják szembe, vagy a modern kultúrával az ásatagot, a civilizált társadalommal a civilizálatlant...” (i. m. 1.).¹

E korszemléleti aspektus földézése nem véletlen itt. Részint az „elnagyolás”, a kutatói pozícionáltság miatt (antropológus nem mond olyat, hogy „a magyar”, de kultúrakutató is inkább berzenkedik ettől, viszont a kor kutatásaiban még ez a tónus is „engedélyezettséghez kötött” volt csupán...), részint pedig a „modern kultúra” fogalmának és kezelésmódjának mikéntje, a „kultúra-áru” piaci esélyeinek kérdésköre is jellegadó maradt. Még a *Kézirat* egyes részkérdéseinek tudástörténeti utalásaiból is kitetszik, hogy a hetvenes évek közepéig nagyjából csak kelet-európai közvetítéssel lehetett „nyugati szakirodalmat” felhasználni, ebből is ha megengedődött, leginkább a „régébbit” vagy az „osztálykulturálist” és kapitalizmuskritikait (Weber, Veblen, Mills, Halbwachs, Bernstein, Gramsci, Riesman,

1 Az idézeteket kis helyesírási változtatásokkal közöljük – *A szerk.*

Gans, Wilmott, Hoggarth, Szczepański, Dahrendorf, Bourdieu, Wiatr, Kulcsár etc.).

Következőleg „Az életmóddal rokon fogalmak az ún. történelmi életmódmodellekből alakultak ki, ezek: az életstílus (l. Utasi kutatásait, Andorka, Fallussy), az életvitel (Weber nyomdokain Utasi, Losonczi, Vitányi, Sági, Kozák), az életvilág, és a habitus (Bourdieu alapján pl. Ferge; H. Sas). Döntően ezekre az elméletekre alapoztak a magyar kutatók...” (i. m. 2.).

Amiért e szakmatörténeti aspektust érdemes fölidézni (s Tibori alaposan körül is járja Ferge, Szalai, Losonczi és H. Sas, Andorka, Kolosi, Hankiss, Vitányi tájékozódási alapirodalmát a kutatási konzekvenciák alapján), az éppen a „Vitányi-intézményben” dúló „szabadosság”, a módszertani szektarianizmust kerülni képes beállítódás volt, amelyben a kultúra kutatásának akut szociológiai feladatai és problematikái (vö. funkcionalitásai) mintegy meghatározták az értelmezési mezőket is. Ekképpen a szabadidő mint struktúra szerepét, s ennek mintegy kiterjesztését réteghelyzetekre, kulturális mintázatokra osztva, vagy szociografikus mezőben éppúgy, mint zenei kóruskutatás, falusi táncház, települési népművelés, népművészet és alkalmazott iparművészet oktatás-módszertani hátterét, a munkásművelődés, a színház- és mozifogyasztási kultúra, a tévézési szokások, a szabadidős tevékenységek, ifjúsági szubkultúrák, táncházmozgalom, lakberendezés, „intézménymimika”, szimbolikus kultúrafenntartási szokásrendek, falukutatás, népiskola, képzőművészeti körök működését stb. tekintve is elsősorban valaminő „szocialista emberideál” és „közösségi társadalom” keretében lehetett „kutatásképpen” megfogalmazni a kijelölt érdeklődési színteret. Mindezekről összegző leírásában Tibori a Vitányi iránymutatása alatt kezdett és folytatott (sőt „le”-folytatott) vizsgálatokról ad pozitív értékelést, valamint saját ezekhez vezető útjairól idézi föl a hatásokat, elsődlegesen a hetvenes évek végétől a kulturális tőke, a mezőelmélet, Bourdieu és az újabb alternatív szakirodalom hatását tükröző felfogások révén..., ebben néven nevezve az irányzatok, áthatások, világnézeti orientációk rétegeit is. (Itt jelzem, hogy a speciális érdeklődése és vonzódása a Hauser-féle „művészettörténet filozófiája” és „a szociológia alapproblémája: az ideológia fogalma a művészetekben” kérdéskör iránt ugyancsak a hetvenes évek végétől jelen volt már, de „szemléleti” vagy kutatási problematikaként csak a nyolcvanas évek végétől jöhetett szóba diszkusszió tárgyaként).

S amiért mindeme (jóllehet adott időszakhoz kötött) tudás- és kutatástörténeti előzményt itt kiemelten is fölidézttem, ugyancsak megjelenik a *Kézirat* első oldalain mint a nevelélméleti, felnőttoktatási struktúrákat ismertető szakirodalomban és a kultúrakutatásban néhány alapozó tekintély – így Durkheim,

Boas, Parsons, Herskovits, Redfield, Goffman, Mead, Lévi-Strauss, és nyomokban Maróti Andor hatása –, s utóbbi már Vitányinál jóval előbb, a hetvenes évek közepén *Forrásmunkák a kultúra elméletéből* címen Huizinga, Rickert, Marcuse, Spranger, Mannheim, Spengler, Ortega y Gasset, Sorokin szövegeit is közzétette (igaz, Leontyev, Mezsujev, Guliga, Tugarinov mellett), sőt külön fejezetet szentelt a klasszikus, az újkantiánus, a polgári és a marxista kultúraelmélet után a kulturális antropológia klasszikus alapszövegeinek (Taylor, Thurnwald, Benedict, Herskovits, White forrástanulmányainak) is. A kultúrakutatás számára a leggyakoribb esetekben még ma is „terra incognita” ez a tudástartomány, aminek előzetes jeleit és potenciális jelenlétét Tibori itt jelzi a kutatástörténeti összefüggések rejtekében. S miközben ma már vagy 30-40 egyetemi-főiskolai karon tanítanak kulturális antropológiát, mégis milyen döbbenetes a hazai kultúrakutatásnak ez a meglehetősen késői fordulata az antropológia irányába (nagyjából a nyolcvanas évek közepére tehető az első, Hofer–Klaniczay szerkesztette történeti antropológiai forráskiadvány megjelenése, a komplex kultúrakutatás Kunt Ernő és Szarvas Zsuzsa kezdeményezte konferenciája pedig 1993-ra érett be), mely „a kultúra szociológiája” tematikán túl szinte alig hatotta át a fővonalbeli szaktudományi érdeklődést... (vö. Wessely 1998).

„A források alapvetően ismertek, amikből Vitányi elmélete formálódik, szintetizálódik, mégis, az a komplexitás, amellyel megfogalmazódik a kultúra mi-
benléte, új lehetőséget teremt a szakszociológiák és az ismeretelmélet számára.”
(*A kultúrafogalom változásai...*, 1.) A kultúrabefogadást kutatók mintegy „első
nemzedéke” számára tehát a kultúrafogalom sokrétűségének élménytapasztalata
mellett a tapasztalati élmény tudományos feltárása, megfogalmazási és kommu-
nikációs mezejének kialakítása, az interpretáció jogának elfogadtatása volt el-
sődleges élmény, sőt feladat is (részint persze H. Sas, Losonczy, Hankiss, S. Nagy
kezdeményezéseivel). Idézem Tiborit (részben) erről, s a folyamatról, mely a kul-
turális attitűdök lehetséges kutatása mögött húzódott meg:

„E jelenség mögött – felfogásunk szerint – részben az a bizonytalanság áll, amely sokakat jellemez, ha a kultúra tartalmával, befogadásával kapcsolatban kérdezzük őket, részben az a sürgető és egyre gyorsuló élettempó, amelyet csak részlegesen tudnak maguk javára fordítani. A személyiséget romboló félelem attól, hogy valamiről lemarad, valamiből kimarad, nyomot hagy viselkedésén, »értéktérképén«, kulturális magatartásán. Ha a több száz kultúrafogalom közül Giddensére, gondolunk (»A kultúra az emberi társadalmi együttélés egyik legsajátosabb jellemzője«) – egyszersmind az életmódra utalunk, arra, ahogyan a mindennapi életünket az értékek, normák, attitűdök meghatározzák. De ha visszanyúlunk Malinowski ma már klasszikus munkájához, a

Balomához, vagy Lévi-Strauss *Szomorú trópusok* című antropológiai művéhez, ezekben is a különböző kultúrafelfogások és viselkedésmódok jelennek meg. Tanúi voltunk olyan szembeállításoknak, ahol elit- és tömegkultúráról, mcworldizációról, a média- – különösen a televízió- – fogyasztásról mint szenvedélybetegségről esett szó. A változást folyamatokat magyarázókat gyakran a szocializációs folyamatokban, a nevelésben, oktatásban, az iskolarendszerekben keresik az ellentmondások gyökerét. A kultúraközvetítés diszfunkcionális voltát is lehet, például Bourdieu véleményével alátámasztani, aki arra a következtetésre jutott, hogy az iskola a társadalmi mobilitás elősegítése helyett a régi struktúra újratermelését erősíti. Az iskolának az a »rejtett funkciója« reprodukálja a korábbi társadalmi hierarchiát, amely egyben rejtett diszkrimináció (is) okozhat. Ha az előbbi gondolatot összefüggésbe hozzuk Bourdieu azon megállapításával, hogy a különféle tőkék konvertálhatók, könnyen belátható, a kulturális tőke mint pénztőke átörökíthető, s ebben éppen az iskolarendszer a közvetítő. Tovább haladva ezen az úton a kultúraközvetítés és befogadás, illetve a befogadói magatartás átalakulásához jutunk. A 80-as években végül a magyar társadalomkutatásokban is elfogadottá vált az a nézet, hogy minden, ami körülvesz bennünket: kultúra.” (*Kézirat*, 14.)

A kultúra sokrétűségéről kimutatott erővonalak, folyamatok, hatások komplexitása mint retorikai érv is nevet adó vállalás volt e korszakban. Úgyannyira, hogy Tibori megidézi a kutatások alapját kínáló Vitányi-féle megközelítés karakterizáló mivoltát, mely egyúttal a korszak művelődésszociológiai kutatásainak vagy befogadásvizsgálatainak bázisát alkotta. (Számos egyéb hatásról itt most nem tudok jelzésnél többet adni, mint Zelnik József vagy a tradicionális paraszti kultúra újabb etnológiai értelmezései, Siklós László táncművelésről vagy Bánszky Pál a naivokról, Beke Pál a képzőművészeti körökről, S. Nagy Katalin a lakásdíszítésről szóló korabeli „alternatív” kezdeményei, Losonczy Ágnes a zene szociológiájáról vagy Kamarás István és Józsa Péter az irodalomról formált újabb kutatásirányai, Kapitányék „intézménymimika”-kutatása, Kovács Ákos falvédő-falfirka-madárijesztő tematikája, vagy az új színházi és zenei műhelyek működését elemzők köre, de a „statikusan” modernista felfogásmódok híveinek köre is ide tartozik – pl. Miklós Pál vagy Németh Lajos felől –, további más irányokból az újítók, Forgács Péter, Bán András, Beke László vagy Szekfü András, S. Nagy Katalin, s nem folytatom, igen hosszú a sor, mindenesetre messze nem mindenki volt Vitányi „bűvkörében”.) Annyit már nem az értelmezés értelmezéseként, hanem a forrás megidézésésként hadd emeljek ki itt: az életmód- és a családkutatásokban, magatartás-vizsgálatokban.

„egyaránt alkalmazott módszertannak köszönhetően a különféle családtípusok is leírhatók: tradicionális, polgári, a gazdasági kényszer modellje, az emancipált család.

Az életforma és az időélmény együttes vizsgálata egy új, differenciált tipológia kidolgozását eredményezte (Vitányi 1984), ahol a társadalom három fő és több almetSZete rajzolható meg a tevékenységek és az idő függvényében: első fokú az a hagyományos életmód, amely a polgárosodás előtt háborítatlan volt; amelyből alkalmanként leválik egy ún. átmeneti fokozat, amely ugyan passzív, instabil, de bizonyos elemeiben átlépésre ösztönöz; második fokú életforma három alfajra bomlik:

- a) kapaszkodó, a rekreációt előtérbe helyező, stabilitásra törekvő, de nem-autentikus,
- b) nyitott, felhalmozó (akkumulatív), stabil életforma,
- c) [az a) és b) együttes megjelenése a nem-autentikus életmód vulgáris változata]

harmadik fokú, amikor az egyén autonómiája érvényesül szükségletei kielégítésekor, ezt a formát Vitányi emancipatív-iniciatív módnak is nevezi.

A felosztásban érvényre jut a kreativitás és generativitás korszerű felfogásán túl az időélmény áramlásának (Csíkszentmihályi – flow) és a habitus- és mezőelméletnek, illetve a kulturális tőke szerepének komplex értelmezése (Bourdieu).” (*Kézirat*, 11.).

Amit itt kiemelni érdemes (túl azon, hogy a retrospekció tartalmaz időben későbbi elemeket is, de most a rendszerszerűsége a lényeg!), az a gazdaság terén Kornai János életmódot és kulturális fogyasztást tükröző jellegzetességeinek, a hazai szociológia és pszichológia a társadalmi változásokat az egyén oldaláról vizsgáló, a nemzeti sajátosságokat sok tekintetben e kor minden fejlett társadalmában jelen lévő feszültségeihez hasonlító aspektusok (az öngyilkosság, a stressz és a szabadság értéknormáit csak burkoltan vizsgáló) jelenlétének feltérképezésére indult kutatásoknak, továbbá a Hankiss Elemér révén megindult életszínvonal-kutatásoknak lehetséges következtetéseivel összefüggésbe hozott kérdésköre, a stressztényezők között megnevezve az attitűdök mögötti okok rendszerét: „...a társadalom azok elöl a feszültségek elöl menekült ezekbe a patológikus stratégiákba, amelyeket az uralkodó elit politikája hozott létre az ötvenes, hatvanas és hetvenes években” (Hankiss 1989, idézi *Kézirat* 11–12.).

A Tibori által itt vázlatosan fölidézett aspektusok – jóllehet a kutatások széles spektruma terén jócskán lefedik a szemléleti irányok és módok java részét, azonban – messze nem elégitik ki azt a komplexitás-igényt, melynek megfogalmazását

mintegy Vitányira hagyatkozva/építkezve rendszerezhetőnek láttatta. Ráadás-képpen magát a rendszerszerűséget így jellemzi:

„A társadalmi struktúra translációs újratermelődésének vizsgálatakor tehát nem elégedhetek meg csupán a szokásos makrostatisztikai kemény változók elemzésével, hanem bevonták a legkülönbözőbb relációkban működő szimbolikus megkülönböztetések empirikus megragadására létrehozott »kiegészítő indikátorokat« is. Ehhez nyújtott segítséget Vitányi kultúra- és közösségelmélete, illetve Bourdieu habitusfogalma, melyek együttes alkalmazásával oldani lehetett a rétegződéskutatásokra gyakran jellemző lineáris oksági gondolkodás merevségét.

Tetten érhető a 80-as években az az elméleti megfontolás, hogy a rétegek, osztályok, avagy mezők közötti határok sohasem húzhatók meg világosan és végérvényesen, mivel valamennyi mező objektíve és szubjektíve folytonosan átrendeződő mikrokozmosznak tekinthető. Az átrendeződés objektív, amennyiben minduntalan újabb és újabb, egymástól elhatárolódó, de kölcsönhatásban lévő speciális tökékek jelennek meg, amelyek köré fokozatosan egy pozíciók által strukturált erőter épül. Az átrendeződés szubjektív, amennyiben az egyének értelemmel, jelentéssel és tétélekkel ruházzák föl ezeket az erőtereket. Ez a folyamatos mozgás ugyanakkor nem egy légtüres térben, hanem az egymásba hatoló (interpretáló) és egymástól függő (interdependens) mezők társadalmi univerzumában történik.” (*Kézirat*, 9.).

Fontos momentum tehát (és a *Kultúrafogalom* tanulmányhoz is közelebb visz), hogy Tibori a kultúra elméletének és intézményesülésének Vitányi kialakította „struktúrateremtő” alapjaival összefüggésben látja úgy, hogy a megindult „világkép- és közösségkutatások” éppen „a kultúra mint viszonyrendszer” leképeződését segítették elő, ugyanakkor

„a források alapvetően ismertek, amikből Vitányi elmélete formálódik, szintetizálódik, mégis, az a komplexitás, amellyel megfogalmazódik a kultúra mi-benléte, új lehetőséget teremt a szakszociológiák és az ismeretelmélet számára... [...] Vitányi Iván sokoldalú műveltségéből adódóan Arisztotelész, Hegel, Max Weber, Sorokin, Mátrai, Wundt, Freud, Jung, Ammon, Erikson, Kohut, Peterson, Pataki, Pléh stb. kultúra- és magatartás-, kultúra- és identitásfelfogásából, a kreativitás és generativitás elméletéből építkeznek, de új kontextusba helyezve, új összefüggéseket tár föl. Ahogy a kultúra fogalmára több száz definíció közül választhatunk, attól függően, hová helyezzük a hangsúlyt. Hasonlóképpen a kreativitásra is számos felfogás használatos, mégis a hazai

kutatók közül az elsők között Vitányi dolgozta ki a kultúra széles értelmű, dinamikus megközelítését, megismerhetőségét az absztrakt gondolkodástól, alkotótevékenységtől a mindennapi kultúráig, aktivitásig, végső soron az önmegvalósításig. Vitányi Iván felfogása, értékiszemlélete már a 70-es években struktúráteremtő, melyben a kultúrát az életmóddal és a kreativitással, a minőséggel kapcsolja egybe. Nézeteivel meghaladja kortársa, Geertz definícióját, akinek a kultúra még olyan »történetileg közvetített jelentések, öröklött koncepciók, szimbolikus formába öntött rendszere, amelynek segítségével az emberek közvetítik, fenntartják és bővítik ismereteiket, árnyalják az élet dolgairól alkotott véleményüket« (Geertz 1973:89). Vitányinál sokkal korábban megjelenik az ismeretek, az információk áramlásának, a szimbólumok jelentőségnek felismerése, az újraalkotás (generativitás) és a konstruktív fejlesztés (ma innovációnak neveznénk) eszméjének támogatása. Vitányi közel 20 évvel korábban alkalmazta azt a – kultúrafilozófiai megalapozottságú – komplex nézőpontot, melyet a 90-es években Inglehart így definiál: »...a kultúra [...] a különféle viselkedésminták, értékek és tudás szervezett rendszere, amelyet a társadalom széles körben elfogad és generációról generációra átörökít [...] és [...] a társadalmi intézmények szubjektív aspektusa: az egyén által internalizált hitek, értékek, tudás és képességek rendszere, amely ellensúlyozza a külső realitás szabta kényszerfeltételeket« (Inglehart 1997:15, lásd még Gyökér 2017).» (*A kultúrafogalom változásai...*, 9.)

Fennebb, s a címben „olvasatkezelést” írtam, nem „parázs vitát”. Ehhez tartom magam. S a kultúra fogalmának 30 vagy 50 év alatt negyedével-harmadával bővülő definíciószáma valószerűsíthetően nem azzal függ össze, mit intézményesített ebből Vitányi, vagy mit importált Hankiss, mit alkalmazott gyakorlatiasabban Kornai, vagy lélekemelőbben Pléh Csaba, vagy idejekorán Maróti. Magam a Vitányi-kultuszhoz nem próbálnék hozzájárulni, ahogyan egy Kulcsár Kálmán vagy Kornai, Bourdieu vagy Lévi-Strauss körül építhető kultuszhoz sem. Tibori – vélelmem szerint – kellő respektussal élt Vitányi iránt, amennyiben akár saját pályáját, ennek kezdeteit, akár egy korszak (nem akadémiai, avagy nem akadémikus) kultúráirányításának meghatározó érdekképviselőjét annyira tartja, amennyire értékképzetei és retrospektív tudománytörténeti összképe szerint ez kézenfekvőnek mondható, egykori munkahelyét és későbbi életpályáját is meghatározó vonzástörő körülrájolva. Másrésztől azonban retrospektíve átfogó és „elnagyolt” képet ad, melyben a hetvenes–kilencvenes évek (akkor kimondható, akkor tudományos, akkoriban „modern”, sőt kreatívan-konstruktívan „innovatív”) szemléletmódját úgy értékeli a kultúra komplex elemzése gyanánt, ahogyan az ma már egyszerűsítő vagy értékmotivált aspektusnak tetszhet.

Hozok is példát rögtön, ne tűnjék ez sem vádnak, sem oktalan vitaszempontnak, sem pedig az utólagos retrospekció még utólagosabb atmoszájának. A *Kultúrafogalom* bevezető fejezetei között vázolja a műértelmezés és a befogadás szociológiájának recepciós hátterét Vitányira építve:

„1.2 A kultúra értelmezése

Gyakran idézzük Vitányi két – látszólag egyszerű – megfogalmazását:

- a kultúra az ember és a valóság viszonya, illetve
- minden, ami körülvesz bennünket, az, ahogyan reagálunk a körülöttünk lévő egyénekre, ingerekre: kultúra és kulturális magatartás eredménye.

Hasonlóképpen a kultúra dimenzióinak Vitányi alkotta elnevezését is alkalmazzuk évtizedek óta:

- tradicionális (népi, paraszti kultúra, folklór, népművészet, mely nem differenciált, egyszerű szerkezetű, benne az egyén és közössége egységet alkot);
- autonóm kultúra (magaskultúra, művészet, tudomány, ahol elválik az egyén a közösségtől, bonyolult kapcsolódások jönnek létre, differenciált szerkezetek és értelmi, érzelmi dimenziók);
- heteronóm kultúra (azaz, a mindennapi élet kultúrája, a szórakoztató, az alkalmazott kultúra);
- új népi generatív kultúra, amely összekapcsolhatja az előző hármat, de szét is választhatja.

Egy későbbi meghatározása szerint a szinteket így nevezte el Vitányi: magaskultúra, tradicionális, „udvari”, közkultúra (közművelődés), mindennapi kultúra, hagyományos szórakoztató kultúra, modern szórakoztató kultúra, „mocsár” kultúra. A kultúra és a művészeti befogadás vizsgálata Vitányinál összekapcsolódott még akkor is, ha a témákat önálló kötetekben fejtette ki. Már az 1970-es évek közepétől egységben szemlélte a társadalom, a kultúra és az életmód egyénre gyakorolt hatását oly módon, hogy összefüggésében írta le a társadalmat és a kultúrát, amely nem más, mint az egyén–közösség–mű együttese.

Ha a társadalmat vizsgáljuk, akkor ebből a viszonyrendszerből az ember és ember, egyén és közösség viszonyát emeljük ki, amelyet az értékkel bíró objektiváció közvetít, a társadalom e viszonyok rendszere, összessége.

Ha viszont a kultúrát vizsgáljuk, akkor a középpontba az ember (az egyén és közösség) és az objektiváció (+érték) viszonya kerül, amely az ember és ember kapcsolatát közvetíti és meghatározza. A kultúra e viszonyok rendszere, összessége..., ha pedig az életmódot választjuk vizsgálatunk tárgyául, akkor a tárgyi tevékenységeket helyezzük a középpontba, amelyekkel az ember viszonyt létesít a másik emberrel... Végül, ha a kommunikációt vizsgáljuk, ak-

kor az ember–objektíváció–ember viszonyban magára a viszonyra kell figyel-nünk...” (*A kultúrafogalom változásai...*, 5–6.)

Idéznem, s főleg ily hosszan citálnom azért érdemes, mert nem mindenkinek „van meg” e korszak és ez intézményes hatások ily komplex élménye, valamint mert az írás bár a „Vitányi-óvoda” egzisztálásáról is szól, utólagos öniróniától sem mentes, ami e tudásterületen nem szokványos. Továbbá azért is, mert a sajátos, „benne rejelő” ellentmondás tisztán sejlik Tibori sorai mögött/között. Az ugyanis, hogy korrekt tudós módjára föltárja az előzményeket, vázolja az aspektusokat, majd kiválaszt egy meghatározót, azt követi, idővel önálló témakörbe fordul, s azzal tovaszáguld, őszinte sajnálatára hátrahagyva a kiinduló elméletet. A (?a?) társadalom (?hm, melyik is) ÉS a kultúra (?itt már összeszűkült jelentéssel, redukált funkcióval, töpörödött állaggal?) mint „egyén–közösség–mű együttese” olvasódik ki a textusból, miközben a kontextusok egészen másfelé visznek! S miközben az elméleti írás (a maga 21 oldalával) első harmadában a Vitányi-művek átható kórusműve (a II. részben a Népművelési Intézet munkatársainak kutatási, „átfogó elméleti művekkel” hitelesített történeti képével), a harmadik blokkjában Tibori saját befogadói magatartásvizsgálatára fókuszál, melynek előhangja ugyancsak Vitányi: „Vitányi a kreativitás differenciált rendszerét figyelembe véve modellezte a művészeteket. Felrajzolta a kétféle művészet (folklorisztikus és autonóm) struktúráját, ahol a függő változók esztétikai és szociológiai különbségek, míg a független változók a művészeti fajták jellegéből adódnak.” (*A kultúrafogalom változásai...*, 10.) Ezt követően, szinte „mellékletként” az 1982–1988 között vegyes módszertannal végzett *Az esztétikai művek befogadásának vizsgálatát* ismerteti, mégpedig abból indulva, hogy:

„ha a befogadás folyamatát ismeretelméleti kérdésként vizsgáljuk, egységes egészet jelent benne a befogadó személyisége és a befogadás tárgya, ezen belül azonban több szintet lehet elkülöníteni. Elméletileg belátható, hogy a számtalannak tűnő befogadói magatartás mégis tipizálható, hiszen ehhez vertikálisan adottak: a személyiség, a befogadás folyamata és a befogadás tárgya (l. itt a művészet); horizontálisan pedig az autonomitástól a heteronomitásig többféle szinten jöhetnek létre találkozási pontok. A művészetszociológia fejlődésének abban a szakaszában (értsd: az 1980-as években), amikor már nem a mennyiség – a nagy empirikus vizsgálatok – bővületében éltek a kutatók, hanem a sajátosat keresték, gazdag témaválasztású, módszertanú kutatások folytak. Egy művészetszociológiai, szociálpszichológiai vagy recepciós kutatásnak – mint esetemben – nem lehetett más célja, mint az, hogy egzakt módszerek segítségével a befogadás folyamatát leírja és karakterizálja. Egy ilyen vizsgálat

során a művészeti alkotásokat (zene, irodalom, film) quasi projektív tesztként lehet használni, ugyanakkor az intenzív kísérletek során mégis olyan megbízható eredmények szülehetnek, amikből elvégezhető a típusalkotás. Az ilyen szemléletű kutatások tengelyében – a hagyományokkal ellentétben – nem a hasonlóság, hanem a különbözőség állt, és ez egyaránt érvényes a befogadók személyére és a befogadás módjára, a percepcióra és az appercepcióra...” (*A kultúrafogalom változásai...*, 11.)

Csöppet sem érzem feladatomban a kivonatolást, csupán a „belső utak” követésével azt szeretném láttatni, hogyan megy végbe a projektív és a befogadó, a modellező és az átélő, a típusalkotó és a különbözőségben kreatív normát megnevező interiorizálás. Ráadásul – a „körülményektől” csöppet sem hidegen hagyva – épp olyan kontextusban, ahol a kutatói szerep szuverén, autonóm oldala és a megjeleníthető, kivetíthető tartalom tudományos-szaknyelvi oldala villámlóan összecsap. A kultúra szociológiája, a film, a vizuális művészetek és a szakmai kutatási aspektusok tematikus számában (*Kultúra és Közösség*, 2012/1–2, 25–35.) éppen Hauser Arnold művészetszociológiai nézeteiről írott kritikai esszéjében foglalja össze Tibori:

„A művészetszociológia azonban, szemben a legtöbb szociológiai diszciplínával, két oldalról is meg kell küzdjön az érték-központú gondolkodás szorításával. A művészet azon felül, hogy állandóan születő és hagyományozódó értékek felől közelítjük meg (mint befogadók), ráadásul maga is értékek alapján, értékek közvetítésére jön létre. Minden művészetben, a művészet bármely megnyilatkozásában kaotikusan keveredik az esztétikai és társadalmi érték, kölcsönösen meghatározza egymást.” (i. m. 32.)

S bár éppen itt cáfolja Hauser elfogultan és konzervatívan esztétizáló nézőpontját, mégis rögzíti azt a pozícióját, mely szerint Hauser ellentmondást alapozóan szembeszegül

„a művészetet vizsgáló összes tudomány számára alapvető dilemmával, nem veszíti-e el a művészet, a művészi alkotás önmagában zárt egységéből adódó lényegi értéket azáltal, hogy ezt az egységet megbontja, figyelmen kívül hagyja, és általános sémáig egyszerűsíti a tudomány, a vizsgálhatóság érdekében. A művészet az esztétikai élményért van, ezt azonban kíméletlenül félresöpri a szisztematikus racionalitásnak hódoló tudomány. »A művészet minden tudományos vizsgálata a közvetlen – és végső soron pótolhatatlan – művészetélmény elvesztésével fizet az általa nyert ismeretekért«” – fejezi be Hauser szavaival (*Gondolatok – Hauser*, 33–34.).

Az „olvasatkezelés” talán itt, egy sok-sok ponttal végződő talányos interpretáció, ívelt tudásszociológiai konstrukció egyvalamely drámai pontján abba hagyható volna... De mégsem az. Tibori e helyt ugyanis nemcsak meghaladja a Vitányi konstruálta kultúratartomány, az „egyén–közösség–mű” képlet nyújtotta módszertani szabadság lehetőségeit, de kritikai aspektusból lát rá és beszél el az empirikus művészeti élmény befogadói aspektusában sokkalta lényegesebb tapasztalatot. Az egyetlen, amiben alkalmasint (tárgyilag, de nem szemléletileg) téved vagy téveszt, az Clifford Geertz képletbe hozása és a kulturális antropológia ekképpen pozicionálása. Geertz mint az interpretatív antropológia akkoriban ténylegesen csak kevesek által ismert személyisége talán egy volt a több ezer amerikai antropológus között, aki több ezer amerikai egyetem közül az egyik, egy fejlődés-fejlesztéskutató központ munkatársaként Marokkóban és Indonéziában kutatott (akkoriban számunkra enyhén szólva is indifferensen távoli világokban), de már 1956-ban doktorált egy komplex társadalmi rendszer rítusainak elemzésével, s a haláláig megírt, nagyjából épp egytucatnyi legfontosabb művéből hetet már megjelentetett 1980 előtt. Hogy nem ismertük (vagy volt mindössze két és fél kutató, aki igen), az nem Vitányi „hibája”, nem Lévi-Strauss bűne, vagy a hazai etnológia „mulasztása”, hanem éppoly műbefogadási kérdés, amelynek paradigmatis leleményeivel, a színházi állam működésmódjával, a balinéz kakasviadal etnológiai leírásával, vagy „a művészet mint kulturális rendszer” elemzésével Geertz akkorra már jócskán készen állott – e művek ismeretét azonban a kulturális és civilizatorikus határok fennállása mellett a kulturális antropológia megismeréstudományi mivoltának ismeretlensége is determinálta. Egy aspektus, mely művészetén kívüli, de befolyásolja, határolja és érvényessé vagy érvénytelenné is teheti a kultúratudomány releváns (vagy annak tekintett, akként felbecsült) alapkérdéseit. Ettől azonban Vitányi még nem futott előbbre, mint Geertz vagy Inglehart, sem „a kultúra meg olyan »történetileg közvetített« jelentések, öröklött koncepciók, szimbolikus formába öntött rendszerének” interakciós vagy szimbólumhasználati kutatásával, sem a generativitás mint lehetséges aspektus „sűrű leírással” kiegészítendő mivoltának megnevezésével. Kétségtelenül „képben volt” Vitányi is, de nem korát meghaladó, hanem intézményes lehetőségeit (több szempontból) kiteljesítő értelemben, ugyanakkor nem erőteljesebben, mint kutatói, kollégái, a szakma más szimbólumkutatási vagy kommunikációs kérdését magabiztosan felhasználó szakterületi kezdeményező. Itt neveket már nem sorolok, méltatlan lenne, továbbá túl terjengős is. Annyit viszont beláthatunk ebből az „olvasatkezelésből” is, hogy a kultúrának mint kutatástörténeti aspektusnak komplexebb kutatása, árnyaltabb interpretációja és történetisége mellett kontextuális értelmezése nem „hozott hátránya”, hanem kreatív előnye lett a szakmatörténetnek is.

A „kultúra és közösség” másként-elbeszélése, az „itt lenni és ott írni” problematikája, a megismerő egyén és a közlő „szerzői” mivoltának konstruktuma talán épp ezért sem csupán intézményes-diszciplináris kulcskérdés, hanem az esztétikai-befogadói élményt az alkotónak és a befogadónak, emellett a kutatónak egyaránt „visszaajándékozó” attitűd alapfeltétele is. Tibori pedig ehhez járul(t) hozzá a kultúraközvetítés intézményi, szakmódszertani, történeti és empirikus lehetőségeinek illetően karakterizálásával.

IRODALOM

- A.GERGELY ANDRÁS (2002–2003) *Kulturális antropológia – szöveggyűjtemény, tantárgyi forrásanyag az ember-, erkölcs és vallásismeret tantárgyhoz*. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara. Budapest: OSZK MEK. <http://mek.niif.hu/01600/01668/01668.htm>
- BOGLÁR LAJOS (1995) Szimbolizáció és akkulturáció. In: KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR szerk. *„Jelbeszéd az életünk”*. Budapest: Osiris, 389–394.
- BOURDIEU, PIERRE (2013) *A művészet szabályai*. Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola.
- BOURDIEU, PIERRE (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Film – művészet – szociológia. *Kultúra és Közösség*, tematikus szám, 2012/1–2, 5–168.
- GEERTZ, CLIFFORD (1973) *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.
- GEERTZ, CLIFFORD (1983) *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic Books.
- GEERTZ, CLIFFORD (2003) A tény után. In A.GERGELY ANDRÁS (szerk.): *Kulturális antropológia – szöveggyűjtemény*. Budapest: OSZK MEK. <http://mek.niif.hu/01600/01668/01668.htm>
- GYÖKÉR RÓBERT (2017) Grundkert. Kisközösség a nagyvárosban. *Kultúra és Közösség*, 2, 75–97. www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2017/2/08.pdf
- HANKISS ELEMÉR (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HAUSER ARNOLD (1978) *A művészettörténet filozófiája*. Budapest: Gondolat.
- HOFER TAMÁS – KLANICZAY GÁBOR (szerk.) (1984) *Történeti antropológia*. (Az 1983. április 18-19-én tartott tudományos ülészak előadásai). Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

- INGLEHART, RONALD (1997) *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR (1983) *Értékrendszereink*. Budapest: Kossuth.
- KUNT ERNŐ – SZARVAS ZSUZSA (szerk.) (1992–93) *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon. Az antropológiai megközelítés esélyei*. Társadalomtudományi helykereső konferencia kiadványa. Miskolc: Miskolci Egyetem, KVAT.
- LOSONCZI ÁGNES (1969) *A zene életének szociológiája*. Budapest: Zeneműkiadó.
- LOSONCZI ÁGNES (1977) *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat.
- MARÓTI ANDOR (szerk.) (1975) *Forrásmunkák a kultúra elméletéből*. Budapest: Tankönyvkiadó – ELTE BTK.
- TIBORI TIMEA (1981) *Kutatási terv az esztétikai befogadás vizsgálatához*. Budapest, Művelődéskutató Intézet.
- TIBORI TIMEA (2012) Gondolatok Hauser Arnold művészetszociológiai nézeteiről. *Kultúra és Közösség*, 1–2, 25–35. http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2012/1/KEK%202012_I_4.pdf
- TIBORI TIMEA (2018) A kultúra fogalmának változásai a 80-as évektől. *Kultúra és Közösség*, 1, 43–59. <http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2018/1/03.pdf>
- TIBORI TIMEA (2019) *Az életmód és hatása az időfelhasználásra*. Kézirat, kutatási összefoglaló.
- VITÁNYI IVÁN (1976) *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat.
- VITÁNYI IVÁN (1981) *Társadalom, kultúra, szociológia*. Budapest: Kossuth.
- VITÁNYI IVÁN (1984) *Egyharmadosország*. Budapest: Magvető.
- WESSELY ANNA (2003) Mannheim és Bourdieu. A strukturális meghatározottság és a társadalmi cselekvés weberianus összekapcsolása. In: KARÁDI ÉVA (szerk.) *Mannheim-tanulmányok*. Budapest: Napvilág, 283–293.
- WESSELY ANNA (szerk.) (1998) *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris.

A TÉNYEK VALÓBAN MAGUKÉRT BESZÉLNEK?

„Mondtam, ne márványlapok, díszkövek;
rőlam a csöndes téglák szóljanak,
nem is emléket tartva: meleget!
ha jő a fagy –”

Illyés Gyula: *Mozgó világ* (1965), részlet¹

Prologus

Jelen írás a 2016 novemberében a szentendrei Ferenczy Múzeumban megrendezett „Az ostromlás a dolgunk” – *A betiltott Mozgó Világ (1975–1983)* című kiállításhoz² készült rövid kísérő anyag átdolgozott, kibővített változata. Az eredeti felkérés a *Mozgó Világ* szociográfiai rovatát a kiállítás látogatói számára röviden bemutatató leírás elkészítésére vonatkozott. A munka során – mint oly sok esetben – segítségemre voltak a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely dokumentumai és kollégái. Így például a kiállításba kerültek az archívum anyagai közül a H. Sas Judit gyűjteménybe tartozó gyerekrajzok,³ de a *Mozgó Világ*ban publikáló számos szociográfussal, szociológussal felvett interjúkat – például Őrszigethy Erzsébet (készítette: Szász Anna Lujza), Csongor Anna, Andor Mihály (készítette: Tibori Timea) – vagy éppen Mátyus Aliz kutatási anyagait használhattam a munka során. Ezért is választottam ezt az írást Timea köszöntésére, mert talán némiképp tükrözi azt a sokoldalú kapcsolatot, amely a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely tagjait, szerteágazó érdeklődésüket összeköti – s e közösségnek Timea nem csupán egyik alapító tagja, hanem a lelke is. Mindezekon túl, a *Mozgó*ban megjelenő társadalomkutatók közül többen is Timea közvetlen kollégái voltak a Népművelési Intézetben, így Andor Mihály, Mátyus Aliz vagy S. Nagy Katalin, ezért jelen írás talán alkalmas egy rövid korszak felidézésére.

1 Illyés 1965-ben megjelent *Dőlt vitorla* című kötetéből (Illyés 1965)

2 „Az ostromlás a dolgunk” – *A betiltott Mozgó Világ (1975–1983)*. Időszaki kiállítás a szentendrei Ferenczy Múzeumban, 2016. november 17. – 2017. február 5. Kurátor: Szilágyi Zsófia Júlia. A kiállítást Reményi József Tamás, a „rég” *Mozgó Világ* szerkesztője (1980), főszerkesztő-helyettese (1981–1983), mb. főszerkesztője (1981; 1983) nyitotta meg. <http://www.muzeumicentrum.hu/a-betiltott-mozgo-vilag-1975-83/>

3 <https://20szazadhangja.tk.mta.hu/gyerekrajzok>

A Mozgó Világ szociográfiai rovata (1975–1983)

A *Mozgó Világ* irodalmi, művészeti profilja mellett a kezdetektől vállalta a szociológia és szociográfia ügyét is, ami a szociográfiával kapcsolatban ebben az időszakban korántsem volt evidens. Míg a szociológia helyzete az 1970-es években jelentősen stabilizálódott, a szociográfia továbbra is legitimációs gondokkal küzdött, és a két terület egyre távolodott egymástól. Az 1970-es évek elejére a kritikai szociológiát – részben politikai, részben belső, szakmai hatások következtében – túlnyomórészt felváltotta a „professzionális” szociológia – ez az intézményesülés mellett egyrészt azt is jelentette, hogy a szakma képviselői pozíciójuk megóvása érdekében törekedtek szétválasztani az „amatőr” és a „professzionális” társadalomtudományi területeket. Másrészt, a szociológián belül egyre hangsúlyosabbá váltak a módszertani kérdések, amelyek a kvantitatív technikák megerősödését és elterjedését segítették, szemben a kvalitatív (pl. interjú) módszerekkel. Harmadrészt, a szakszociológiák kialakulása egyre kevésbé tette lehetővé a holisztikus szemlélet fenntartását. Mindennek eredményeként a szociográfiát és a szociológiát egyre élesebb határ választotta el egymástól.

Ebben a közegben született meg 1975-ben a *Mozgó Világ*, a „fiatal írók – fiatal művészek” lapja a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottságának (KISZ KB) égisze alatt, mely viszonylag tág teret engedett a fiatalabb korosztály kezdeményezéseinek.⁴ Nevét a lap Illyés Gyula 1965-ös *Dőlt vitorla* című kötetének egyik verséről kapta, amely az idősödő költő hazalátogatását meséli el, az elszakadás és összetartozás, a múlt és jelen, az egyén és közösség összefonódó kapcsolatát ábrázolva az állandóan változó, átalakuló világban.⁵ 1976-ban, a *Mozgó* 2. évfolyamának 3. számában már megjelent egy pályázati felhívás, mely új szociográfiai munkák elkészítését ösztönözte. „A *Mozgó Világ* irodalmi szociográfiára hirdet pályázatot. Célja, hogy ösztönözze az írókat, költőket, szociológusokat – és mindenkit, akinek kedve van – arra, hogy nyilvánosságra hozzanak közérdekű tényeket irodalmi módszerekkel, fontos társadalmi kérdésekben állást foglaljanak.” (1976:112)

A *Mozgó* ebben az időszakban nem az egyedüli szociográfiai orgánium volt, hiszen megjelenését megelőzte a szociográfia egyik hivatalos fóruma, az Írószö-

4 Korábban 1971 és 1974 között azonos címmel, számonként más-más szerkesztőkkel hat alkalommal jelent meg almanachként. A *Mozgó Világ* 2. számának megjelenése 1975 decemberére tehető. Sajnos az első számból még a FSZEK-ben sem található példány. A főszerkesztő, Veress Miklós az 1976. decemberi számban, az egyéves évfordulóra emlékezve szintén utalt erre, nem kis büszkeséggel: „alig akad könyvtár, amelyben fellapozhatná a nyájas olvasó” (Veress 1976:3), akkora érdeklődés övezte a lap megjelenését.

5 A vers elemzését lásd Kiricsi 2002.

vetség égisze alatt, a Művelődésügyi Minisztériumon keresztül támogatott (új) *Magyarország felfedezése* című sorozat. A kiadó (Szépirodalmi) részben az „ős-sorozat” hagyományait kívánta folytatni, melyben 1937 és 1938 között Erdei Ferenc *Futóhomok*, Féja Géza *Viharsarok*, illetve Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című munkái (Erdi 1937; Féja 1937; Szabó 1937) jelentek meg. A háború előtti kapcsolatot és a marxista szemléletet erősítette, hogy a sorozatot az Írószövetség akkori elnöke, a szociográfia korábbi nemzedékét képviselő Darvas József felügyelte. A sorozat első kötete Mocsár Gábor *Égő arany* című műve volt (Mocsár 1970), amelyet évente két-három tényfeltáró szociográfia követett, köztük például Erdei Ferenc *Város és vidéke*, Moldova György *Tisztelet Komlónak!*, Végh Antal *Erdőháton, Nyíren*, Berkovits György *Világváros határában*, Diósi Ágnes *Cigányút*, Márkus István *Az ismeretlen főszerelő* vagy Závada Pál *Kulákprés* című munkája (Erdi 1971; Moldova 1971; Végh 1972; Berkovits 1976; Diósi 1988; Márkus 1991; Závada 1991).⁶ Bár a művek szerzői közül többen, például Diósi Ágnes, Mátyus Aliz, Örszigethy Erzsébet, szerzőként, Berkovits György pedig elsősorban szerkesztőként kapcsolódott a *Mozgó Világhoz*, az 1970-es évek második felében és az 1980-as évek elején a *Mozgó* mégis újdonságot jelentett a szociográfia műfajában.

Az 1970-es években a szociográfia másik „hivatalos” orgánuma a *Forrás* című folyóirat volt, amelyben a szociográfiai munkák mellett nyilvánosságot kaphatott a szociográfusközösség szervezeti működése, építkezése, például rendszeresen beszámoltak a szociográfuskonferenciákról, és itt jelentek meg a fiatal írók 1979. májusi lakitelki találkozójának anyagai (A haza és a nemzeti önismeret, 1979:64–78) is. A lapban folyamatosan publikálták Hatvani Dánielnek a két világháború közötti szociográfusokkal, például Féja Gézával, Illyés Gyulával vagy Balogh Edgárral készített interjúit (Féja 1976; Illyés 1977; Balogh 1977), ugyanakkor Hatvani Csoóri Sándorral készült levelezése már csak a *Mozgó* 1982. januári számában jelenhetett meg (Csoóri 1982). A *Forrásban* tehát a korabeli szociográfiai munkák mellett elsősorban a két világháború közötti szociográfia kapott hangsúlyosabb szerepet, mely bár számos műfajt és álláspontot tömörített, elsősorban a parasztságot sújtó válságra fókuszált.

Mind a *Magyarország felfedezése*, mind a *Forrás* mellett a *Mozgó* más irányt képviselt, részben egy új, fiatalabb nemzedék által, részben régi ideológiáktól mentes szemléletével, bár a szociográfiai hagyományoktól korántsem elszakadva, amennyiben szociográfian a rendszer működéséből adódó hétköznapi nehézségek plasztikus ábrázolását értjük. A szociográfia célja hagyományosan a társadalmi

6 Napjainkig több mint 60 kötet jelent meg a sorozatban. <http://magyarorszagfelfedezese.hu/konyvek/>

problémák dokumentarista ábrázolása volt. Az 1900-as években a hazai társadalomtudományi gondolkodás kiszélesedésével, a nemzetközi és hazai szociológiai elméleti törekvések mellett a szociográfia azt az igényt fejezte ki, hogy az ideológiai-elméleti tételeken túl pontosan meg kell határozni, hogyan is állnak a dolgok valójában Magyarországon. Bár a szociográfia a két világháború között sem jelentett egységes műfajt, egyre inkább gyűjtőkategória lett – monográfiák, riportok, útirajzszerű leírások stb. tartoztak a körébe –, és az 1920–30-as évekre a „cselekvés és ismeret” összefogásának módozatává vált. A közös szándék, közös problematika kötötte össze ezeket a munkákat, valamint az, hogy új ismereteket, felismeréseket közöltek, elsősorban a parasztságról. A sokszínű csoportosuláshoz rengeteg szerző köthető, Féja Géza, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Kovács Imre, a Magyarország felfedezése mozgalom (Sárközi György, Athenaeum), a Fiatal Magyarország mozgalma (Illyés Gyula, Veres Péter, Darvas József), a népi írók fóruma, a *Válasz* című folyóirat stb. Ugyanakkor egy 1940-es írásában Bibó István a szociográfiai, falukutató munkák egységes jellegére hívta fel a figyelmet. Szerinte központi elemük, hogy egy adott történeti helyzettel foglalkoztak. „Ennek a történeti helyzetnek egy lényeges jellemzője van: az, hogy válságos helyzet.” (Bibó 1940:339) A falukutató irodalom tehát felfogható válságirodalomként, a magyar parasztság válságának irodalma – vélte Bibó. Az egyaránt politikai, tudományos és irodalmi művek, amelyek akár mindhárom területen is megtermékenyítők lehetnek, legfőbb érdeme, hogy kétségbe vonták azt a közvélekedést, hogy „a magyar parasztság egyszerű életviszonyok között élő, de sorsával és életformájával elégedett s a történeti osztályok vezetését lojálisan követő réteg” (uo:340). Valamint, hogy a kisgazdamozgalom útján e réteg megtalálta a politikai érvényesülés és érdekérvényesítés módját. Ezek a munkák épp arra mutattak rá – érvelt Bibó, hogy nagy tömegek élethelyzete nyomorúságos (Szántó Zoltán), hogy a patológikus társadalmi jelenségek (egykezés, szekták) nem helyi okokból származnak (Kovács Imre: *A néma forradalom*), hogy a parasztság az érdekeivel ellentétes politikai vezetést érzékel (Féja Géza).

Ezek a jellemzők az 1970-es évek szociográfiai munkáira is érvényesek, amennyiben a helyi, hétköznapi történéseken keresztül mutattak rá azokra a társadalmi problémákra, a válság nyilvánvaló tüneteire, amelyek nem helyi vagy egyedi, hanem a rendszer működéséből adódó okokra voltak visszavezethetők. Ez az örökség, ahogyan a háború előtti időszakban, az 1970-es évek Magyarországon is elkerülhetetlenül magában hordozta az ütközést a hivatalos ideológiával, az állam- és pártapparátus által a rendszerről alkotott képpel. Ezt támasztja alá a *Mozgó* szociográfiai rovatvezetője, arculatának alakítója, Berkovits György állásfoglalása, amely szerint a szociográfia a tények bemutatásával képes kritikai perspektívát megjeleníteni. „A tények vannak benne, amelyek szinte önmagukért beszélnek.

Természetesen a tények sohasem önmagukért beszélnek, de a szociográfiával be lehetett bizonyítani, mintha önmagukért beszélnének.” (Németh 2002:49).

A *Mozgó* szociográfiai rovata több szempontból is sajátos jelleget képviselt még az 1970-es évek szűkre szabott nyilvánosságában is. Berkovits szerint a szociográfia

„dokumentáris irodalmi műfaj. Úgy vélekedtem, hogy nagyon sokfajta dokumentumot lehet általa közvetíteni, közölni. [...] Ezek [...] a legkülönfélébbek lehetnek: hivatalosak (hivatalos iratok, levéltári dokumentumok), vagy pedig idézetek különböző orgánumból, megnyilatkozásokból, azonkívül mélyinterjúk (életutak vagy vélemények, amelyek ezekben az interjúkban megjelennek) és tények, adatok, statisztikák. Úgy gondoltam, hogy ezek önmagukban ideológiát nem képviselnek. Ezek pusztán tények.” (Uo:48–49)

A „tények bemutatása” miatt azonban egyre több bírálat érte a lapot elsősorban az állampárt felől. Részben e bírálatokra válaszul jelent meg 1978 decemberében Berkovits *A szociográfia magatartása* című tanulmánya, amelyben a szociográfia helyzetét kívánta értelmezni, és leszögezte: 1. a *Mozgó Világ* vállalta, hogy pártolja a szociográfiát. 2. „[A] szociográfiai irodalmat továbbra is a valóság olyan megismerési lehetőségének tartjuk, amelyet nem helyettesíthet és nem szoríthat ki más műfaj.” 3. „Lapunk a fiatal nemzedéké.” Berkovits írása jól jelzi a szociográfia korabeli problematikus helyzetét: azt, hogy „fiatal szociográfus nemzedék tulajdonképpen nincs”, hiszen nincs szociográfusi állás, garantált fizetés, továbbá, hogy a szerkesztőségek félnek szociográfiát közölni. „A szociográfust nehéz megvédeni. Mert nem védi – mint például az újságíró – akkora hatalom, mint a tömegtájékoztatás szervezete. S mert nem védi a tudományos vagy a művészeti elvonatkoztatás lehetősége sem.” (Uo:4)

A lap szociográfiai rovatából valóban az 1970-es évek magyar „valósága” tárul elénk, egy olyan társadalom képe, amelynek tagjai számos nehézséggel néznek szembe. A hétköznapiakat alakító kényszerekről, viselkedési sémákról, hagyományokról és beidegződésekről olvashatunk. Megjelennek az elhallgatott és kényszerűen elfogadott, egyben megnyomorító emberi helyzetek. A témák sokfélék, közös bennük, hogy kiszolgáltatott embereket jelenítenek meg, akik képtelenek kilépni a kilátástalanságból.

Az írások jelentős része foglalkozott a korszak ideológiája szerint privilegizált helyzetű *munkások* hétköznapijaival, akik a szociográfiai írásokban leginkább a folyamatos kizsákmányolás áldozataiként jelennek meg. Ezt mutatja be Halmos Ferenc *„Mi, produktív gyerekek...”* című írása (Halmos 1976), amelyben két szakmunkás arról beszélt, hogy nem rendelkeznek fix havi fizetéssel, amint leáll a

termelés, vagy nem teljesítenek normán felül, csupán kevés pénzt vihetnek haza. Hasonló problematikát jár körül Fóti Péter *Tűzkovácsok* című munkája, aki a szolnoki MÁV Javító dolgozóival beszélgetett. „Darabbéresek vagyunk. Órabért, plusz darabbért kapunk. A tervet 109-110 százalékra kell teljesíteni, hogy az egész műhelynek kijöjjön a pénze.” (Fóti 1977:46) Ugyancsak a munkások életkörülményeire és munkakörülményeire világít rá Csalog Zsolt *A Vasember*, vagy Kőbányai János *Sírkő Gyalog József esztergályosnak* című kétrészes írása (Csalog 1977; Kőbányai 1977). A munkások igencsak kritikus helyzete fontos témaként jelent meg a tényfeltáró irodalomban. A *Mozgó* annak ellenére is vállalta publikálásukat, hogy nem sokkal korábban Haraszi Miklós, a Vörös Csillag Traktor-gyár marósaként szerzett tapasztalataiból írt *Darabbér* című könyvének kéziratát 1973-ban a rendőrség lefoglalta, a szerzőt bíróság elé állították, és államellenes izgatás vádjával 8 hónap felfüggesztett szabadságvesztésre ítélték. Több írás foglalkozott a munkásnők sajátos helyzetével is.

A szociográfiai rovat írásai a munkásság mellett számos *marginalizált csoportról* adtak képet. Több írás mutatja be a *cigányság* helyzetét, elsősorban itt is a csoport kiszolgáltatott tagjainak (nők, gyerekek) életkörülményeit. Csongor Anna *Majd ott megtanítják őket a rendre!* című írásában (Csongor 1979) egy sokgyerekes család életébe enged bepillantást, aznap, amikor a még családban lévő gyermekek is javító-nevelő intézménybe kerülnek – ahonnan pedig a szülők már ott lévő gyerekeiket is szeretnék kivenni. Siklós László *Autótolvajok* című írása (Siklós 1979) olyan fiatalokat mutat be – a rendőrségi, bírósági iratok alapján tolvajok, autórongálók –, akiknek körülményei alapján érthetővé válik, miért nem találják helyüket a világban. Diósi Ágnes a tököli börtön és a nevelőotthoni gyerekek kiszolgáltatott helyzetét (Diósi 1981), Demszky Gábor *Peremvidéken. Csövesek és alkalmiak* (Demszky 1980) címmel pedig lakás és az állandó munkahely nélkül tengődő emberek életét, abban a korszakban, amikor munkanélküliség és hajléktalanság hivatalosan nem létezett.

A *Mozgó* 1980. decemberi és 1981. januári számában jelent meg a rendszerváltás egyik legtöbb hozzászólását kiváltó vitaindító, Andor Mihály *Dolgozatok az iskoláról* című írása (Andor 1980–81; Micsinai–Szabari é. n.).⁷ A heves vita

7 A dolgozat fogadtatásának sokféleségét és persze a korszak viszonyait jól illusztrálja Tibori Timea Andor Mihállyal készített interjújának egy részlete is. „A végeredmény egy kétrészes tanulmány volt, ami a *Mozgó Világ* 1980/12. és 1981/1. számában jelent meg »Dolgozat az iskoláról« címen. Már szinte teljesen kész volt a »Dolgozat«, amikor belebotlottam abba, hogyan készítették ki 1950-ben Mérei Ferenc Országos Neveléslélektani Intézetét. Gondoltam, legjobb lenne erről magát Méreit kifaggatni. Megkérdeztem Somlai Pétert, hogyan vegyem föl a kapcsolatot apósával. »Nagyon egyszerű – mondta. – Mérei egy rendkívül nyitott ember, fel sem kell hívnod, elmész

nem meglepő, hiszen a szerző nagyon nyíltan, világos szerkezetben mutatta be az akkor 35 éves hazai oktatási rendszert és színvonalának csökkenését, miközben papíron 1978-ban közoktatási reformot hajtottak végre. A tanulmányban olvashatunk az analfabetizmus felszámolásának „sikeréről”, a nyolcosztályos rendszer bevezetésének körülményeiről, az oktatás tárgyi és főként emberi feltételeinek hiányáról. Megdöbbentő, hogy az 1980-as évek elején azonosított problémák még ma is aktuálisak, de ez nem is meglepő, hiszen a szerző akkori javaslatai a mai napig nem valósultak meg.

„Az azonban valószínűnek látszik, hogy ha a pedagógusmunka feltételeit a már fentebb vázoltak szerint megváltoztatnák, ha a tantestületek az alkotóműhelyek levegőjét árasztanák, ha az iskolákban az értelmiségi átlag-életszínvonalat – túlóra nélkül – elérő és az értelmiségi létehez szükséges szabad idővel rendelkező pedagógusok tanítanának húsz fő körüli osztályokat, akkor lassan szelekció foglalná el a kontraszelekció helyét, és valami változás 20-30 év múlva már kezdené éreztetni hatását.” (Andor 1980–81: II.30)

„A »Dolgozatból« nagy botrány lett, de Szépe György és Báthory Zoltán úgy vélte, hogy ekkor született meg a magyar oktatásszociológia. Ez azért erős túlzás, mert előtte Ferge Zsuzsa, Gázsó Ferenc, Várhegyi György, a Ladányi–Csanádi páros, Csákó Mihály, Liskó Ilona csinált már ezt-azt. Knopp András, aki akkor a Központi Bizottság Kulturális Osztályának a vezetője volt, behívatta Vitányit, és felelősségre vonta, hogy ki adott pénzt erre a kutatásra. Vitányi mondta, hogy senki. Pechje volt Knoppnak, mert ezt tényleg a »szabadidőmben«, egy fillér kutatási pénz nélkül csináltam. Mint később megtudtam, Aczél György utasította a minisztérium statisztikai osztályát, hogy ellenőrizték az adatokat. Neki is pechje volt, mert az adatok a minisztérium statisztikai osztályáról származtak. De azért még próbálkoztak: egy Sarkadi nevű fickó, aki a Népszabadságnál az oktatásügy felelőse volt, írt egy

hozzá, adsz neki egy példányt a dolgozatból, hogy lássa, miről van szó, és megmondod, hogy mire vagy kíváncsi.« Tudtam hol laknak, mert Annával többször tanultam együtt. Elmentem, becsöngettem. Mérei nyitott ajtót, és az ajtóban állva kérdezte, hogy mit akarok. Ebben a suta szituációban, a nyitott ajtóban mondtam el, ki vagyok és mit akarok, és nyújtottam felé a dossziét. Nem vette el, hanem jéghideg hangon a következőket mondta: »Maga rendkívül kínos szituációba hozott. Nem adta meg a lehetőséget, hogy ha akarom, elutasíthassam a kérését.« – »De megadom« – mondtam, és sarkon fordultam. Egy fél évvel később, amikor a »Dolgozat« már megjelent a *Mozgó Világ*ban, üzent Forgács Péterrel – aki éppen akkor forgatta vele a róla készült filmet – hogy szívesen lát. Visszaüzentem, hogy tárgytalan.” (Andor 2012:9)

cikket a Kritikába, amelyben sandán meggyanúsított, hogy manipuláltam az adatokkal. Semmi konkrétumot nem mondott, csak sandáskodott. Végül elült a dolog, de hát már a puha kádári diktatúrában voltunk.” (Andor 2012:9)

A puha diktatúra ellenére 1981 mozgalmas év volt a *Mozgó* számára. Az 1981. márciusi számot betiltották (1981 júniusában egy összevont 3–4. szám jelent meg), az év közepén a lap kikerült a KISZ felügyelete alól, az addigi főszerkesztő, Veress Miklós helyét pedig Kulin Ferenc vette át.

„1981 áprilisában vagyunk. A felbolydulás indokolt. A *Mozgó* 3-as számát már egy hónapja hiába lesik az olvasók a standokon vagy a levélszekrényükben. Az a hír járja, hogy a nyomdában visszatartották, terjesztését megtiltották, sokan úgy tudják: be is zúzták. Fiatalokat látni ekkoriban, amint újságpapírba csomagolt folyóiratot böngésznek, arcukon a tiltott gyümölcs majszolásának örömeivel – a csemege: a *Mozgó* márciusi száma, amiből néhány példány mégiscsak kicsusszant a zúzdából. Június végén megjelenik végre a lap – összevont, 3–4-es számmal. A márciusi anyagból két cikk hiányzik, gyarapodott viszont egy mostanában szokatlan hangvétellű, »vonalas« Beköszöntővel, az egyik tanulmány előtt későbbi vitacikket ígér a szerkesztőség (elégge baljóslatúan), új főszerkesztő és kiadó jegyzi a lapot, Alexa Károly neve eltűnt a szerkesztők névsorából, szerepel viszont az új munkatárs, Gergely András. Azóta gyorsan követik egymást az elmaradt számok: Alexát ismét feltűntetik az impresszumon, Veress Miklós meg az *Élet és Irodalom* munkatársai között bukkant fel. A megjelent számokból úgy látszik: a *Mozgó* járja tovább a maga útját – de mi is történt voltaképpen?” (Szilágyi 1981)

„82 elején egy éve múlt, hogy a lapgazda Kommunista Ifjúsági Szövetség hónapokra leállította a kiadást, mígnem egy másik lapgazda, tulajdonképpen egy személyben Aczél György adott még esélyt.” (Reményi 2016)

1982-ben újabb „botrányok” következtek. A januári számban jelent meg Csoóri Sándor már korábban hivatkozott, máshonnan kitiltott beszélgetése (Csoóri 1982), februárban pedig Csalog Zsolt *Egy téglát én is letettem...* című szociográfiája kavart vihart (Csalog 1982), mely több azonos témájú tanulmánnyal együtt 1989-ben könyv formájában is megjelent, és tanúskodott arról, milyen volt az 1950-es években Magyarországon élni, „kikből állt az 1945 utáni rendszer első engedelmes »hadserege«, a káderek és a »funkcik« első nemzedéke” (Vági 1990).

1983-ban a *Mozgó Világ* főszerkesztőjét, Kulin Ferencet felfüggesztették, mire a teljes szerkesztőség felmondott, a lap olvasói aláírásgyűjtő akcióba kezdtek, a szerzők pedig bojkottálták az új lapot. A „rég” *Mozgó Világ* utolsó száma 1983 novemberében jelent meg, a már nyomdába került decemberi, „ellenforradalmi-nak” ítélt Bibó-számot bezúzták.

Epilógus

Nem célom, hogy a rendszerváltás előtti és utáni szakmai közösséget, a bojkott történetét és e szakmai közösség tagjainak rendszerváltás utáni nagyon heterogén szerepvállalását bemutassam, mégis nagyon sok mindent pontosan leír a két egykori kolléga beszélgetése a későbbi időszakról. Amikor Tibori Timea interjújában arról kérdezte Andor Mihályt, milyen visszhangja volt 2011-es *Szegény Micsinay: egy besúgó élete* című könyvének, válaszában Andor utal a könyvről megjelent reflexiók kapcsán az új *Mozgó Világgal* szembeni bojkott feloldásáról és megítéléséről is.

„Érdekes, hogy ameddig mindegyik kritika tárgyyszerű volt, magával a könyvvel foglalkoztak, addig Alexa a Magyar Hírlapban inkább a személyemmel. A liberálisok kötelező rugdosása mellett arról szól a cikk, hogy én egy áruló vagyok, elárultam a *Mozgó Világot*. Ugyanis amikor 1983-ban leváltották a szerkesztőséget, és P. Szűcs Juli lett a főszerkesztő, a régi mozgós szerzők bojkottot hirdettek a lapra. Én sem adtam oda cikket egészen 1992-ig. Akkor viszont már nem volt kivel szolidárisnak lennem a régiek közül.” (Andor 2012:15)

FORRÁSOK

Csonka Erzsébet–Kovács Bálint (2016) *Mozgó Világ: Emlékezés egy folyóiratra*. Dokumentumfilm. film.indavideo.hu/video/f_mozgo_vilag

IRODALOM

A haza és a nemzeti önismeret (1979) *Forrás*, 9, 64–78.

ANDOR MIHÁLY (1980–81) Dolgozat az iskoláról I–II. *Mozgó Világ*, 6/12, 5–21.; 7/1, 16–31.

ANDOR MIHÁLY (2012) Interjú Andor Mihállal, készítette Tibori Timea. 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Gyűjtemények, Szociológiai-történelmi interjúgyűjtemény, Andor Mihály interjú (2012), Interjúátirat, 409_08_01_29_1.pdf

- BALOGH EDGÁR (1977) Hasznára lenni a Duna-táj népeinek (Beszélgetés Balogh Edgárral szociográfiai kérdésekről – Az interjút készítette: Hatvani Dániel). *Forrás*, 7–8, 76–88.
- BERKOVITS GYÖRGY (1976) *Világváros határában*. Budapest: Szépirodalmi (Magyarország felfedezése).
- BERKOVITS GYÖRGY (1978) A szociográfia magatartása. *Mozgó Világ*, 4/6, 3–12.
- BIBÓ ISTVÁN (1940) Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. In uő: Válogatott tanulmányok. Budapest: Magvető. Hozzáférés: <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/index.html>
- CSALOG ZSOLT (1977) A Vasember. *Mozgó Világ*, 3/3, 54–73.
- CSALOG ZSOLT (1982) Egy téglát én is letettem. *Mozgó Világ*, 8/2, 19–54.
- CSONGOR ANNA (1979) Majd ott megtanítják őket a rendre! *Mozgó Világ*, 5/1, 58–65.
- CSÓÓRI SÁNDOR (1982) Készülődés a számadásra – Hatvani Dániel kérdéseire írt válaszok. *Mozgó Világ*, 8/1, 23–41.
- DEMSZKY GÁBOR (1980) Peremvidéken. Csövesek és alkalmiak. *Mozgó Világ*, 4, 10–106.; 5, 108–112.
- DIÓSI ÁGNES (1981) A tököli börtön sárgára van festve. *Mozgó Világ*, 7/10, 63–76.
- DIÓSI ÁGNES (1988) *Cigányút*. Budapest: Szépirodalmi (Magyarország felfedezése).
- ERDEI FERENC (1937) *Futóhomok*. Budapest: Athenaeum (Magyarország felfedezése).
- ERDEI FERENC (1971) *Város és vidéke*. Budapest: Szépirodalmi (Magyarország felfedezése).
- FÉJA GÉZA (1937) *Viharsarok*. Budapest: Athenaeum (Magyarország felfedezése).
- FÉJA GÉZA (1976) Közelkép a szociográfusról (Beszélgetés Féja Gézával – Az interjút készítette Hatvani Dániel). *Forrás*, 11, 64–74.
- FÓTI PÉTER (1977) Tűzkovácsok. *Mozgó Világ*, 3/4, 46–63.
- HALMOS FERENC (1976) „Mi, produktív gyerekek...” *Mozgó Világ*, 2/4, 66–74.
- ILLYÉS GYULA (1965) *Mozgó világ*. In uő: *Dőlt vitorla*. Budapest: Szépirodalmi. Hozzáférés: <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes00001/illyes01100/illyes01100.html>
- ILLYÉS GYULA (1977) Látlelettől a változtatásig (Beszélgetés Illyés Gyulával a magyar szociográfiáról – Az interjút készítette: Hatvani Dániel). *Forrás*, 4, 3–15.
- KIRICSI ZOLTÁN (2002) „Szülőházam téglái...” Illyés Gyula ’Mozgó világ’ című verséről. *Iskolakultúra*, 12/11, 61–69. Hozzáférés: http://real.mtak.hu/60792/1/EPA00011_iskolakultura_2002_11_061-069.pdf

- KÖBÁNYAI JÁNOS (1977) Sírkö Gyalog József esztergályosnak. I–II. *Mozgó Világ*, 3/5, 33–62; 3/6, 3–20.
- MÁRKUS ISTVÁN (1991) *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest: Szépirodalmi (Magyarország felfedezése).
- MICSINAI ISTVÁN–SZABARI VERA (é. n.) *A hazai társadalomtudományos közösség vizsgálata az 1970 és 2006 közötti viták elemzésének tükrében*. Kézirat.
- MOCSÁR GÁBOR (1970) *Égő arany*. Budapest: Szépirodalmi (Magyarország felfedezése).
- MOLDOVA GYÖRGY (1971) *Tisztelet Komlónak!* Budapest: Szépirodalmi (Magyarország felfedezése).
- NÉMETH GYÖRGY (2002) *A Mozgó Világ története, 1971–1983*. Budapest: Palatinus.
- Pályázati felhívás. (1976) *Mozgó Világ*, 2/3, 112.
- REMÉNYI JÓZSEF TAMÁS (2016) Neve: régi Mozgó Világ. *Litera*, november 17. Hozzáférés: <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/remenyi-jozsef-tamas-neve-regi-mozgo-vilag.html>
- SIKLÓS LÁSZLÓ (1979) Autótolvajok. *Mozgó Világ*, 5/6, 56–65.
- SZABÓ ZOLTÁN (1937) *Cifra nyomorúság*. Budapest: Cserépfalvi (Magyarország felfedezése).
- SZILÁGYI SÁNDOR (1981) *A Mozgó Világ mozgalmas éve*. Hozzáférés: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/zabolatlan-szerkesztok>
- VÁGI GÁBOR (1990) Szochaza nélkül. *Holmi*, július. Hozzáférés: <https://www.holmi.org/1990/07/vagi-gabor-szochaza-nelkul-csalog-zsolt-egy-teglat-en-islettem>
- VÉGH ANTAL (1972) *Erdőháton, Nyíren*. Budapest: Szépirodalmi (Magyarország felfedezése).
- VERESS MIKLÓS (1976) Egy éves a folyóirat. *Mozgó Világ*, 2/12, 3.
- ZÁVADA PÁL (1991) *Kulákprés*. Budapest: Szépirodalmi (Magyarország felfedezése).

BÖGRE ZSUZSANNA

AZ IDENTITÁS KÉT TÖRTÉNELMI MODELLJE ÉS A NARRATÍV IDENTITÁS¹

Bevezetés helyett

Amikor az identitás kérdéséről gondolkodunk, általában Erik Erikson jut eszünkbe: ő tette népszerűvé a fogalmat a társadalomtudományokban. Erikson óta sokféle identitásfelfogás született, amelyek között nehéz rendet teremteni, ha nem rendelkezünk kellő fogalomtörténeti ismeretekkel. A témában elmélyülve azonban rájöhethetünk, hogy a fogalmak eltérő értelmezései végső soron kétféle identitászemléletre vezethetők vissza. Előbb-utóbb el kell tehát döntenünk, hogy melyik szemlélet mely fogalomárnyalatát fogadjuk el vezérfonalként, és használjuk fel kutatásainkban.

Ezzel a személyesnek szánt bevezetővel azt kívántam hangsúlyozni, hogy az identitáskutatók számára (is) véget ért az a naiv időszak, amikor úgy használhattak egyetlen identitásdefiniációt, hogy közben feltételezték: mindenki ugyanazt érti rajta. Ebben a tanulmányban ezért bemutatom az identitásfogalom számos árnyalata mögött meghúzódó két történelmi modellt, amelyek köré az identitáselméletek csoportosíthatók. Majd a két modell különbségeit és hasonlóságait ismeretve jelzem, hogy mára már a köztük húzódó határok is megváltoztak.

Tovább bonyolítva a fentieket, ma már nem beszélhetünk egy-egy identitásfogalomról oly módon, hogy „naivan” egy-egy szerzőre hivatkozunk anélkül, hogy ne jeleznénk, munkásságának melyik korszakában hogyan értelmezte az identitást. Sokszor egy szerző életművén belül is alapvető változások következtek be, s ha erre nem reflektálunk, nem hogy a megértést segítenénk, de további zavarokat kelthetünk. Tanulmányomat ennek a célnak rendelem alá, és bízom abban, hogy ha felhívom a figyelmet a különböző szemléletmódokra, segítséget nyújthatok a téma iránt érdeklődőknek.

1 A tanulmányt barátsággal ajánlom Tibori Timeának, megköszönve ezzel, hogy sokat dolgozott/dolgozik sokaknak, s hogy munkájával segítette a szakmán belüliek identitását.

Az alábbiakban a szakirodalom segítségével először visszatérek az identitás fogalmának „gyökeréig”. William James amerikai filozófus, pszichológus éni-identitás (*self consciousness*) elképzelésétől kiindulva rámutatok a fogalomban bekövetkezett változásokra. Ezek után kitérek a két történelmi modell mögötti elméletekre (a pszichológia és a szociológia területére fókuszálva), majd a narratív identitás fogalmának bemutatásával zárom fejtegetéseimet. Ez utóbbin belül kiemelem azokat a megállapításokat, amelyek alkalmasnak látszanak egy „minimális konszenzus” kialakítására a narratív identitás fogalma kapcsán. A tanulmány ezzel a kiemeléssel szeretné felhívni a figyelmet a konszenzuális gondolkodás fontosságára, amely megítélésem szerint visszaadhatja az identitáskutatások súlyát.

Fogalom-„cunami” és a két történelmi modell

Az identitás fogalma napjainkra szókincsünk természetes része lett, anélkül, hogy átgondolnánk, mit értünk rajta. A körülötte tapasztalható problémákra tanulmányok, monográfiák rendszeresen felhívják a figyelmet. Az identitással kapcsolatos elméleti és empirikus munkák gyakran sietnek leszögezni, hogy a fogalom devalválódott, és ma már sokszor szinte semmit sem jelent (Kovács 2004; Pataki 2008; Stachel 2007). Phillip Gleason amerikai történész (1983) például identitással kapcsolatos szemantikátörténeti kutatásának már az elején felteszi a kérdést: úgy hiszünk, tudjuk, miről beszélünk, de valójában tudjuk-e?

Az identitás szó használatával kapcsolatban többféle probléma merülhet fel. Egyfelől nehézséget okozhat, hogy egyes szerzők az „Én” és az „identitás” kifejezést szinonimaként használják (Baumeister 1997; Taylor 1992; Ashmore–Jussim 1997),² másfelől határozott különbséget tesznek közöttük. Timothy Owens amerikai szociológus szerint (2007) például az Én szó az egyén tudati folyamatait jelöli, az identitás pedig „eszköz”, amelynek révén az egyén és a csoport megérti a társadalmi és lélektani folyamatokat. Megint mások a két jelenség viszonyának megértésére törekcsenek (McAdams–McLean 2013), és az identitást az Én egyik aspektusának fogják fel, amely megjeleníti számára a külvilágot.

A különbözőképpen használt fogalmakban közös az identitás funkciója, mert az vagy a személyt kapcsolja a külső világhoz, vagy a belső (személy) és a külső világ (társadalom) között teremt kapcsolatot (Bamberg–Fina–Schiffin 2011).

2 A dolgozatban azok felfogását követem (fentebb utalt szerzőkre támaszkodva), akik az Én/szef és az identitás kifejezést felváltva, szinonimaként használják. Nem teszek szisztematikus különbséget a két fogalom között, ugyanakkor jelzem, hogy vannak szerzők, akik határozottan másképp használják őket. A továbbiakban, amikor az *én* névmást az *identitás* kifejezés helyett használom, mindig nagybetűvel jelzem.

További nehézséget jelent az identitásfogalom – címben is jelzett – két történelmi modellje (Pataki 2008; Stachel 2007; Gleason 1983; Hammack 2015; Pléh 1992, 2015; Gecas 1982). A történelmi és genealógiai vizsgálódások szerint sok problémát okoz a két történelmi modell eltérő identitásértelmezése, illetve többszörös elágazásuk. Pontosabban, nem az eltérő koncepciók jelentenek problémát, hanem az, hogy erre a kutatók nem reflektálnak kellőképpen (Stachel 2007; Gleason 1983). Ennek oka lehet, hogy a különböző iskolák vagy nem is tudnak egymásról, vagy ignorálják a sajátjukétól eltérő felfogásokat (vö. Vignoles–Schwartz–Luyckx 2011).

Gleason (1983) a két történelmi modellt diszciplínákhoz és szerzőkhöz kötve fejtette ki. Szerinte az egyik modellt a pszichológiához és Erik Erikson amerikai fejlődépszichológus munkásságához vezethető vissza, a másik pedig a szociológiához, s alapvetően George Herbert Mead amerikai filozófushoz, szociológushoz, és a szimbolikus interakcionizmushoz köthető (lásd még Hammack 2015; Ashmore–Jussim 1997).

Pataki Ferenc szociálpszichológus (2008) elemzése is foglalkozott az énfelfogás két történelmi modelljével, és szerinte különbségeik olyan mélyen gyökereznek, hogy már az Én ontológiai státuszával kapcsolatosak. Eszerint vagy önálló entitásként tekintünk az Énre, esszencialitást tulajdonítva neki, s emiatt önálló viselkedéssel ruházzuk fel, vagy úgy tekinthetünk rá, mint a pszichikus reprezentációk leképeződésére, amely az énelbeszélések koherens szerveződése, a társas viszonyrendszerek hipotetikus konstrukciója. Egyszerűbben: az egyik modell az Én szilárdságát magyarázza, a másik viszont épp ellenkezőleg, változékonyságáról beszél. Pléh Csaba pszichológus és nyelvész találó megfogalmazásában:

„Az egyik [felfogás] belülről indul ki, és a testképből építi fel az önképet. Ezt fogom centripetális felfogásnak nevezni. A másik kívülről, a társas interakcióból indul ki, és az emberek közötti viszonyból építi fel az önképet. Ezt pedig centrifugális felfogásnak fogom nevezni...” (Pléh 2015:73)

Az egységes énképzet felbontása

A társadalomtudományok elfordultak az egységes és belsővé váltak képzelt filozófiai énképtől (Taylor 1992; Erős 1998). Jamesnek fontos szerep jutott ennek lebontásában és az énpeszichológia megalapozásában (Pataki 2008). Elmélete nagy befolyást gyakorolt Erikson fejlődépszichológiájára, de Mead szociológiai identitásértelmezésére is hatott (McAdams–McLean 2013; Pléh 2015; Ashmore–Jussim 1997; Vignoles–Schwartz–Luyckx 2011). James komplex szemlélete mind a pszichológia, mind a szociológia identitáselméleteire jó kiindulási alapot biztosított, így a két történelmi modell közös őséneke nevezhető.

James olyan témák foglalkoztatták, mint a koherencia mibenléte, az Én folyamatosságérzése és kapcsolattartása a külvilág társadalmi jelentéseivel. James úgy tekint az egyén stabilitásának érzetére, mint amelyet az egyénnek magának kell létrehoznia. Emellett már beszél a belső személy és a külső világ folyamatai közötti párbeszédéről is. A személyes identitás folyamatossága és egységessége szerinte a fejünkben alakul ki, s ugyanúgy észleljük, ahogy a fizikai meleget.

James (1983) a filozófiai osztatlan Ént felbontotta, amikor különbséget tett a „tisza én” (angolul: *I*) és az „empirikus én” (angolul: *me*) között. Vele kezdődött el a többretegű szelfről való modern gondolkodás, amely egyszerre teremt viszonylagos stabilitást és feszültséget is. Ezzel bevezette a megismerő és a megismerés tárgyaként kezelhető énszemléletet. A „me” a tárgyiasított „I”, amellyel akkor találkozunk, amikor önmagunkra reflektálunk, amikor képesek vagyunk átélni szubjektív voltunkat. James összetett gondolkodásához hozzátartozik még, hogy az Ént materiális, szociális és lelki/spirituális részekre osztotta fel. Felfogásából Pléh kiemelte az „annyi énem van, ahányan felismernek” kijelentést (Pléh 2015:87–88; James 1890/1983). Ezzel James a sokarcú Énre utalt, amelynek „arcai” között dinamikus és feszültséggel teli viszony van. A sokarcú Én bevezetése azonban nem jelentette az Én széttöredezettségét, mert James hangsúlyozta, hogy az embernek ki kell választania a számára legmegfelelőbb Ént, hiszen nem lehetünk egyszerre kiváló sportolók és filozófusok is, mert ez lehetetlen. Ezzel eljutott a szelektálás folyamatához, amivel az Én egységben maradása biztosítható. James felfogására a mai empirikus kutatások is támaszkodnak.

Összességében elmondható, hogy az identitással kapcsolatos kérdések, mint a változás és a stabilitás, az egység és a multiplicitás, az amerikai filozófiában, pszichológiában már a 19. század végén, a 20. század elején megfogalmazódtak James által. Elméletében a sokarcúság mellett hangsúlyozta a belső tapasztalatot, az identitás belső és külső párbeszédét, a személyes identitásfejlődést (Pataki 2008; Hammack 2015; Pléh 2015; Ashmore–Jussim 1997; James 1983). Hatása a pszichológiai és a szociológiai énfelfogásokban is nyomon követhető, de eltérő módon. Mindkét diszciplína azokat az elemeket vette át tőle, amelyeket a saját modelljével összeegyeztethetőnek vélt. Ezért mondhatjuk, hogy James munkássága nagyban hozzájárult az identitás két történelmi modelljének (másképpen a kétvágányúságának) kialakulásához. Míg a pszichológiához kötődő eriksoni vonal a személy belső önmegtapasztalását, az egyén belső és külső világgal való párbeszédének kérdését, addig a szociológiában a meadi vonal a társadalmi interakció szerepének hangsúlyozását vette át tőle. Ez utóbbi a külső világ jelentéseinek és kategóriáinak a hatását tartotta fontosabbnak, ami elvezetett az énkonstruktív-felfogáshoz (Csepeli 2018).

A személyiség belső magjának hangsúlyozása

Erikson, a Németországban született és Amerikába menekült fejlődépszichológus, az ötvenes években foglalkozott az identitás kérdésével. Széles körben ismert, nagy hatású elméletének (1991, 1994) középpontjában az identitás fejlődése áll: az identitás az emberi életszakaszok „sikeres” teljesítésének eredményeképpen alakul ki. Az egyes életszakaszok krízisbe torkollnak, amelyek megoldódása után a személyiség a következő szakaszba lép. A legfontosabb szakasz a serdülőkori fejlődés. László János (1999), Kate C. McLean és Moin Syed (2015) elemzésükben felhívták a figyelmet arra, hogy Eriksonnál három szinten zajlik az identitásmunka, amelynek összetettségével a koncepció követői keveset foglalkoznak. Erikson a belső identitással kapcsolatos felfogásában Freud ösztön, ego és szuper ego felosztására támaszkodik. Az „első szint” az *Ego-identitás*, azaz a személyes folytonosság: az egyén így képes integrálni a fontos és személyes hitet az Énről, megteremtve a személyes azonosságot. Ez a szint rögzíti a narratívát az Énről, amely egyedi, a múltban gyökerezik, és értelmet ad az egyéni létnek. A „második szint” a *személyes identitás*: lényege az a folyamat, amelyben az egyén a kultúra releváns szerepeiből és pozícióiból számára következő hitét és célját meghatározza. Ez a szint – konkrétan a szerepek és az elköteleződés mellettük – tanulmányozható leginkább az identitásállapot szempontjából. A „harmadik szint” pedig a *társadalmi identitás*, ahol az egyén kapcsolatba kerül nagyobb csoportokkal, nemével, etnikumával és nemzetével.

Eriksonnál a három szint egymásba integrálódik, és szintézis alakul ki közöttük (Hammack 2008; Vignoles–Schwartz–Luyckx 2011). Az integráció folyamatában a gyermekkori identitásokat az egyén a jelenlegi énreprezentációkba dolgozza be, amely koherens lesz, s így a felnőtt emberben elköteleződés alakul ki a szerepével és kultúrájával kapcsolatban (Erikson 1994). Mclean és Syed rámutatott, hogy Erikson követői az előbbi szintek között zajló interakciót – fontossága ellenére – nem kutatják.

Phillip Hammack amerikai pszichológus (2015) meglátása szerint Erikson koncepciója kétféleképpen is újszerű volt. Egyrészt, míg James korábban azt mondta, hogy az identitás egy pillanatnyi kognitív (megismerő) tapasztalat, addig Erikson úgy vélte, hogy folyamat, amelyet a gyermekkor pszichológiai tapasztalataihoz kötött. Másrészt elmélete szélesebb és integratívabb perspektívát adott az egyén pszichológiai és társadalmi változásával kapcsolatban. Felfogása először a pszichológiában terjedt el, majd egyre népszerűbb lett a többi társadalomtudományban is.³

3 Erikson korabeli népszerűségét mutatja, hogy 1963-ban Pulitzer-díjat kapott a Gandhi-könyvéért.

Gleason (1983) szerint az 1960-as években Erikson megpróbálta identitáskonceptióját kézben tartani, jelezve, hogy az nem egyenlő a szerepjátszással, sem az énfelfogással, sem a „ki vagyok én?” kérdésre adott válasszal. Erőfeszítése azonban nem járt sikerrel, a fogalom terjedését nem tudta a számára kívánatos irányban megtartani.

Az identitás társadalmi konstrukciójának hangsúlyozása

Mead Eriksonnál korábban, már a 20. század elején, Jamesre is támaszkodva egy másik utat nyitott meg a témában, amelyben az én kialakulását a társadalmi interakcióból vezette le. A szociológiában Mead (1973) neve fémjelzi a szimbolikus interakcionizmuson alapuló identitáselméletet, amelynek kulcseleme a társadalom. Ehhez a vonalhoz szorosan hozzátartozik Robert Merton és Alice Kitt referenciacsoport-elmélete (1950), majd ezt az utat erősítette később Henri Tajfel és John Turner (1979) felfogása is.

A szimbolikus interakcionizmus alapkérdése, hogy az egyént miként befolyásolja a társadalmi Másik. Mead konstruktivista válasza szerint az Ént a kollektívum formálja, amely kontextustól függően változtatja a szubjektum környezethez való alkalmazkodását. Ebben a koncepcióban a személy nem állandó, nem rendelkezik eleve adott identitással: az Én minden új helyzetben újra létrejön, s csupán az emlékezés vékony fonala tartja egybe. A szimbolikus interakcionizmusban a szimbólumokat (jeleket) az egyén értelmezi oly módon, hogy először megbecsüli, hogy miként reagál a környezete a cselekvésére, majd ennek alapján cselekszik. Az igazított cselekvés lényege a közös értelmezés. Mead Én-elmélete tehát a külső világ hatására, a társadalom szerepére, a társadalmi interakcióra helyezi a hangsúlyt. Az Én a külvilág jelentéseivel és kategorizációival való találkozások révén születik meg.

Meadnél tehát – s itt James hatása jól érzékelhető – van egyrészt a minimális Én, amely a testéretből fakad. Másrészt ez a testéretzi szelf, minimális Én mint alany („I”) lehetőségként van jelen az életünkben, és képes másokkal interakcióba lépni, s így „me” lesz belőle. Ezt nevezi a szerző reflektált Énnek, mely egy háromfázisú folyamat során alakul ki, s csak a társadalomban képes létezni.

A Meadhez kapcsolódó elméletek is az identitás társadalmi kontextusának fontosságát emelték ki. Közéjük sorolható Erving Goffman (1981) stigmaelmélete, George McCall és Jerry Laird Simmons (1978) szerepidentitás-modellje, vagy Sheldon Stryker (Stryker 1968) identitáselmélete. Továbbá Tajfel és Turner (1979) társadalmiidentitás-elméletét is ide sorolhatjuk.

A szerepidentitás-elméletek integrálják James és Mead korábbi társadalmi és személyes identitásfelfogását, hozzátéve, hogy a társadalmi interakció megmutatja a szerepidentitást. A szerepidentitás fenntartja a személyes identitás hangsúlyát,

de a társadalmi kategóriák, társadalmi pozíciók, a jelentés és érték kontextusát is kiemeli. Mindez előhírnöke a későbbi felfogásnak, amely szerint a megismerés és a szándékos cselekvés interpretációkon alapszik (Bruner 1990). Ebből a szempontból a szerepidentitás-elmélet egy korai, integratív identitáskonceptiónak tekinthető, amelynek kialakítására napjaikban is többen törekszenek (McAdams–McLean 2013; McLean–Syed 2015; Hammack 2015; Schwandt 2011).

A társadalmi identitás elmélete (TIE) az 1970-es években jelent meg az angol szociálpszichológiában (Hornsey 2008; Tajfel–Turner 1979). Ez a felfogás is visszavezethető Mead társadalmi interakciós elméletére. A Turner és Tajfel szerzőpáros szerint a társadalmi megismerés az énképzet pozitív és negatív értékekkel összefüggő kategorizációjára épül. Az emberek alapvetően pozitív önkép felállítására törekszenek, melyet cselekvéseiken keresztül igyekeznek fenntartani. Az elmélet az egyénnek a nemzethez, etnikumhoz vagy az ezeknél kisebb csoportokhoz tartozásával foglalkozik. A TIE túlmegy a csoporthoz tartozás és a csoportok közti konfliktusok magyarázatán, az identitás folyamatain keresztül a társadalmi változásokra is magyarázatot ad.

A két történelmi modell vázlatos bemutatása csak a pszichológiai és a szociológiai identitásfelfogás közötti különbségekre terjedt ki. A közös a két történelmi modellben és mindenféle identitásfelfogásban az, hogy az identitás az egyént a társadalomhoz köti, s az identitás teszi lehetővé az egyén társadalmivá válását. Különbség viszont közöttük, hogy az eriksoni örökségben az egyén személyes identitása egy belső, stabil magot alkot, amelynek kialakítása és fenntartása a személy dolga. A meadi és a hozzá kapcsolódó identitásfelfogás a társadalmi kategóriák szerepét teszi első helyre, s emiatt nem beszélhetünk stabil belső magról, hanem az identitás egy változó, a társadalmi előírásokhoz, helyzetekhez alkalmazkodó instabil azonosulást jelent.

A továbbiakban látni fogjuk, hogy a két történelmi modell a narratív identitásfelfogásokban is megjelenik.

A két történelmi modell megjelenése a narratív identításban⁴

Annak a gondolatnak a felerősödése, hogy az ember az identitását történetek konstruálásával hozza létre, az 1970–80-as évekre nyúlik vissza (McAdams 2011; Kovács–Vajda 2002; Hammack 2008). Fontos megjegyezni, amit a filozófia narratív identitásnak nevez, azt a szociológia és az antropológia továbbra is élettörténetnek tekinti (Singer 2004). A fejlődépszichológiában megfogalmazódott, hogy

4 Ezt a témát is a két történelmi modell szempontjából tárgyalom, s megmaradok a pszichológia és a szociológia felfogásának összehasonlítása mellett. Az irodalomtudomány, történettudomány, nyelvészet stb. narratívidentitás-kérdései túlfeszítenék jelen tanulmány kereteit.

az identitás meghatározó arculata a személyes narratívákban alakul ki – ennek filozófiai inspirációja a francia Paul Ricœur (1984, 2010) munkássága volt. Jerome Bruner (1990, 2001) amerikai pszichológus is hasonlóképpen foglalt állást, hangsúlyozva, hogy a világról szóló jelentéseinket a narratívákon keresztül fogalmazzuk meg.

Ezekben az években Dan P. McAdams (1985) is azzal az elképzeléssel jelentkezett, hogy az identitás belső történetként vagy személyes mítoszként is felfogható. Az identitás, ha „látnánk”, egy történethez hasonlítana, mondta, amelyet produktumnak nevezett. Ha az identitás egy produktum, akkor felfedezése és a mellette való elköteleződés is egy történet által lehetséges. McAdams a narratív identitás koherenciáját hangsúlyozza, amelyet a narratíva „termelésével” lehet elérni.

A szerző későbbi tanulmányaiban nagy hangsúlyt fektetett a narratív identitás egyéni életet integráló szerepének kutatására. Szerinte a narratíva olyan változó történeteket integrál az élettörténetbe, amelyek az egyén életének valamilyen szintű egységét, célját és jelentését adják. A narratív identitás összeköti a személyes múltat az elképzelt jövővel, az egyén szubjektív beszámolóját adja saját fejlődéséről, legfontosabb meggyőződéséről, munkájáról és szeretteiről. Továbbá morálisan igazolja, hogy ki volt és kivé válik az egyén. Az egyén narratív identitásán a késő kamaszkorban kezd el dolgozni, s fiatal felnőttkorra ér el valamiféle egységet. Megjegyzendő, hogy ez a munka életünk végéig tart, mert az emberek folyamatosan értelmezik életüket a narratívák által. Ennek a folyamatnak az eredményeként többé-kevésbé koherens élettörténetet konstruálunk magunkról, amelyet elmesélhetünk másoknak (McAdams–McLean 2013; McAdams 2011; Pléh 2015). McAdams narratívidentitás-felfogása sok szempontból követi Erikson elméletét.

Hasonló megállapításra jutott Pléh Csaba is, akit ez a téma az 1970-es évektől foglalkoztatott, s már akkor úgy látta, hogy az ember számára az elbeszélés az egyetemes megismerési mód, s „mint ilyen, sokat eredményez mind az interakcióban, mind saját világunk gondolati szerveződésében” (Pléh 2012:3). A narratíva egyrészt koherenciát képes teremteni az ember számára, másrészt viszont a kultúráról is nagyon sokat elárul, nem csak az egyéni életéről (Gergely 2015; Kovács–Vajda 2002; McAdams 2006; McAdams–Guo 2014; Pataki 2008; Hammack 2015). Itt a személyes narratívák összefonódnak a kollektív „mesternarratívákkal”, amelyek az egyének társadalmi státuszához kapcsolódhatnak. McAdams a „nagy történetek” szerepét fedezte fel élettörténeti kutatásaiban (McAdams–Guo 2014; McAdams et al. 2008; Hammack, 2008).

A téma ilyen értelmű felfogásával nem minden kutató ért egyet. Egyesek szerint a koherencia elérhetőségéről a posztmodern korban le kell mondaniuk az embereknek. Lássunk ezekre a felfogásokra néhány példát.

A késő modern társadalom szkeptikus elemzői úgy látják, hogy napjainkban az Én ritkán érhet el bármiféle egységet. Felfogásukban a mai ember énképe fragmentált, és többszörös normával rendelkezik. Emiatt a narratívák csak az identitás töredékét képesek megjeleníteni, s csak az Én különböző „színeinek” megmutatására képesek (Hermans 1996). Peter Raggatt (2006) amerikai szociálpszichológus is tagadja a narratívák integráló szerepét, szerinte a mai társadalom túl komplex és inkonzisztens ahhoz, hogy az Erikson-féle koherens identitás elérhető legyen. Ő is úgy látja, hogy az egyes ember által konstruált különböző narratív identitások ellentmondásban állnak egymással. Ehhez a vonalhoz tartoznak még például Kenneth Gergen (1991) szociálpszichológus, vagy Brian Thorne és Dave Mearns angol pszichoterapeuták is (2000), felfogásuk szerint a személyes történetek kisebb jelentőségűek és tisztavirág-életűek, így kevésbé lehetnek integratívak. Ez utóbbi felfogást erősíti Kate C. McLean, Monisha Pasupathi és Jennifer L. Pals (2007) is, akik vitatják a történetmesélés központi szerepét az énféjlődésben. Koncepciójukban a szituálta történetek játszanak fontos szerepet. A koherencia létét tagadók – Meadhez hasonlóan – az Én társadalmilag konstruált jellegében látják az identitás lényegét, s nem számolnak az identitásfejlődés belsővé váló stabilitásával.

A fentiek alapján leszögezhető, hogy a két történelmi modell a narratív identitás koncepcióiban is jelen van, ami alapvető szemléleti eredményekhez vezetett.

Konkrétan, a konstruktivista elmélet gyakran gyanakvással tekint a narratív pszichológia azon feltételezésére, miszerint az emberi élet integrált. Helyette a konstruktivizmus a „performatív” identitásról beszél, amelyet szituatív, partikuláris igények és a diszkurzív konvenciók jellemeznek (Kovács 2011). Ez utóbbi az Én folyamatos újraírásának a kényszeréről beszél az ismételt narratívákban, ahogyan azt a helyzet és az idő változása megköveteli (Bamberg–Fina–Schiffin 2011).

Pataki kérdéseket fogalmazott meg a performatív identitással kapcsolatban, amelyek fontosak és elgondolkoztatók. Ha az Ént helyzeti identitásként fogjuk fel, hogyan tekint vissza az énelemlékezet a múltra, és hogyan él a jövőt illető elővételezéseivel? Biztos, hogy mindent a jelen szűrőjén át észlelünk és értékelünk? Vagy az idő- és térbeli jellemzők messze túllépnek a jelen közvetlen érzékelésének adottságain? Miképpen rögzülnek és hasznosulnak a jövőre nézve a helyzeti élmények és tapasztalatok (Pataki 2008:426)?

A narratív identitás hídszerepe

A narratívidentitás-koncepciókban megjelent egy minimális konszenzusra törekvés, ami reményt ébreszthet a két történelmi modell közeledésére. Egyes szerzők a személyes és a társadalmi nézőpontok, az önéletrajzi és a szituatív megjelenítések között kerestek közös nevezőt. Hammack például (2008, 2015) kifejtette, hogy a

narratív identitás hidat alkot az egyéni és a társadalmi megismerés, a társadalmi kategorizáció, a nyelv és a diskurzuskutatás között. E hídszerep hangoztatása tudomásom szerint keveseknél jelenik meg, mégis számolhatunk vele.

Hat pontban foglalhatók össze azok a kiindulásként használható szempontok, amelyek integratív igénnyel lépnek fel (McAdams–Josselson–Lieblich 2006).

1. Az Én történetben fejezhető ki (Bruner 1990). Történetek születnek az élet minden területéről. A történetek mutatják be s képviselik a legjobban az embert (Ricœur 1984). James szerint is az „I” meséli el a személyes történetet, amelynek része a „me”. Az Én tehát egyrészt a mesélő, másrészt a történet is. Az élettörténeti elbeszélések szelektívek és strukturáltak, s objektív tényeket is tartalmaznak. Az élettörténetek mindig a múlt rekonstrukcióira és egy elképzelt jövőre vonatkoznak.
2. A történetek legfontosabb funkciója az integrálás (McAdams 2011). Pszichológiailag értelmezve, az élettörténetben kétféle integráció jelenik meg. A szinkronikus, amely csak azt a pillanatot ismeri el megismerhetőnek, amelyben a vizsgálat folyik. A kérdés itt arra irányul, hogy az egyén hogyan rakja össze a világot egy adott időpontban. Egy személy lehet egyszerre gondoskodó, aláztos, aki kerüli a konfliktust, ugyanakkor sikeres ügyvéd is. Ez a szemlélet az okokat azonosítja, hogy egy személy hogyan jutott A állapotból B állapotba. A modern életben az élettörténet integrálása komoly kihívás az egyén számára (Giddens 1991). Vannak, akik az integrációt a teljes élettörténetben vizsgálják (például McAdams 1985), s vannak, akik csak az élettörténetek bizonyos részleteiben (McLean–Pasupathi–Pals 2007).
3. Az elmondott történetek társadalmi kapcsolatokban jelennek meg. Mearns és Thorne (2000) azt találta, hogy diákok, akik valamilyen traumát meséltek el, háromféle szerepben jelenítették meg magukat: 1. bátor és vakmerő; 2. gondoskodó és felelősségvállaló; 3. gyenge és sérülékeny. Ezekben a szerepekben a szerzők a mesternarratíva jelenlétét mutatták ki, amely a kultúrából következik.
4. A történetek idővel változnak. McAdams kutatása szerint (2006) az élettörténet változik a személyiség fejlődésével és alakulásával, de konzisztenciája és komplexitása nem.
5. A történetek kulturális szövegek, a kulturális hatás kimutatható az élettörténetekben. Például a keresztény hitrendszer lenyomata kimutatható a keresztény hitet vallók élettörténeteiben.
6. Az élettörténetek bizonyos részletei érdekesebbek, mint mások. Vannak történelmi és személyes korszakok, életszakaszok, amelyek jobban megjeleníthetők az élettörténetekben, mert koherensebbek, komplexebbek. Emiatt nagyobb

társadalmi érdeklődésre tarthatnak számot, s jobb magyarázatot adnak az adott kultúra megértéséhez.

Összefoglalás

Az identitás két történelmi modellje hatással van a kortárs identitásfelfogásokra. A modellek közötti különbségek a következő pontokban foglalhatók össze:

1. Az egyik szerint az identitás *van, létezik*, olyan belső „mag”, amely a folyamatos változások ellenére is stabil marad. Erikson a freudi tradíciót követve azt mondja, hogy az identitás a személyiség mélystruktúrájában van. Az identitást a személy és a társadalom közötti interakció formálja, de a változások és válságok ellenére az ember a léte mélyén növekvő bizonyossággal éli meg belső azonosságát és állandóságát.
2. A másik modell szerint az identitás az egyén és a társadalom közötti interakció terméke: egy név, egy szerep határozza meg, amely a társadalmi konvenció előírásai szerint viselkedik, és folyamatosan változik. Ez a konstruktivista szemlélet kihívást jelent az előbbi modell elképzelései számára, amelyek az identitás folyamatosságát, belső meglétét hangsúlyozzák.

A posztmodern identitáskutatás számára egyre nyilvánvalóbbá vált az élettörténet, az identitás és a narratíva közötti kapcsolat. A narratívidentitás-elméleteken belül is látható a két modell hatása. Új fejlemény, hogy a modellek elkülönülése ma már diszciplínákon át ível: a diszciplináris határok elmosódása miatt ma nem lehet azt állítani, hogy az egyik modell inkább a pszichológia, a másik pedig a szociológia szemléletét tükrözi.

A narratív identitásfelfogáson belül is érzékelhető a két modell hatása. Kezdetben domináns volt az a vélemény, hogy a narratívák koherens identitást biztosítanak az egyén számára. Majd egyre többen lehetetlennek vélték ezt a posztmodern körülmények között, s a narratívák koherenciába szerveződése helyett sokan úgy találták, hogy az elbeszélések a pillanatnyi szituációtól függenek, ami nem biztosíthatja az identitás egységességét. Ez utóbbi a Mead-féle felfogást erősíti meg, amelyben a kulturális meghatározottság a hangsúlyos.

A narratívidentitás-elméletek között megjelentek az integrációra törekvő elképzelések – McAdams és munkatársai, illetve Hammack munkái adtak erre jó példát –, amelyek minimális konszenzus kialakítására törekszenek annak érdekében, hogy a végeredmény minél több szerző számára elfogadható legyen.

Ma még nem tudható, mennyire terjed el a jövőben a narratívidentitás-elméleteken belül az integrációra törekvő felfogás. Kérdés, hogy a humán tudományokat

mi viszi előbbre a társadalom jobb megértése terén, az egymással vitázó vagy a konszenzust kereső elméletek.

IRODALOM

- A.GERGELY ANDRÁS (2015) Idők hullámai narratívákban, az identitásformálás szcénáiban. *Metszetek*, 4/2, 3–18. DOI: 10.18392/metsz/2015/2/7
- ASHMORE, RICHARD D. JUSSIM, LEE (eds.) (1997) *Fundamental Issues*. New York: Oxford University Press.
- BAMBERG, MICHAEL–DE FINA, ANNA–SCHIFFIN, DEBORAH (2011) Discourse and Identity Construction. In Schwartz, Seth J.–Luyckx, Koen–Vignoles, Vivian L. (eds.) *Handbook of Identity Theory and Research*. New York – London: Springer, 177–199. DOI: 10.1007/978-1-4419-7988-9.
- BAUMEISTER, ROY F. (1997) Identity, self-concept, and self-esteem: The self lost and found. In Hogan, Robert–Johnson, John A.–Briggs, Stephen (eds.) *Handbook of Personality Psychology*. Washington D. C.: Academic Press, 681–710.
- BRUNER, JEROME (1990) *Acts of Meaning. Four Lectures on Mind and Culture*. Cambridge, Mass. – London, England: Harvard University Press.
- BRUNER, JEROME (2001) A gondolkodás két formája. In László János–Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat, 27–58.
- CSEPELI GYÖRGY (2018) Meghasadt identitás. *Mozgó Világ*, február 28. Hozzáférés: <https://mozgovilag.hu/2018/02/24/csepli-gyorgy-meghasadt-identitas>
- ERIKSON, ERIK H. (1991) *A fiatal Luther és más írások*. Budapest: Gondolat.
- ERIKSON, ERIK H. (1994) *Identity. Youth and Crisis*. New York – London: W. W. Norton Company.
- ERŐS FERENC (1998) Identitás és modernizáció. In uő (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola – Új Mandátum, 404–413.
- GECAS, VIKTOR (1982) The Self-Concept. *Annual Reviews Sociology*, 8, 1–33. DOI: 10.1146/annurev.so.080182.000245_
- GERGEN, KENNETH J. (1991) *The Saturated Self: Dilemmas of Identity in Contemporary Life*. New York: Basic Books.
- GIDDENS, ANTHONY (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford CA: Stanford University Press.
- GLEASON, PHILIP (1983) Identifying Identity: A Semantic History. *The Journal of American History*, 69/4, 910–931. DOI: 10.2307/1901196.
- GOFFMAN, ERVING (1981) *A hétköznapi élet szociológiája*. Budapest: Gondolat.
- HAMMACK, PHILIP L. (2008) Narrative and the Cultural Psychology of Identity.

- Society for Personality and Social Psychology*, 12/3, 222–247. DOI: 10.1177/1088868308316892.
- HAMMACK, PHILIP L. (2015) Theoretical Foundations of Identity. In McLean, Kate C.–Syed, Moin (eds.) *Oxford Handbook of Identity Development*. Oxford – New York: Oxford University Press, 11–32.
- HERMANS, HUBERT J. M. (1996) Voicing the Self: From Information Processing to Dialogical Interchange. *Psychological Bulletin*, 119/1, 31–50.
- HORNSEY, MATTHEW J. (2008) Social Identity Theory and Self-categorization Theory: A Historical Review. *Social and Personality Psychology Compass*, 2/1, 204–222. DOI: 10.1111/j.1751-9004.2007.00066.x
- JAMES, WILLIAM (1983) *The Principles of Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KOVÁCS ÉVA (2004) Vakmerő tézisek az identitásról. In Fedinec Csilla (szerk.) *Nemzet a társadalomban*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 221–234.
- KOVÁCS ÉVA (2011) Narratív módszerek politikája. *Forrás*, CLIII/7–8. 3–20.
- KOVÁCS ÉVA–VAJDA JÚLIA (2002) *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- LÁSZLÓ JÁNOS (1999) Identitás és szociális reprezentációk. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 54/1, 5–18.
- MCADAMS, DAN P. (1985) *Power, Intimacy and the Life Story: Personological Inquiries into Identity*. New York: Guilford Press.
- MCADAMS, DAN P. (2006) *The Redemptive Self: Stories Americans Live By*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- MCADAMS, DAN P. (2008) Personal Narratives and the Life Story. In John, Oliver P.–Robins, Richard W.–Pervin, Lawrence A. (eds.) *Handbook of Personality: Theory and Research*. New York: Guilford Press, 242–262.
- MCADAMS, DAN P. (2011) Narrative Identity. In Schwartz, Seth J.–Luyckx, Koen–Vignoles, Vivian L. (eds.) *Handbook of Identity Theory and Research*. New York: Springer, 99–114. DOI: 10.1007/978-1-4419-7988-9.
- MCADAMS, DAN P. et al. (2008) Family Metaphors and Moral Intuitions: How Conservatives and Liberals Narrate Their Lives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95/4, 978–990. DOI: 10.1037/a0012650
- MCADAMS, DAN P.–GUO, J. (2014) How Shall I Live? Constructing a Life Story in the College Years. *New Directions for Higher Education*, 166, Summer, 16–23. DOI: 10.1002/he.20091.
- MCADAMS, DAN P.–JOSSELYN, RUTHELLEN–LIEBLICH, AMIA (2006) *Identity and Story. Creating Self in Narrative*. Washington D. C.: American Psychological Association. DOI: 10.1037/11414-000.

- MCADAMS, DAN P.–MCLEAN, KATE C. (2013) Narrative Identity. *Association for Psychological Science*, 23/3, 233–238. DOI: 10.1177/0963721413475622
- MCCALL, GEORGE–SIMMONS, JERRY LAIRD (1978) *Identities and interactions*. New York: Free Press.
- MCLEAN, KATE C.–PASUPATHI, MONISHA–PALS, JENNIFER L. (2007) Selves Creating Stories Creating Selves: A Process Model of Self-Development. *Society for Personality and Social Psychology*, 11/3, 262–278. DOI: 10.1177/1088868307301034
- MCLEAN, KATE C.–SYED, MOIN (eds.) (2015) *Oxford Handbook of Identity Development*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- MEAD, GEORGE H. (1973) *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat.
- MEARNS, DAVE–THORNE, BRIEN (2000) *Person-Centred Therapy Today: New Frontiers in Theory and Practice*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications.
- MERTON, ROBERT K.–KITT, ALICE (1950) *Contributions to the Theory of Reference Group Behavior*. Glencoe, Illinois: Free Press.
- OWENS, TIMOTHY J. (2007) Self and Identity. In DeLamater, John (ed.) *Handbook of Social Psychology*. New York – London: Springer, 205–232. DOI: 10.1007/978-94-007-6772-0.
- PATAKI FERENC (2008) Az eltűnt én nyomában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 63/3, 409–470. DOI: 10.1556/mpszle.63.2008.3.1.
- PLÉH CSABA (1992) Descartes és a tudományos módszer. In uő: *Pszichológiatörténet*. Budapest: Gondolat, 32–41.
- PLÉH CSABA (2012) Narratív szemlélet a pszichológiában: az elbeszélés mint átfogó metateória. *Iskolakultúra*, 12/3, 3–24.
- PLÉH CSABA (2015) A szelf vizsgálatának két történeti mintája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 59/3, 73–102.
- RAGGATT, PETER T. F. (2006) Multiplicity and Conflict in the Dialogical Self: A Life-Narrative Approach. In McAdams, Dan P.–Josselson, Ruthellen–Lieblich, Amia (eds.) *Identity and Story. Creating Self in Narrative*. Washington D. C.: American Psychological Association, 15–35.
- RICŒUR, PAUL (1984) *Time and Narrative*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- RICŒUR, PAUL (2010) *A diszkurzus hermeneutikája. Paul Ricoeur válogatott tanulmányai*. Budapest: Argumentum.
- SCHWANDT, THOMAS A. (2011) Constructivist, Interpretivist Approaches to Human Inquiry. In Denzin, Norman K.–Lincoln, Yvonna S. (eds.) *The SAGE*

- Handbook of Qualitative Research*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington D. C.: SAGE Publications, 221–258.
- SINGER, JEFFERSON A. (2004) Narrative Identity and Meaning Making Across the Adult Lifespan: An Introduction. *Journal of Personality*, 72/3, 437–460. DOI: 10.1111/j.0022-3506.2004.00268.x.
- STACHEL, PETER (2007) Identitás. A kortárs társadalom- és kultúratudományok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái. *Régió*, 18/4, 3–33.
- STRYKER, SHELDON (1968) Identity Salience and Role Performance: The Relevance of Symbolic Interaction. *Journal of Marriage and the Family*, 30/4, 558–564.
- Szent Ágoston vallomásai* (2015) Budapest: Szent István Társulat.
- TAJFEL, HENRI–TURNER, JOHN C. (1979) An integrative theory of intergroup conflict. In Austin, William G.–Worchel, Stephen (eds.) *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Pacific Grove CA: Brooks/Cole, 33–47.
- TAYLOR, CHARLES (1988) Humanizmus és modern identitás. In Michalski, Krzysztof (szerk.) *A modern tudományok emberképe*. Budapest: Gondolat, 150–214.
- TAYLOR, CHARLES (1992) *Sources of The Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge, Mass.: University Press.
- VIGNOLES, VIVIAN L.–SCHWARTZ, SETH J.–LUYCKX, KOEN (2011) Introduction: Toward an Integrative View of Identity. In Vignoles, Vivian L.–Schwartz, Seth J.–Luyckx, Koen (eds.) *Handbook of Identity Theory and Research*. New York – Dordrecht – Heidelberg – London: Springer, 1–30.

LOSONCZI ÁGNES

EGY ZENESZOCIOLÓGIAI KUTATÁSRÓL¹ 1963–64

A zene történetéről, a zenét teremtő alkotókról és mesterművekről sok szó esik. Könyvek látnak napvilágot zeneszerzőkről és zenéjükről, esztéták és történészek közelítik meg sok oldalról, értik, értelmezik, magyarázzák és elemzik a művészet, a hatás, a maradandóság kulcsát, titkait, segítik a zene megértését és megközelítését. Arról azonban, hogy vajon a zene, a szó *teljes* értelmében hogyan él a mai társadalomban, megközelítően sem tudunk annyit, mint a zenéről. Pedig lehet-e érdektelen, hogy akikért és akik számára a zene létrejött, mit és miért fogadnak el, mit és miért utasítanak vissza belőle.

A mai társadalmi átalakulás² különösen fontossá teszi azt a kérdést, hogy vajon az újonnan megnyíló művelődési és művészeti lehetőségekkel élnek-e az emberek, hogy a világ átformálása közben hogyan alakul át az ember, az ember belső világa, és hogyan válik képessé arra, hogy a magáénak tudott anyagi javak mellett magáénak akarja és vallja-e a művészet legnagyobb értékeit is.

Éppen ez az a kérdés, amellyel zeneszociológiai kutatásaink foglalkozni kívánnak. Ismeretes, hogy a szociológiai kutatások hazánkban, hosszabb némaság után csak most kezdenek újra megindulni, és ezen belül a művelődés- és művészetszociológiai kutatásokat még inkább a feladatok és módszerek keresése, mint az elért eredmények jellemzik.

A zeneszociológia tárgyának meghatározása és értelmezése nemcsak nálunk tisztázatlan és vitatott, hanem azokban az országokban is, ahol nagy apparátussal folynak ilyen irányú kutatások, zeneszociológia címen a legkülönbözőbb tudományos elképzelések és irányzatok látnak napvilágot. Zeneszociológiának tartják a társadalmi szemszögből feldolgozott zenetörténetet éppúgy, mint a művek olyan

1 Eredeti megjelenés: Losonczy Ágnes (1964) Egy zeneszociológiai kutatásról. *Magyar Zene*, 5/3, 257–266. (Az itt olvasható szöveg az eredeti rövidített változata.)

2 Az utalás az 1960-as évek elejére vonatkozik. (*A szerk.*)

esztétikai elemzését, amely az ihlető és befogadó társadalom befolyására és hatására is kitér. A zeneszociológia keretébe sorolják az úgynevezett hangrendszer-szociológiát (*Tonsystemsoziologie*), amely a hangrendszerek fejlődését a társadalom fejlődésére igyekszik visszavezetni. A zene pszichológiai hatásának megfigyelését és mérését is gyakorta sorolják e tudományág körébe. Egyes kutatók spekulatív úton, a modern szociológia fogalmi apparátusa segítségével sajátos zeneszociológiai rendszereket építenek fel, mintegy önálló „zeneközpontú” társadalmat hozva létre. Az empirikus kutatások általában vagy erősen extenzív és a felszínen maradó közvélemény-kutatási jellegűek, vagy intenzívek és kis csoportokban évekig tartó pszichológiai kísérletekkel a zene hatásának megközelítésére irányulnak.

Az általunk megkezdett kutatások tárgya és következésképpen módszerei jelentősen eltérnek az irodalomból ismert korábbi kutatások célkitűzéseitől.

Nem vizsgáltuk például eddig, és a jövőben sem kívánjuk vizsgálni, hogy milyen biológiai, vagy pszichológiai tulajdonságok visznek valakit közel a zenéhez (és milyen fajta zenéhez), vagy taszítanak el, illetve tartanak távol tőle. E téma ugyanis inkább az egyéni lélektan, a képesség- és adottságvizsgálatok tárgykörébe tartozik, tehát a pszichológia, szűkebben a zenepszichológia hatáskörébe, mint a szociológiáéba. Vizsgálataink során mi eltekintünk az egyén alkati, pszichikai sajátosságaitól, figyelmünket a zenei válogatás *társadalmi meghatározottságára*, összefüggéseire fordítjuk, tehát arra, hogy a társadalmi lét hogyan függ össze a társadalom egyes tagjainak a zenei igényeivel, ízlésével.

Nem vizsgáltuk és a jövőben sem akarjuk vizsgálni a zene közönségének, a zene funkciójának történeti múltját. Nem mintha nem törekednénk bizonyos történetiségre, de bennünket a mai helyzet érdekel, a mai magyar társadalom emberének zenével kapcsolatos magatartása, és csak addig és ott törekszünk a múlt kapcsolatainak felderítésére, ahol erre a mai állapot magyarázatához szükségünk van.

Vizsgálatunk elvezet a zene funkcióinak megismeréséhez, a különböző műfajok befogadóinak köréhez, de nem tér ki sem szándékában, sem eredményeiben arra, hogy milyen „konkrét” hatást vált ki az alkotás, hogy mi történik a zene és hallgatója között. Az ilyen irányú kísérletek ismereteink szerint nem hoztak megbízható eredményeket, mert hogyan lehetne „mérni” a zene hatását, amikor erről szavakban számot adni úgyszólván lehetetlen, hiszen a tudatba erőszakkal feltornázott fogalmak is csak elenyészően csekély részét tükrözhetik a hatás teljességének. Hogyan lehet valamilyen kvalitatív, vagy különösen a korszerű szociológiai kutatáshoz oly nélkülözhetetlen kvantifikálható eredményt elérni, amikor ugyanannak a zenének jóformán annyiféle hatása van, ahány ember hallgatja, sőt még egy emberből is ugyanaz a zenemű különböző időben különböző hatást vált ki.

A zenemű értékéről, a művészi hatást kiváltó komponensekről csak a művek esztétikai elemzése adhat képet. A hatást, amelyet a mű kiváltott, a pszichológia,

a hatáspszichológia vizsgálhatja. Mindkét megközelítés, még ha társadalmi szempontokat vesz is figyelembe, akkor sem tartozik a szociológia körébe. De nem lehet véletlennek tartani azt, hogy a zenepszichológia is elsősorban a zenei alkotás, a zenei képességek vagy a zenetanulás pszichológiájával foglalkozik, és e téren ért el jelentős eredményeket, míg a zenei hatás pszichológiájának vizsgálata idáig megbízható eredményeket úgyszólván nem hozott.

A zene és az ember, a zene és a társadalom kölcsönös kapcsolatának tudományos megközelítése igen sok úton történhet. Az út, amelyen mi elindultunk és továbbra is haladni kívánunk, nem az alkotók oldaláról, nem is a művek, vagy műfajok elemzéséből indul ki, hanem a műveket, zenei irányzatokat elfogadó vagy elutasító emberek oldaláról, a zenével élő, azt *befogadó* társadalomtól vezet a zenei műfajok, alkotások felé. Itt keressük a vonzás és taszítás miértjét, az okokat és indítékokat, a zenei szükségletek *intenzitását*, a zene mai társadalmi *funkcióit*, a válogatás, vagyis a zenei ízlés társadalmi meghatározottságát és törvényszerűségeit.

A zene funkcióit és az egyes mai társadalmi rétegek ízlésvilágát két oldalról kívánjuk megközelíteni: egyrészt a zenei terjesztő és közvetítő intézmények kisugárzó hatásának elemzése útján, másrészt azoknak a bonyolult társadalmi kölcsönhatásoknak és tényezőknek a vizsgálata útján, amelyek kialakítják a zenét befogadók differenciált csoportjait.

Módszerünk az empirikus kutatás, amely a valóságot méri és vizsgálja, a kérdés, megfigyelés és kísérletezés egymást kiegészítő és ellenőrző módszerét alkalmazza. Az első lépésnél, a felvételi kör meghatározásánál a matematikai statisztikában kidolgozott mintavételi módszereket használjuk fel, hogy a jelenségek véletlen halmazából a társadalmi törvényszerűségekig jussunk el. A vizsgálatok eredményeinek hasznosíthatósága, általánosíthatósága szempontjából nagy a jelentősége annak, hogy a kiválasztott kör jól jellemezze az adott társadalmi réteget.

A zene életének és szerepének megközelítése változatos módszerek alkalmazását követeli meg. Még ha nyilvánvalóan azonos kérdések érdekelnek is bennünket, akkor is egész más módon kell előkészítenünk és lefolytatnunk egy felvételt például egy fővárosi nagyüzemben és egy viszonylag zártabb, teljesen más feltételek között élő falusi közösségben. Más megközelítést igényel még azonos társadalmi rétegek esetében is például értelmiségieknél egy fővárosi felvétel, mint egy mezőváros hasonló körének vizsgálata. Nincsenek általános érvényű sémák, amelyeket sikerrel alkalmazhatunk minden helyzetben. A hipotéziseket és az ezekből következő módszereket éppen a különböző társadalmi rétegek és közösségek struktúrája, hagyományai, kulturális ellátottsága stb. alapján kell kialakítanunk. Erre kötelez egyrészt a társadalom rétegeinek különfélesége, másrészt a zene szerepének sokoldalúsága.

De nemcsak az azonos problémákat kell az egyes társadalmi rétegeknek megfelelő módszerekkel megközelíteni, hanem meg kell találni az egyes rétegekre jellemző problémákat is, feltárásuk megfelelő módszereit is. Lássunk erre két példát.

A falusi kutatásokban különösen érdekelt bennünket, ennek következtében erős hangsúlyt kapott, hogy milyen a hagyományos zene, a folklór és a műzene viszonya. Ismeretes, hogy a falu sajátos fejlődése, kulturális ellátottsága, illetőleg ellátatlansága és az adott művelődési színvonal következtében, nemes zenével más formában, mint népdallal, úgyszólván nem találkozunk. Tehát csupán olyan művészi kifejezési formával, amelyet a falu éppen a városiasodás törvényszerű folyamatában mint „régit”, túlhaladottat, teljesen vagy majdnem teljesen már levetett. A „fejlődés” ebben az esetben az esztétikai szempontból kevésbé értékes vagy értéktelen városi zenei „tömegkultúra” átvételében jelentkezik. Ennek a fejlődésnek azonban útjában áll az az intézményes kultúrpolitikai irányzat, amely a zenei nevelés alapelvevé és kiindulópontjává a népzene tette, azt, amelyen a falu fejlődése során a régi életforma megnyilvánulásán már túllépett. Hogyan dolgozzák fel a falu társadalmának különböző rétegei és különböző helyzetű és eredetű tagjai a fejlődés és tudatos ellenhatás e kettősségét és ellentétes irányzatait. E téma vizsgálatában például a kérdezős módszer egyáltalán nem tudjuk hasznosítani, itt csaknem néprajzi pontosságú felvételekre van lehetőség a falu dalrepertoárjáról, az éneklési alkalmakról, természetesen a társadalmi tényezők alapos figyelembevételével. Mint ahogyan a kísérlet módszerét akarjuk alkalmazni annak a kutatásában, hogy falun a fejlődés vajon szükségképpen a városi selejtkultúra átvételén, majd hosszú művelődési folyamaton át vezet-e a tényleges művészeti értékek felé, vagy elképzelhető-e valamilyen „egyenlőtlen fejlődés”, pontosabban ugrásszerű fejlődés a művelődésben, az igényes művészet befogadásában ott, ahol a népdal még teljesít valamilyen tényleges funkciót, és nem pedagógiai céllal átültetett formájában létezik.

S hogy egy másik jellegzetes példát említsünk: a zenekedvelők körének vizsgálatakor szeretnénk többek között választ kapni nemcsak arra a vitatémára, hogy az avantgárd sznobság, vagy az elmélyült konzervativizmus-e a „jobb” (tapasztalatunk szerint mindkét magatartásnak alapos társadalmi indoka, sőt, horribile dictu! hasznos funkciója van), hanem arra a zenei közvéleményt joggal foglalkoztató kérdésre, hogy a mai zeneszerző megértése és elfogadása terén hogyan lehet megtalálni ugyanúgy a kapukat, mint ahogyan a tömegízlés áramából keressük az átjárókat az igényes zene felé. A mai zeneszerző számára ez az értetlenség különösen nyomasztó. Sohasem volt hálás feladat a kortársak számára zenét szerezni, mivel a kor igazi zenei kifejezése nem mindig adekvát azzal, amit a kortársak hallani szeretnének önmagukról vagy a világról. A korszerűség és a közízlés nem mindig felelt meg egymásnak. Ehhez járul ma még az is, hogy a ma élő zeneszerzőnek bi-

zonyos értelemben az egész zeneirodalom a „vetélytársa”, 400 év kikristályosult zenéjének áradása közepette kell megtalálnia a helyét a nap alatt és valamilyen, mégoly keskeny utat a közönséghez. És éppen itt kínoz a technika jóvoltából kialakult személytelenség, a közvetlen kapcsolat, a lelkesítő kör hiánya, a „kiknek írni” reális és nem eszmei kérdése. A mai zeneszerző bizonyos fokú elszigeteltségének problémája tehát egyszerre esztétikai és szociológiai jelenség, melynek megoldása is csak a kétoldalú megközelítéstől remélhető.

A fenti két példából – amelyet számtalan hasonlóan fontos problémából ragadtunk ki – is kitűnik, hogy nem valamilyen statikus tényregisztrálásra törekszünk a kutatások során, hanem a fejlődés dinamizmusa, a fejlesztés lehetősége az, amire minden egyes vizsgálatban törekszünk. És még egy, ami az egész munkát alapjában indokolja: meggyőződésünk, hogy a zene értelem-, érzelem-, hangulat- és gondolatformáló jelentősége sokkal nagyobb annál, mint ahogyan jelenleg a köztudatban él. Hatása a szavakban megragadható gondolatnál mélyebbre nyúlik, és mivel jelenléte állandó, formálja az emberek érzelem- és hangulatvilágát, ezzel befolyásolja társadalmi közérzetüket, és sajátos elvont, áttételes módon tükrözi és jellemzi az ember és a világ kapcsolatát. Természetesen sohasem volt kétséges, hogy nem minden zene képes az embereket befogadóképessé tenni a világ jelenségei iránt. A szűk értelmű, keskeny érzelmi skálájú zene nyilván nem múlhatja felül önmagát, és nem válthat ki többet annál, mint amennyit ad.

Ezért szerepelt a kutatásainkban annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a zene milyen helyet foglal el a művelődésben, az emberek érdeklődési körében, tapasztalhatunk-e valamilyen összefüggést az egyes zenei műfajok kedveltsége és az egyéb művelődési igények között. Különösen érdekelt bennünket az, hogy az aktív zenélésnek van-e valamilyen társadalmilag igazolt, sajátos emelő szerepe. Eddigi vizsgálataink igen világos választ adtak ezekre a kérdésekre, de a megnyugtató eredmények elérése érdekében természetesen szélesebb körben tovább kell folytatni a hasonló jellegű kutatásokat.

Ez alkalommal nincs módunk arra, hogy az egyes zenei műfajok kedveltségére és a művelődés egyéb területeivel való összefüggéseire részletesen kitérjünk. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy már az első üzemi felvételünk tanulságai sok fontos összefüggésre hívták fel a figyelmet, például a komolyzene és a népdal, illetve a dzsessz kedvelése közötti kölcsönös kapcsolatokra, és másfelől a silányabb könnyűzenének a nívósabb zenei igények felkeltését akadályozó szerepére. Hasonló eredményekre vezettek az egyes zenei műfajok kedveltsége és az irodalmi, színházi, képzőművészeti stb. igények közötti összefüggések megállapítására irányuló kutatásaink. Kitűnt például, hogy a szimfonikus komolyzene szeretete mennyire szorosan kapcsolódik az igényes irodalom és a költészet kedveléséhez, de már a kétoldalú kapcsolat intenzitása nem egyformán erős: a komolyzene ked-

velőinek táborában erősebb az igény a magasabb szintű művelődés más ágai iránt, mint megfordítva, az igényes irodalomkedvelők között, a komolyzene irányába. A korrelációs vizsgálatok ugyanakkor érdekes tartalmi különbözőséget mutattak például az operakedvelők és a szimfonikus zene kedvelőinek köre között, ahol az előbbieket ugyancsak érdeklődőbbek más művészetek iránt, de a vizuális, cselekményes, romantikus érdeklődés jellemzi őket.

Különös figyelmet érdemelt kutatásainkban a komoly- és könnyűzene határán elhelyezkedő két műfaj, a dzsessz és a népdal kettős arcúata. Ezeket olyan „híd jellegű” műfajoknak lehet tekinteni, amelyek két irányban is szolgálhatják a haladást. A dzsessz, amely szélesebb kört vonz, s a népdal, amelynek köre szűkebb, egyaránt vezet előre és vissza, előre az igény és vissza az igénytelenség felé. A népdal éppúgy kiemelheti és irányíthatja a követőit a magasabb igények felé, mint ahogyan tánckísérő funkciójából következőleg az igénytelenség forrása is lehet. S e jelenséget akkor sem lehet figyelembe nem venni, ha a „magasabb” ítélet szempontjából az ízlés eklekticitása fölött pálcát szokás törni. Az eklektikus ízlésű, válogatni nem tudó csoport tulajdonképpen – tapasztalatunk szerint – a nálunk élő és ható kulturális és technikai forradalomnak sajátos terméke és eredménye. A tudatos válogatási készség még nem fejlődött ki, de a különböző hatásokra már keverik az értékest az értéktelennel, és állandóan mozgó dinamizmusukkal magukban hordják az érdeklődés tágulásának állandó lehetőségét, a fejlődés perspektíváját.

Ehhez a gondolatkörhöz társul az aktív zenélés jelentősége is. Az összefüggések vizsgálatából kiderült, hogy azok, akik valaha, valamilyen módon muzsikáltak, de még szakmai érdeklődésükben is, általában csoportjuk kiemelkedő tagjai közé tartoznak. A számok tükrében lemérhettük, hogy a zene gyakorlása olyan képességeket fejleszt ki, amelyek többet adnak a zenélés, illetve énekítés örömeinél – bár ez sem kevés –: nagymértékben fejlesztik az emberek értelmi, érzelmi, koncentrációs és asszociációs képességeit. Az aktívan zenélők nemcsak egyéb kulturális igényeik, a költészet, irodalom, színház terén mutatták a legigényesebb képet, de feltűnően magas arányban vettek részt a szakmai továbbképzésben is. Az összefüggések természetesen a csoportokban uralkodó számszerű törvényszerűségeken alapulnak, a vizsgált csoportok legfőbb tendenciáit tükrözik, általános érvényűek, amitől egyedi esetek eltérhetnek, de az egész sokaságra vonatkozóan jellemző érvényűek.

Mi a zenével a maga teljességében akartunk foglalkozni, minden funkciójával és minden megjelenési formájával együtt. A zene sokoldalú szerepet tölt be a társadalomban, és sok arca van. Ez a sokoldalúság arra kötelez bennünket, hogy a maga teljességében vizsgáljuk életét és szerepét. A szociológusnak a valóságot a maga teljességében kell vizsgálnia, így például meg kell figyelnie és meg kell érte-

nie a zene sokoldalú funkcióját is „sine ira et studio”, mert ha bármily elfogultság alapján szervezi a tények feltárását, könnyen meghamisíthatja őket, és akkor nem adhatja meg az esztéta, a pedagógus, a kultúrpolitikus számára a valóság, a valóságos mozgás nélkülözhetetlen támpontjait.

Ezek a megfontolások készítették bennünket arra, hogy kutatásunkat ne csak a műértő közönség, hanem a társadalom valóságos struktúrájának megfelelő, legnagyobb tömegű dolgozó rétegek körében végezzük.

Hajlamosak vagyunk arra, hogy a zene és a társadalom viszonyában egyedüli értékmérőként a zene esztétikai értékrendszerét alkalmazzuk, és ezért jelentőséget és figyelmet csak a tudatos műélvezetnek tulajdonítsunk, míg a zene összes többi funkcióját, például a szórakoztató, munkakísérő stb. jellegét mint „szükséges rosszat” elutasítjuk, vagy tudomásul se vegyük. Pedig – s ezt megfigyelések egész sora bizonyítja – nyilvánvaló, hogy azonos esztétikai értékű zeneművek néha egészen különböző funkciót töltenek be, míg különféle esztétikai értékű művek funkciója azonos lehet. S míg esztétikai szempontból – legalábbis bizonyos nagyságrendben – viszonylag vitathatatlan az értékskála, addig az egyes funkciók fontossága sokkal kevesebb egyértelműséggel állítható sorrendbe, sokkal kevésbé összemérhető. Így például helytelen lenne azt vizsgálni, hogy a zene munkasegítő funkciója alacsonyabb vagy magasabb rendű-e az esztétikai funkciónál.

A zene a mai társadalomban sajátos módon modern formákban újjáalakított ősi funkciókat, és kialakított új funkciókat, amelyek hagyományos módon élnek tovább.

Vizsgálataink során megkíséreltük az egyes funkciók jelentkezését és helyét az adott társadalmi rétegekben nyomon követni. Azért tartjuk fontosnak a funkciók tanulmányozását, mert a válogatás jellegét is elsősorban ez határozza meg: mire kell, mire szolgál a zene, milyen szükségletek kielégítését várják tőle, hiszen ennek alapján válogatnak a különböző lehetőségekből a belső és külső diszpozíció alapján. Ezt nem szabad összecserelni az esztétikai értékskálával, amely az esztétikai élményadás intenzitását méri.

A zene az ipari korszak termékévé vált, és ezáltal jelentősége, szerepe alapvető változáson ment keresztül. Ez a megváltozott szerep egyszerre váltotta ki a pesszimizmust, amely a zene elgépiesedésében egyfajta dekulturálódási veszélyt lát, és az optimizmust, amely új, nagy lehetőségek eljövételét köszönti a gépzenei lehetőségekben. A pesszimizmus és az optimizmus is egyaránt indokolható.

Azt a történelmi folyamatot, amelyet első fázisában az alkotó-előadó-hallgató egysége és azonossága jellemzett, és amelyet második fázisában a munkamegosztás kialakulásával az alkotó, előadó és közönség különválása jellemez, a zene gépi közvetítőeszközei újabb áttétellel tovább bontják: a művészet hagyományos átadását megfosztják eredeti, személyes jellegétől, s a közvetlen, ihlető, serkentő

kapcsolat helyébe a személytelen gép lép. A zenehallgatás fő formájává a gépzene válik. Az elszemélytelenedés, a tömegesedés, a könnyű hozzájárulás lehetősége módosítja a zene funkcióját, jelentőségét, sőt értékét is, ebből következik a zene funkciójának korunkban bekövetkezett egyik legerősebb megváltozása.

A gépzene sokat elvesz és ugyanakkor sokat is ad. A művésztől és a közönségtől is egyaránt elveszi a személyes kapcsolat bensőségeségét. Míg azonban elveszi a művésztől a személyes kapcsolatot pár száz emberrel, megadja a lehetőséget, hogy százazrekhez szóljon, és maradandóvá tegye azt, ami a gép nélkül a pillanattal elszáll. A hallgatótól elveszi ugyan a felkészülés ünnepélyes izgalmát, de megadja a nagy művek átélésének és újraátélésének mindennapi otthoni közelségét. Igaz, hogy ezzel a mindennapisággal, a könnyű hozzájutás lehetőségével elveszi a művészet ünnepi jellegét, s a nagy zenei élmény helyett az állandóan „narkotikumként” duruzsoló zene önt el mindent, s a hétköznapiságban sokszor elvesz az értelem és a lényeg is, de ugyanakkor a zenehallgatás lehetőségei rendkívüli módon kitágultak. Nemcsak térben, hanem időben is. Nemcsak arra van lehetőség, hogy a Föld legtávolabbi pontjáról hallhatóvá – és halhatatlanná – tegye a legnagyobb művészek produkcióit, hanem arra is, hogy a 16. század zenéjét éppúgy maivá tegye, mint a tegnap született zenei alkotásokat. Ma az egyszerű rádióhallgató is nagyobb zenei lehetőségekkel rendelkezik, mint hajdanában a művészetkedvelő fejedelmek összessége, s a zenéhez nem értők több értékes zenét hallgathatnak, mint régen a legigényesebb zenére specializált ínyencek. Tehát amit a gépzene az élő zenével szemben intenzitásában veszít, azt visszanyeri azzal, hogy a családi otthon bensőséges résztvevőjévé válik.

Átalakult a zenehallgatás jellege és ezzel együtt a zene által betöltött társadalmi funkció is. Hogy e változás mérlege végül is milyen irányban billen, hogy gazdagítja-e az embereket, több, értékesebb élményt ad-e, vagy kevesebbet, ennek egyenlege nem vonható meg, mert ez a több-kevesebb nem ugyanaz, hanem egyszerűen más.

A zene számtalan funkciója közül most még egy eleven funkciót szeretnénk megemlíteni, és ez a zene kapcsolata a munkával. Falusi, üzemi vagy értelmiségi körben végzett megfigyelések sorozata bizonyítja, hogy a legprimitívebb fizikai munkától, a legbonyolultabb agymunkáig, milyen erős a zene jelenléte és igénye. Ez a funkció a zene születése óta él és változatos formákban újraéled. Az emberek igen jelentős része igényli a munka elvégzéséhez a zenét, és a zene inspiráló segítséget is ad a munkájával birkózó ember számára. Ez persze nem a koncerttermek áhítatos ünnepi zenéje, de a zene legelemibb, legősibb funkcióját teljesíti, még ha munkaruhában és nem ünneplőben jelenik is meg. A parasztknál, a közös munkára gyűltek spontán kedvcsináló éneke az együtt dalolás örömeivel könnyíti a munka nehezét. Ezek a dalok esztétikailag a legjobb esetben kétes, vagy vegyes

értékűek, mégis a zene társadalmi funkciója szempontjából jelentősek. Vagy az alkotó munkával küzdő szellemi munkás, aki egy matematikai program kidolgozásán, vagy egy nehéz konstrukció gondolati problémáján rágódva szükségét érzi a munka közben szóló zenének, nem fogja ugyan fel teljes értelmével, nem figyeli a zene építkezésének értelmét, szépségét, de miközben tudatával a közvetlen feladatra koncentrálni, vajon a tudat háttérében nem éppen ez a zene segíti-e elrendezni, kitisztítani a gomolygó gondolatokat? Ez a zene formáját tekintve ilyenkor „hangkulissza” ugyan, de funkciója, mint a szellemi alkotás segítője, valóban degradálja-e a zenét? Nem kétséges: az igazi zene műkinccs, áhítattal és teljes odaadással kell közeledni hozzá. De amióta a zene adománya az embereké, azóta mind a mai napig elválaszthatatlan a munkától, és talán funkciói közül nem is ez a legkevésbé fontos.

A zenei közvélemény figyelme csakis a zenei alkotások esztétikai, intellektuális értékeire irányul. Ezt tekintik nemcsak a zene egyedüli funkciójának, hanem a zene legfőbb megnyilvánulási formájának is. Kétségtelen, hogy az élet totalitását csak a műrecek fejezik ki, és ezek megértéséhez nemcsak felkészültség, hanem teljes diszpozíció is kell. De nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy a zene a legtöbb ember számára úgy és akkor nyújtja a legtöbbet, amikor nem az életétől különvált, csodált gyönyörűség, hanem életének természetes része, ami segíti, hogy jobban fejezze ki önmagát, gazdagítja és könnyíti életének mindennapját, segíti a fáradtság feloldásában és a pihenésben.

Az egyes zenei funkciókat a művek és a műfajok igen széles skálája tölti és töltheti be. Hogy mindezekből a társadalom egyes tagjai és csoportjai mit és miért választanak, egyik legfontosabb kérdése szociológiai kutatásunknak.

Ez vezet vizsgálatunk következő sarkpontjához, amely a zene funkciója mellett és azzal együtt adja meg a társadalom zenei képét, s ez a válogatás és ízlés tendenciáinak elemzése.

Az ízlés mint fogalom, a tetszés, nemtetszés, a választás, elutasítás, a megfelelés, meg nem felelés kérdéseit foglalja magában, egy olyan részben spontán, részben tudatos készséget, amelynek alapján az adott társadalom tagjai a sokrétű kínált zenei produktumból kiválasztják önmaguk számára a megfelelőt.

Kérdés az, hogy vajon a zene szociológiai jellegű, szociológiai szemléletű vizsgálatában az ízlés valóban olyan jelenség-e, amelynek megfigyelésével feltárhatjuk a társadalmilag jellemző összefüggéseket.

Az ízlést általában egyéninek, spontánnak tartják, a művelődési szint határozza meg és alakítja ki alapvetően a válogatási készséget. Az egyéntől független, úgynevezett szimbólumrendszerek, az alakuló vagy kialakult értékek, amelyek a szokásokat megtartják vagy alakítják, a mozgó szellemi áramlatok és divatjelenségek, mindezek együttesen szinte előkészítik az emberek számára a válogatási nor-

mát, azt a kötelező vagy ajánlatos irányt, amelybe az egyén társadalmi hatásokra vagy beleilleszkedik, vagy lázad ellene, vagy elfogadja, vagy szembefordul vele. Hiszen a szembefordulás azzal, ami van, éppen úgy feltételezi és megkívánja az „adott” létezését, mint az alkalmazkodás. Ebből a szempontból, akár pozitív, akár negatív viszony tükrö, de mindenképpen a *meglevő* hatására épül. Az egyén magatartásától, illetve az egyén csoportjának helyzetétől és abban elfoglalt helyétől függ, hogyan reagál a hullámzó szellemi áramlatokra, társadalmi helyzete milyen magatartást ír elő, kíván meg tőle.

Az egyéni ízlés spontán és tudatos elemek keveréke. Bár ezek élesen nem különböztethetők meg egymástól, feltételezésünk szerint a spontán elemek inkább az egyéni alkathoz, a pszichológiai adottságokhoz kapcsolódnak és a hagyományokon, pontosabban a zenei alapélményeken épülnek, míg a tudatos ízlés, a műveltség és a tudatosság fokára jellemző és inkább alkalmazkodik a társadalmi objektív értékítéletekhez. Bármilyen irányba fejlődik az ember érdeklődése vagy ízlése, a zenei alapélményt az egész élete során őrzi, és a megszokott hangzásvilágnak úgyszólván determináns hatása van. Talán nincs még egy művészet, ahol a megszokásnak olyan nagy a szerepe, mint éppen a zenében. Az ízlés regresszív vagy progresszív tényezőit ugyancsak a társadalmi körülmények határozzák meg. A regresszív vagy konzervatív, amely a szokásra, a megszokottra, a hagyományosra épül, s a progresszív, amely keresi, alkalmazkodik az új kifejezésekhez, azok felismeréséhez, amely többé-kevésbé mozgékonyan követi az új áramlatokat, csakúgy, mint a divat jelenségeit, és képes idomítani az egyén és csoportjának ízlését az újonnan kialakult, új értelemben „kötelező” magatartáshoz, értékek normáihoz. Ezek mozgását és hatását megint nemcsak az egyéni tulajdonságok, hanem az egyéneken kívülálló társadalmi tényezők befolyásolják.

Munkánk alapja a valóság, a valóságban akarjuk lemérni, ott akarjuk megismerni és föltárni a zene életének legfőbb törvényeit. Bár művészetről van szó, bennünket a művészet szociológiai tükrében is a „valóság” és nem „annak égi mása” érdekel. Csak a való helyzet konkrét elemzése győzhet meg bennünket a vizsgált jelenségek, az elképzelt koncepció helyes vagy helytelen voltáról.

„Voir pour prévoir” volt a szociológia kezdeti jelszava. A mi társadalmunk szociológusa ennél tovább mehet: látni, hogy előre láthassunk, előre látni, hogy tessünk, ismerni, hogy változtathassunk. Lemérni a tetteket, megismerni a következményeket, megmutatni, hogy a valóságban meddig jutottunk el, hogy segítsük azokat, akik tenni tudnak és akarnak: ez a munkánk célja. Mert nem mindegy, milyen zene az, amivel az emberek élnek, hogy valóban teljesebbé teszi-e az életüket, hogy a technika jóvoltából az életet mindenütt átszövő zene valóban építi-e az embert, vagy csupán a belső ürességet a külső zaj üres hangjaival csendesíti el.

KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR

A (SZÍNHÁZ)MŰVÉSZET VILÁGKÉPVÁLTOZÁSAINAK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGÁRÓL

Felvezetés

Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána című kötetünkben¹ kísérletet tettünk arra, hogy összegezzük az ezredforduló előtti évtized szellemi tendenciáit, s ezen belül a hazai művészeti életben megfigyelhető legszembetűnőbb trendeket. A 20. század tanúsága szerint azonban a változások egyre gyorsabb ütemben zajlanak: szinte évtizedenként figyelhetők meg olyan újdonságok, amelyek egy korszak világképét is az előzőektől eltérővé, megkülönböztethetővé teszik. Az alábbiakban a hazai színházművészetben próbáljuk röviden jellemezni az ezredforduló óta megfigyelhető változásokat.

Az ezredforduló után a kilencvenes évek egyes tendenciái a művészetekben is folytatódnak, más vonatkozásokban – hiszen a világképváltozásokra (erről bővebben l. Almási 2002; Beck 2003; Berger–Luckmann 1998; Castells 2007; Hankiss 1999; LeGoff 1976; Valuch 2013; Wallerstein 1998; Weber 1982) a művészet reagál a leggyorsabban, s olykor gerjeszti is őket – velük éles ellentétben álló fejlemények is megjelennek:

◆ *A látványnak* a kilencvenes évekre oly jellemző uralma (Debord 2006) folytatódik, s még a szép látvány is hangsúlyos marad, de a szépség helyett egyre inkább a furcsaság, különösség kelti fel a művészet (és a közönség) érdeklődését (hasonlóan például a rokokóhoz – és általában a válságokkal telített olyan korszakokhoz, mint a hellenisztikus vagy a késő római művészet, avagy a középkor utolsó periódusa).²

- 1 A tanulmány e könyvünk (Budapest: Typotex, 2013) egyik alfejezetének bővített, átdolgozott változata. Ezzel az írással köszöntjük a hetvenéves Tibori Timeát, akinek munkásságában és tudomány-szervező tevékenységében is mindvégig fontos szerepet játszott és játszik a művészetszociológia.
- 2 A „furcsaság”, „különösség” felé fordulás már a kilencvenes éveket jellemezte, ez a tendencia – minthogy az ennek alapjául szolgáló társadalmi viszonylatokban nem történt jelentős változás – még erősödött is az ezredforduló utáni évtized elején.

◆ Továbbra is erős a *mese* szerepe, de ez is *sötétül*. Eléggé hangsúlyos műfaj marad a fantasy (már csak azért is, mert az egyre kevésbé vonzó jelenből általános lesz az elmenekülés igénye), s a fantasy megőrzi a mesék szabad fantáziaszárnyalását, csodáit, áttekinthető, Jóra és Rosszra tagolható világát és többnyire még a happy endet is, de az összkép ezekben is sötétebb, a gonosz fenyegetőbb és egyre végletesebb.

◆ A romantika mint domináns világképminta apránként átmegegy³ olyan stílus-előképek – *expresszionizmus*, *szürrealizmus* – felelevenítésébe, amelyek egyébként sok mindenben a (fekete) romantika „gyermekeinek” tekinthetők, de annak alapélményei helyett már inkább a társadalmi hatalmak mind könyörtelenebbé, a társadalmi érzületek mind radikálisabbá és végletesebbé válásának és az egyén olyan feloldhatatlan meghasadtóságának 20. századi alapélményét tükrözik, amely hatások a túlfutott individualitást (Bauman 2003; Elias 1991; Hankiss 2015; Kapitány–Kapitány 2014; Lasch 1984) mindinkább saját rosszabb lehetőségeinek irányába terelik, és kiszolgáltatják az „ösztönök” – az egyén által nem kontrollált, ám az őt manipuláló hatalmak által akár a fasizmus irányába is mozgósítható, feszültségeit a „kívülről irányított” tömeg masszájában feloldó – erejének.⁴

◆ A művészet mindezt többféleképpen is lereagálja. Egyrészt eléggé széleskörűvé válik egyfajta – *keserű* – *erkölcsi attitűd*; a művészet egyre nagyobb arányban foglalkozik erkölcsi kérdésekkel. Ennek egyik vezérmotívuma a kisszerűség bírálata (lévén az is a kor egyik alapélménye, hogy az alapjaiban „gyógyíthatatlanul”

3 Ugyanakkor – a kilencvenes évek neoromantikájának hatására is – a kétezres években a mindennapi életben is a korábbiaknál vállalhatóbbá vált (kevesbé sorolódik az „elavult dolgok” közé) az *érzelmek nyilvánítása*. Feltehetőleg ezzel is összefügg, hogy (újra)erősödik a versek iránti érdeklődés: egyének és közösségek önkifejezéseivé válnak versek, amelyeket a legkülönfélébb formákban terjesztenek az esküvői meghívóktól a levelezőlistákon körbeküldött slide-show-ig. Ennek a divatnak is köszönhetően nagy sikerrel lehet színházi előadás is versek előadása. (Lásd például: *Anyám tyúkja* I–II. Örkény Színház, 2014, 2017).

4 Lásd például: Haneke *A fehér szalag* című filmjét (2010). Az előképkorszakok változásának egy másik megnyilvánulása, hogy áttolódik a hangsúly a 19. század első felének romantikájától az illúzióvesztett *viktóriánus kor* felé (amely korszak megint csak éppen a 20. századi történelem fényében válik izgalmassá: vagy mint az annak borzalmait által elsöpört „boldog békeidők”, vagy mint amelynek méhében e borzalmak készülődnek). Számos film reagál témájában erre a korszakra, például: *Kate és Leopold* (2001), *A pokolból* (2001), *A tökéletes trükk* (2006) vagy *Az illuzionista* (2006), de Woody Allen *Éjjel Párizsban* című időutazó filmjében (2011) az ő kedvenc két világháború közötti korszakából szintén ide vezet az út. (Magyar példák is akadnak: egyfelől mondjuk *A napfény ize* [1999], másfelől az *Ópium* [2007], amellyel Szász János az 1997-es *Wittman fiúk* után újra visszatér a magyar viktóriánus kor és Csáth Géza horrorisztikus világához.)

megromlottnak érzékelt világ elleni lázadásnak sincsen sok értelme,⁵ s így nem az a képlet, hogy a „Jó” összecsap a domináns Rosszal, hanem hogy az ember – aki a szembeszegülő „Jó” is lehetne – elmerül és elkorcsosul a mindennapok kisszerűségében). A másik erkölcsi vezérmotívum a kegyetlenség borzadó bemutatása (ez tiltakozás persze az olyan világ ellen, amelyben a kegyetlenség eluralkodhat, de anélkül, hogy ezzel – a humánus örzésének absztrakt hitvallásán kívül – bármit szembe tudna állítani).

◆ Mindazonáltal az előző időszakhoz képest 2000 után mindenképpen közvetlenebbé válik a *társadalmi érdeklődés*, amely azonban a korábbiakkal (a 20. századelő vagy a hatvanas évek politikai – és szociológiai jellegű – érdeklődésével) szemben alapvetően erkölcsi jellegű, és döntően (a társadalmi, gazdasági, politikai és erkölcsi ellentmondások közös nevezőjét alkotó, absztrakt tapasztalat) a „ki-szolgáltatottság” ellen irányul.

◆ Folytatódik *valóság és illúzió egymásba mosódásának* ábrázolása, de ebben is hangsúlyeltolódások vannak; a valóság mesterséges, konstruált voltának felmutatása mellett, helyett úgy tűnik, megnő a konstrukciók és ezen belül a művészet valóságba építésének igénye. (Az „illúzió” továbbra is izgatja a kor emberét; új fejlemény, hogy ez közvetlen témaként a filmművészetben is előtérbe kerül: *A mágus* [Neil Burger, 2006], *A tökéletes trükk* [Christopher Nolan, 2006], *Dr. Parnassus és a képzelet birodalma* [Terry Gilliam, 2009]. Míg azonban ezt a jelenségkört a kilencvenes években elsősorban az illúziókeltés „áldozatai” szemszögéből ábrázolják, most az érdeklődés, úgy tűnik, inkább az illúziók létrehozói felé fordul.)

◆ A magasművészet tovább közeledik a kommerszhez, ez abban is megnyilvánul, hogy növekszik a *felszín*,⁶ a jelenségszint, a közgondolkodásban már elterjedt, közhelyszerűvé vált elemek tematizáló ereje (mintha a tömeghatástól elszakadt magasművészet úgy akarna visszatalálni közönségéhez, hogy igazodik tudatműkö-

5 A „megváltást” pedig ez a világ elutasítja... A művészet ebben a korszakban újra felveti, megfogalmazza a szeretet, a mély emberi kapcsolatok igényét, de realizálódásában (már) többnyire nem tud hinni, s csak legfeljebb annak a tragikus dialektikának ábrázolására képes, ahogy a Jó az emberi világ embertelen valóságában elmerül, az „emberi” védelmében végül maga is embertagadóvá válik. (Lásd például a korszak egyik legjobb – minimal artos – filmjét, Lars von Trier *Dogville – A menedékjét*. (2003)

6 A felszín, a felület nemcsak absztrakt-etikai értelemben, hanem a szó szoros értelmében is felértékelődik. Ahogy az emberi kapcsolatokban megnő a „homlokzat”-építés fontossága, felértékelődik a *tárgyak külső megjelenése*, csomagolása is. Természetesen egy olyan korban, amelyben egy ilyen hangsúlyeltolódás bekövetkezik, a design-műfaj lehetőségei is megnőnek, mert a gyártók az eladhatóság szempontjából egyre fontosabbnak látják a megformáltság szerepét.

déseihez⁷). Ennek a közeledésnek pozitív hozadéka a másik oldalról a szórakozás színvonalának olykori emelkedése, igényesebb formáinak megjelenése-terjedése.

◆ Viszont a művészet már nem nagyon számíthat általános hatásra: az egymástól eltávolodó szubkultúrákra széteső társadalomban bármely művészeti kezdeményezés csak a maga szubkultúrájának közönségére támaszkodhat.⁸

◆ Ezzel is összefügghet az, hogy mintha kevésbé lenne igény új stílusok teremtésére; sok vonatkozásban a meglévő klisék rögzülnek, s élnek tovább egymás mellett.

◆ Ugyanakkor *új műfajok* születnek: ezek egyrészt (mint minden korban) az új technikai lehetőségek kihasználásán, művészi eszközzé változtatásán alapulnak (digitális műfajok, 3D-s lehetőségek stb.), másrészt azonban mintegy „felfelé” és „lefelé” is igyekeznek kiterjeszteni a művészeti lehetőségeket. A látványművészetekben ebben a korszakban lesz igazán ismert a land art, az építőművészet olyan óriásprojektek felé is halad, mint a dubaji Pálma-sziget létesítése stb., megjelenik a virtuális épületfestés hatalmas épületeket vetítőfelületként felhasználó monumentális műfaja; de ugyanakkor folyik a miniatürizálás is (ennek jelképe is lehet az a másutt említett példa, amikor egy gyűrűbe egész kis mesevilágot próbálnak sűríteni). Az irodalomban egyszerre érvényesül az a követelmény, hogy a közönségigény szerint a szerzők mind rövidebben fejezzék ki magukat, s divatműfajjá emelkedik a haiku (a prózában pedig – újra – felfutóban van a novella műfaja); ugyanakkor szinte soha nem látott terjedelmű regényfolyamok születnek (de legalábbis vaskos regények – Magyarországon lásd például Nádas Péter, Spiró György ebben az időszakban sikeres könyveit, a világirodalomban például Karl Ove Knausgård hatkötetes *Harcomját*). S ez a kettős tendencia: a miniatürizálás és monumentalitás irányában szinte minden műfajban érvényesül.

◆ Azért van elmozdulás a korstílusban, a klasszicizmus (és a klasszicista korszakok) esztétikai eszményeinek visszaszivárgásával egyrészt egy sokkal puritánabb⁹

7 Ezért is növekszik meg az „élmény”, az élményszerűség hangsúlya az élet minden területén. Lásd: Schulze 1992.

8 Az integráló funkció gyengülésével a „multikulturalizmus” is gyengül (hiszen amögött egy nagyon is ambiciózus integráló szándék és integratív szemlélet áll). Felélénkül ugyanakkor a saját kultúra iránti érdeklődés, a kulturális identitás művészi kifejezőeszközeinek keresése. (Ez reakció is a multikulturalizmusra, de közvetlen következménye is: a találkozás a különböző kultúrák egymástól különböző vonásaival felerősítheti az igényt a saját kultúra megkülönböztető sajátosságainak felmérésére és megjelenítésére is.)

9 Ha a minimal art diadalútját indokolni próbáljuk, persze jóval összetettebb a kép, mint amit a „puritanizmus” jelzővel jelölhetünk. Bizonyára benne van a tárgyakkal való elhalmazottság – és az egész fogyasztói társadalom – csömöre, a fogyasztás mennyisége helyett a fogyasztás

stílusművészmény jelenik meg (ráadásul mint az elegancia, mint egy „fentebb stíl” követelménye), a művészet minden ágában a *minimal art* térhódítását eredményezve. A minimalizmus a legkülönbözőbb életterületeken és művészeti ágakban hódít. A divatban a fekete, szürke, fehér (vagyis a színtelenség). A lakásmódban a high tech irányzattal összekapcsolódva: kevés bútor, minimális díszítés,¹⁰ hangsúlyozott személytelenség. Az épületek külső megjelenésében is az egyszerűség. A designban az „érzéki minimalizmus” (Karim Rashid) – az organikus irány és tiszta geometria ötvözése.¹¹ Az irodalomban a cselekmény minimalizálása, lelki mikrotörténetekre lebontása. A popzenében a melódia helyett a monoton ismétlődésű ritmusok.

◆ Másrészt ugyanebbe az irányba hat, ugyanennek a trendnek a megnyilvánulása a „*modernizmus*” (legalább részbeni) *rehabilitációja*. A modernitás értékeinek ismételt előtérbe kerülésével még a kilencvenes években kiátkozott műanyagok is visszatérnek, s mivel ez együtt jár a magasabb minőségükkel, a trend olyan közegekre is kiterjed, amelyekre korábban nem volt jellemző. Például megjelennek olyan műanyag *ékszerek*, amelyek már nem az olcsó bizsu, hanem az igényes design-ékszer kategóriába tartoznak. Nem véletlen tehát, hogy a korszakban a Néprajzi Múzeum (2007) tematikus kiállítást rendez *műanyag* címmel. A modernitás értékét rehabilitálóként egyébként többnyire egyúttal a *fejlődéssel* kapcsolatos szkepszis revideálását is kezdeményezik.

◆ *A test és a mozgás szerepe* továbbra is kiemelt, a mozgás színvonalának általános emelkedése is megfigyelhető, és a különböző művészeti ágakban a produkció fontos elemévé válnak mozgásbravúrok, mégis ismét inkább a zene értékelődik fel, és a mozgásokra épülő műfajokban is fontos kifejezőeszközzé válik a mozgás tagadása, a mozdulatlanság.

◆ Mind a mozgás, mind a mozdulatlanság kiemelt hangsúlya kapcsolódhat egyfajta *jelenorientált* szemlélethez, a távlatok hiányához – bár a kétezres évek is gyakran fordulnak a múlt felé. A hosszú távú fennmaradásra szánt objektivációk helyett megnövekedett az installációk, a csak a meghatározott helyen és időben

minősége felé fordulás; de benne van az inga visszalendülése is a nyolcvanas és kilencvenes évek dekoratív-organikus stílusművészményétől az ellenirányba; benne van az individuumfelfogás személytelenedése; benne van az az igény, hogy a kaotikus, zűrzavarosnak tűnő világot a „letisztult renddel” tegyék átláthatóbbá.

10 Sokak körében divattá válik a tárgyak elajándékozása, különböző módszerek-stratégiák kialakítása a feleslegessé vált tárgytól megszabadulandó.

11 Érdemes itt talán külön is megemlíteni a Muji japán tárgytervező cég sikerét, bolthálózatának elterjedését az európai országokban is. Ezt a céget (is) a minimalizmus jegyében tervezett egyszerű, igényes, funkcionális tárgyak, az újrahaznosítás, a környezettudatosság megnyilvánulásai jellemzik.

hatást gyakorló (lebontásra kerülő, lebomló, elpusztuló, s legfeljebb dokumentációban megörökített) műalkotások, performance-ok, akciók, csak a kiállításon futó videók, egyszeri színházi bemutatók szerepe az ábrázoló művészetekben, de még az építészetben is megjelentek a csupán rövid időtávra szánt (illetve mobil) épületek. Ebben az időszakban „érti meg” a Nyugat embere a mandala eleve csak kérésre szánt műfaját, s készülnek papírékszerek és egyéb, óhatatlanul rövid életű mestermunkák.¹² (A digitális fényképezés elterjedése is szemléletfordító jellegű, de ez a műfaj is felveti – alkotásainak kérdéses maradandóságán keresztül – a maradandóság kérdését; s azt is, hogy van-e értelme maradandóságra törekedni, amikor az egész civilizáció törekeny, mulékony és elévülő, s nagyon kérdéses, hogy mi marad az utókorra?)

◆ Korélmény – s a művészetben is hangsúlyt kap – a *véletlenek uralma*, de legalábbis a világ lényegi folyamatainak áttekinthetlensége; az a tapasztalat, hogy a világ alakulása kiszámíthatatlan, az ember sorsa gyakran a véletlenek összjátékán múlik (kiemelt szerepe van például Alejandro González Iñárritu filmjeinek dramaturgiájában a véletlenek összejátszásának, de e gondolattal – „ember tervez, Isten [vagy a véletlenek összjátéka] végez” – a kor sok más alkotója is szívesen eljátszik).

◆ A jelenorientáció és az „akcidenciákból álló világ” gondolata az újfajta, hálózatos-csomópontos információáramlás közegében több alkotót (folyamatos *önprezentációra* késztet,¹³ s az élet eseményeinek, részleteinek megjelenítése (s e dokumentációs folyamat közben az egyes képek cserélgetése) tömegessé is válik. A születést, esküvőt, temetést – és a „kisebb” események sokaságát – „bölcstől a koporsóig” megörökítő dokumentáció egyúttal „az élet = film” képletet is megerősíti. A film ebben az időszakban vált – létrehozását tekintve is – tömegműfajjává. A profi és amatőr filmkészítők közti határok pedig nemcsak annyiban halványulnak, hogy ma már az amatőrök által különböző képrögzítő eszközökkel „elkapott” híresemények a tévéhíradók és online felületek szerves anyagává válhatnak, vagy videoklipjeik – e célból rendezett versenyeken keresztül – szintén televíziós produkcióvá „emelkedhetnek”, hanem az is mind jellemzőbb, hogy ez a műfaj elsődleges önkifejező eszköz lesz. Ahogyan korábban a kamaszok a nyelvi önkifejezéssel próbálkoztak (vers, kispróza) tömegesen, most mindinkább – a gyakran zenéléssel kombinált – filmfelvétel válik általánossá.

12 A rövid életű tárgyak korában a szemlélet másik oldalán megjelenik az *újrahasznosítás*: (a „fenn tartható fejlődés” gondolatával találkoztva) ez is fontos mozzanata lesz a művészi gondolkodásnak, amelyben egyre nagyobb teret nyernek a talált tárgyak átértelmezésével készült tárgyak (az ékszerektől a bútorokig). (*Recycling*).

13 Extrém végpontként ismerünk olyan alkotót, aki valóban megörökíti élete majd minden (hétköznapi) eseményét, és ezt az egyszemélyes valóságshow-t internetes honlapon teszi hozzáférhetővé.

Műfajok, határelmosódások

A korra jellemző műfajok közül megemlíthetjük a *street art* és számos formájának (matricázás, flash mob, élőszobrok, jackass stb.) szerepét. Az egyén (vagy egyes közösségek) belépési kísérletei a nyilvánosságba a korábbi városi életet is jellemezték, az új formák egy része (mint a flash mob vagy a jackass) ennek csak intenzívebb, „akciósabb” megnyilvánulásai, akárcsak a járókelők közt száguldozó gördeszka-sok, vagy a *parkourozó* – a háztetőkön ugránczó, a város tereptárgyait akadálypályaként leküzdő – *yamakasik*). Az utca, tér megnövekedett kommunikációs funkcióit használta ki az az akciósorozat, amely az ezredforduló utáni első évtizedben végigfutott Európa nagyvárosain, különböző, ideiglenesen az utca terébe behelyezett állatszobrokkal (tehenek, oroszlánok, elefántok), tesztelve az őket különböző variációikká módosító¹⁴ alkotói fantáziát (és az utcai járókelők reakcióit) (Bővebben erről: Császi–Gluck 2008).

Jellemző a *profi és amatőr* világ határainak oldódása is. A karaoke műfaj például azt sugallja, hogy bárki lehet „énekes”, és a szórakoztató-szórakoztatott szerepe felcserélhető; hasonló a sugallata az internetes lehetőségeknek is. Mindenki lehet alkotó, mindenki hagyhat jelet a világban. Ettől persze annak, amit magasművészetnek nevezhetünk, megvannak a maga kritériumai, és ezeknek a megjelenő önkifejezési formák nagy része nem felel meg. Ám – mint a hagyományos népművészet bizonyítja – a színvonalas alkotás képessége sokkal szélesebb körű, mint sokan feltételezik, és minél nagyobb a merítés, minél többen próbálkoznak alkotással, előadással, annál inkább nőhet a valódi értéket létrehozók aránya is. Másfelől amikor új műfajok születnek, az első próbálkozások gyakran – bár korántsem mindig – alacsony színvonalúak. Ám később ezekből a silányabb alapokból gazdag és mély művészet nőhet ki, s noha megjósolni aligha lehet, hogy például az új média által lehetővé tett új műfajok közül melyekben történik meg és milyen lesz ez a „kivirágzás”, majdnem bizonyos, hogy mind a zenei, mind a verbális, mind a vizuális művészet jelentős alkotásokat hoz majd létre az online médiában (is).

14 Az előre gyártott termék módosítása mint alkotás már a dadaizmus, de legkésőbb a pop art óta a tömegtermelés és a fogyasztói társadalom egyik művészi kifejezése, itt azonban megint egyfajta fordított irányú összefüggésről van szó: míg ott a művész a tömegtermelés következményeihez viszonyult (vagy lázadt ellene, vagy elfogadta irányadó valóságnak, de a gesztus így is, úgy is tőle indult ki), most mintegy a tömegtermelő jelöli ki a művészet lehetőséghatárait. Ez más műfajokban is megfigyelhető: egyre több például az olyan irodalmi pályázat, ahol egy-egy kötelezően beépítendő „előre gyártott” elem (konkrét hír, esemény, mondat) köré kell létrehozni a művet.

Művészet az online médiában

A művészetnek az online médiában való rendkívül sokféle és sokféle színvonalú megjelenése közül érdemes néhány megoldást külön is kiemelni:

◆ A korszakban egyre gyakoribbak a *beszélgetőműsorok* az online felületeken. (A Katona József Színházban például kétféle ilyen műsor is készül [*Jó kérdés, Csak neked mondom*]).

Ezek célja egyrészt az, hogy fenntartsák, szorosabbra fonják a nézőközönség és a színház alkotói közötti kapcsolatot, másrészt az, hogy a közönség betekintést nyerjen a műhelymunkákba, továbbá, hogy a személyiség szerepe, jelentősége hangsúlyt kapjon.

◆ Rokon kezdeményezésnek tekinthetők az online felületeken nézhető *kerekasztal-beszélgetések* meghívott szakértőkkel (pl. az irodalmi műveket elemző *ÉS-kvartett*), ahol a szélesebb közönséget is érdeklő kérdésekről, illetve művekről folyik a diskurzus.

◆ Itt érdemes megemlíteni a szintén az online felületre átkerült *Dalfutár* című projektet, ahol az alkotófolyamatba (ez esetben a popzenei alkotófolyamatba) nyerhet bepillantást a néző.

◆ Nagy nézettségnek örvendenek a *Tedx-előadások* is, amelyek sok más mellett különböző művészeti ágak új jelenségeit, problémavilágát is prezentálják, többnyire vizuálisan is jól követhető formában.

◆ Szintén az online térbe hatolnak be (és a lokális identitás erősödéséhez járulnak hozzá) a *helyi tévécsatornák*, amelyek a megismerkedésre is alkalmat adnak a helyi közösségek művészeti életének alkotóival.

◆ Jellegzetes változáson mennek át egyes alkotóművészek egyre népszerűbb *honlapjai*, melyek egyrészt friss, naprakész információkat szolgáltatnak, gyakran az alkotó mindennapi életéről is (receptek, családi események, utazások) olvasóik számára, másrészt biztosítják a személyességet, a valódi interakció lehetőségét.

◆ Az *internet* adta lehetőségekkel kulturális, művészeti intézmények is egyre nagyobb arányban élnek, például a közösségi média felületein „percre kész” információkkal, élő adásokkal tájékoztathatják közönségüket.

Az amatőrizmus és profizmus, a magasművészet és tömegművészet közötti határok elmosódása mellett a jelenben azonban a műalkotások értékének érzékelését az általános *értékrelativizmus* is bizonytalanná teszi. A hagyományos esztétikai értékhierarchiák érvényüket veszítették (az esztétikai kánonokat amúgy is minden nemzedék és minden új irányzat átírja, de most már az alapok is megintotak). Elterjedt és elfogadottnak mondható az a gondolat, hogy az ízlések és igények különbözők lévén, kinek ez, kinek az az érték; „objektív” mérce nem létezik. Bár a profi művészek – önnön hozzáértésüket, évek alatt kiküzdött profizmusu-

kat hangoztatva – alkalmaznak kritériumokat (s ezeket például a tehetségkutató versenyek zsűrijében, kulturális beszélgetőműsorokban széles körben terjeszteni is próbálják), de ezeket más művészek eltérő véleményei, szempontjai kioltják, s a különböző szempontokkal szembesülő „közönségben” az erősödik meg, hogy nincsenek egyértelmű mércék. Ám nemcsak a profi művészet és az amatőrizmus közti határok halványodnak el, hanem például a művészet és a nem művészet, a művészet és a giccs közti biztos határvonal is megkérdőjeleződik. Mindez ugyanazzal a kettős hatással jár, mint az élet egyéb területein: egyfelől kedvez a művészet megtermékenyülésének (a különféle művészeteken kívüli hatások irányából), másrészt gyengítheti „törvény”-átadó szerepének hatását (a művészeket is „törvényalkotóból” „interpretátorrá” fokozva le [Bauman 1987]).

A hagyományos művészetek területén is jelentősek a változások. Talán a legszembetűnőbbek abban a két művészeti ágban – a tág értelemben vett (a mozgásművészetek nagy részét is magába foglaló) színházban és a filmművészetben –, amelyek a maguk *Gesamtkunst* jellegű közegében a legközvetlenebbül és a leg-sokoldalúbban reagálnak a világ (és a világképek) változásaira. Az alábbiakban a színhátság néhány, a korra jellemző tendenciáját próbáljuk felvillantani.

A színház változásai

A színházban nemcsak stiláris változások figyelhetők meg, de sok helyütt a színhátság keretei is megváltoznak.

◆ Sok előadásban megváltozik a színházi tér. A már évtizedek óta bírált dobozszínház és a nézőtér közti határok eltűnedeznek: a nézőket és a színészeket elválasztó tereket egybekapcsolják. Ennek első fokozata a függöny kiiktatása (ez már évtizedekkel korábban elkezdődött): az előadások többsége ma úgy indul, hogy a színészek már a színpadon vannak, amikor a nézőtér megtelik.

◆ Egy következő fokozat – (különböző megoldásokkal) például a Katona József Színház több előadásában¹⁵ – a tükröttesítés: a színpadot „nézőtérnek” rendezik be, a színészek nézőt játszanak; az egyik előadás (*Előtte-utána*, 2006, Schilling Árpád) hatalmas tükröt fordított szembe a nézőtérrel, s a színészek is e tükrökben, a nézők között ülve játszották el szerepüket.

◆ A kamaraszínházak gyakori megoldása, amikor a nézőtér a színpad körül helyezkedik el: ez fokozza a „lélekbe látás” élményét: a színészek mintegy arénában „szolgáltatnak ki” a „lélekbe néző” tekinteteknek.¹⁶

15 Roland Schimmelpfennig: *Előtte-utána* (2006); Torsten Buchsteiner: *Nordost* (2011)

16 Ennek egy tovább fokozott változata a Katona József Színház híres *Top Dogs* előadása (Bagossy László, 2002), amelyben a színészek a divatbemutatók „kifutójára” emlékeztető módon állnak a nézők tekintetének keresztútjában. Később ezt a hatást a Kamra számos előadása kiaknázta.

◆ A dobozszínházat oldja az is, ha a színpadteret hátra, a kiszolgáló helyiségek felé nyitják ki, mint a méltán híres *Ledarálnak, eltűntem* (Bodó Viktor, Katona, 2005) előadásban. A szünetben a nézőt át is vezetik e helyiségek labirintusán, s így megszűnik a cselekmény és a valóságos élet elszigeteltsége egymástól. (A több mélységben játszott jelenetek ugyanakkor erős 3D-s élményt is adnak; a néző egy új látásmód vizuális élményéből is részesül.)

◆ Fokozza ezt a hatást, amikor a néző mintegy láthatatlan jelenlévőként, a színészek háta mögül, de már gyakorlatilag a játéktérben élvezheti a cselekményt (például a *Bűn és bűnhődés a rácsok mögött* című Dosztojevszkij-adaptációban [Sopsits Árpád, Budapesti Kamaraszínház, 2005], ahol egy börtöncella ágyai körül lehetett letelepedni).

◆ Újabb ugrás a hagyományos színházi tértől való elszakadásban, amikor az előadás különböző – eredetileg egészen más célt szolgáló – terekben folyik, mint a Krétakör több, Schilling Árpád rendezte előadása, főleg a *Hazámhazám* (2002), majd a *Nibelung-lakópark* (2004). (Az utóbbi a Budavári Sziklakórház bunkerében, ahol a közönség kórházi ágyakon heverészve részesült az előadás egy részének a nézőket kommunikációra is provokáló szakaszában.) Ez többnyire együtt jár a nézők vándoroltatásával (egyik helyszínről a másikra), ami egyrészt visszaviszi a polgári korszakban fokozatosan zárt-kötött közeggé alakult színházat vásári alapjaihoz, másrészt *egyre* nagyobb aktivitásra serkent. Ez az Ariane Mnouchkine *1789* című előadása nyomán (1974) elterjedt megoldás annyira korjellemzővé válik, hogy a hagyományos színházi terekben is alkalmazzák, a színház minél több terét vonva be a játékba.¹⁷ A Katona József Színház *A borbély* című előadása (Hudi László, 2014) egy, a forgalmas Kossuth Lajos utca felé nyitott „fodrászüzletben” játszódik; a nézők megborotválása és az utcai forgalom improvizációk beépítésére készíti a színészt (Bán János).

◆ Az utóbbi megoldások szintézise, az Ódry Színpad két (Zsótér Sándor rendezte) előadása, a *K. mama* (2007) és a *Félelem és macskajaj a Harmadik Birodalomban* (2010). A korábban említett kilencvenes évekbeli padlás/pince színházi előzményekre támaszkodva az egyik előadást az Uránia-épület világítóudvarán és egyéb mellékhelyiségeiben, a másodikat egy Akácfa utcai bérház egyik lakásában mutatták be. Itt a közönséget nemcsak hogy minden jelenetben más-más helyszínre terelték át, de a színészek a szó szoros értelmében testközelen is játszottak, ezzel végképp áttörve a színpad és nézőtér közti láthatatlan falat. A hatás valóban a színház elidegenedtségének sikeres feloldása: a *Kurázsi mama* nézője

¹⁷ Csak néhány példa e módszer alkalmazására, az említett előadásokon kívül például a Krétakör *Feketeország* előadása (Schilling Árpád, 2004), *A Kádár házaspár* (Ács János, Új Színház, 2000), *Ibusár* (Pelsőczy Réka, Örkény István Színház, 2007) stb.

egyenesen a harmincéves háború cselekményének közegében érzi magát, de úgy, hogy közben nem lép ki a 21. század eleji budapesti lét *hic et nunc*-jának érzékeléséből, s ettől a cselekmény abszolút maivá,¹⁸ aktuális érvényességének minden eleme közvetlenül átélhetővé válik. A másik Brecht-darabban pedig – például az egyik jelenetben a színészekkel egy konyhában ülve úgy lehet végighallgatni egy óvatos antifasiszta meg egy ifjú náci dialógusát, mint ahogy egy konyhai beszélgetés néma tanúi a valóságban is tennék, s ettől – a passzív részvétel felelősségének átélése lehet a katarzis forrása.

◆ A közönség illetén bevonásának is többféle kísérlete létezik. Gyakori, hogy a színészek – mint „civiliek” – az előadás előtt és után megszólítják, „face to face” a közönség tagjait.¹⁹ Ferdinand von Schirach *Terror* című darabjában világszerte²⁰ megszavaztatják a nézőket, és a drámát a többségi döntés (mintegy esküdtszéki ítélet) jegyében zárják le.

◆ A színházépület – és a hagyományos színház külön világának – elhagyása talán abban a kísérletben tetőzik, amikor a társulat egy hétre kitelepül egy faluba, és – mintegy workshopként – egy héten át a falu lakosai mint „közösség” által felvetett problémákat dolgozza fel, a társulat által kidolgozott helyzetgyakorlato-

18 A színház már régóta igyekszik az aktualizálást azzal alátámasztani, hogy a „legtörténelmibb” darabokat is jelenkori szcenikai közegben, mai ruhákban játsszák. Ez a hatás mára már – minthogy szinte teljesen általánossá vált – kisült, önmagában nem teremti meg a múlt és jelen világának egymásra vonatkozását. Viszont olyannyira „köznyelvi” lett a színház jelrendszerében, hogy már szinte furcsának hat, ha egy történelmi darabot „korhűen” adnak elő. A 2010-es évtized végén néhány előadás a történelmi jelmezek legalább stilizált visszahozatalával is próbálkozik (például: *Bánk bán*, Vidnyánszky Attila, Nemzeti, 2017; *Jeanne d’Arc*, Hegymegi Máté, Katona, 2018). Egy másik „modernizáló” elem a legkülönfélébb korokban játszódó darabokban a cigarettázás. (Van olyan vélemény, hogy valamikor a korszak elején, amikor az első dohányzásellenes rendelkezések megszülettek, a színházi szakma titkos esküt tett, hogy tiltakozásként minden előadásba belerendeznek legalább egy dohányzó jelenetet. Akár így történt, akár nem, a kétezres évek előadásai között csak elvétve fordult elő olyan, amelyben senki sem gyújtott rá. 2010 után ez a hullám elült, és a nézők védelme érdekében az évtized végére már azokban a darabokban is, amelyeknek szerves része a dohányzás, ezt gyakran elektromos cigarettával abszolvták.)

19 Ezt alkalmazza a Krétakör, de erre épül például Jánossy Lajos és Kárpáti Péter *Hajrá Hány!* című darabjának előadása is (HOPPart Társulat, Novák Eszter, Kőszegi Várszínház, 2011), amelynek végén (illetve a „finálé” meghallgatására) a nézőket átvezetik, és meghívják egy pohár italra egy közeli vendéglőbe.

20 Budapesten a Katona József Színház mutatta be (Dömötör András, 2016).

kat²¹ a közönséggel folytatott beszélgetésekkel váltogatva (a helyzetgyakorlatokat azokból kibontva).²²

Mіндеzen tendenciák közös eleme a „rólad van szó” hatás felerősítése,²³ a színház eredeti életbeágyazottságának, a közönség közösségként való létezésének s a színelőadásnak mint közösségi rítusnak újraélesztésére (a játszó és szemlélők közt a polgári színházban kialakult távolság felszámolására) irányuló törekvés.²⁴ Ezek az

- 21 Az improvizáció jelentősége különben is igen felerősödött. (A kétezres évek elején végzett színészekből álló HOPPart társulat például nyilván azért is épít nagymértékben ennek hatásaira, mert már képzésük során igen nagy hangsúly esett erre, s egyik nagy sikerű egyetemi vizsgaelőadásuk [*Vakrepülés/Embervásár*, Ódry Színpad, 2006] teljesen a tagok improvizációin alapult, szövegtárgyát ők maguk építették fel.) A *Beugró* című televíziós produkció óriási sikere szintén improvizációs jellegének (a kiszámíthatatlanságból fakadó – inspiráló – feszültségnek) köszönhető. Az improvizáció ugyanakkor megfelel az évtizedes állóvízből kibillent világunknak, amelyben a mindennapok egyénének is mind gyakrabban kell váratlan helyzeteket, emberi viszonylatokat megoldania. Az erre a műfajra jellemző gyors érzelmi váltások, az egymással váltogatott többszörös identitások szintén a mai ember alapélményei közé tartoznak. (A sorozat tetőzése idején egyes értelmiségi körökben társasági játékká vált a *Beugróban* látottakhoz hasonló feladatok teljesítése).
- 22 Hasonló hatásra épít a részben pszichológusokból álló Áttűnések Improvizációs Színház, amely a közönség által felvetett érzéseket-gondolatokat-hangulatokat jeleníti meg.
- 23 Igen érdekes változata ennek a Honvéd Színház *Bozgorok* előadása a Szkénében (Rusznay Gábor, 2003), amely úgy zárja az erdélyi életérzésekkel átfogalmazott Shakespeare-persziflázs-előadását, hogy a szerepe szerint otthon (Erdélyben) maradó színész leül puliszkát enni, s asztalához invitálja a közönséget. A színelőadás minden átmenet nélkül átmegy a civil létbe: a közönség tagjai előbb bártortalanul, majd mind nagyobb számban csatlakoznak, a színészekkel beszédbe elegyednek stb. Az alapvető – katartikus – hatás, hogy ezzel az élet (a nézők élete) összekapcsolódik a darab problematikájával, s az erdélyi magyarok sorsa iránti felelősség átérzése nem ideologikus ráhatáson, hanem a legközvetlenebb fiziológiai effektuson, a közös lakoma létrehozta „lélekkörön” keresztül érheti el a közönséget.
- 24 A Krétakör közvetlen-direkt politizálással is próbálja ezt a hatást létrehozni, ez azonban azért fellelmas sikerű kísérlet, mert a jelen megosztó politikai rendszerben e tekintetben nincs „közös élmény”, s így maga a közönség is megoszlik, s a nézők egy részében éppen a kívánt katartikus hatás nem jön létre. Némileg sikeresebben valósítja meg a politikai aktualizációt a Vígyszínház *Orbello* (Eszenyi Enikő, 2009), a Katona *Virágos Magyarorszáért* (Kovács Dániel, 2012) és a Vígyszínház *A revizor* (Bodó Viktor, 2014) előadása, de igazán a „politikai” hatás is akkor működik, ha nem direkt, nem azonosítható egy-egy kortárs jelenséggel (akkor ugyanis csak allegória), hanem aktualitása is sokrétű, sokjelentésű (vagyis szimbolikus). A színház ugyanis alapvetően nem politikai, hanem „életérzés”- és világkép-befolyásoló és -kifejező tényező.

erőfeszítések annál inkább igénylik az eltávolodást a hagyományos színházi tértől, színpad és nézőtér szemben állásától – és egyáltalán, a „játék” és a „valóság” elhatárolásától –, minél szükségesebbnek látszik, hogy valamiképpen mozgósítsák – a színház célja, a katarzis kiváltása érdekében – a fragmentált, elidegenedett társadalom egyébként hiányzó kohéziós erőit.

◆ A hagyományos színpadi térben bemutatott előadásokban is jelentősek a változások: mind népszerűbbek a kamra jellegű, *intim terek*. (Amikor ez a megoldás már elterjedt, és a Kamra a Katona József Színház kamaraszínházaként „rendes” színházzá avanszált a budapesti színházi kínálatban, megnyitották a Sufnit, ahol a néző még „beljebb” hatolhat az intimitásba: ebben a közegben jól „élnek” a monodramák, amelyekon kívül a néző itt a színészi munka felépülési folyamatába is némi beavatást kap (helyzetgyakorlatokat, színészi „edzőmunkát” láthat: erre korábban nemigen volt példa²⁵).

◆ A nagyszínpadok terei sem változatlanok. Említettünk már videót használó előadásokat; a *képernyők-kivetítők* a kétezres években olyannyira elszaporodtak (a legkülönbélebb színházakban), hogy itt példát sem szükséges említeni. Ennek érdekes (bár nem új²⁶) változata, amikor az éppen folyó előadás jelenik meg a kivetítőkön, a valóság és virtuális valóság bonyolult viszonyának jelenkori élményét is leképezve (s a testi valótól elszakadó képi reprezentáció egyúttal a színészi játék lelki oldalát is fokozottabban kiemeli).²⁷

◆ Egy másik, gyakori (és a kétezres évekre még jellemzőbb) megoldás, amikor a színpadtérben olyan dobozszerű, „ház a házban” teret hoznak létre, mint a késő gótika/kora reneszánsz egyes lakásbelső-ábrázolásain. Különös módon ez is a hagyományos dobozszínház tagadása: azzal, hogy a dobozszerűséget megkettőzi (ellenkező megoldással, de hasonló hatást ér el, mint a színpad hagyományos elkülönítettségének imént sorolt felszámolási kísérletei), idézőjelbe teszi a „színpad-szerűséget”, s ezzel paradox módon újra bevonja az intimitásba a nézőt: a színpad a színpadon belül (megint csak) mintegy a megjelenő ember *belső* történéseinek

25 A Katona egyébként kísérletképpen a „nagyszínházban” is bemutatott egy előadást azokból a gyakorlatokból, amelyek a társulat magasfokú (helyenként akrobatikus) mozgáskultúrájának megalapozásul szolgálnak. Ugyancsak érdekes kezdeményezés, hogy bepillantást engednek a próbafolyamatokba, illetve ingyenesen megnyitják a munkaközi próbákat a nézők előtt, amikor a rendezői koncepcióval, a színészi munka alakulásával, a színpadkép, a világítás finom korrekcióival ismerkedhetnek meg.

26 A prágai *Laterna Magica* színház például már fél évszázada alkalmazza ezt az eszközt...

27 Azon a módon állítva középpontba a szereplők *belső* történéseit, ahogy egyébként az elektronikus képtovábbítás világában a nyilvánosság általában is bekebelezi a magánszférát.

szimbólumaként is hat²⁸ (és úgy mutatja az ember közvetlen burkát, privát világát menedéknek, hogy ugyanazon gesztussal ezt illúzióként leplezi le, érzékeltetve nyitottságát, kiszolgáltatottságát is).

◆ Újabb változata ennek a megoldásnak (amit a szakma nem egészen pontosan *vitrinnek* nevezett el), mikor is a színészek legalább a darab egy részében üvegfülkében játszanak (*Bánk bán* [Vidnyánszky Attila, Nemzeti, 2017], *A leláncolt Prométheusz* [Tarnóczy Jakab, Katona, 2018], *Jeanne d’Arc* [Hegymegi Máté, Katona, 2018]). Ezek inkább zuhanyozófülkék,²⁹ mint vitrinek (vagy olyan utcai üvegoszlopok, amelyben Keresztes Tamás *A Lajkó – Cigány az úrben* című filmjét promotálta, 2018, s amelynek előzménye a Bán János által előadott Színész-Automata [rendező: Árkosi Árpád]). Az üvegbe zárt emberalak a panoptikumfigurává válást idézi, ugyanakkor a bezártság végletekig – fulladásig – fokozását, az ember kiszolgáltatottságának totalizált változatát is (aminél erősebben aligha lehet Prométheusz leláncoltságát vagy a megégetett Jeanne d’Arcra váró sorsot ábrázolni). Az ember végletes kiszolgáltatottsága (és az ez ellen való lázadás lehetőségének mérlegelése) a korszakban általában is központi témává válik.

◆ Gyakran teljesen üres térrel emelik ki a testi-lelki történeteket, s egyre többször kísérleteznek a színpadi tér vertikális kiterjesztésével is.

A színpad nyelve

A színház egyéb hatóeszközei is változnak. Egyrészt jelentősen megváltozott a színpadi nyelv.

◆ A közönség jelentős részét sokkolja és elidegeníti a (színpadon is) gyakori trágárság, obszcenitás. Ez nyilván átmeneti hatás, és a dekadens társadalmak általános jelensége: e zenitjükön túlfutott társadalmak, miközben felélik azt a gazdagságot, amelyet addig létrehoztak, olyan túlságosan ingergazdag környezeteket is teremtenek, amelyekben már csak a nagyon erős (és durva) hatások hatnak. Ugyanakkor a közönség jelentős része ezt a nyelvezetet mint „a valóság nyelvét” üdvözli az irodalomban. A mai köznyelv (és szleng) beépítése általánosan is jellemző. Erre az igényre válaszul sorra fordítják újra a „klasszikus darabokat” (még olyankor is, amikor a régi fordítás – pl. Arany, Vörösmarty, Illyés – már maga is klasszikussá vált).

◆ A szöveg másik megújításmódja az a (jellegzetesen posztmodern) megoldás, hogy megváltoztatják a darab befejezését vagy drámai csúcspontját (s ezzel üze-

28 Nagyon erős szcenikai megoldásként jelenik meg ez *A mizantróp* előadásának (Zsámbéki Gábor, Katona, 2011) zárójelenetében. A már korábbi rendezéseiben ebbe az irányba is tekintő Bodó Viktor *Az óra, amikor semmit sem tudtunk egymásról* című előadásban (Graz, 2009; Katona, 2010) mindkét utóbbi megoldást alkalmazza.

29 A zuhanyfülke erőszakoshalál-szimbolikáját Hitchcock *Psychója* óta evidenciának lehet tekinteni.

netének lényegét), mint például a Nemzeti Színház *Az ember tragédiája* (Szikora János, 2002) vagy *Tartuffe* előadásában (Alföldi Róbert, 2006), illetve az Új Színház *Éjjeli menedékhelyében* (Verebes István, 2001). (Ez többnyire a katarzis elmaradásával jár, ami viszont megfelel annak a posztmodern felfogásnak, hogy a mai világban katarzis már nem is lehetséges).

◆ A nyelvvel-stílussal folytatott játék sokszor fontosabbá válik, mint a katarzis és általában a társadalmi problémákkal való szembesülés (bár más előadásokban, mint ezt a kor általános jellemzői között megjegyeztük, a társadalmi problémák iránti érdeklődés éppen hogy erősödött);

◆ Ennek másik oldala a test (és a testnyelv) szerepének felerősödése, felértékelődése. A fordulat már évtizedekkel ezelőtt megkezdődött: a színházi hatásban mindig is fontos testbeszéd a deklamáló színjátszással szakító Latinovits Zoltán életművében kapott újra főszerepet, s a hetvenes években Cserhalmi György deklaráta is, hogy a színháznak a „leszúrt lábú színjátszás” ellenében kell megújulnia. A folyamat azóta is tart: a színészi test és a színpadi mozgás egyre nagyobb, egyre hangsúlyosabb szerepével.³⁰ (Egyre több mozgásművészeti társulat alakul, s a mozgásművészet különböző műfajai³¹ beépülnek a prózai színházak életébe, nem csekély hatással a „tisztán prózai” előadásokra is.)³²

◆ A testet gyakran tárgyként kezelik (mint ahogy a 20. század ipari társadalmának, majd a fogyasztói társadalomnak kettős elidegenedésében két értelemben, két módon is azzá vált³³). Gyakori a meztelenség, ez részben megint a szélsőséges, erős, sokkolónak szánt hatások egyike, de ugyanakkor – mint már Jancsó filmjein is – az ember kiszolgáltatottságának, védtelenségének hangsúlyos jelzése (olykor az ember tiszta, őszinte belső rétegeinek feltárását jelenti).

◆ A szöveg, a beszéd és a testiség olykor mint ellentétpár jelenik meg: az utóbbi a világ groteszk voltának, a beszéd viszont az őszintétlenségnek jelzéseként.³⁴

30 Ennek egészen bravúros példáival lehetett találkozni a Katona *Ledarálnak, eltűntem* (Bodó Viktor, 2005), *Woyzeck* (Ascher Tamás, 2011) *Részegek* (Gothár Péter, 2015) című előadásaiban.

31 Lásd a Katonában Bozsik Yvette rendezéseit – s ezzel a kortárs balett beépítését – a 2000 utáni első évtizedben.

32 A test felé fordulás ebben a közegben az *önreflexió* hangsúlyozását is jelenti: befelé fordulást, elmerülést az ember belső világában.

33 Ennek diszharmonikus voltát a modern mozgásművészetre jellemző törött, kifacsart mozdulatok és a gyakran a mozgás alapjául szolgáló diszharmonikus zenei vagy zajaláfestés is kiemeli.

34 Ez a rokokó életérzésére hasonlít, s így nem véletlen, hogy éppen egy rokokó darabot említhetünk ennek példájául, Bessenyei György *A filozófus* című darabjának előadását (Gothár Péter, Katona, 2011). (De említhetnénk a Nemzeti *Álomgyár* előadását is, Viktor Rizsakov, 2018).

A *mozgás* (és a test) meghatározóvá erősödött szerepe a kétezres években paradox módon abban is megnyilvánul, hogy kísérleteznek a mozgás lefékezésével is – de nem a deklamáláshoz való visszatérés, hanem a még intenzívebb testi koncentráció, ezen keresztül a pszichikus történések koncentráltabb megjelenítése érdekében. (Itt megint Zsótér László az egyik úttörő: a *Csongor és Tündében* [Katona, 2004] a *vándorlásra* épülő darab szereplőit mintegy eszpresszóasztalok köré ültetve, a mozgáslehetőségek jelentős korlátozásával játszatja el, emeli ki a darab lelki történéseit, s még szélsőségesebben valósítja meg ezt a *Médeában* [Radnóti, 2002], ahol a színészeknek mozdulatlanul, ráadásul a közönséggel szemben egy sorban leülten – tehát az egymással való kontaktus lehetőségeit is minimalizálva – kellett a szöveget élettel, rendkívül intenzívvé növelt belső feszültségeikkel, állapotkifejezéseikkel megtölteni.³⁵

A mozgás és a színpadi látvány szerepének fokozódása mellé sorolhatjuk a *zene szerves beépülését* is a prózai színházak előadásaiba. Amellett, hogy több színház is játszik a klasszikus értelemben vett musicaleket, az egyébként prózai darabokban is megjelennek betétdalok, zenei produkciók.³⁶ Ezek leginkább (a brechtire emlékeztető) songoknak nevezhetők (mert nem válnak dramaturgiaiilag dominánssá, mint a musicalekben, csak „kiszólnak” a darabból), s a felfokozott szerepű mozgással és látvánnyal együtt vesznek részt abban, hogy az eleve több esztétikai területet mozgósító színház *Gesamtkunst*-jellegét tovább fokozzák.³⁷ Létrejönnek azután csupán dalokból álló olyan színházi előadások is, amelyekben az énekes előadóművészet és a dalokba drámát, tragédiát, komédiát belesűrítő színművészet erényei egyesülnek. Itt feltétlenül megemlítenő a Thália Színház felejthetetlen Cseh Tamás-émlékstje, a *Születtem Magyarországon* (2012), ilyenek Hobo estjei a Nemzeti Színházban, vagy a Katona előadásai közül a *Musik, Musikk, Musique* (2012).

35 A korszak másik nagy magyar színpadi úttörője, Bodó Viktor is alkalmazza – ha csak egy jelenet erejéig is – ezt a megoldást a MU Színházban 2010-ben bemutatott *A kockavető*-ben. De említhető a Radnóti nagy sikerű *10* című előadása is (Sebestyén Ába, 2018).

36 Gyakori, hogy klasszikus darabokhoz – nyilván, hogy közelebb hozzák a kor fiataljaihoz – modern rock- és popzenét társítanak (a *Gesamtkunst*-jellegét növeli, hogy ilyenkor a színészek egy része nemcsak énekel, hanem zenészként is bizonyítja képességeit). (Lásd ebben is a Katona, a *Víg-színház*, a Radnóti vagy a Nemzeti megannyi produkcióját.)

37 Ez a *Gesamtkunst*-jelleg kiválóan érvényesül a Tom Waits zenéjével feldúsított Woyzeck előadásban (Ascher Tamás, Katona, 2011), amely ezenkívül abban is kitűnik, hogy sikerül egészen egymásra vetítenie a művel kapcsolatba hozható három korszak világát: a színpadon egyszerre jelenik meg a keletkezés kora (a romantika), az előadást ihlető (és éppen Büchner által erősen ihletett) Brecht húszas–harmincas évekbeli expresszionizmusa és a jelenkor: jelezve a jelenben a másik két előkorszak elemeinek baljós jelenlétét.

A *Gesamtkunst*-jelleg fokozódásának is jele, s nyilván nem véletlen, hogy a korokban a korábbiaknál is jellemzőbbek a *filmrendezők* színpadi rendezései: Jeles András, Sopsits Árpád, Gothár Péter,³⁸ majd Szász János, Mundruczó Kornél, és a vendégként az Új Színházban rendező Jiří Menzel.³⁹ Ez nemcsak azért van így, mert a filmszakma szűkös anyagi támogatottsága nem nyújt elég lehetőséget anynyi tehetséges filmrendezőnek, amennyit Magyarország kitermel, hanem azért is, mert a színház olyan irányba fejlődött, ahol filmkészítői képességeikkel ezek az alkotók is otthon érezhetik magukat.⁴⁰

Stílusok reneszánsza

Ez összefüggésbe hozható az *expresszionizmus* és *szürrealizmus* reneszánszával is. A felfokozott expresszivitás és/vagy a mélytudatra ható abszurd képzettársítások a kétezres évek elején jellemző megtermékenyítői a színjátszásnak. (Magyarországon a szürrealizmust korábban sohasem sikerült olyan adekvát és hatásos módon megjeleníteni a színpadon, mint Bodó Kafka-rendezése, a *Ledarálnak, eltűntem*, de ezenkívül is nagyon sok előadásba kerülnek be a groteszket a félelmetessel elegyítő, szuggesztív szürreális elemek a Katona számos produkciójától az Örkény István Színházon át a Nemzeti egyes előadásaiig.)⁴¹

A szürrealizmusnak eleve van egy fekete, morbid vonulata, s ez különösen eleven a kétezres években. Divatosá válik, s (filmekben edzett) közönséget is talál magának a morbid humor. (Itt is sok példát említhetnénk, de csak néhány jellemzőt sorolva: *Ivanovék karácsonya* [Gothár Péter, Katona, 2007], *Jógyerekek képeskönyve* [Ascher Tamás, Örkény, 2009],⁴² *Sade márki 120 napja* [Alföldi Róbert, Budapest Bábszínház, 2005], *Roberto Zucco* [Vidnyánszky Attila, Új Színház, 2003].) A morbiditás és a brutalitás (fensőbbeséges) barátságossággal, viszolygó megértéssel (?) kezelt ábrázolása megfelel egy olyan kor szellemének, amely felismeri a „békés” hétköznapijait átható embertelenséget, de nem látván semmilyen módját leküzdésének, besorolja a világ (nem kellemes, nem elegáns, de) „természetes” jelenségei közé.

38 Gothár ebben az időben már alapvetően színházi rendező.

39 *Még egyszer, hátulról* (2004)

40 Szintén a *Gesamtkunst*-jelleg előtérbe kerülését mutatja a balett, a mozgásművészet említett beépítése a prózai színház előadásaiba.

41 A Zsótér-rendezte *A gömbfejűek és a csúcsfejűek* (Nemzeti, 2018) előadásban ez stílszerűen a Piscator-rendezéseket is idéző konstruktivista elemekkel is kiegészült.

42 Más módon, de szerepet kap a morbiditás az ugyanebben az évben bemutatott *Éhségben* is (Ascher Tamás, Katona).

A kétezres évek színháza az expresszionizmus közvetítésével próbál közelíteni az ősi színház rítusjellegéhez is. Mivel ahhoz, hogy a színház rítuszerűen működhessen, olyan közegre (társadalmi háttérre, közönségre) lenne szüksége, amelynek koherens szemlélete, közös mítoszai vannak, s ez a modern korban már hiányzik, így a színház olyan forrásokat próbál mozgósítani, amelyeknek egyes elemei tartalmaznak valamit ebből. Így nyúlnak az ősi kultúrák⁴³ vagy a magyar folklór⁴⁴ szelleméhez, de ezért próbálják beépíteni a modern „mitológiák” (a világmédiában globálisan közös „ismerőssé” tett „hősök” és történetek) egyes elemeit, a tömegkultúra garantáltan közismert építőköveit is, ha a „közös élmény” már csak ezektől a kliséktől várható.

Egyéb változások

Jelentős *dramaturgiai* változás, hogy a hajdani, koncentrált cselekmény helyett a széthullott életvilág mozaikos (egymással inkább csak montázshatásba kerülő, mintsem egymásból építkező) jelenetek füzéréből álló ábrázolása kerül előtérbe, párhuzamosan azzal, hogy az individuális hős helyett is mindinkább az „egész”, a „társadalom”, az emberek együttese lesz a „főszereplő”.

Ennek másik oldala a társadalom fragmentálódása, individuumokra töredezése. A színházban feltűnő megoldás, hogy a dialógusok olykor egymás melletti monológokká változnak. Ezt először Zsótér alkalmazza hatásosan már említett *Médeájában* (Radnóti, 2002), de különböző módokon számos előadásban megfigyelhető (például: *10* [Sebestyén Ába, Radnóti, 2018], *A leláncolt Prométheusz* [Tarnóczi Jakab, Katona, 2018]). A monodráma pedig a korszak különösen kedvelt műfajaként jelenik meg.⁴⁵

Az előadások hosszát tekintve kétirányú elmozdulás figyelhető meg. Egyrészt kísérleteznek extra hosszúságú előadásokkal (például: a majdnem ötórás *József és*

43 Lásd például: *Bakchánónők* (Zsótér Sándor, Kamra, 2000) és *A néger és a kutyák* (uő, Katona, 2008).

44 Például a Pintér Béla Társulat a Szkénében.

45 Csak néhány példa: *Azt meséld el, Pista!* (Mácsai Pál, Örkény, 2001; előadja: Mácsai Pál), *Ibusár* (Pelsőczy Réka, Örkény, 2007; Bíró Kriszta), *Pedig én jó anya voltam* (Anger Zsolt, Örkény, 2007; Pogány Judit), *Csendet akarok* (Zsámbéki Gábor, Katona, 1996, 2010; Fullajtár Andrea), *Lószúnyog* (Bán Zoltán András, Katona, 2011; Lengyel Ferenc), *Egy komcsi nyanya vagyok* (Török Tamara, Csoma Judit, Katona, 2013; Csoma Judit), *A borbély* (Hudi László, Katona, 2014; Bán János), *Egy örült naplója* (Bodó Viktor, Katona – Jurányi Ház, 2016; Keresztes Tamás), *Szájon lótt tigris* (Olt Tamás, Vaszkó Bence, Nemzeti, 2017; Olt Tamás), *Miskin herceg* (Ascher Tamás, Katona, 2018; Takátsy Péter), *Kádárné balladája* (Telihay Péter, Vígszínház, 2019; Kútvolgyi Erzsébet), és ide vehető a *Szép napok* is (Székely Kriszta, Katona, 2014; Bezerédi Zoltán, Szirtes Ági).

testvérei [Ascher Tamás és Gáspár Ildikó, Örkény, 2017], a *Faust* kétestés előadása [Schilling Árpád, Katona, 2015]); másrészt szaporodnak a rövidebb előadások, az egy részben játszott művek: a szünet kiiktatása fokozza az élmény intenzitását és annak lehetőségét, hogy a néző elmélyüljön a darab világában.

Tematika

A színház reagál a nemek közti határok elmosódására, a korszakban előtérbe kerülő genderkérdésre is. Korábban is előfordult, hogy férfiszerepeket nők, női szerepeket férfiak játszottak. Ám (eltekintve azoktól a színházi korszakoktól, amelyekben a kor illemtana kényszerítette ezt ki) az ilyen nemi szerepcserék vagy a komikum eszközei voltak, vagy a pikantéria bukásával ízesítették az előadásokat. Újnak az ilyen hatások nélküli, illetve egyéb rendezői sugallatokat közvetítő nemi szerepcseré tekinthető.⁴⁶

A nemi identitás problémái⁴⁷ és általában a pszichológiai határhelyzetek⁴⁸ erős hangsúllyal jelennek meg az előadásokban.

Említettük, hogy a művészetekben általában is felerősödik a korszakban az etikai kérdésekre fordított figyelem. A színház már a görögöknél eleve az erkölcsi nevelés legnagyobb hatású intézménye volt, és ez a funkciója mindvégig a közép-pontban maradt. Voltaképpen minden előadás, s különösen, ahol mély katarzisz jön létre, ezt szolgálja (ezért a példák itt csak önkényesen kiragadottak lehetnek.⁴⁹

46 Ilyen Töröcsik Mari Lukaként, majd az idős Galileiként való szerepeltetése: *Éjjeli menedékhely* (Viktor Rizsakov, Nemzeti, 2014), illetve *Galilei élete* (Zsótér László, Nemzeti, 2016); Fekete Ernő Pernelle asszonyként a *Tartuffe*-ben (Bocsárdi László, Katona, 2019). Négy férfiszerepet is nő játszik az Örkény Színház *József és testvérei* előadásában (Ascher Tamás és Gáspár Ildikó, 2017), de hasonló megoldást találunk itt a *IV. Henrik*-ben is (Mácsai Pál, Örkény, 2017), a Vigaszínház *Hamlet*-jében Fortinbras és a sírásó szerepe jut női szereplőnek (Eszenyi Enikő, 2017), a *II. Richárd*-ban (Tompá Gábor, Pesti Színház, 2019) pedig Ross lordot játssza nő. A nők ezekben a szerepekben gyakran a *hatalom átvevői* (lásd például Fortinbras), aminek lehet a nők politikai és társadalmi szerepének változására utaló szimbolikája is.

47 *Petra von Kant keserű könnyei* (Székely Kriszta, Katona, 2014), *A bajnok* (Pintér Béla, Katona, 2016), *10* (Székely Aba, Radnóti, 2018), de szerepet kap ez még az *Ahogy tetszik*-ben is (Kovács D. Dániel, Katona, 2016.)

48 *Egy örült naplója* (Bodó Viktor, Katona – Jurányi Ház, 2016), Keresztes Tamás felejtethetetlen játékaival, a *Bihari* (Máté Gábor, Katona, 2016), *Ahol a farkas is jó* (Gothár Péter, Katona, 2014) stb.

49 Azért a Katona repertoárjából talán megemlíthető a *Kutyakeringő* (Gothár Péter, 2009), *A mi osztályunk* (Máté Gábor, 2011), a *Terror* (Dömötör András, 2016), a *Részegek* (Gothár Péter, 2016), a *Nóra – Karácsony Helmeréknél* (Székely Kriszta, 2016), a *Munkavégzés során nem biztonságos* (Máté Gábor, 2017) és a *Kaukázusi krétakőr* (Székely Kriszta, 2017).

Külön terület annak ábrázolása, hogy a hatalom miként rontja meg az embert. A már említett, nyíltan politizáló előadásokon kívül is számos darab ezt a kérdést helyezi előtérbe.⁵⁰ A *manipuláció* is (mind a politikai, mind a gazdasági, mind az interperszonális manipuláció) számos darab központi kérdéseként szerepel.⁵¹ Nem véletlen hogy a *Tartuffe*-öt ebben az időszakban három színház is a műsorára tűzi (Örkény [2015], Nemzeti [2019], Katona [2019]). A fasizmus (és születése) szintén központi téma ezekben az években (nyilván a világszerte éledező szélső-jobboldali ideológiák hatására is).⁵²

Érdekes fejlemény, hogy a színház sok évszázados kihagyás után újra *élő személyeket* idéz meg a színpadon (erre Arisztophanész óta kevés a példa). Ebben nyilván szerepet játszik, hogy a bulvármédia oly mértékben kezdi ki az egyének személyiségi jogait, hogy ez már áttörte a korábban e tekintetben erős tabukat, de ennél talán lényegibb a színház törekvése az életszerűsége, amit minden eszközzel (s így ezzel is) fokozni igyekezik.⁵³

50 Lásd például az Örkényben a *IV. Henriket* (Mácsai Pál, 2017), a Nemzetiben (ifj. Vidnyánszky Attila, 2017) és a Radnótiban (Andrei Șerban, 2018) is bemutatott *III. Richárdot*, és a Vigszínház *Julius Caesarját* (Alföldi Róbert, 2014) és *II. Richárdját* (Tompá Gábor, 2019). De megjelenik a hatalom és a hatalommal való visszaélésnek nemcsak a hatalom csúcsain jellemző jelenségek köré például *A bajnokban* (Pintér Béla, Katona, 2016) és az *Ascher Tamás Háromszékenben* (uő. Katona, 2017), vagy *Az ügy – avagy Normális Eljárásban* (Ascher Tamás, 2018) is.

51 *Istenítélet – A salemi boszorkányok* (Mohácsi János, Vigszínház, 2015), *Munkavégzés során nem biztonságos* (Máté Gábor, Katona, 2017), *A tökéletes boldogság világa* (uő. Katona, 2017), *Álomgyár* (Viktor Rizsakov, Nemzeti, 2018), *Az ügy* (Ascher Tamás, Katona, 2018), *A bajnok* (Pintér Béla, Katona 2016), *Woyzeck* (Ascher Tamás, Katona, 2011; ifj. Vidnyánszky Attila, Nemzeti, 2018) stb.

52 A *Félelem és macskakaj a Harmadik Birodalomban* (Zsótér Sándor, Ódry, 2010) néhány példa, ahol ez a téma érintve van: *Heldenplatz* (Bagossy László, Katona, 2012), *A bádogdob* (Hegymegi Máté, Katona, 2016), *A mi osztályunk* (Máté Gábor, Katona, 2011), *Rozsdatemető* (uő. Katona, 2019), *A diktátor* (Eszenyi Enikő, Vigszínház, 2018). A fasizmus születéséről pedig: *Berlin, Alexanderplatz* (Kovács D. Dániel, Katona, 2018), *A fehér szalag* (Ascher Tamás, Katona, 2019).

53 Így kerülnek színpadra a bulvármédia által botrányossá tett ügy szereplői (Pintér Béla, *A bajnok*, 2016), maguk a színház alkotói, Máté Gábor és Ascher Tamás (uő. *Ascher Tamás Háromszéken*, 2017), Tar Sándor ügynökbotránya (Máté Gábor, *Bihari*, 2016) vagy a szörnyű olaszliszkai eset (uő. *Az olaszliszkai*, 2015). (Talán közvetve idesorolható az *Azt meséld el, Pista!* (Mácsai Pál, Örkény, 2001) vagy *Az emberek veszedelmes közelségében* (Zsámbéki Gábor, Katona, 2007), a *Hoztam valamit a hegyekből* (Dávid Zsuzsa, Nemzeti, 2015), a *Fedák Sári* (uő. Nemzeti, 2015), a *Szájon lőtt tigris* (Olt Tamás, Vaszkó Bence, Nemzeti, 2017), a *Hallgatni akartam* (Marton László, Vigszínház, 2016), a *Kádárné balladája* (Telihay Péter, Vigszínház, 2019) is, amennyiben ismert – bár már nem élő emberek – személyes életébe való betekintés motiválja.

Végül érdemes még egy érdekes fejleményt regisztrálni: korábban is volt példa egy-egy sikeres film színházi adaptációjára, ez azonban a legutóbbi évtizedben feltűnő mértéket öltött, egyfelől a mozgókép tömeges hatásának elismeréseként, másfelől azonban törekvésként arra, hogy az ismert élményt egy más közegben megismételve (az ismerttel való újbóli találkozás kényelmes élvezete mellett) új nézőponttal gazdagítsák.⁵⁴ Ugyancsak más műfajokra támaszkodva próbálja tágítani mozgásterét a színház a legismertebb nagyregények színpadra vitelével, az ilyen adaptációk aránya is nagymértékben megnövekedett az utóbbi években.⁵⁵

*

A kétezres évek színházcsinálóinak világképe mindent egybevetve *hol derűsen, hol kevésbé derűsen keserű*. Úgy tűnik – legalábbis a jelentős előadások többségének sugallata ezt mutatja – nem tudnak hinni egyetlen eszmény érvényesülésében (sőt, a világ egységben látásának lehetőségében) sem; de ennek a pesszimista jelen-és jövőképek olykor mellé teszik az „élni azért lehet” üzenetét is; ettől a világról alkotott kép nem kevésbé sötét ugyan, de a nézőnek az elrontott világ kikacagása is nyújthat némi segítséget. A sötét végkicsengésű előadásokban pedig olykor azért ott van az erkölcsi mozzanat is, ami a tisztaság, az emberiség ellehetetlenülésén, tragikus vagy tragikomikus bukásán keresztül mutatja fel, hogy mi is lenne, lehetne az – „egy jobb, de a korszak tudása, tapasztalatai szerint sajnos nem létező világban” –, ami szükségszerűen elbukik. Ugyancsak általános tendenciaként a színház jelentős erőfeszítéseket tesz, hogy közelebb kerüljön a nézőhöz s mindennapi élményeihez, és – ezzel is összefüggésben – (újra) növelni igyekszik közvetlen

54 Hol több, hol kevesebb sikerrel, így használta fel az ismert filmek vonzerejét – persze sok esetben már a film is irodalmi mű adaptációja volt – *Spamalot avagy a Gyalog Galopp* (Szirtes Tamás, Madách, 2009), a *Jó estét nyár, jó estét szerelem* (Szász János, Vígszínház, 2015), a *Valahol Európában* (Nagy Viktor, Pesti Magyar Színház, 2016), *Az oroszlán télen* (Szikszai Rémusz, Belvárosi, 2017), az *Ádám almái* (uő, Radnóti, 2017), *Futótűznek fordítva a Felperzselt föld* (Alföldi Róbert, Radnóti, 2017), *A diktátor* (Eszenyi Enikő, Vígszínház, 2018), a *Rocco és fivérei* (Vidnyánszky Attila, Nemzeti, 2019), *Be Happy* címmel: *A kölyök* (Mátyássy Bence, Lóvasút, 2019), *Cassavetes Premierje* (Martin Čičváč, Vígszínház, 2019), *A nagy Gatsby* (ifj. Vidnyánszky Attila, Vígszínház, 2019).

55 Például *Bűn és bűnhődés* (Michal Dočekal, Vígszínház, 2016), *A bádogdob* (Hegymegi Máté, Katona, 2016), *Háború és béke* (Alekszandr Bargman, Vígszínház, 2017), *József és testvérei* (Ascher Tamás és Gáspár Ildikó, Örkény, 2017), *Karenina Anna* (Roman Polák, Vígszínház, 2019), *A félkegyelműnek két változata is fut* (ifj. Vidnyánszky Attila, Vígszínház, 2018), és *Miskin herceg* címmel (Takátsy Péter, Ascher Tamás, Katona, 2017). Itt említhető meg a Vígszínház *A Pál utcai fiúk* című regényadaptációjának (Marton László, 2016) óriási sikere is.

beleszólását is a társadalom legfontosabb kérdéseibe. Ez pedig azt mutatja, hogy világképe mégsem nélküli a biztató fények optimizmusát sem.

IRODALOM

- ALMÁSI MIKLÓS (2002) *Korszellemv@dászat 2002*. Budapest: Helikon.
- BAUMAN, ZYGMUNT (2003) *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press.
DOI: palgrave.cpt.9300058
- Beck, Ulrich (2003) *A kockázat-társadalom. (Út egy másik modernitásba)*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- BERGER, PETER L.–LUCKMANN, THOMAS (1998) *A valóság társadalmi felépítése (Tudásszociológiai értekezés)*. Budapest: József-eveg Műhely (Hiánypótló).
- CASTELLS, MANUEL (2007) *Az évezred vége. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra III*. Budapest: Gondolat-Infonia. (Az információs társadalom klasszikusai)
- CSÁSZI LAJOS–GLUCK, MARY (2008) Budapest Cow Parade. In Havasréti József–Szijártó Zsolt (szerk.) *Reflexiók és mélyfúrások: A kultúrakutatás változatai a „kulturális fordulat” után*. Budapest: Gondolat.
- DEBORD, GUY (2006) *A spektákulum társadalma*. Budapest: Balassi – BAE Táróshullám.
- ELIAS, NORBERT (1991) *The Society of Individuals*. Oxford: Basil Blackwell.
DOI: 10.2307[1556610; 10.1057[palgrave.cpt.93 00058
- HANKISS ELEMÉR (1999) *Proletár reneszánsz*, Budapest: Helikon–Universitas.
- HANKISS ELEMÉR (2015) *Az ezerarcú én*, Budapest: Helikon.
- KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR (2013) *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána*. Budapest: Typotex.
- KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR (2014) *Alternatív életstratégiák*. Budapest: Typotex.
- LASCH, CHRISTOPHER (1984) *Az önimádat társadalma*. Budapest: Európa.
- LEGOFF, JACQUES (1976) A mentalitástörténet problémái. *Világosság*, 17/11. 683–689.
- SCHULZE, GERHARD (2000) Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A mindennapi élet esztétizálódása. (Részlet az 1. fejezetből) *Szociológiai Figyelő*, 1–2. 135–157. Hozzáférés: http://www.prazsak.hu/schulze_elenmyntarsadalom.pdf
- VALUCH TIBOR (2013) *Magyar hétköznapiok – fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest: Napvilág.
- WALLERSTEIN, IMMANUEL (2008) A gazdasági világválságról. *Eszmélet*, 80, 75–81. („A kapitalizmus a végét járja” – Antoine Revenchon interjúja, Le Monde,

2008, október 11, és „A gazdasági válság hosszútávú megközelítésben”, Commentary, 243, 2008, október 15.)

WEBER, MAX (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.

ANTALÓCZY TÍMEA – SAS TAMÁS

NÉPSZERŰ SOROZATOK SZERELEMKÉPE¹*Bevezetés*

A sorozat megsztó műfaj: míg gyakran komoly ellenérzéseket vált ki a kulturális elit képviselőinek körében, addig tagadhatatlanul egyre fontosabb szerepet tölt be a populáris kultúrában. A sorozatok ma már a legtöbb érzelmet keltő, vitát kiváltó, beszédtemával szolgáló, életünkre a legnagyobb hatást gyakorló műsorok. Kiléptek a televízió dobozából, az online streaming-szolgáltatóknak hála, bárhol és bármikor fogyasztathatók. Állandó jelenlétükkel és álmvilágukkal hívogatók, csábítók, izgalmasak és könnyen befogadhatók.

A sorozat ma egyben az egyik leginnovatívabb műfaj, amelynek termékei egyre nehezebben sorolhatók be a magaskultúra és a populáris kultúra hagyományos kategóriarendszerébe. „A 21. század uralkodó műfaja már a sorozat” – jelentette ki Olga Tokarczuk 2019-ben az Irodalmi Nobel-díj átvételekor. Így van, és nehezen vitatható tény ma már, hogy társadalmi, kulturális és pszichológiai szerepe is jelentős. Intenzív jelenléte miatt sok nézőnek egyenesen mintául szolgálhat ahhoz, hogyan élje az életét.

Mivel napjainkra a sorozat a vizuális kultúra meghatározó műfaja lett, a benne ábrázolt szerelemkép erősen befolyásolhatja a szerelemről való közgondolkodást, ábrázolásának módja érzékeny lenyomata lehet egy-egy történelmi korszak társadalmi változásainak.

Sorozatok szerint a világ

A sorozatok nézettsége világszerte hatalmas: azzal, hogy a lineáris televíziós műsorfogyasztást egyre erőteljesebben váltja ki a streaming, a sorozatok a fiatalabb korosztályok számára is fogyasztható terméket jelentenek. Így szociológiai vizsgálá-

1 A Benda Kálmán Szakkollégium Filozófiai és Vallástudományi Műhely, Az égi és a földi szerelem 2. (Earthly and heavenly love, part 2) című kurzus előadásának bővített, szerkesztett változata – 2020-05-11

latukkal már fogyasztók nagy tömegeiről, sőt az adott társadalmakról is megfogalmazhatunk téziseket.

A sorozatok sikerének egyik titka az érzelmi azonosulás, amikor a néző nehezen tudja különválasztani a fikciót a valóságtól. A „felnőttmesékben” látott tipizált figurákban ugyanis többségük megtalálja saját mintáit, azokat a szereplőket, akik kísértetiesen hasonló gondokkal küzdenek, mint ők maguk.

A sorozatok sikere azzal is magyarázható, hogy kikapcsolódást nyújtanak, és mondanivalójuk könnyedén befogadható. A néző átéli a cselekményt, a történetben pedig saját mindennapjaira ismer rá. Életével, érzelmeivel azonosítja az ábrázolt emberi sorsokat, szinte többet gondolkodik egy-egy szereplő problémájának megoldásán, mint saját helyzetén. Ezért is akarja követni a szereplők életét, így válik sorozatfüggővé.

Egy igazán szerelmes sorozatműfaj: a szappanopera

Newcomb és Hirsch (1984) szerint a sorozatműfajokon belül a televízió lényegének legjobban megfelelő esztétikai forma a szappanopera. A „meghittség” és „folyamatosság” kifejezéssel fémjelzett szappanopera irodalmi előképének sokan a 19. századi sorozatregényeket tartják. Az általában női szerzők tollából származó regényekben a dialógusok domináltak, és főként a női szereplők vívódtak a „szerelem és szenvedély” árában. Ezekre épültek a folytatásos filmtörténetek.

A megoldatlan konfliktusok, az epizód befejezetlensége miatt az olvasók és a nézők türelmetlenül várják a következő részt. (Erre a dramaturgiai fogásra épültek már az angol–amerikai szappanoperák előzményének tekinthető rádiós szappanoperák is, amelyek az Egyesült Államok kereskedelmi rádióiban tűntek fel a harmincas években).

A történet alapja mindig a „nyitott elbeszélő struktúra”, amely általában egy család hétköznapijait ábrázolja. Domináns elemként megmaradt a párbeszéd, a megjelenítésnek, a látványnak azonban nincs szerepe. Az alaptéma a személyes kapcsolatok világa: a rokonsági, szerelmi és társadalmi viszonyok sokasága.

A korai szappanoperák többsége természetesen a szerelemtől szólt, és csak ehhez kapcsolódva a családi életéről, annak számos konfliktusáról, a főhősök én- és kiútkereséséről. A célközönség: a háziasszony és a gyerekek. A sorozatok főhősei ekkoriban természetesen a férfiak, a nőknek jószerével csak a konvencionális szerepek jutnak.

Igazi áttörés csak a hetvenes években következett be, amikor a gyártók és a hirdetőik a női nézőközönségen túl szélesebb rétegekhez is szólni akartak. A szereplőket megfiatalították, és a krimikből több feszültségkeltő elemet is beemeltek a szappanoperába. A filmeket az esti főműsoridőben vetítették. A férfi szereplők meghatározó szerepe azonban továbbra is maradt. A középosztálybeli család he-

lyett viszont megjelent az amerikai pénzarisztokrácia mint főszereplő (*Dallas*, *Dinasztia* stb.).

A legfőbb műfaji jellemző azóta mit sem változott: továbbra is a nyitott folytatás, a végtelenségig tágítható, lehetőleg soha be nem fejeződő történet a műfaj alapvető sajátossága. A folyamatos, mindig újraindítható és -írható, végtelenített sztorikhoz szükséges konfliktusok egyik fő forrása pedig – mint mindig – a klaszszikus szappanoperai kellék: a szerelem.

A médiahatás-elméletek alapján valószínűsíthető, hogy a sorozatok szerelemről szóló képei, szerelemhez fűződő viszonyai nézők millióira gyakorolnak hatást (Bajomi-Lázár 2008). A szappanoperák magyarországi hőskorában, azaz a nyolcvanas években a rajongók még gyűjtést rendeztek Izaura, a rabszolgalány felszabadításáért. Azóta a nézői csoportok viszonyulásában sok minden változott, de az megmaradt, hogy a szappanoperák fogyasztói rajonganak a hősökért, és epizódnyi időkre beköltöznek az ő fikciós világukba. Napjaink sorozatainak is a szerelem a legfontosabb kelléke: tanulmányunkban az elmúlt évtizedek három – a szappanoperák hagyományait követő – népszerű kultikus sorozatának eltérő szerelemképét és ábrázolását vizsgáljuk.

A szerelem mint nehezen definiálható, több alakban testet öltő érzés

Minden műalkotás a szerelem összefüggésében (is) értelmezhető. Még a legbrutálisabb akciófilm sem nélkülözheti a szerelem ábrázolását. Durkheim szerint az érzéseket csak az elme mitikus alakjain keresztül lehet megérteni, amelyek mindannyiunkat egyesítő kollektív képzetek.

„A kollektív képzeteket hatalmas együttműködés hozza létre, amely nemcsak térben, hanem időben is kiterjed, ennek érdekében szellemek egész sora adja össze, cseréli ki, gyúrja egybe gondolatait és érzéseit, nemzedékek hosszú sora halmozza fel bennük tapasztalatait és tudását. Tehát nagyon sajátos, az egyéninél végtelenül gazdagabb és bonyolultabb szellemiség sűrűsödik össze bennük.” (Durkheim 2002:8).

A szerelem mint kommunikációs kód erősen megszabja az érzelmek kialakulását, kifejeződését, színlelését és tagadását. Már a 17. században tudatos viselkedésmódellet teremtett, az egyén szeme előtt lebegett, mielőtt valóban szerelmes lett volna (Luhmann 1997). Luhmann a szerelem irodalmi, idealizáló, mitizáló ábrázolása- it, a szerelem jelentésváltozásait, a kommunikáció megfelelő formáit, az intimitás kódjait elemzi. Négy történelmi kort és ugyanennyi szerelemtípust különít el. A lovagi szerelem idején a kód még egyértékű, az eszményítés. A szenvedélyes szerelem korában az intimitás kódjának értékei az őszinte és a színlelt szerelem,

a romantikus szerelem idején az önátadás, önmegőrzés, ma pedig a személytelen–személyes viszonylatában zajlik a kódolás.

Még az intim kapcsolatokban is az önábrázolás lehetőségét keressük. A köztudatban is több szerelemtipológia él. Közülük az egyik legnépszerűbb a kanadai szociológus, John Alan Lee (Lee 1973) elmélete, amely szerint hatféle szerelmi kapcsolat létezik: a romantikus, a pragmatikus, a megszállott, az egoista, a társas és az altruista – ezeket ún. színekörökkel is jelölte. Mivel a populáris kultúra termékei mindig az egyszerűsége, a könnyen azonosíthatóságra, a minél könnyebb felismerhetőségre, az azonosulás lehetőségének felkínálására törekcsenek, lehetőség szerint e típusok majdnem mindegyike egy-egy sorozaton belül is megtalálható. Ahhoz, hogy egy filmsorozat kultikussá váljon, erős hatást kell gyakorolnia, és ezt általában azzal éri el, hogy sokkal provokatívabb bizonyos kérdésekben, mint „kortársai”. A designer komédiák egyik előfutáraként aposztrofált „...*Jóbarátok (Friends)* című amerikai sorozat hat karaktere például a kozmopolita ifúság példaképeivé vált a planéta minden pontján” (Krigler 2008:23). Az ún. kétlépcsős hatásmodell értelmében – mivel képes tematizálni a felvetett témákról való hétköznapi diskurzust is – a sorozatban látott minták még inkább bevésődnek, rögzülnek, a hatás ezáltal még intenzívebb lesz (Bajomi-Lázár 2008). Az általunk választott három sorozat – a vizsgált témánk szempontjából fontos – kultikus szerepe megkérdőjelezhetetlen.

A Szex és New York (1998–2004) szerelemképe – Szex, amit néha szerelemnek neveznek

A *Szex és New York* úgy működik, mint egy polarizált szűrő. A szűzsén csak az akad fenn, ami a párkapcsolatokkal foglalkozik. Kirostál mindent, ami a valóság széles körű (expanzív) percepciója. Témája kizárólag a szerelmi viszonyok szövedéke. A prizma fénytörésének egy sávját vizsgálja, és nem vesz tudomást arról, hogy a teljes spektrum határozza meg azt az egyet. Mintha a szerelmen, pontosabban a szexen kívül semmi más nem is létezne, s ezt könnyed beletörődéssel veszi tudomásul, amiben teljességgel igaza is van. „Bizonyos fogalmak szorosan összetartoznak egyes városokkal. Párizs a szerelem városa, Las Vegas a szerencsejátéké, New York a szexé. Az HBO saját gyártású sorozatából megismerhetjük négy New York-i szinglinek a témáról alkotott véleményét”² – írja az HBO ajánlója.

A hat évadot és 94 epizódot megélt sorozat még napjainkban is erősen jelen van a közgondolkodásban. A sorozat négy, nagyon különböző stílusú szingli nő mindennapjairól szól, akiknek a szótárában a szex és a szerelem rokonértelmet nyert. Révbeérésüket mindannyian a nagy szerelem megjelenésétől remélik.

2 <https://hbogo.hu/sorozatok/szex-es-new-york/1-evad/1-resz>

„A csípős nyelvű újságíró, Carrie hetente jelentkezik társasági rovatával New York egyik legolvasottabb lapjában, s pikáns részletekkel szolgál az aktuális divatról, a nagyvárosról és férfairól, illetve vérmes asszonyairól. Charlotte házassága kudarca után munkát vált. A sikeres vállalkozó Samantha tűnik a legkalandvágyóbbnak közülük, ám ő is addig vallja mindenekfelett a szabadságot, amíg életében először szerelmes nem lesz. Miranda ügyvédi irodát vezet, karrierje mellett nem is gondolt a gyermekvállalásra. Amikor azonban terhes maradt, az utolsó pillanatban mégis az anyaságot választotta”³ – hirdeti a sorozatajánló SorozatClub oldal.

Szerelmi viszonyaik, kapcsolataik milyensége, életük intim részleteinek bemutatása nők millióinak adott iránymutatást. A sorozat hamar „...stílust teremtett, és meghatározta a ma designer komédiáit” (Krigler 2008:24). A folytatást garantáló feszültségek csupán érzelmi síkon, különösen a férfiakhoz való viszonyokban realizálódnak, azaz „...a nők világát az erőteljes érzelmi és verbális aktivitás mellett egyfajta társadalmi passzivitás jellemzi” (Havas 2008:67). A sorozat sztárjai azóta is megtestesítői bizonyos szerepeknek, divatoknak, szokásoknak, magatartásoknak. „A *Szex és New York* egy népszerű TV műsorból nemzetközi stílusdiktátorrá fejlődött, amelynek nagyobb a befolyása, mint némelyik divatmagazinnak.” (Sohn 2002:302) A gyártók nem is titkolt szándéka, hogy közvetlen befolyást gyakoroljanak a nők öltözködésére, szerelemről, párkapcsolatról alkotott nézeteire, de még a szóhasználatára is. Ennyire szabatosan, nyíltan még soha nem beszéltek párkapcsolatokról női sorozatokban.

A főszereplők életét több platformon követik több mint két évtized elteltével is nézőik, a színészeket egyéb filmes vagy színházi szerepeikben is ennek a filmnek a kapcsán jegyzik. A túsarkú cipő imádatáról, a designer ruháinak számosságáról híres Carrie Bradshaw például ma is az erős és független szingli nő szimbóluma. Denis McQuail szerint „a médiaingernek való egyéni kitettség nem tervezett vagy előre nem látott következményei [...] az erős érzelmi reakciók, más tevékenységek kiszorítása, stílusok és divatok utánzása, azonosulás hősökkel és sztárokkal” (McQuail 2003:368).

Mivel a sorozat meghatározó mintákat mutat a párkapcsolatokról, a nő helyéről a világban (különösen a divatipart és a fogyasztói magatartást illetően), képes egyes generációkat hatékonyan szocializálni, sőt összekötni. A huszoneves generáció is jól ismeri a sorozatot, talán azért is, mert több sorozat jelöli meg előképeként, vonatkoztatási pontjaként, így például a fiatalabb generációra építő *Csajok* című széria.

3 <https://www.sorozatclub.hu/szex-es-new-york?season=3>

A jellegzetes helyszínen, egy kávéházban zajló, *Samantha szerelmes 1.* címet viselő filmrészletből⁴ származó egyetlen rövid párbeszédpanelből is jól érzékelhető a szereplők habitusa, a szerelemmel, a szeretettel, a házassággal kapcsolatos orientációik.

„Carrie: Alig várom, hogy bemutasson az anyjának! De jó lenne...

Charlotte: Ha az anyja elfogad, akkor már célegyenesben vagy!

Samantha: Hello, bocsi a késésért!

Carrie: Már azt hittük, hogy nem jössz!

Samantha: Öt hosszú órán át ebédeltünk Jamesszel!

Carrie: Ismerem az ötórás ebédeket...

Samantha: Hölgyeim, bejelentést teszek! Nehogy kinevessetek!

Miranda: Ki vele!

Samantha: Szerelmes vagyok!

Charlotte: (Örömteli sikoly)

Miranda: Tessék?

Narrátor (Carrie): Samantha bejelentése legalább olyan hihetetlennek tűnt, mint Mózes vörös-tengeri akciója.”

A *Szex és New York* című sorozat új szintet vitt a sitcomok világába, a női szerepekről, a szerelemről való gondolkodásba. A szerelemkép, amelyet felfest, soha nem hatol mélyre, enged a nézői elvárás, és nem sebzi meg a befogadót, inkább ellágyítja az egyébként mindenki által ismert, akár súlyos traumáig hatoló indulatokat. A szerelem hasonló célként tételezett benne, mint egy vágyott ruhadarab. A megszerzése, nem pedig a megtartása a fontos, inkább csak identitásmeghatározó szerepe van. Közvetíti mindazokat a sztereotípiákat, amelyek erősen gyökereznek az adott kultúrában: „Előnyösebb olyat választani, aki jobban szeret, mint te őt.”⁵

A viszony szerelemképe – A szerelem feloldás s egyszersmind drámai vétség

A *Viszony* című sorozat a szerelem teljes spektrumának bemutatására vállalkozik. Egzisztenciális gondoktól sújtott karriereket követ, a moralitás és amorális küzdelmét veszi sorra akkurátus alapossággal. Nem feledkezik meg az időfaktorról sem, aminek következtében a viszonyok szövedékét mint az idődimenzió abszolútumát mutatja fel. Semmi nem örök és változatlan: éppenhogy minden változik és minden viszonylagos.

4 <https://www.youtube.com/watch?v=OuFw7KlyMFs>

5 https://www.citatum.hu/szerzo/Szex_es_New_York

Az ötéves, 53 epizódból álló (2014–2019) sorozat népszerűségét és hatását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy valóperes ügyek hivatkozási alapja lett szerte a világon.⁶

„Hagai Levi (Terápia) és Sarah Treem (Terápia, Kártyavár) sorozata két csalódott emberről szól. A tanárként dolgozó és az írással küszködő Noah, valamint a fiatal pincérnő, Alison afférja egynyári kalandnak indul, ám jóval több drámát rejt magában. A férfi látszólagos boldogságát beárnyékolja felesége szüleivel való kapcsolata, míg a nő gyermeke elvesztését és házasságának romba dőlését próbálja feldolgozni. A provokatív dráma érdekessége, hogy a történetet mindkét fél szemszögéből megismerjük⁷ – írja a filmajánló.

Nem új keletű ez a megoldás, hiszen a filmművészetben máshol is találunk erre példákat, ugyanakkor itt, a tökéletes női és férfikarakterek érzékeny, minden részletre kitérő ábrázolása révén valóban úgy érezzük, mintha a saját életünk kockáit látnánk. Az alkotók többször is kifejtették, hogy nem romantikus, inkább realista és kellőképpen árnyalt képet akartak nyújtani a hűtlenségről. „A szereplőink nem rossz emberek rossz házasságban. A valóságban sem azért lépnek félre emberek, mert a társuk ezt érdemli. A házasságon kívüli viszonyhoz sok minden vezethet, de a fő indok mindig az, hogy az érintettek elégedetlenek a saját életükkel, és ekkor megjelenik valaki, épp a megfelelő időben⁸ – nyilatkozta a sorozat írója, Sarah Treem.

Az első évfolyam első epizódja első tíz percének elemzéséből jól látható, hogy a sorozat által vizsgált/ábrázolt konfliktushalmaz teljes spektrumát már a mű exozicciója tartalmazza:

1. Noah az uszodában visszautasítja egy fiatal nő közeledését.
2. Noah hazatér, ahol feleségével szeretkezne, de a gyerekek megakadályozzák.
3. A család nyárra a feleség szüleivel költözik, a társadalmi pozíció és a szerelem aszimmetriája.
4. A szülők városának határában megállnak, ahol egy pincérnő tanúja a családi konfliktusnak.
5. Az egyik gyerek majdnem megfullad, ez heves reakciót vált ki Alisonból, a pincérnőből, később megtudjuk, hogy a gyereke vízbe fulladt.

6 <https://www.indiewire.com/2015/10/the-cast-of-the-affair-cant-imagine-how-you-can-possibly-watch-the-show-with-your-spouse-56627/>

7 <https://sorozatclub.hu/a-viszony>

8 Drágám, megnéztem ezt a sorozatot, válni akarok https://hvg.hu/kultura/20151025_Dragam_megneztam_ezt_a_sorozatot_valjunk

6. Noah első látásra szerelemre lobban, nem méri fel a kockázatokat.
7. Távoznak az étteremből, de Noah valami ürüggyel visszamegy, hogy még egyszer találkozzon Alisonnal.

Ebben a sorozatban a szerelem nem megoldása a problémáknak, hanem létrehozza őket. A történet egy szerelem konfliktusokkal terhes kezdetét, majd egy házasság és egy másik kapcsolat felbomlását követi nyomon. Egy szerelmi beteljesülés a másik oldalon összeomláshoz vezet. Majd az összeomlásokat követő felépülés akaratlanul további katasztrófákat idéz elő.

A viszony című sorozat leírható a „pillangóhatással”: egyetlen pillantás, valaki megjelenése rosszkor rossz helyen, több évad témáját biztosítja. Minden karakter szerelmi viszonyok kibogozhatatlan hálójában vergődik, a szerelem feloldás s egy-szersmind drámai vétség is.

A nagy pénzrablás szerelemképe – Szerelemmátrix

A nagy pénzrablás (2016–2020) négy évada látszólag egy bűnügyi sorozat közhe-lyeit sorakoztatja fel: ilyen a nagy büntett, amely az elkövető egzisztenciális vágyait hivatott kielégíteni, és amelyet a mindent gondosan kitervelő géniusz irányít. Ám mind ő, mind a történet többi karaktere számításon kívül hagyja a szerelem szeszélyét, a tervezhetetlen motívumot, amely a teljes bűncselekmény-sorozat leg-főbb motivációjává válik, s amelybe a történet minden hőse bele is bukik.

„Nyolc rabló túsokat ejt, és bezárkózik a Spanyol Királyi Pénzverdébe, mi-közben egy bűnöző lángelme a rendőrséget a tervének végrehajtására manipulál-ja”⁹ – szól a Netflix ajánlója.

A sorozatot eredetileg – nem túl nagy sikerrel – limitált minisorozatként mutatták be Spanyolországban. Később, amikor a Netflix megvette, a potenciális nézői igényeket figyelembe véve megváltoztatta a címét (*Money Heist*), és a része-ket is átszerkesztette. Az eddig négy évadot megélt népszerű spanyol filmsorozat gyártója, a Netflix meghatározása szerint „bűnügyi filmsorozat”, amelyben – szin-te latens módon – a vizsgált/ábrázolt konfliktushalmaz teljes spektruma a szere-lem/szeretet hálójában értelmezhető.

Az azóta emblematikussá vált karakter, a Professzor dolgozza ki a gondosan kiválasztott nyolc – korábbi életükben is bűnöző – rablóval a tökéletes pénzrab-lás tervét. A Professzor irányítja az eseményeket, ő az, aki ki-be járhat az elfoglalt pénzverde és a kinti világ között. Minden rabló egy-egy város nevét (Rio, Denver, Moszkva, Tokió, Nairobi, Helsinki, Berlin, Oslo) kapja, hogy még véletlenül se árulhassák el egymást. Mindez Tokió – egy fiatal lány – narratívájából bontako-zik ki a szereplők élettörténetével együtt. „A sorozat nemcsak nagyon izgalmas és

9 <https://www.netflix.com/hu/title/80192098>

fordulatokban gazdag, de rengeteg morális, társadalmi problémára is rávilágít.”¹⁰ Rajongók ezrei kezdték el először divatból, majd a politikai ellenállás jelképeként használni a film ikonikus jelmezeit. A rablók és túsok által hordott kezeslábas piros színe a filmben a szerelmet szimbolizálja, amely a cselekményt mozgatja, és az erőszakos-véres halált, amely bármikor bekövetkezhet. A Salvador Dalí-maszk különleges további üzenetet hordoz, hiszen Dalí ironikus felidézése emlékeztetheti a spanyolokat arra, hogy az általa támogatott Franco-rezsim milyen súlyos válságot idézett elő az ország történelmében.¹¹ A fiktív világ szinte teljesen levált a sorozatról, a politikai ellenállás jelképe lett.

A nagy pénzrablás klasszikus értelemben vett szerelmes film. Minden mozzanatában, elemében, fordulatában a szerelem a primer motiváció. A karakterek mindegyikének történetében, múltjában, jelenében és remélt jövőjében a szerelem emléke, léte és reménye adja a cselekvések egyértelmű lényegét, mozgásának irányát. A szerelem John Alan Lee által lehetségesnek vélt hat változatához, színkörökként definiált kategóriáihoz képest a sorozatban egy sokkal gazdagabb, egyetlen jellegzetességgel leírhatatlan, állandó dinamikus változásban lévő érzelemkomplexummal találkozunk. A szerelem nem önmagában létezik, és nem statikus állapot: minden pillanatban – a külső körülmények bensővé válásakor – elmozdul, és akár egészen más természetűvé, például gyűlöletté válik. Minden külső mozzanat befolyással van rá, és átlendítheti egyik állapotból a másikba.

Ráadásul a szerelem klasszikus esetben két ember között szövődik, de a sorozat három (vagy több) ember közötti szerelemre is több példát sorakoztat fel. Kezdetben úgy tűnik, ebben a világban mindent felülír a pénz megszerzésének vágya, majd fokozatosan kiderül, hogy a szerelem/szeretet a fő mozgatórugó. Az egyik legfontosabb szerelmi szál a függetlenségre törekvő és öntudatos Tokió és a nála lényegesen fiatalabb, stabil kapcsolatra vágyó Rio szerelme.

A nagy pénzrablás szerelmes filmként ábrázolja a klasszikus művek szerelemképének számtalan típusát. A külső körülményekre reagáló, a karakter állapotát, pozíciójának elmozdulását bemutató szerelemkarakter folyamatos és dinamikus mozgását. A sorozat dramaturgiája a szerelmi viszonyok változása, de a szerelmi viszonyok változása indukálja a történetbeli elmozdulásokat is, ezzel létrejön a szerelemábrázolások klasszikus konstrukciója.

10 Bruce & Tibó: *A nagy pénzrablás kritika* <https://www.filmezzunk.hu/2020/05/03/sorozatkritika-a-nagy-penzrablas-2020-1-2-evad/>

11 <https://medium.com/artupia/the-meaning-of-the-mask-of-dali-in-la-casa-de-papel-fc279dbc8d77>

A csók mint a beteljesült szerelem szimbóluma

A szerelem legáltalánosabban használt vizuális jegye, a beteljesült szerelem szimbóluma a csók (Danesi 2019).

„A szerelmi jelenet, a csók visszatükrözi az adott kor divatját, a társadalom szerelemről kialakított képeit. A mai szerelmi jelenetek kevésbé romantikusak, kevésbé finomak, kitárulkozóbbak, bárrabbak, nyersek. Más a ritmusuk, a tempójuk. Ebben tudnám a leginkább megragadni a mai filmek szerelemképét. Mikor egy szerelmes jelenetet komponálunk meg, jól kell felmérni az adott karaktert és a situációt. Annyira az élethez tartozik ez az érzés, hogy hiteltelen lenne egy film, ha nem lenne benne szerelem.”¹²

A populáris kultúrában – különösen a sorozatokban – a szerelem beteljesülését jelző csók elcsattanása a végtelenségig késleltethető. Jó példa erre a Jó barátok című sorozat, ahol a hosszú várakozás után Ross – egy veszekedést követően – végre megcsókolja Rachelt. Vagy gondoljunk Jaime és Brienne lassan bontakozó szerelmére a Trónok harca sorozatban, amikor a második évad első találkozása után a csókra a nyolcadik évad negyedik epizódjában kerül sor. A csókot általában az ágyjelenet vagy annak feltételezése követi. Napjainkban mindez gyakran úgy ábrázolódik, mintha a nő akarná, s a férfi végül belemelegszik (lásd szintén például a *Trónok harcát*).

A műalkotásokban ábrázolt csók a csók lényegének elfedése, esztétizálása. A zsidó-keresztény kultúra megkísérli felülírni, elrejtetni az emberi faj biológiai meghatározottságát. Ezt teszi a biológiai folyamatok tagadásakor és kulturális eseménykénti átlényegítésekor. A csók biológiai indukció, amely alkalmas arra, hogy esztétikai vonatkozásokkal ruházzuk fel. Így válik a csók archaikus funkciója a művészetek kedvelt tárgyává.

A csók azonban ebben a vonatkozásban is egy nagyobb egység részeként értelmezhető, amennyiben egy többretegű történet, mint a beteljesülés vagy búcsú, részleteként ábrázolódik. A *Casablanca* emlékezetes csókja, vagy Fellini több filmjének csókjai mind az adott korszak morális helyzetjelentései, hiszen mindig hű tükröi a társadalmi folyamatoknak. A csók lehet a szánalom (például *Igazából szerelem*), a bosszú, a féltékenység, a féltékenyítés stb. eszköze is.

A populáris kultúra azonban már tovább is lép ezen. Már nemcsak elfed, de az elfedést is kommercializálja. A sorozatokban már nyoma sincs a csók szenvedélyének, beteljesülésének, magasztosságának, hanem a szexuális aktus előjátéka, felvezetése lesz, gondoljunk csak *A nagy pénzrablás* képsoraira. A csók jellemábrá-

12 Herendi Gábor szóbeli közlése alapján 2020-05-10

zolássá (de)formálódik, csupán a karaktert színesíti. A nők által kezdeményezett csók a konzervatív polgári értékek elvetését jelenti. A nagy sikerű sorozatokban (például a *Szex és New York*, *Jóbarátok*, *Trónok harca*) a csóknak kiemelt jelentősége van, mert ezzel – lévén a csók olyan toposz, amely nem kíván magyarázatot – kockázatok nélkül ábrázolhatók a karakterek, ugyanakkor a nézői attitűd elvárja az intim szféra ilyenén való felszínes feltárását is. Ezekben a sorozatokban a tragédia egy rosszul sikerült csók.

A szerelem mint vezérlőelv

A sorozatok elsődleges tematikája – műfaji tekintet nélkül – a szerelem által keltett konfliktusok kezelése. A sorozat akkor is a szerelem problémájával foglalkozik, ha látszólag nem azzal foglalkozik (lásd: *A nagy pénzrablás*). Hasonló alapelvek vezérlik a mai sorozatok többségét.

Az általunk elemzett, különböző korszakokat, társadalmi csoportokat megidéző és megcélzó sorozatok (*Szex és New York*, *A viszony* és *A nagy pénzrablás*) mindegyikében az a közös, hogy a szerelem beláthatatlan következményekkel járó folyamat, amelyben a legszélsőségesebb lelkiállapotok keletkeznek. A szerelem alanyai tehetetlen megadással tűrik a sorsukat, amelyben a boldogság – mint a szerelem által előidézett állapot lényege – magába foglalja a boldogtalanság szükségszerűségét.

A szerelem mibenlétének leírása nem korlátozódhat egy személy érzéseinek megállapítására, mert a szerelem leglényege a személyek (a szerelem alanyai) közti folyamatos elmozdulás. Ha nincs dinamikus mozgás, a szerelem is rövidesen megszűnik, mint ahogy a hő maga a mozgás, a mozdulatlanság pedig a hideg. A szerelem interakció, pszichikai, biológia, fizikai értelemben egyaránt. A szerelmesek eltérő karaktere, a szerelem színe adja a szerelem lényegét, teljességét.

Természetesen a három sorozat különbözőképpen ábrázolja/használja a szerelmet, és a megcélzott közönségükben is nagyon különböznek. Mindháromra jellemző az erős karakterábrázolás és jellemfejlődés, a dialógusok, a szerelem más és más módon – kellékként, konfliktusforrásként, ethoszaként – való fókuszba állítása. A szerelmet a *Szex és New York* a fogyasztás, *A viszony* a terápia, *A nagy pénzrablás* pedig a szolidaritás ethoszaként jeleníti meg.

IRODALOM

BAJOMI-LÁZÁR PÉTER (2008) *Média és társadalom*. Budapest: Jaffa.

DANESI, MARCEL (2019) *A csók története. A populáris kultúra születése*. Budapest: Typotex.

DURKHEIM, EMILE (2002) *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L Harmattan.

- HAVAS JÚLIA ÉVA (2008) Női sorozatok: kettő plusz kettő. *Metropolis*, 4, 54–79.
- KIRÁLY JENŐ (2010) *A film szimbolikája*. III/1. Budapest: Kaposvári Egyetem.
- KRIGLER GÁBOR (2008) Az előző részek tartalmából. *Metropolis*, 4, 10–28.
- LEE, JOHN ALAN (1973) *Colours of Love: An exploration of the ways of loving*. New York: New Press.
- LUHMANN, NIKLAS (1997) *Szerellem – szenvedély. Az intimitás kódolásáról*. Budapest: József Attila Műhely.
- MCQUAIL, DENIS (2003) *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest: Osiris.
- NEWCOMB, HORACE–HIRSCH, PAUL M. (1984): *Television as a Cultural Forum: Implications for Research*. In ROWLAND, WILLARD D.–WATKINS, BRUCE (eds.): *Interpreting Television: Current Research Perspectives*. Beverly Hills: Sage.
- SOHN, AMY (2002) *Sex and the City: Kiss and Tell*. New York: Pocket Books.

TIBORI TIMEA SZAKMAI ÉLETÚT, VÁLOGATOTT PUBLIKÁCIÓK

Kutatási területek

- Kultúra- és művészetszociológia
- Életmód
- Narratíva-kutatások
- Kutatásmódszertan

Végzettség

- Kandidátusi fokozat (CSc), Magyar Tudományos Akadémia (1994)
- Andragógus, Kossuth Lajos Tudományegyetem (1975)
- Népművelő–könyvtáros, Debreceni Tanítóképző Főiskola (1972)
- Kodály Zoltán Zeneművészeti Szakközépiskola (1969)

Munkahelyek

- Megbízott igazgató, MTA Szociológiai Kutatóintézet (2009–2010)
- Tudományos igazgatóhelyettes, MTA Szociológiai Kutatóintézet (1996–2009)
- Tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Kutatóintézet (1992-től)
- Tudományos munkatárs, Népművelési/Művelődéskutató Intézet (1976–1992)
- Tudományos segédmunkatárs, MTA Pedagógiai Kutatócsoport (1973–1975)
- Filmszakelőadó, Hajdú-Bihar megyei Mozi Üzemi Vállalat (1972–1973)

Oktatás

Oktatott tárgyak: Szociológiatörténet, életmód-, szabadidő-szociológia, kutatásmódszertan

- Docens, Testnevelési Egyetem, Társadalomtudományi Doktori Iskola (2005-től)

- Óraadó és részfoglalkozású egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem (1998–2008)
- Óraadó, Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Kar (2000–2006)
- Óraadó, Budapesti Gazdasági Főiskola (2000–2020)
- Óraadó, Heller Farkas Főiskola (2002–2006)

PhD-témavezetések

- Pólusné Thiry Éva: *Az extrém sport mint a posztmodern magyar társadalom válasza a változásokra*. Semmelweis Egyetem, Társadalomtudományi Doktori Iskola (2013)
- Ábrahám Júlia: *A rekreációs kultúra a fogyasztói társadalomban*. Testnevelési Egyetem, Sporttudományok Doktori Iskola (2017)

Díjak, ösztöndíjak

- Magyar Köztársaság Lovagkeresztje (2012)
- Bugát Pál Emlékérem (2009)
- Magyar Szociológiai Társaság Polányi-díja (1994)
- MTA Nívódíj (1984)
- Kreisky-ösztöndíj, Bécs (1982)

Kiemelt kutatások

- Bari Shej – Poroszló (EFOP 1.4.4.2017-0014., 2018–2020), szakmai vezető
- Diszkontinuitás – a magyar szociológia 1960 és 2010 között (OTKA 115644, 2016–2019), részt vevő kutató
- A magyar szociológia kvalitatív forrásai (OTKA K101046, 2012–2016), részt vevő kutató
- A 20. század hangja (OTKA K77566, 2009–2011), részt vevő kutató
- Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének mértéke – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT-emberek (Egyenlő Bánásmód Hivatal, Támop-5.5.5/08/0., 2008–2012), részt vevő kutató
- Magyar–szlovák összehasonlító komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért (Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok, 2004–2007), kutatásvezető
- Az ifúság szabadidő-használata és kultúrafelfogása, élménytársadalom (2000, 2004, 2008), részt vevő kutató
- A szabadidő vizsgálata (Művelődési és Kulturális Minisztérium, Nemzeti Kulturális Alap, 1985–2003), kutatásvezető

- Az esztétikai befogadás vizsgálata (Művelődési Minisztérium, TS/4 program, 1982–1985), kutatásvezető
- A szórakoztató intézmények vizsgálata (Művelődési Minisztérium, 1978–1982), kutatásvezető

Egyéb szakmai tevékenységek

- Alapító tag, Magyar Szociológiai Társaság (1989)
- Titkár, Magyar Szociológiai Társaság (1989–2010)
- Alelnök, Magyar Szociológiai Társaság (2016-től)
- Tag, Word Leisure and Recreation Association, WLRA (1992–1996)
- Tag, European Leisure and Recreation Association, ELRA (1992-től)
- Tag, International Sociological Association, ISA (1992-től)
- Tag, Mediacult (Bécs) (1980–1985)
- Elnökségi tag, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, TIT (2000-től)
- Titkár, MTA Szociológiai Szakbizottság (1998–2010)
- Elnök, Magyar Szabadidő Társaság (1990–2018)
- Magyar Szociológiai Társaság éves konferenciáinak szervezése (1996-tól)
- Titkár és alapító tag, Magyar Szociológiai Társaság, Művészetszociológiai Szakosztály (1990–2006)
- Főszerkesztő, *Kultúra és Közösség* c. periodika (1997-től)
- Szerkesztőbizottsági tag, *Új Ifjúsági Szemle* (2000–2004)
- Szerkesztőbizottsági tag, Európai Ifjúsági Kutató- és Szervezetfejlesztő és Kommunikációs Központ, EIKKA / Belvedere Meridionale kiadó (2004-től)

Válogatott publikációk

Folyóiratcikkek

- ALLIQUANDER, ANNA–TIBORI, TIMEA (2018) Interesting Facts from the History of Hungarian Women's Competition Rowing. The Hungarian Rowing Association is 125 Years Old. *Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány-, és Orvostörténeti Folyóirat*, 9/16, 248–255.
- ALLIQUANDER, ANNA–TIBORI, TIMEA (2018) Êtes-vous pret? Partez! – The Late Start of Women Rowers. *Physical Culture and Sport Studies and Research*, 79/1, 34–41.
- ALLIQUANDER ANNA–TIBORI TIMEA (2017) „A kis morcos bánata”: evezősnők, női Európa bajnokságok a korabeli sportsajtóban. *Kultúra és Közösség*, 8/2, 15–27.
- TIBORI TIMEA (2018) A kultúra fogalmának változásai a 80-as évektől. *Kultúra és Közösség*, 9/1, 43–60.

- TIBORI TIMEA (2017) A kultúra napszamosai. Interjú Mihályfi Mártával, az MNT főtítkárával. *Művelődés – Népfőiskola – Társadalom*, 3, 86–95.
- TIBORI TIMEA (2017) Interjú Szigeti Tóth Jánossal. *Művelődés – Népfőiskola – Társadalom*, 3, 8–13.
- TIBORI TIMEA (2017) Utasi Ágnes szociológusról és a gyűjteményről. *Socio.Hu: Társadalomtudományi Szemle*, 3, 86–95.
- TIBORI TIMEA (2016) „...Csak valódi minőségeket lehet összeadni...” Interjú Pataki Ferencsel. *Socio.Hu: Társadalomtudományi Szemle*, 16/1, 127–134.
- TIBORI TIMEA (2016) „Sikerült valamit elindítanom, ami aztán már nélkülem is halad...” Beszélgetés Maróti Andor professzorral. *Kultúra és Közösség*, 7/2, 9–82.
- TIBORI TIMEA (2016) Siklaki István szociálpszichológus gyűjteményének bemutatása. *Socio.Hu: Társadalomtudományi Szemle*, 4, 166–171.
- TIBORI TIMEA (2015) Az én különös melódiám: Interjú dr. Stark András pszichiáterrel. *Kultúra és Közösség*, 6/4, 43–71.
- TIBORI TIMEA (2012) A magyar művészetszociológia 1900–1990. *Kultúra és Közösség*, 3/1–2, 35–41.
- TIBORI TIMEA (2012) Gondolatok Hauser Arnold művészetszociológiai nézeteiről. *Kultúra és Közösség*, 3/1–2, 25–34.
- TIBORI TIMEA (2011) Ifjúság és sportszociológiai írásokról. *Socio.Hu: Társadalomtudományi Szemle*, 2, 24–26.
- TIBORI TIMEA (2010) Nem-et mondás? Igaz-mondás: Emlékezés Gábor Kálmánra. *Educatio*, 10/2, 191–202.
- TIBORI TIMEA (2010) Vásárlásaink térben és időben. *Kultúra és Közösség*, 1/2, 61–68.
- TIBORI TIMEA (2009) Élő humor egy budapesti zsidó közösségben. *Remény: Zsidó Társadalmi Közéleti Kulturális Folyóirat*, 12/2, 93–94.
- TIBORI TIMEA (2009) Lokalitas és identitás globális szemszögből. *Kultúra és Közösség*, 13/2, 120–131.
- TIBORI TIMEA (2009) Változás és változatlanság az ifjúság életmódjában. *Új Ifjúsági Szemle: Ifjúságelméleti Folyóirat*, 7/7, 101–104.
- KRAICINÉ SZOKOLY MÁRIA–TIBORI TIMEA: Felnőttképzési kísérlet a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok felzárkóztatásáért. *Felnőttképzés: A Nemzeti Felnőttképzési Intézet Folyóirata*, 5/1, 19–29.
- TIBORI TIMEA (2006) A perifériáról a centrumba. *Kultúra és Közösség*, 10/3–4, 131–133.
- TIBORI TIMEA–T. KISS TAMÁS (2005) Durkó Mátyás emlékezete. *Kultúra és Közösség*, 9, 1, 59–61.

- TIBORI TIMEA–T. KISS TAMÁS (2005) Hommage à Durkó Mátyás. Elment az andragógusképzés debreceni pópája. *Felnőttképzés*, 1, 58–59.
- TIBORI TIMEA (2004) Változó szabadidő–felfogások. *Kultúra és Közösség*, 8/2, 16–17.
- KRAICINÉ SZOKOLY MÁRIA–TIBORI TIMEA (2004) Ötlet és kezdeményezés: Egy roma civil szervezet kísérlete roma fiatal felnőttek felzárkóztatására, vállalkozóvá válásuk elősegítése. *Iskolakultúra: Pedagógusok Szakmai–Tudományos Folyóirata*, 13, május.
- T. KISS TAMÁS–TIBORI TIMEA (2003) Válságok és váltások a felsőoktatásban. *Iskolakultúra: Pedagógusok Szakmai–Tudományos Folyóirata*, 13/5, 3–12.
- TIBORI TIMEA (2001) Kell a diszkó! *Diszkrónika: Diszkó, Zene, Szórakozás, Technika*, 8, 18–19.
- TIBORI TIMEA (2001) Kulturális magatartás- és értékváltozások. *Educatio*, 10/3, 517–529.
- TIBORI, TIMEA (1999) Time and Youth in Hungary. Leisure Issues. *ISA Transactions*, 2, 3, 2–7.
- TAMÁS PÁL–VARGA CSABA–TIBORI TIMEA (1999) Magyar jövőképek. *Magyar Tudomány*, 44/11, 1398
- TIBORI TIMEA (1998) Időben és értékekben. Változások a tevékenységszerkezetben és az értékekben. *Info-Társadalomtudomány*, 1.
- FÜSTÖS LÁSZLÓ–TIBORI TIMEA (1996) A tevékenységszerkezet és az értékek változásai Magyarországon 1972 és 1995 között. *Info-Társadalomtudomány*, 39, 37–46.
- TIBORI TIMEA (1994) Szisztematikus elhallgattatások a művészetben és hatásuk a befogadókra. *Acta Sociologica: Pécsi Szociológiai Szemle*, 50, 4–9.
- TIBORI, TIMEA (1994) The Effects of Suppression on Arts: Experiments of the Sociology of Music. *Leisure Newsletter (Special Bielefeld Issue)*, 37.
- TIBORI TIMEA (1989) Életmód, szabadidő és szórakozási minták, választások az ifjúság körében. *Szövetkezeti Ipar*, 6, 61–65.
- TIBORI TIMEA–T. KISS TAMÁS (1988) Közösségek Hajós nagyközségben. *Kultúra és Közösség*, 15/3, 81–93.
- TIBORI TIMEA (1985) Hagyományos zene, népdal és modern zene hatásvizsgálata fiatalok között. *Kultúra és Közösség*, 12/3, 79–87.
- TIBORI, TIMEA (1984) Quantitative and Qualitative Research: Shall the Twain Ever Meet? *World Leisure Journal*, XXVI, 5, 25–27.
- TIBORI TIMEA (1982) Szórakoztatók a szórakoztatásról. Körkérdés a szakemberekhez. *Szabadidő Magazin*, 3, 10–11.
- TIBORI TIMEA (1982) A szórakoztatás kérdő- és felkiáltójelekkel. *Kultúra és Közösség*, 9, 1, 42–46.

TIBORI TIMEA (1980) A művészeti nevelés és a szórakozás kapcsolata. *Módszertani Közlemények: Általános Iskolai Tanítók és Tanárok Számára*, 12, 11–17.

TIBORI TIMEA (1980) A szórakoztató ipar jelene. *Népművelés*, 1, 10–12.

Könyvek

TIBORI TIMEA (2017) *Szigeti Tóth János hetvenéves*. Kővágóörs: Bibó István Népfőiskolai Alapítvány.

T. KISS TAMÁS–TIBORI TIMEA (2017) *Civil kurázi*. Kővágóörs: Bibó István Népfőiskolai Alapítvány.

T. KISS TAMÁS–TIBORI TIMEA (2015) *Az önépítés útjai: Durkó Mátyás munkássága*. Szeged: Belvedere Meridionale.

NEMÉNYI MÁRIA–FERENCZ ZOLTÁN–LAKI ILDIKÓ–SÁGVÁRI BENCE–TAKÁCS JUDIT–TARDOS KATALIN–TIBORI TIMEA (2013) *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének elemzése 2010–2013 között – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek*. Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság.

T. KISS TAMÁS–TIBORI TIMEA (2013) *Kultúrkapuk: Tanulmányok a kultúr/politikáról, az értékközvetítésről és a kulturális valóságról*. Szeged: Belvedere Meridionale.

TIBORI TIMEA–T. KISS TAMÁS (2006) *Egyén és köz(ös)sége. Mozaikok Hajós község életéből*. Szeged: Belvedere Meridionale.

TIBORI TIMEA (2002) *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola.

TIBORI TIMEA (2001) *Könyvtárak a kirekesztés ellen. Új kihívások, új feladatok*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.

TIBORI TIMEA (1999) *Hauser Arnold*. Budapest: Új Pantheon – Új Mandátum.

TIBORI TIMEA–FÜSTÖS LÁSZLÓ–VITÁNYI IVÁN (1996) *Kultúra – Érték = Egészség*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.

TIBORI TIMEA–FÜSTÖS LÁSZLÓ (1995) *A szabadidő szerkezetváltozása*. Békéscsaba: Békés Megyei Önkormányzat.

TIBORI TIMEA–FÜSTÖS LÁSZLÓ (1995) *A szabadidő szerkezetváltozásának longitudinális vizsgálata*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet (Módszertani füzetek).

FÜSTÖS LÁSZLÓ–TIBORI TIMEA (1995) *Önértékelés és társadalmi helyzet strukturális kapcsolódásai érték-típusonként*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet (Módszertani füzetek).

FUKÁSZ GYÖRGY–TIBORI TIMEA (1991) *Munkakultúra és közművelődés*. Budapest: Oktatási és Kulturális Minisztérium.

- TIBORI TIMEA – T. KISS TAMÁS (1988) *Hajósorszáág*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- TIBORI TIMEA (1986) *Az esztétikai befogadás vizsgálata*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- TIBORI TIMEA (1984) *Mire való a zene?* Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- TIBORI, TIMEA (1982) *A Study of Entertainment Institutions. Summary*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- TIBORI TIMEA (1982) *A szórakoztató intézmények vizsgálata*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- TIBORI TIMEA (1981) *A szórakoztató intézmények vizsgálata*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- TIBORI, TIMEA (1981) *The Typology of Aesthetic Reception*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- TIBORI TIMEA (1979) *Szórakoztatók a szórakoztatásról*. Budapest: Oktatási és Kulturális Minisztérium.
- TIBORI TIMEA – FÖVÉNY ÁGNES – FÖVÉNY GÁBOR – JÓZSA PÉTER (1979) *A szocialista műveltség szerkezete és a műveltség elsajátításának kérdései*. Budapest: Oktatási és Kulturális Minisztérium.

Szerkesztett könyvek

- TIBORI TIMEA (szerk.) (2007) *Zempléni Átjáró. Magyar–szlovák összehasonlító komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért*. Budapest–Szeged: MTA Szociológiai Kutatóintézet – Belvedere Meridionale.
- KOVÁCH IMRE – NAGY ÉVA – TIBORI TIMEA – TÓTH ÁGNES (szerk.) (2007) *Európai Magyarország 2007. Társadalomtudományi áttekintés*. Budapest: MTA Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézet, Politikai Tudományok Intézete, Szociológiai Kutatóintézet, Világgazdasági Kutatóintézet.
- BOGNÁRLÁSZLÓ – CSIZMADY ADRIENNE – TAMÁS PÁL – TIBORI TIMEA (szerk.) (2005) *Nemzetfelfogások*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – Új Mandátum.
- TAMÁS PÁL – ERŐSS GÁBOR – TIBORI TIMEA (szerk.) (2005) *Kisebbség – többség*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – Új Mandátum.
- TAMÁS PÁL – TIBORI TIMEA (szerk.) (2005) *Nemzetfelfogások*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – Új Mandátum.
- TIBORI TIMEA (szerk.) (2002) *Ifjúság 2000. Gyorsjelentés*. Budapest: ISM – Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- TIBORI TIMEA (szerk.) (2002) *Mozaik 2001. Gyorsjelentés*. Budapest: ISM, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.

TIBORI TIMEA (szerk.) (2000) *Kultúra és közösség – Tér és idő*. Budapest: Új Mandátum.

VARGA CSABA–TIBORI TIMEA (szerk.) (1998) *Magyar jövőképek*. Budapest: HÉA Stratégiakutató Intézet – Magyar Kapu Alapítvány.

VARGA CSABA–TIBORI TIMEA (szerk.) (1997) *A mai világ és a jövő forgatókönyvei*. Budapest: Kapu.

TIBORI TIMEA (szerk.) (1995) *Társadalmi idő – szabadidő. A szabadidő új problémái a mai társadalmakban*. Budapest: Magyar Szabadidő Társaság.

T. KISS TAMÁS–TIBORI TIMEA (szerk.) (1989) *Metszetek Dombegyház múltjából és jelenéből*. Békéscsaba: Békéscsaba Önkormányzat.

Kézikönyvek

TIBORI TIMEA (szerk.) (1996) *Módszerek és gyakorlatok a munkanélküliek továbbképzésében. Kézikönyv andragógusok, tanácsadók, tanfolyamszervezők számára*. Gödöllő: GATE.

TIBORI, TIMEA (1984) *Methodological Experiment for Studying Receptive Activities in Leisure Time*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.

TIBORI TIMEA (1984) *Bartók zenéjének fogadtatása a nyolcvanas években. Egy zeneszociológiai vizsgálat eredményei*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.

TIBORI TIMEA (1982) *Család – kultúra – szabadidő*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.

TIBORI, TIMEA (1982) *Familie – Kultur – Freizeit*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.

TIBORI, TIMEA (1982) *Untersuchung der Unterhaltungseinrichtungen*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.

TIBORI TIMEA (1981) *Az esztétikai befogadás tipológiája*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.

Könyvfejezetek

TIBORI TIMEA (2018) Beszélgetés Pál Gáborral, a Vasutasok Szakszervezetének Központi Ének-Zene- és Képzőművészeti Iskolája volt igazgatójával, a VOKE tiszteletbeli elnökével. In T. Kiss Tamás (2018) *Álmok-állomások*. Budapest: Kulturkapu Kft., 230–235.

TIBORI TIMEA (2018) „Nagyon-nagyon fontos volt neki ez az iskola.” Beszélgetés Kirchmayer Károlyné Edit asszonnyal. In T. Kiss Tamás (2018) *Álmok-állomások*. Budapest: Kulturkapu Kft., 193–230.

FEKETE MARIANN–TIBORI TIMEA (2018) Az ifjúság szabadidő felhasználása. In Nagy Ádám (szerk.) *Margón kívül. Magyar ifjúságkutatás 2016*. Budapest: Excenter Kutatóközpont, 258–283.

- NAGY ÁDÁM–TIBORI TIMEA (2016) Narratívák hálójában: Az ifjúság megismerési és értelmezési kísérletei a rendszerváltástól napjainkig. In Nagy Ádám–Székely Levente (szerk.) *Negyedszázad – Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: ISZT Alapítvány – Excenter Kutatóközpont – Iuvenis Ifjúság szakmai Műhely – UISZ Alapítvány, 400–434.
- TIBORI TIMEA (2015) Hogyan lettünk egyharmadból egyötöd? In Kovách Imre–Dupcsik Csaba–P. Tóth Tamás–Takács Judit (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum, 100–114.
- TIBORI TIMEA (2015) Kiüresedések: Életmód- és kulturális változások – demokrácia deficitek. In Gál Andrea–Dóczi Tamás (szerk.) *Gyöngy(i)szemek. Ajánlékkötet Földesiné dr. Szabó Gyöngyi 75. születésnapjára*. Budapest: Testnevelési Egyetem, 199–209.
- TIBORI, TIMEA (2015) On the Results of Community Research in the Columns of Culture and Community. In Gertner, Zsuzsanna–Kupa, László (Hg.) *Ein ethnisches Leporello*. Hamburg: Dr. Kovac, 271–280.
- TIBORI TIMEA (2013) Közösségkutatások eredményeiről – a Kultúra és Közösség hasábjain. In Szász Antónia–Kirzsa Fruzsina (szerk.) *A kultúra rejtelmei. Kapitány Ágnes köszöntése*. Budapest: MAKAT – L'Harmattan, 155–160.
- TIBORI, TIMEA (2011) Zemplén Gateway: Pitfalls. In Gerner, Zsuzsanna – Kupa, László (Hg.) *Minderheitendasein in Mittel- und Osteuropa – interdisziplinär betrachtet*. Hamburg: Dr. Kovac, 156–170.
- TIBORI, TIMEA (2010) Auswirkungen der biologischen Revolutionen auf die Gesellschaft und ihre Denkweise. In Majdán János–Tóth Sándor Attila (szerk.) *A kultúráért és a felnőttképzésért. Ünnepi kötet Sári Mihály 60. születésnapjára*. Baja: Eötvös József Főiskolai Kiadó, 226–230.
- TIBORI TIMEA (2010) Zempléni átjáró – buktatókkal. In Kupa László (szerk.) *Vándorló kisebbségek. Etnikai migrációs folyamatok Közép-Európában történeti és jelenkori metszetben: tanulmányok*. Pécs: Bookmaster Kft. – Pécsi Tudományegyetem, 43–55.
- TIBORI TIMEA–T. KISS TAMÁS (2010) A magyarországi felnőttoktatás kiemelt feladatai. In Majdán János–Tóth Sándor Attila (szerk.) *A kultúráért és a felnőttképzésért. Ünnepi kötet Sári Mihály 60. születésnapjára*. Baja: Eötvös József Főiskolai Kiadó, 127–130.
- TIBORI, TIMEA–T. KISS, TAMÁS (2010) Hauptfragen der Erwachsenenbildung. In Majdán János–Tóth Sándor Attila (szerk.) *A kultúráért és a felnőttképzésért. Ünnepi kötet Sári Mihály 60. születésnapjára*. Baja: Eötvös József Főiskolai Kiadó, 223–225.
- TIBORI TIMEA (2009) Esélyegyenlőségi törekvések a sérültek / fogyatékosággal élők körében. In Laki Ildikó (szerk.) *Fogyatékoság és a mai magyar társadalom*.

- Budapest–Szeged: MTA Szociológiai Kutatóintézet – Belvedere Meridionale Alapítvány, 57–66.
- TIBORI TIMEA (2006) Az ifjúság fenntarthatósággal kapcsolatos várakozásai. In Bulla Miklós–Tamás Pál (szerk.) *Fenntartható fejlődés Magyarországon: jövőképek és forgatókönyvek*. Budapest: Új Mandátum, 372–401.
- TIBORI TIMEA–T. KISS TAMÁS (2006) Az illegitim andragógusképzés megteremtője. In Balipap Ferenc (szerk.) *Az illegitim andragógusképzés megteremtője. In memoriam Durkó Mátyás (1926–2005)*. Budapest: Magyar Művelődési Intézet, 9–30.
- TIBORI TIMEA (1998) A szabadidő szerkezetváltozása 1977–1997. In Hanák Katalin–Neményi Mária (szerk.) *Szociológia – emberközelségben. Losonczy Ágnes köszöntése*. Budapest: Új Mandátum, 277–306.
- TIBORI, TIMEA (1996) The Effects of Systematic Suppression on the Arts. In Kerülő, Judit (ed.) *Segments of Culture*. Nyíregyháza: Egregia, 75–84.
- TIBORI TIMEA (1995) A művészet befogadásának tipológiája. In B. Vörös Gizella (szerk.) *Egy univerzális értelmiségi. Vitányi Iván születésnapjára*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 119–125.
- TIBORI TIMEA (1995) Szisztematikus elhallgattatások a hetvenes évek magyar művészetében. In Tibori Timea (szerk.) *Társadalmi idő – szabadidő. A szabadidő új problémái a mai társadalmakban*. Budapest: Magyar Szabadidő Társaság, 345–359.
- FUKÁSZ, GYÖRGY–TIBORI, TIMEA (1994) Three Perspectives on Leisure Time Activities in Hungary. In Balir, K. (ed.) *Art of Leisure: Multi-cultural Perspectives*. Utrecht: Giordano Bruno Colomberg, 81–116.
- TIBORI TIMEA (1993) Szabadidős szokásaink változása. Egy 15 éve folyó longitudinális vizsgálatról. In Falussy Béla (szerk.) *Társadalmi idő – Szabadidő*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 94–104.
- TIBORI TIMEA (1989) Az esztétikai befogadás vizsgálata. In Harangi László (szerk.) *Munkaközi jelentés az OKKFT Ts-4/3 A Közművelődés helyzete és perspektívája c. középtávú kutatási terv állásáról (1986–1988)*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 85–86.
- TIBORI TIMEA (1987) Az esztétikai befogadás, mint értékválasztás. In Tamási, Péter (szerk.) *Értékek és választások*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 19–208.
- TIBORI, TIMEA–FUKÁSZ, GYÖRGY–KAMPHORST, TEUS J (1987) The Art in Hungary. In Kamphorst, Teus (ed.) *Trends in the Arts*. Utrecht: Utrecht University, 165–182.

- TIBORI TIMEA (1982) A szórakoztató intézmények vizsgálata. In Hidy Péter (szerk.) *Ifjúság és szórakoztatás. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Népművelési és Propaganda Iroda, 22.
- TIBORI TIMEA (1982) A szórakoztató intézmények vizsgálata. In Tímár György (szerk.) *Tanulmányok a Közművelődés helyzete és fejlődésének távlatai c. kutatási főirány 1978–1980. évi vizsgálatáról*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 260–289.
- TIBORI, TIMEA (1982) The Typology of Aesthetic Reception. In: Fukász, György (ed.) *Contribution to the Sociology of the Arts*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 250–266.
- TIBORI TIMEA (1980) A szórakoztató intézmények, műsorok helyzete. In Székelyi Á. (szerk.) *Párbeszéd Debrecenben. Kutatók, oktatók, gyakorlók a művelődési otthonokról*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 168–172.

Tankönyvek, oktatási anyagok

- TIBORI TIMEA–T. KISS TAMÁS (2000) *Közösségi formációk: Szöveg- és szemelvénygyűjtemény a közösségelmélet szakirodalmából*. Budapest: Új Mandátum.
- TIBORI TIMEA–T. KISS TAMÁS (szerk.) (első kiadás: 1996, második: 1998) *Közösség – közösségi kommunikáció, I–II. kötet: Szöveg- és szemelvénygyűjtemény a közösségelmélet szakirodalmából, egyetemi, főiskolai jegyzet*. Budapest: OKKER.
- TIBORI TIMEA–T. KISS TAMÁS (szerk.) (1995) *Együtt – közösségben: Szöveg- és szemelvénygyűjtemény a közösségelmélet szakirodalmából*. Jászberény: Jászberényi Tanítóképző Főiskola.

Konferenciaközlemények

- TIBORI TIMEA (2006) A kreativitás mint a kultúrák eredeti forrása. In Karikó Sándor (szerk.) *Gazdaság és/vagy kultúra? Gazdaság a kultúrában, kultúra a gazdaságban*. Konferenciakötet. Budapest: Gondolat, 147–155.
- TIBORI TIMEA (1993) A műalkotások befogadása és a szabadidős tevékenységek hatása a mindennapok életvezetésére. In Aszalós Éva (szerk.) *Szórakozás, te Janus-arcú! A „Szórakozás és művelődés Közép-Európában – 1992” Nyíregyházán rendezett nemzetközi konferencián elhangzott előadásokból*. Konferenciakötet. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testülete – BGYTF, 71–80.
- TIBORI, TIMEA (1985) Education/Cultural Institutions and their Audience in Hungary in View of Changing Life-Styles. In: N. N. (ed.) *The Way of Life: World Congress*. Conference proceeding. New Delhi: International Sociological Association, 297–314.

- TIBORI TIMEA (1985) Metodikai kísérlet a szabadidőben végzett művészeti befogadó tevékenység vizsgálatára és alkalmazására. In B. Vörös Gizella–Koncz Gábor (szerk.) *A közművelődési szakemberképzésben dolgozó oktatók és kutatók országos tanácskozása*. Konferenciakötet. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 162–164.
- TIBORI TIMEA (1978) A közművelődés helyzete és feladatai c. tárcaszintű főirányú, szórakozás, szórakoztatás c. résztémájának ismertetése. In Novák József (szerk.) *A közművelődési oktatók és kutatók tanácskozása*. Konferenciakötet. 2.4. Kaposvár: Népművelési Intézet, 101–105.

Recenziók

- TIBORI TIMEA (2014) Tényregény – élménytár. Recenzió: Kamarás István OJD (2014) Kétfülűek (tényregény) Pécs: Pannon Könyvek. Socio.Hu: *Társadalomtudományi Szemle*, 3, 110–112.
- TIBORI TIMEA (2013) Kultúra – minden alkalomra. Recenzió: Maróti Andor (2013) A nélkülözhetetlen kultúra. United Kiadó. *Kultúra és Közösség*, 4/2, 139.
- TIBORI TIMEA (2012) Porladóban. Recenzió: Utasi Ágnes (szerk.) (2012) Közösségi és közéleti aktivitás. Vizsgálat három ország hét magyar kistélepülésén. Politikatudományi Tanulmányok, 2/1. Budapest–Szeged: MTA TK Politikatudományi Intézet – Belvedere. Socio.Hu: *Társadalomtudományi Szemle*, 2, 34–36.
- TIBORI TIMEA (2011) Hogyan tanítható a sportszociológia? Recenzió: Földesiné Szabó Gyöngyi–Gál Andrea–Dóczi Tamás (2010) Sportszociológia. Budapest: Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Kar. *Kultúra és Közösség*, 2/4, 113.
- TIBORI TIMEA (2011) Kemény István, a gondolkodásra tanítás mestere. Recenzió: Kemény István és Gábor Kálmán (szerk.) (2010) Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról. Szeged: Belvedere Meridionale. Socio.Hu: *Társadalomtudományi Szemle*, 1, 40–42.
- TIBORI TIMEA (2011) Színek, képek, érzések. Recenzió: Balku Anett–Dusa Ágnes–Sörös Anett (szerk.) (2011) Ifjúsági élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. *Kultúra és Közösség*, 2/3, 77.
- TIBORI TIMEA (2011) Recenzió: Pászka Imre (2010) Elit, elitek a lokális kistérségi társadalomban. Szeged: Belvedere Meridionale. *Kultúra és Közösség*, 2/2, 159–162.
- TIBORI TIMEA (2008) Recenzió: S. Nagy Katalin (2007) Mű – művészet – befogadás. Képzőművészet és szociológia. Budapest: Gondolat. *Kultúra és Közösség*, 12/3, 77
- TIBORI TIMEA (2005) Erdélyi Társadalom. Recenzió: Erdélyi Társadalom c. folyóirat (2004, 2, 2. száma). *Kultúra és Közösség*, 9/2, 69.

- TIBORI TIMEA (2002) Értelmelemmel vagy érzelmelemmel? Recenzió: Csepeli György és Örkény Antal (szerk.) (2002) Gyűlölet és politika. Budapest: Friedrich Ebert Alapítvány. *Kultúra és Közösség*, 6/2, 151.
- TIBORI TIMEA (1999) Recenzió: N. Szabó József (1998) Magyar kultúra, egyetemes kultúra. Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948. Budapest: Akadémiai. *Kultúra és Közösség*, 3/2, 209.

Egyéb munkák

- KOVÁCS ÉVA–GÁRDOS JUDIT–SZABARI VERA–VAJDA RÓZA–LÉNÁRT ANDRÁS–TIBORI TIMEA–SZÁSZ ANNA LÚJZA–VIGVÁRI ANDRÁS (2016) *20. század hangja Archivum és Kutatóműhely: 2016-os új gyűjtemények*. Kutatási jelentés. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Szociológiai Intézet.
- GÁBRIEL DÓRA–KUND ATTILA–PAKSI VERONIKA–TIBORI TIMEA (szerk.) (2015) *A bizonytalanság szociológiája: Konferencia Hankiss Elemér emlékére*. Absztraktkötet. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság.
- KUND, ATTILA–PAKSI, VERONIKA–TIBORI, TIMEA–VERES, VALÉR (eds.) (2014) *Nationhood in the Carpathian Region: Hungarians and their Neighbours – Sociological Perspectives*. Joint Conference of the Hungarian Sociological Association and the Department of Sociology and Social Work in Hungarian of Babeş-Bolyai University. Book of abstracts. Budapest – Cluj Napoca: Hungarian Sociological Association – Babeş-Bolyai University.
- KUND ATTILA–PAKSI VERONIKA–SZILÁGYI ANNA–TIBORI TIMEA (szerk.) (2013) *A hazai intézményes szociológia 50 éve. A Magyar Szociológiai Társaság és az MTA TK Szociológiai Intézet közös jubileumi konferenciája*. Absztraktkötet. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság.
- BAKOS ÁDÁM–KUND ATTILA–PAKSI VERONIKA–TIBORI TIMEA–TURAI KATALIN (szerk.) (2011) *Kollektív traumák, határhelyzetek, természeti és társadalmi katasztrófák. A Magyar Szociológiai Társaság éves konferenciája*. Absztraktkötet. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság.
- PAKSI VERONIKA–TIBORI TIMEA (szerk.) (2010) *Konfliktus és társadalmi innováció. A Magyar Szociológiai Társaság éves konferenciája*. Absztraktkötet. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság.
- PAKSI VERONIKA–TIBORI TIMEA (szerk.) (2009) *Változás.válság.váltás.hu. A Magyar Szociológiai Társaság éves konferenciája*. Absztraktkötet. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság.
- TIBORI TIMEA–LAKI ILDIKÓ (szerk.) (2009) *Tudásjavak áramlása a közép-kelet-európai régióban a rendszerváltást követően: Magyar Szociológiai Társaság éves konferenciája*. Absztraktkötet. Budapest–Szeged: MTA Szociológiai Kutatóintézet – Belvedere Meridionale.

- TIBORI TIMEA (2008) Beszámoló az NKFP 5/035/04. „Magyar–szlovák összehasonlító komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért” című projektről. *Kultúra és Közösség*, 12/1, 64–71.
- TIBORI TIMEA (2006) Kutatási beszámoló a „Magyar–szlovák összehasonlító komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért” című NKFP 5 035/04 pályázatról. *Kultúra és Közösség*, 10/3–4, 83–106.
- TIBORI TIMEA–T. KISS TAMÁS (2000) Ismeretek terjesztésével és felnőttoktatással a népért. In Vigh Károly (2001) *A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat története 1841–2001*. Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 107–127.
- TIBORI TIMEA (1995) Józsa Péter emlékére. In S. Nagy Katalin (szerk.) *Józsa Péter Emlékkönyv*. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság – Budapesti Műszaki Egyetem Szociológia Tanszék, 34–40.
- TIBORI TIMEA (1994) Józsa Péter emlékülés. *Kultúra és Közösség*, 21/1, 16–18.
- TIBORI TIMEA (1992) *Az esztétikai befogadás vizsgálata*. Kandidátusi disszertáció.
- FUKÁSZ, GYÖRGY–TIBORI, TIMEA (1990) Work, Education, Free Time and Culture. In Kamphorst, Teus (ed.) *Leisure Newsletter: (Special Madrid Issue)*. Utrecht: Utrecht University, 90–91.
- TIBORI TIMEA–T. KISS TAMÁS (1988) Hommage à Gruber László. *Népművelés*, 35.
- TIBORI TIMEA (1982) 38 (Harmincyolc). In Király István–Szerdahelyi István–Áhi Jolán–Endreiné Révy Katalin–Muzslay László–Raj Tamás–Nirschy Ott Aurél–Tátrai Szepe Erika (szerk.) *Világirodalmi Lexikon*. Budapest: Akadémiai.
- TIBORI TIMEA (1980) Szórakoztató zene, avagy a kifordított kalap. *Muzsika. Képes Havi Zenei Folyóirat*, 10, 1–10.
- TIBORI TIMEA (1978) *Adalékok a szórakoztató intézményvizsgálathoz*. Budapest: Oktatási és Kulturális Minisztérium.

ABSZTRAKTOK

A. Gergely András

Olvasatkezelés

TTT-társként és -tisztelőként

Tibori Timea művészetszociológiai életművét áthatja az a kutatástörténeti és értelmezés-módszertani törekvés, amellyel értelmező olvasatát nyújtja a Vitányi Iván, Hauser Arnold, Hankiss Elemér, Pierre Bourdieu, Maróti Andor és néhány más kultúrakutató határolta gondolati térnek. E törekvés több időpontban és tematikában is megjelenik munkáiban, amelyeket a magam optikáján át mint olvasatot kezellek, a szövegek textuális mivoltában tárok fel kontextuális háttereket, az életmű múltjából az alkotó jövőjébe ágazó szándékokat vagy vélelmeket követve. Így írásom a referáló szakcikk és a recenzált forrásmunka közti átmenet. Megfigyelői „leleményem” nem egy innovatív technológia, hanem a restaurálás vagy rekonstrukció kísérlete – olyan „hibrid módszertan” tehát, amelyet a kulturális antropológia képvisel talán leginkább, szemléletében és értékrendjében mindenképpen. Az olvasatkezelés mint lehetőség és gyakorlat, avagy az értelmezés mint metódus a kultúrakutatók számára a megismerendő közösségek narratív, kommunikált és örökségként tartósított szimbolikus szféráiban mutatkozik meg, jobbra újra meg újra fellelt jelentéstartalmakkal (lásd Clifford Geertz). Kiemelni mindezek végtelen sokaságából azt látom érdemesnek, amit a szimbolikus antropológia tudománytörténetében az utóbbi évtizedek kutatási eredményei felhalmoztak, és sejtethő hatással vagy tényleges lenyomatként jelen voltak Tibori Timea munkásságában.

Kulcsszavak: *kritikai kultúrakutatás, kultúraszociológia, kulturális antropológia, művelődéskutatás, a kultúra fogalma, Pierre Bourdieu, Hauser Arnold, Vitányi Iván, Clifford Geertz*

Antalóczy Tímea–Sas Tamás

Népszerű sorozatok szerelemképe

A televíziós sorozatok napjainkban a kultúra, ezen belül a populáris kultúra talán legnagyobb hatású, a legtöbb befogadót elérő termékei. Műfaji tekintet nélkül, a sorozatok elsődleges tematikája szinte mindig a szerelem által keltett konfliktusok kezelése. Legyen krimi, vígjáték vagy éppen dráma: ha talán a sorozat látszólag nem a szerelem problémájával foglalkozik, akkor is arról szól, köréje szerveződik. A szerelem filmbeli szerepe, ábrázolásának módja pedig érzékeny lenyomata egy-egy korszak társadalmi változásainak. Mindezt három időszak meghatározó sorozata, a *Szex és New York*, *A viszony* és *A nagy pénzrablás* példáján vizsgáljuk.

Kulcsszavak: *szerelem, sorozat, populáris kultúra*

Bögre Zsuzsanna

Az identitás két történelmi modellje és a narratív identitás

Az identitás két történelmi modellje a mai napig meghatározó az identitáskutatásban. A két modell alapvetően másképp tárgyalja az identitást, a modellek közötti részleges hasonlóságok ellenére is. A napjainkban egyre népszerűbb narratív identitásfelfogáson belül is felfedezhető a két modell hatása,

ugyanakkor egyes szerzők a narratív identitás „híd”-szerepét hangsúlyozzák. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a két történelmi modell mellett megjelent a törekvés az összebékítésükre is. A modellek közötti töréspontok, a töréspontok áthidalására tett kísérletek miatt az empirikus kutató számára a megfelelő fogalomhasználat sokszor ingoványos terepnek tűnik. Ebben lehet segítségünkre, ha számba vesszük a két történelmi modell identitásértelmezéseit, kiindulási pontjaikat, továbbá a narratív identitás „minimális konszenzusát”. A tanulmány célja, hogy hozzájáruljon az identitásfogalom reflexívebb használatához.

Kulcsszavak: az identitás két történelmi modellje, narratív identitás, a narratív identitás „híd” szerepe, személyes identitás, az identitás mint társadalmi konstrukció

Czibere Ibolya

A családstruktúra jellemző típusai a mai magyar társadalomban

A tanulmány a magyarországi családok típusait modellezi. Milyen családstruktúrákban élnek és ezekben mennyire elégedettek a vidéki és a nagyvárosi háztartásokban élő egyének? Hol helyezik el magukat a társadalmi ranglétrán, és hogyan érzékelik, helyzetük javult-e vagy romlott az elmúlt időszakban? Klaszterelemzéssel négy családtípust alkottunk, amelyeket modellezve a település típusa, a családi állapot, az iskolázottság, a családméret és a szubjektíven megélt státusz helyzet változójának bevonásával alakítottuk ki a családi mintákat. A nemre, korra, iskolázottságra és településtípusra országosan reprezentatív kutatás 2018-ban zajlott, a minta elemszáma 2700 fő volt. A legfőbb eredmények azt mutatják, hogy a bevont változókkal az eltérő családi struktúrák jól megragadhatók, és a hasonló szerkezetű családokon belüli eltérő jellegzetességek is kimutathatók.

Kulcsszavak: családösszetétel, vidéki és nagyvárosi családok, szubjektív osztályhelyzet

Csepeli György–Örkény Antal–Zsigó T. Ferenc

Közép-európai fővárosok mentális térképei

Attitűdök, értékek, identitások

Tanulmányunk négy közép-európai főváros mentális térképét mutatja be részint kvantitatív, részint kvalitatív adatok tükrében. A Visegrádi Alap megbízásából készült 2019-es kutatásban összehasonlítottuk a négy főváros lakóit, illetve a fővárosiak és a vidékiek nézeteit, véleményeit, attitűdjeit, identitásmintáit. A tanulmány első részében nagy nemzetközi összehasonlító vizsgálatok (ISSP, ESS) adatainak másodelemzésével mutatjuk be a négy visegrádi főváros lakóinak kötődését saját városukhoz, és azt, személyes identitásukban milyen fontossággal szerepel a lakóhelyük, mennyire tölti el őket büszkeség vagy szégyenérzet hazájukkal kapcsolatban. Vizsgáltuk, különböznek-e a fővárosok lakói a négy helyszínen etnocentrizmusukat, nacionalizmusukat és idegenellenességüket tekintve. Egy értéktipológia alapján megnéztük, milyen értékvilág jellemzi a négy fővárost a változásokra nyitottság-konzerválás, illetve az önmegvalósítás-önmeghaladás tengelyen, és mennyire különböznek egymástól. A tanulmány második része egy kvalitatív mikrokutatás eredményeit elemzi. Szakértő értelmiségiek és önkormányzati politikusok egy-egy fókuszcsoportját kérdeztük arról, mennyire érzik közel magukhoz a városukat, mennyire fontos a város a személyes identitásukban, miben látják különlegesnek a fővárost,

mi az, amit leginkább szeretnek és leginkább utálnak benne, mire büszkék, és látnak e törésvonalakat a város életében. A kutatás során a négy helyszínen nagyon hasonló érzelmi és kognitív jellemzőket tapasztaltunk, de az értelmiségiek a fővárost inkább mint kulturális, történelmi és társadalom-lélektani egységet szemlélték, míg a helyi politikusok saját politikai kisközösségük szempontjait hangsúlyozták.

Kulcsszavak: *Visegrád, 4 főváros, identitás, értékek, kötődés, fókuszcsoporthok*

Földesiné Szabó Gyöngyi–Gál Andrea–Dóczy Tamás

A magyar sportszociológia történetének főbb állomásai

A tanulmány a hazai sportszociológia helyzetét, fejlődési tendenciáit és jövőbeli perspektíváit tekinti át, és a diszciplína elmúlt fél évszázadának főbb állomásait a szociológia, a sport és a sporttudományok társadalmi funkcióinak, struktúráinak és elvárásainak kontextusában vizsgálja. Helyzetelemzésükben a szerzők reflektálnak az időszak politikai-társadalmi környezetéből adódó ellentmondásokra a diszciplína hazai intézményesülésének korai szakaszában; az 1989–90-es rendszerváltás hatására bekövetkezett társadalmasodás okozta megváltozott helyzetre és az intézményesülés második hullámára; a jelenlegi időszakot meghatározó pozitív és negatív fejleményekre az oktatásban, a kutatásban és a kutatói utánpótlásban; valamint a jövőbeli fejlődés lehetséges és szükséges irányaira és korlátaira.

Kulcsszavak: *sportszociológia, sporttudományok, művelődéspolitikai irányelvek, társadalmasodás, tudománytörténet*

Gárdos Judit–Kovács Éva–Vajda Róza

Önszociológiák?

Új kihívások a kvalitatív módszereket alkalmazó kutatásokban és archiválásukban

Az elmúlt évtizedekben történelmi léptékű változásokra figyelhettünk fel a társadalomkutatási módszerek világában. Igazán látványos a kvantitatív technikák és szemléletmód átalakulása volt, de formális változások zajlottak a kvalitatív szociológia területén is. Ma már közhelynek számít, hogy nincs objektív és semleges társadalomkutatói tudás, mert kutató és kutatott, intézmények és közösségek mind társadalmi, hatalmi viszonyokba ágyazott, érdekek és értékek vezérelte szereplők. E felismerés újra és újra meglegyinti a társadalomtudományt, és a nyomában támadt termékenyítő kételyekből sorra születnek az objektivitás látszatát és a szubjektivitás kísértését egyaránt elkerülni próbáló, újszerű kutatási irányok, módszerek, elméletek. E tudásszociológiai fordulatot a tanulmány a kutatáshoz való jog fogalmának segítségével ragadja meg. A kvalitatív társadalomkutatás három dilemmáját vázoljuk: a narratív és a részvételi módszerek határait, valamint a szociológiai tudástermelés új forrásaiban rejlő kérdéseket.

Kulcsszavak: *kvalitatív módszerek a társadalomtudományban, életrajzi módszer, részvételi kutatás, „önszociológia”, tudásszociológia*

Jancsák Csaba

Történelmi emlékezet és a család

Napjainkban a fiatalok életmódját, életstílusát jelentősen meghatározzák az információs és kommunikációs technológiák (IKT) kínálta eszközök és a virtuális terek. Ezen időeltöltés növekedésével együtt

csökkent a családokban beszélgetéssel töltött idő. A történelmi múlttól izolálódott, a történelemtől elidegenedett nemzedék képe rajzolódik ki előttünk. A technológiai, a gazdasági változások és a politikai populizmus erősödése a sebezhetőség új fajtáit alakította ki az internet virtuális közösségi tereiben ideje nagy részét eltöltő gyermek- és ifjúsági korosztályban. Ezen sebezhetőségek kapcsolódnak a társadalmi értékválság/értékváltás folyamataihoz, és felerősítik a *post-truth* korszak manipulációinak való kitettséget. A kutatásunk empirikus alapját jelentő adatbázist az MTA–SZTE Elbeszélt Történelem és Történelemtanítás Kutatócsoport keretében hoztuk létre a 2018/2019-es tanévben, önkitöltős, papíralapú kérdőívekkel. (Tanulók: érettségi előtt álló végzős középiskolások, N = 528.) Feltártuk, hogy a fiatalokban milyen mélyebb mintázatok rajzolódnak ki a történelemtől, történelmi eseményekről, történelmi témákról a családi körben folytatott beszélgetések nyomán. Az egyes eseményekben a család érintettségéről őrzött emlékekben, illetve a történelem iránti érdeklődésben, valamint a történelemtanítás által közvetített társadalmi értékekről való vélekedésekben különbözőségeket találtunk a családi beszélgetések mintázatai, a nemek, a családi kulturális tőkeforrások és a fiatalok IKT-státusza (IKT-eszközökkel való ellátottság és felhasználói sajátosságai) függvényében.

Kulcsszavak: *kollektív emlékezet, elbeszélt történelem, családi narratívák, társadalmi értékek*

Kamarás István OJD

A vallásközi közeledés esélye kutatásaim tükrében

Az írás három empirikus kutatás eredményeit mutatja be. Az első kutatásban – katolikus teológushallgatóknak és az új vallási jelenségek képviselőinek egymásról alkotott képét vizsgálva – a katolikus oldalon komoly mértékű tájékozatlanság és/vagy előítéletesség és/vagy fogalomzavar, valamint a dialógusra való készség gyengesége mutatkozott. A második kutatásban a katolikus, a református, az evangélikus és az evangéliumi keresztyén vallási elíteltcsoportok közül a legutóbbiak mutatkoztak legkevésbé nyitottnak a 22 vizsgált vallás megítélésében. A harmadik kutatásban – 12 vallás és felekezet magasan iskolázott és vallásukat rendszeresen gyakorló fiataljai vallásosságának és habitusának tükrében – a vallásközi közeledést illetően a zsidók és a buddhisták mutatkoztak valamivel nyitottabbnak, mint a katolikusok, reformátusok, evangélikusok és metodisták, legkevésbé pedig a pünkösdié és a Jehova-tanúk.

Kulcsszavak: *vallásközi közeledés, vallási attitűd, vallási előítélet*

Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor

A (színház)művészet világgépváltozásainak néhány sajátosságáról

A tanulmány a színházi életben megfigyelhető világgépváltozások néhány szimbolikus jelenségével foglalkozik. Első részében az ezredforduló óta megfigyelhető legfőbb változásokat foglalja össze a szociokulturális változások, a világgép és a művészet összefüggésében. A második rész a színház új tendenciáira fókuszál. A szerzők sorra veszik az utóbbi évtizedek színházi újításait a játéktílusban, a szcenikában, a dramaturgiában. Végül kiemelnek néhány tipikus témát az új évezred színházi előadásai közül.

Kulcsszavak: *színház, világgépek, kultúrakutatás, szimbolizáció*

Losonczy Ágnes

Egy zenezsziológiai kutatásról 1963–64

A zene történetéről, a zenét teremtő nagy alkotókról és mesterművekről számos könyv lát napvilágot, amelyek különböző oldalról értik, értelmezik, magyarázzák és elemzik a művészet, a hatás, a marandóság kulcsát, titkait, segítik a zene megértését és megközelítését. Arról azonban, hogy vajon a zene, a szó *teljes* értelmében hogyan él a mai társadalomban, megközelítően sem tudunk annyit, mint a zenéről. Az 1960-as évek elején folyó társadalmi átalakulás különösen fontosá tette azt a kérdést, hogy vajon az újonnan megnyíló művelődési és művészeti lehetőségekkel élnek-e az emberek, hogy a világ átforgalmazása közben hogyan alakul át az ember, az ember belső világa, és hogyan válik képessé arra, hogy a magáénak tudott anyagi javak mellett magáénak akarja és vallja a művészet legnagyobb értékeit is. Éppen ez az a kérdés, amellyel zenezsziológiai kutatásaink abban az időben foglalkozni kívántak. A szociológiai kutatások hazánkban, hosszabb némaság után, csak ekkor kezdtek újraindulni, és ezen belül a művelődés- és művészetszociológiai kutatásokat inkább a feladatok és módszerek keresése, mint az elért eredmények jellemezték. A zenezsziológia tárgyának meghatározása és értelmezése nemcsak nálunk volt tisztázatlan és vitatott, hanem azokban az országokban is, ahol ilyen irányú kutatások nagy apparátussal folytak. Jelen esszé a *Magyar Zene* című folyóiratban 1964-ben megjelent szöveg rövidített változata. Bemutatja, hogy az általunk megkezdett kutatások tárgya és módszerei hogyan tértek el a korábbi kutatások célkitűzéseitől.

Kulcsszavak: *zenezsziológia tárgya, módszerei, 1960-as évek*

Nagy Ádám–Fekete Mariann

Ifjúságkutatási góltató

A 2020-as nagymintás ifjúságkutatás módszertani dilemmái

A magyarországi nagymintás ifjúságkutatások alapvetően survey módszerekkel készülnek, amelyek természetüknél fogva a megismerésnek bizonyos korlátait is jelentik. A rendszerváltást követően a fiatalokkal foglalkozó kutatások közül kiemelkedik az ezredforduló óta négyévente megvalósuló (2000-ben, 2004-ben és 2008-ban az *Ifjúság*, 2012-ben a *Magyar Ifjúság*, 2016-ban a *Magyar Ifjúság Kutatás* elnevezésű), nagymintás (8000 fős), korra, nemre, településtípusra, régióra, végzettségre nézve reprezentatív mintájú ifjúságkutatási program. A kutatások céljainak hármasa az elmúlt húsz évben megmaradt: a fiatalok élethelyzetének, életmódjának, problématerképének feltárása, a fiatalok mint társadalmi csoport változásainak azonosítása, illetve a döntéshozók számára a döntésselőkészítéshez adatok szolgáltatása. Maga a kutatás azonban igen sok helyen átforgalmazódott. A cikkben igyekszünk bemutatni a 2020-as kutatás alapvető módszertani dilemmáit, melyeknek két aspektusát emeljük ki: a survey általános módszertani korlátainak egy részét, és specifikus, elsősorban erre a kutatásra jellemző dilemmákat.

Kulcsszavak: *survey, nagymintás ifjúságkutatás, módszertani dilemmák*

Nagy Péter Tibor

Oktatásszociológusi köszöntő a *Kultúra és Közösség* szerkesztőjének

Az egyes iskolarendszerek különbözősége közhelyszerűen összefügg az egyes kultúrák különbözőségével. Az iskolában töltött évek száma közhelyszerűen összefügg a társadalmon belüli kulturális csoportokkal. Az esszé azt gondolja végig, hogy az egyes tárgyakhoz, ismeretkörökhöz fűződő viszony ugyancsak társadalmi természetű – ami kihat az egyének kultúrájára.

Kulcsszavak: *oktatásszociológia, kultúrszociológia, műveltségterületek, tudásszociológia, iskolai tárgyak*

Szabari Vera

A tények valóban magukért beszélnek?

Jelen írás az 1975 és 1983 között megjelenő, majd betiltott *Mozgó Világ* című folyóirat szociográfiai rovatát mutatja be. Elsősorban azt, hogy milyen sajátosságok jellemezték az 1970-es évek hazai társadalomtudományi nyilvánosságában a folyóiratot, amely minden területen, így a szociográfiai rovatában is egy fiatalabb generációnak biztosított megjelenési lehetőséget. Az írás áttekintést nyújt a szociográfiai rovat témáiról, illetve arról, hogy a korszak fiatal szociográfusai és a rovat szerkesztői hogyan látták a szociográfusok korabeli helyzetét, milyen témákat tartottak lényegesnek, illetve milyen kihívásokkal találták szembe magukat. Végezetül a dolgozat röviden arra is kitér, hogy a korszakban a legnagyobb vitát kiváltó tanulmány, Andor Mihály *Dolgozat az iskoláról* című írása milyen állításokat fogalmazott meg, és hogyan fogadták a kortársak, illetve hogyan vélekedett erről maga a szerző a Tibori Timeának adott interjújában.

Kulcsszavak: *szociográfia, Mozgó Világ, szociológiatörténet, oktatásszociológia*

Tardos Katalin–Paksi Veronika

Tudományos karrierutak kutatói értékelése: női és férfiperspektívák

Míg a kutatás- és fejlesztési szektor általános teljesítménymutatóit illetően Magyarország a kelet-közép-európai mezőny erősebb részében helyezkedik el, a nemek közötti egyenlőség mutatóit tekintve gyengébben teljesít. Magyarországon a női kutatók aránya újra nem éri el még az egyharmadot sem, amit a struktúrákba beágyazott horizontális és még inkább vertikális szegregáció jelensége tovább súlyosbít. A társadalmi nemek eltérő helyzetének negligálása (gendervakság), sőt ellenzése (genderellenesség), valamint a hatékony szervezeti esélyegyenlőségi politikák hiánya pedig tovább örökíti és állandósítja a nők hátrányos helyzetét. Ugyanakkor kevesebbet tudunk arról, hogy maguk az érintettek, a tudományos kutatók, hogyan észlelik a nemek közötti egyenlőtlenségeket. Tanulmányunkban a magyarországi PhD-fokozattal rendelkezőket vizsgáljuk az állami, a felsőoktatási és a piaci szektorban. Kutatásunk célja, hogy feltárjuk, a női és a férfi kutatók milyen különbségeket észlelnek a tudományos karrierekben és életutakban. A kutatás során öt fókuszcsoport-beszélgetést tartottunk Budapesten, Debrecenben és Szegeden. A kutatás eredményei megerősítették, hogy érdemes a tudományos karrieriek percepcióját női kontra férfimegközelítésből vizsgálni, mivel a női és férfi kutatók körében jól körvonalazhatóan eltérő mintázatokat találtunk a PhD-fokozat megszerzésének motivációjában, a fokozat munkaerőpiaci előnyének megítélésében, a tudományos karriert segítő és hátráltató tényezők

azonosításában, továbbá a munka és magánélet egyensúlya és a nemek szerinti megkülönböztetés megközelítésében.

Kulcsszavak: *tudományos karrier, nemek közötti egyenlőség, PhD-fokozat értéke, munka–magánélet egyensúlya, az előmenetelt segítő és bátrító tényezők*

Tardos Róbert

Kultúra és közösség a járvány szorításában

A tanulmány a társadalmi élet néhány, a COVID-19 által súlyosan érintett, bár ez idáig kevesebb figyelemmel kísért vonatkozásával foglalkozik. Részben a járvánnyal kapcsolatos kezdeti empirikus adalékok, részben személyes tapasztalatok esszézerű feldolgozása alapján emeli ki a kultúra és közösség kérdéskörét, olyan területekét, amelyek szorosan kapcsolódnak a kötetben ünneplott Tibori Tímea munkásságához. A Beck által bevezetett „kockázati társadalom” koncepció egyes elemeinek a jelen körülmények között kitüntetett jelentőségére utalva, a dolgozat a bizonytalanság mozzanatának egyre általánosabb megjelenését és a tudomány kritikus szerepét is érinti az ismert és nem ismert jelenségek és mechanizmusok kezelésében. Felhívja továbbá a figyelmet az autentikus kultúra, általában a művészetek sajátos megpróbáltatásaira az adott szükséghelyzetben, ahogyan a mindennapi (heteronóm) kultúra olyan kreatív képességeire is, amelyek az aktuális hiányok, szűk keresztmetszetek áthidalásához járulhatnak hozzá. A tanulmány utolsó része a társas affinitás („társasság”) és a koronavírus-járványnak való kitettség foka közt feltételezett összefüggésre vonatkozóan egy pilot vizsgálat első eredményeiről számol be, regionális és hazai jellegzetességeket is felvillantva a komparatív megállapítások között.

Kulcsszavak: *COVID-19, kockázati társadalom, a tudás korlátjai, erős és gyenge kötések, társasság, a pandémia regionális jellegzetességei*

Valuch Tibor

Közelítések a mindennapok kultúrájához 1948–1989

Az államszocialista rendszer kialakulása átforgatta a politikát, a gazdaságot és a társadalmat Magyarországon. Érdekes kérdés, hogy a politikai és ideológiai feltételek átalakulása milyen hatást gyakorolt a kultúrára, a társadalmi magatartásra. A politika és a mindennapi élet, a kommunista ideológia és a mindennapi élet gyakorlatának viszonya az értékrendszerekben, magatartásformákban a köz- és magánterek formálódásában egyaránt tetten érhető. Szintén fontos elemzési szempont a hagyományos, individualista, polgári gondolkodásmód és a rendszer által képviselt új, szocialista embereszmény közötti ellentmondás is. Ennek gyakorlati megjelenési formájává vált többek között a fogyasztás, amelynek felértékelődése a hatvanas évektől jelentősen befolyásolta az egyes társadalmi csoportok gondolkodását viselkedését. Ezek áttekintése révén lehet megérteni, hogyan változott meg a mindennapok kultúrája az államszocializmus Magyarországon.

Kulcsszavak: *államszocializmus, mindennapi élet, társadalmi magatartás*

Wessely Anna

Gondolatok a nők munkájáról Tibori Timeának

A Magyar Szociológiai Társaság *A munka a XXI. században* címmel megrendezett 2019. évi vándorgyűlésén tartott előadás átdolgozott változata, mely a nők változó munkaerőpiaci helyzetével, érvényesülési esélyeivel és a munka világában alakított szerepeivel foglalkozik, összefüggésben a posztfordista globális gazdasági átalakulásokkal, különös tekintettel a kreatív iparágakra. Angela McRobbie *Be Creative! Making a Living in the New Creative Industries* című könyvéhez kapcsolódva, az angol nyelvű szakirodalomra reflektálva feminista szemszögből vázolja a legjellegzetesebbnek tűnő változásokat a munkához való viszonyban.

Kulcsszavak: *posztindusztriális gazdaság, kreatív ipar, ifjúsági kultúrák, a munka elnöiesedése*

ABSTRACTS

A.Gergely, András

Reading-analysis: A re-interpretative method

That part of Tímea Tibori's oeuvre that deals with the sociology of art is framed by her attempt to provide interpretative readings in the mental space of research and hermeneutical methodology outlined by Iván Vitányi, Arnold Hauser, Elemér Hankiss, Pierre Bourdieu, Andor Maróti and other researchers of culture. I view this recurrent endeavour throughout Tibori's works on various topics as a specific reading, and try to grasp its contextual background in the textuality of the texts, the intentions or assumptions of which link the past of the oeuvre with its future. Thus, my essay shows some features of scholarly papers as well as of the presentations of research findings. I do not claim to have introduced an innovation here. As an observer, I merely attempt a reconstruction, relying on a hybrid methodology familiar from cultural anthropology, at least as far as its approach and value system are concerned. Reading-analysis as an opportunity and practice of interpretation is employed by researchers of culture in the analysis of narratives (and their repeatedly rediscovered meanings, see, e.g. Clifford Geertz), communicated within symbolic spheres and preserved as part of their heritage by the communities under study. What I deem worth highlighting within the infinite number of meanings unearthed by symbolic anthropology is what may be assumed, or is known, to have affected Tímea Tibori's work in the past decades.

Keywords: *critical cultural research, cultural sociology, cultural anthropology, the concept of culture, Pierre Bourdieu, Hauser Arnold, Iván Vitányi, Clifford Geertz*

Antalóczy, Tímea–Sas, Tamás

The image of love in popular television series

Television series are, in our day, perhaps those products of popular culture that reach the largest audience and have the greatest impact. The primary subject matter of such a series is, in all genres and almost always, the handling the conflicts generated by love. Whether a crime story, a comedy or a drama, all deal with love issues, although this may not be evident at a first glance. Love is the organising focus of the plots of all television series. How love appears, how it is represented is always a sensitive reflection of the social changes taking place. The paper demonstrates this using as examples *Sex and New York*, *The Affair* and *La casa de papel* – each of them a representative series of its time.

Keywords: *love, series, popular culture*

Bögre, Zsuzsanna

Narrative identity and the two historical models of identity

Identity research relies on two historical models of identity. Despite some overlap between them, the two models fundamentally differ in their approach to identity, nevertheless, both affect the increasingly popular concept of narrative identity. Several authors regard narrative identity as a kind of "bridge" between the two inherited models. Without exaggeration, one might argue that an

effort to reconcile these two historical models can also be observed. Due to the fissures between the models and the attempts at reconciling them, the field researcher will often feel confused. Examining the interpretations of the two historical models, their points of departure and the “minimum consensus” possible between them, the concept of narrative identity promises some clarification. The author urges a more reflexive use of the notion of identity.

Keywords: *two historical models of identity, narrative identity, the “bridge” role of identity, personal identity, identity as a social construct*

Czibere, Ibolya

Types of family structure in Hungarian society today

This study outlines various types of families in Hungary. It explores family structures in urban and rural households, levels of satisfaction individuals experience in those households, their subjective assessment of their class positions, and their judgments as to the improvement or decline of their status in the recent past. Cluster analysis yielded 4 family types with the variables of settlement (rural or urban), marital status, educational level, family size, and the subjective experience of social status. The study was conducted in 2018 and used a sample of 2700 individuals. The sample was nationally representative regarding gender, age, level of education, and type of residence (urban or rural). Our key findings suggest that the variables we have chosen can shed light on distinct family structures. There were also differences between families with the same structure.

Keywords: *family structure, rural and urban families, subjective sense of social class*

Csepeli, György–Örkény, Antal–Zsigó T., Ferenc

Mental maps of Central-European capital cities

Attitudes, values, identities

This study presents the mental maps of four Central European capital cities, employing both quantitative and qualitative data. In the framework of a 2019 Visegrad Fund research project, we compared the residents of the four capitals, as well as capital residents to rural residents, in terms of views, opinions, attitudes and identity patterns. First we made a secondary analysis of data taken from four international comparative studies (ISSP, ESS) in order to see how residents of the four Visegrad capitals relate to their home cities. We further explored the importance citizens attributed to place of residence in the formation of their identities and then asked how much they felt proud or ashamed of their nation. We also tried to ascertain if there were any differences across the four sites in capital residents' attitudes in regards of ethnocentrism, nationalism and xenophobia. We set up a typology of values and compared the four capitals along the axes openness/conservation and self-realization/self-transcendence, respectively. The second section of our paper presents the results of a related qualitative micro-research. We organized two focus groups in each city, one of professionals and another of local politicians in order to find out about their attachment to their city, its importance for their personal identity. We also asked about the unique features, most attractive and repulsive features of their cities and the deep divisions they experienced in its life. Our research revealed very

similar emotional and cognitive characteristics across the four centres. In each of them, intellectuals regarded the capital foremost as a cultural, historical and social psychological unit, while local politicians emphasized that cities were first of all micro-communities.

Keywords: *Visegrad 4 capitals, identity, values, attachment, focus groups*

Földesiné Szabó, Gyöngyi–Gál, Andrea–Dóczy, Tamás

Main phases in the history of sociology of sport in Hungary

The study provides a brief overview of the situation, development and future perspectives of Hungarian sociology of sport. It investigates the past half a century of the discipline in the context of the various social functions, structures and expectations in relation to sociology, sport, and sport sciences. The authors reflect on the contradictions of the socio-political environment in the period of the institutionalization of the discipline; describe the evolution of civil organizations after the 1989–1990 transition as the second wave of its institutionalization; determine the positive and negative aspects of the current situation with regard to education, research and talent recruitment, finally, outline the potential and necessary directions and limitations of future development.

Keywords: *sociology of sport, sport sciences, cultural policy guidelines, history of science*

Gárdos, Judit–Kovács, Éva–Vajda, Róza

Autosociologies?

New challenges in conducting and archiving qualitative research

In recent decades, we have witnessed changes of a historical scale in social research methods. The transformation of quantitative techniques and attitudes was truly spectacular, but similarly revolutionary changes took place in qualitative sociology. It is now a commonplace to claim that there is no objective or neutral knowledge in social research, because both researchers and the persons, communities and institutions they study are embedded in power relations and guided by interests and values. This insight repeatedly affects the social sciences again and again, and the fertile doubts that have followed upon it give rise to new research directions, methods and theories that try to avoid both seeming objectivity and the temptation of subjectivity. Our take on this sociology of knowledge turn is based on the concept of the right to research. Here we outline three dilemmas of qualitative social research: the limits of narrative and participatory methods, and the issues arising from the use of new sources of sociological knowledge production.

Keywords: *qualitative methods in social research, biographical method, participative research, “autosociology”, sociology of knowledge*

Jancsák, Csaba

Historical memory and the family

Nowadays, young people's lifestyles and ways of life are significantly affected by ICT tools and cyberspace. As time spent online is increasing, time spent on conversation in the family is decreasing. A generation isolated from the historical past and alienated from history is emerging in front of our

eyes. Escalating technological and economic changes and growing political populism have generated new vulnerabilities for children and youth who spend most of their time in virtual communities on the Internet. The database of our research was compiled by the MTA-SZTE Oral History and History Education Research Group in the academic year of 2018–2019, using self-administered paper-based questionnaires. (The subjects were secondary school students before their graduation, N = 528). Our research focused on the deep patterns interiorized by the young in the course of conversations within the family about history, historical events and historical topics. We asked if there were any differences in memories of events where family members had been affected, in historical interest and the social values transmitted by history education, depending on the conversation patterns and gender, cultural capital of the family and on the gender and ICT status of the young person interviewed.

Keywords: *collective memory, oral history, family narratives, social values*

Kamarás, István OJD

The chances of rapprochement among religions

The paper presents the results of three surveys on religiousness. The first with investigated the attitudes of Catholic theology students to followers of new religious movements and vice versa. Catholics were found to be poorly informed and/or prejudiced and/or conceptually confused and not ready for an open dialogue. The second explored the attitudes of elite members of 22 religions to other denominations and found that Evangelicals were the least open-minded among members of the Catholic, Reformed, Lutheran and Evangelical churches. Catholics and Lutherans – nearly always – seemed more open-minded than Calvinists and much more so than Evangelicals. The third survey was conducted among with young highly educated regular church-goer members of 12 denominations, whose opinions on interreligious rapprochement were correlated with the depth of their religious feelings and practices. Young Jews and Buddhists were found somewhat more open-minded than young members of the Catholic, Reformed, Lutheran and Methodist churches, while Pentecostals and Jehovah's Witnesses were the least so.

Keywords: *religious rapprochement, religious attitude, religious prejudice*

Kapitány, Ágnes–Kapitány, Gábor

On certain specificities of the changing worldviews of (theatrical) art

The authors deal with certain symbolic phenomena within the changing worldviews in theatre life. First they reflect on the connections between the arts, worldviews and socio-cultural changes after the turn of the Millennium and then point out the new trends in theatre, listing those plays put on stage in the last decades which show innovations in terms of acting style, stage scenery and dramaturgy. They highlight some typical topics in the performances of the new century.

Keywords: *theatre, worldviews, cultural studies, symbolization*

Losonczi, Ágnes

About a sociology of music research in 1963–64

Numerous books have been published on the history of music, the great composers and the masterpieces that the authors try to understand, interpret, explain, analyse the art and its effects and the secrets of its permanence from various aspects. We know, however, much less about the life of music in our society in the full sense of the word, than about music. The social transformations of the early 1960s made the question of whether people were making use of the newly opened cultural and artistic opportunities particularly important. How did people and their inner world change during the transformation of the outer world, whether they became able to claim the greatest values of art as their own in addition to their own material possessions. This was precisely the question that our research in the sociology of music wanted to address. After a long period of silence, sociological research restarted in Hungary, again. The sociological research of culture and the arts was preoccupied with defining its tasks and methods. The definition and interpretation of the subject of music sociology was unclear and controversial not only in Hungary, but also in countries where such research could rely on more resources. This study is an abbreviated version of my essay in the journal *Magyar Zene (Hungarian Music)* in 1964, where I attempted to show how the subject and methods of our research deviated from the objectives of previous scholarship.

Keywords: *subject and methods of music sociology, 1960s*

Nagy, Ádám–Fekete, Mariann

Youth research like the football pools:

Methodological dilemmas of the 2020 large-scale youth survey

Large scale youth research in Hungary is mainly based on survey methods that are known to have inherent limitations. A programme of large scale youth research has been realized in every fourth year since the turn of the millennium, its phases carried the names *Youth* (in 2000, 2004 and 2008) or *Hungarian Youth* (in 2012) and *Hungarian Youth Research* (in 2016). Each included a survey on a large-scale sample (N = 8000), representative of the national distribution of age, gender, settlement type, region and education. The objectives of the research programme have not changed in the last twenty years: exploring the life situation and mapping the changing lifestyles of young people, registering their problems and providing data for social policies. However, the applied research methodology has undergone significant transformations. Here we describe the basic methodological dilemmas that emerged in the course of conducting the 2020 survey, focusing on the methodological limitations of all surveys and the specific dilemmas that confronted in the course of this research.

Keywords: *survey, large-scale youth research, methodological dilemmas*

Nagy, Péter Tibor

Homage to the editor of *Culture and Community* from a sociologist of education

Differences among national school systems are, as a matter of course, bound up with cultural differences among nations. The number of years a person will be at school is correlated with the cultural divisions

within society. The preference for certain subjects to study at school and university is also a “social fact” that determines people’s membership in the various subcultures of a national society.

Keywords: *sociology of education, sociology of culture, areas of literacy, sociology of knowledge*

Szabari, Vera

Do the facts really speak for themselves?

The paper discusses the sociography section in the magazine *Mozgó Világ (Moving World)*, published from 1975 until it was banned in 1983. In particular, it seeks to highlight the features which made that magazine unique within the social science community in Hungary in the 1970s. The editors encouraged the younger generation to publish in various fields, including the sociography section. Apart from an overview of the topics covered in this section, the paper identifies the standpoints of the new generation of writers engaged in social ethnography as well as of the editors of the section in view of the situation of sociography at that time. It concludes with a short discussion of a most controversial study of that period on the school system (entitled *Dolgozat az iskoláról*) by Mihály Andor: following the presentation of its claims and their contemporary reception, the reader also learns how that study was retrospectively evaluated by its author in an interview he gave to Timea Tibori.

Keywords: *sociography, Mozgó Világ, history of sociology, sociology of education*

Tardos, Katalin–Paksi, Veronika

Perception of career paths by PhD holders: Female and male perspectives

While Hungary performs relatively well on the general ‘hard’ indicators of the R&D sector compared to other Central-East European countries, it lags behind considerably on the ‘gender’ related ones. In Hungary, the decreasing inflow of women into the R&D sector, combined with horizontal and, especially, vertical segregation are coupled with gender blindness, anti-gender attitudes, in addition to the lack of effective workplace equality and diversity policies. However, we know much less about how researchers themselves perceive gender inequalities in Hungary. The aim of our research was to investigate how the perceptions of careers in academia differ among female and male researchers working in higher education, state research organisations or private companies. For this purpose, we have conducted five focus group discussions in Budapest, Debrecen and Szeged, with PhD holders. Results reinforced diverging patterns in the perception of careers in academia among female and male researchers in relation to the motivation for pursuing a PhD degree, assessing the labour market value of the PhD degree, the enablers and barriers of career advancement, work-life balance issues and gender-based discrimination.

Keywords: *careers in academia, gender equality, the value of the PhD degree, work-life balance, enablers and barriers of career advancement*

Tardos, Róbert

Culture and community in the grips of the epidemic

This essay deals with aspects of social life which, though heavily stricken by COVID-19, have received less attention so far. Supported in part by empirical evidence and in part by personal observations, the

author discusses the impact of the pandemic on culture and community – the domains in the focus of Tímea Tibori’s work. Certain aspects of the “risk society” (Ulrich Beck) have become more prominent with the overall increase of uncertainty and the critical role science plays in our dealing with familiar and unfamiliar phenomena and mechanisms. The paper calls attention to the distressed state of authentic culture and the arts, in general, in the present emergency as well as to the creative potential of everyday (heteronomous) culture that allows it to make up for current shortages and bottlenecks. The author concludes by presenting the preliminary results of a comparative pilot study of the assumed correlation between sociability and exposure to infection by highlighting certain regional and local features in a comparative perspective.

Keywords: *COVID-19, risk society, limits of knowledge, strong and weak ties, gregariousness, regional pandemic exposure*

Valuch, Tibor

Approaches to the culture of everyday life in the period 1948–1989

Through its influence on politics, the economy and society, the complex set of changes wrought by the formation of a socialist state system affected daily life as well as the shared mentality and value system of the population in Hungary. The author asks how these transformed political and ideological conditions have impacted on Hungarian culture and social behaviours. The relationship between politics and daily life, communist ideology and everyday practices can be revealed by observing how social mores and behaviours evolved within the confines of public and private spaces. The stark contrast between the traditionally individualistic, bourgeois ways of thinking and the ideal of the new socialist citizen also offers an important aspect for analysis. Among other factors, the rise in consumption can be regarded as a prime indicator of this contradiction. The significance of consumption was steadily growing in the 1960s and became a major influence on the ways of thinking and behavioural patterns of several social groups. Analysing this process of transformation helps to understand the formative influence of the socialist state on Hungarian everyday culture of that period.

Keywords: *state socialism, everyday life, social behaviour*

Wessely, Anna

Reflections on female labour for Tímea Tibori

This essay is a revised version of a talk given at the annual meeting of the Hungarian Sociological Association in 2019, which focused on *Labour in the 21st century*. It discusses the changing positions and career chances of women in the labour market, the roles they perform in a globally changing post-Fordist economy, more specifically, in the creative industries. Taking the book *Be Creative! Making a Living in the New Creative Industries* by Angela McRobbie as its starting point, the author reflects on the most prominent changes in the attitudes to work from a feminist standpoint.

Keywords: *post-industrial economy, creative industries, youth cultures, the feminisation of labour*

SZERZŐK

A. Gergely András, PhD (CSc)

Politológus, kulturális antropológus. A Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiváló Kutatóhely) Politikatudományi Intézet ny. tudományos főmunkatársa, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Pécsi Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem oktatója, valamint doktori iskolák munkatársa. Kultúrakutatási tevékenységét irodalom- és olvasáskutatással kezdte, befogadásvizsgálatokban és érték kutatásokban vett részt, majd falu- és kisváros kutatásokban, közben filmes tevékenységében a dokumentumfilm-készítés kapott főszerepet, az utóbbi évtizedekben vizuális, kulturális és politikai antropológiával foglalkozik. Több folyóirat szerkesztője, szerzője, a *Kultúra és Közösség* főszerkesztő-helyettese.

Antalóczy Tímea, PhD

Szociológus. A Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Elméleti Intézetének tanszékvezető docense. Doktori fokozatát és diplomáit (történelem, népművelés, szociológia) Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerezte. Bolyai-ösztöndíjas (2001–2004) és a Bolyai-plakett (2005) tulajdonosa. A *Médiakutató* című folyóirat tanácsadó testületének tagja. Legfőbb kutatási területei: társadalom-, kultúra- és médiaelmélet, divat-, művészet- és médiaszociológia. A Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Doktori Iskola téma-vezető tanára. Elérhetőségek: timea.antaloczy@gmail.com; +36 20 973 0002

Bögre Zsuzsanna, PhD

Szociológus. Egyetemi docens, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézetében. Diplo-

máját az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, doktori fokozatát a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen szociológiai tudományban, habilitációját a Debreceni Egyetem Történelmi Doktori Iskolájában szerezte. Oktatási területe az 1945 utáni társadalomtörténet, vallásszociológia, identitás és modernitás, kvalitatív módszerek, élettörténet.

Czibere Ibolya, PhD

Egyetemi docens, a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének igazgatója, a Szociológia és Szociálpolitika Tanszék tanszékvezetője. A Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program Regionális Kutatások Alprogramjának vezetője. A *Metszetek* társadalomtudományi folyóirat és az *Esély* társadalom- és szociálpolitikai folyóirat főszerkesztője. Tagja az MTA Szociológiai Tudományos Bizottságának, és elnöke az MTA Szociálpolitika és Társadalompolitika Albizottságnak. A Magyar Szociológiai Társaság Nagyalföldi Szakosztályának elnöke. Szegénységkutató, családkutató, elsősorban a rurális térségekben jellemző társadalmi egyenlőtlenségeket vizsgálja.

Csepeli György, DSc

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) professor emeritusa. Az ELTE-n szerzett orosz-pszichológia szakos diplomát, s 1972 és 2016 között ott is dolgozott. 1992 óta az MTA doktora. 1989 és 2016 között számos amerikai egyetem (UCLA, OSU, Michigan State, New School of Social Research, Yale, Montclair) vendégprofesszora vagy kutatója volt. Kutatási területe a csoportközi viszonyok szociálpszichológiája, a nemzeti identitás, az antiszemitizmus, a cigányel-

lenesség és a konfliktusmegoldás. Különböző EU FP7-projektekben vett részt a diszkrimináció és az európai identitás témaköreiben. Érdeklődése az utóbbi években az információs társadalom, a big data és a mesterséges intelligencia gazdasági-társadalmi hatásainak vizsgálata felé fordult.

Dóczy Tamás, PhD

Angol bölcész (ELTE, 2005) és szociológus (ELTE, 2006) diplomát, valamint PhD-fokozatot szerzett sporttudományból (Simmelweis Egyetem, 2011). Jelenleg egyetemi docensként dolgozik a Testnevelési Egyetem Társadalomtudományi Tanszékén, és vendégoktató a National Taiwan Sport University intézményében. Kutatási témái: a sport és globalizáció, a sport és nemzetudat kapcsolata, sportesemények társadalmi hatásai, szurkolói identitás és társadalmi befogadás a sportba és a sport által. E témákban számos folyóiratcikket és könyvfejezetet publikált magyar és angol nyelven, valamint közreműködött több hazai és nemzetközi kutatási projektben. Társszerzője az első magyar sportszociológia-tankönyvnek, és tagja a Nemzetközi Sportszociológiai Társaság (ISSA) Tanácsadó Testületének.

Fekete Mariann, PhD

Szociológus. Egyetemi adjunktus, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszékének oktatója. Diplomáját Szegeden szerezte, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Kutatási Programjában szerzett PhD-fokozatot. Ifjúság- és oktatásszociológiát, módszertani tárgyakat oktat, főbb érdeklődési és kutatási területei az ifjúságszociológia, a kultúra és társadalom, az oktatásszociológia.

Földesiné Szabó Gyöngyi, DSc

Szociológus, az MTA doktora, a Testnevelési Egyetem (TE) professor emeritája. A TE Doktori Iskola Társadalomtudományi Programjának vezetője, ahol angolul és magyarul tart kurzusokat. Tanított az USA-ban, a Koreai Köztársaságban (Dél-Korea), Algériában és Finnországban is. Meghívott előadó volt jó néhány jelentős itthoni és külföldi kongresszuson, illetve konferencián. Nemzetközileg elismert sportszociológus, iskola-teremtő, úttörő szerepet játszott a diszciplína hazai létrehozásában és elterjesztésében. Több nemzetközi és magyar tudományos és sport-szervezet örökös tagja (ISSA, ISSSS, TAFISA, MEFS). Ma is tagja nemzetközi és hazai folyóiratok tanácsadó testületének. Nemzetközi publikációinak száma (könyvrészletek, tanulmányok) hatvan felett jár. Magyarul hat önálló és hét szerkesztett könyvet, valamint több mint száz tudományos cikket közölt. Munkásságát számos szakmai díjjal és kitüntetéssel ismerték el.

Gál Andrea, PhD

Egyetemi docens, a Testnevelési Egyetem (TE) Társadalomtudományi Tanszékének vezetője. Végzettségét tekintve középiskolai testnevelő tanár, valamint szociológus és társadalomismeret-tanár. PhD-fokozatát 2007-ben szerezte a nevelés- és sporttudományok területén, 2018-ban pedig habilitált doktorné avatták. A TE-n szociológiát, sportszociológiát és szabadidő-szociológiát oktat alap- és mesterszakos hallgatóknak. Tudományos tevékenységében fő kutatási területe a nők sportja és a lakosság szabadidő-sportolási szokásainak alakulása. Elnöke a Magyar Szociológiai Társaság Sportszociológiai Szakosztályának és a Magyar Sporttudományi Társaság Sportszociológiai Szakbizottságának. Szerkesztőként és társszerkesztőként számos tanulmány-

kötet megszületésében közreműködött, melyek a sporttudomány különböző területeit ölelték fel.

Gárdos Judit, PhD

Szociológus. Kutatóként dolgozik a Társadalomtudományi Kutatóközpont (TK) (MTA Kiváló Kutatóhely) Szociológiai Intézetében, valamint a TK intézményi repozitórium Kutatási Dokumentációs Központjának vezetője. Budapesten, Berlinben és Bécsben folytatta tanulmányait német és szociológia szakon. Elsősorban a társadalomtudományok történetével, ontológiájával és metodológiájával foglalkozik. Emellett a társadalomtudományos archívumok kritikai kutatásainak területén is publikál. Alapítása óta aktív tagja a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhelynek.

Jancsák Csaba, PhD

Szociológus, ifjúságkutató. A Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar főiskolai docense, az Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék vezetője. A kétezres évektől kapcsolódott be a tudományos kutatásokba. Az Oktatáskutató Intézet, a Felsőoktatási Kutatóintézet, majd az Oktatáskutató és -fejlesztő Intézet munkatársaként vett részt ifjúságkutatásokban: a felsőoktatási ifjúsági életszakasz mélyebb mintázatait, az egyetemisták életvilágát, a magyarországi tanárképzést, valamint a felsőoktatás és a munkaerőpiac kongruenciáját vizsgálta. A Magyar Tudományos Akadémia köztestületi tagja, a Nevelésszociológiai Albizottság tagja, az MTA SZAB Szociológiai Munkabizottság elnöke. 2016-tól az MTA–SZTE Elbeszélő Történelem és Történelemtanítás Kutatócsoport vezetője. Kutatási érdeklődésének centrumában a történelemoktatás, a kollektív emlékezet, a társadalmi értékek generációk közötti átadásának folya-

matái, az állampolgári nevelés és a tanárképzés kérdései állnak.

Kamarás István OJD, DSc

Az MTA doktora. Magyartanár, könyvtáros és szociológus. Előbb az Országos Széchényi Könyvtár Olvasáskutató Osztályát vezette, majd a Művelődéskutató Intézetben művészet- és vallásszociológusként dolgozott. Az Országos Közoktatási Intézetben kezdett el foglalkozni az ember-, erkölcs- és vallásismeret oktatásával, majd a Pécsi és Veszprémi Egyetemen tanított művelődés-, művészet- és vallásszociológiát, vallástudományt és embertant. Emberismeret- és erkölcsstan-tankönyveket írt általános és középiskolásoknak, valamint egyetemi hallgatónak. A veszprémi Pannon Egyetemen megalapította az Antropológia és Etika Tanszékét, és megindította az ember- és erkölcsismeret szakos tanárok képzését. Nyugdíjba menetele után óraadó az Evangélikus Hittudományi Egyetemen (vallás és társadalom) és az adventista főiskolán (egyházszociológia). Tankönyvei és tudományos művei mellett írt még szociográfiákat, regényeket, meséket, utópiát és hangjátékokat. Az írói nevében szereplő OJD, vagyis az Ordo Joculatorum Dei (Isten Bohócainak Rendje) a „derű evangéliuma” jegyében általa alapított rendhagyó rendre utal.

Kapitány Ágnes, DSc

Kulturális antropológus, szociológus. Az MTA doktora, Széchényi-díjas, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem és a Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiváló Kutatóhely) Szociológiai Intézet professor emeritája. Kutatási területei: értékszociológia, világképkutatás, szocioszemiotika, társadalomelmélet, vizuális antropológia, szimbolizációs mechanizmusok. Több mint 20 monográfiát és közel 300 tudományos

tanulmányt, cikket publikált Kapitány Gáborral közösen, a magyaron kívül angol, francia, német nyelven. Kiemelt könyveik: *Alternatív életstratégiák* (Typotex, 2014), *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón és utána* (Typotex, 2013), *A szellemi termelési mód* (Kossuth, 2013), *Symbolic elements of everyday culture* (MTA TK SZI 2012), *Túlélési stratégiák* (Kossuth, 2007), *A tárgyak szimbolikája* (Új Mandátum, 2005), *Magyarságszimbólumok* (3. kiadás: Európai Folklór Intézet, 2002), *Beszélő házak* (Kossuth, 2000), *Rejtjelek* (Interart–Szoroban, 1993), *Rejtjelek 2* (Kossuth, 1995).

Kapitány Gábor, DSc

Kulturális antropológus, szociológus. Az MTA doktora, Széchenyi-díjas, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem egyetemi magántanára. Kutatási területei: értékszociológia, világgépkutatás, szocioszemiotika, társadalomelmélet, vizuális antropológia, szimbolizációs mechanizmusok. Több mint 20 monográfiát és közel 300 tudományos tanulmányt, cikket publikált Kapitány Ágnessel közösen, a magyaron kívül angol, francia, német nyelven. Kiemelt könyveik: *Alternatív életstratégiák* (Typotex, 2014), *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón és utána* (Typotex, 2013), *A szellemi termelési mód* (Kossuth, 2013), *Symbolic elements of everyday culture* (MTA TK SZI 2012), *Túlélési stratégiák* (Kossuth, 2007), *A tárgyak szimbolikája* (Új Mandátum, 2005), *Magyarságszimbólumok* (3. kiadás: Európai Folklór Intézet, 2002), *Beszélő házak* (Kossuth, 2000), *Rejtjelek* (Interart–Szoroban, 1993), *Rejtjelek 2* (Kossuth, 1995).

Kovács Éva, PhD (CSc)

Szociológus. Tudományos tanácsadó a Társadalomtudományi Kutatóközpont (TK) (MTA

Kiváló Kutatóhely) Szociológiai Intézetében, a bécsi Wiesenthal Intézet kutatási programvezetője. Szociológiát és közgazdaságtant hallgatott a mai Budapesti Corvinus Egyetemen (akkor Marx Károly Közgazdaságtudományi), 1994-ben szerzett CSc-fokozatot, 2009-ben habilitált. Kutatási területei: a holokauszt története Közép-Európában, társadalmi emlékezet-kutatás, kvalitatív társadalomkutatási módszerek, közösségtanulmányok és etnikus csoportok kutatása. Öt monográfia szerzője, kilenc kötet kiadója, számos tanulmányt publikált referált folyóiratokban. Kiállításokat kurált Berlinben, Bécsben, Budapesten, Pozsonyban és Prágában. A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely alapítója és a TK Kutatási Dokumentációs Központjának alapítója.

Losonczi Ágnes, DSc

Szociológus. 1957-ben diplomázott az ELTE Bölcsészettudományi Karán történelem szakon. Az MTA Szociológiai Intézetében dolgozott egészen nyugdíjba vonulásáig. Ezt követően is rendszeresen tartott előadásokat az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Budapesti Corvinus Egyetemen. Dolgozott az MMA Dokumentumfilm Szakkuratóriumának elnökeként, a TMB szakbizottsági tagjaként, illetve az MTA Szociológiai Bizottságában, az MTA Klinikai Orvostudományi Bizottságában. Emellett elnöke volt a Mozgóképek és Befogadás Alapítvány és a Magyar Mozgóképek Nemzeti Alapítvány kuratóriumának. Kutatási területei: zeneszociológia, életmód, egészségzociológia. A nyolcvanas években kutatást végzett a gyermekvárás, -születés, -szülés témakörében, később a rendszerváltás társadalmi hatásait vizsgálta. Munkásságát több kitüntetéssel is honorálták: többek közt Balázs Béla-díj, Akadémiai Díj, a Magyar Köztársaság

Érdemrend Középkeresztje, Prima Primiissima, Széchenyi- és Hazám-díj.

Nagy Ádám, PhD

Hat diplomáját a legkülönbözőbb területeken szerezte (műszaki, közgazdaságtan, politológia, pedagógia, jog, egészségügy). Neveléstudományból doktorált és habilitált. Korábban a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Információs Társadalmi Kutatóközpontjának (ITTK) igazgatója, a Nemzeti Civil Alapprogram elnöke és a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai-ösztöndíjasa volt. A *Civil Szemle* és az *Új Ifjúsági Szemle* periodikák alapító főszerkesztője, jelenleg a Kodolányi János Egyetem docense, a Magyar Szociológiai Társaság elnökségi tagja. Kutatási területei a szabadidő és a szociálpedagógia, az ifjúsági ügyek és az ifjúságkutatás, valamint a civil társadalom.

Nagy Péter Tibor, DSc

A neveléstudomány (1991) és a történettudomány (1995) kandidátusa, az MTA doktora (2005). 2000-ben habilitált, és 2007-től egyetemi tanár. Jelenleg a Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet vezetője. A Magyar Szociológiai Társaság 1993-ban Erdei-díjjal (az év fiatal szociológusa), 2011-ben Polányi-díjjal (az év legjobb szociológiai könyvének szerzője) tüntette ki. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Társadalomtudományi Kara Oktatás- és Ifjúságkutató Központ alapító tagja. Az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar doktori képzésében oktat. A Magyar Szociológiai Társaság Oktatásszociológiai Szakosztályának elnöke, az MTA Oktatásszociológiai Albizottságának és Neveléstörténeti Albizottságának tagja. 18 magyar kutatást vezetett, és három európainak volt tagja. 11 könyv és 350 egyéb írás szerzője, zömmel az okta-

tástörténet, az oktatásszociológia és a vallásszociológia köréből.

Örkény Antal, DSc

Szociológus. Az MTA doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Társadalomtudományi Kar egyetemi tanára, 1996 és 2012 között az ELTE–UNESCO Kisebbségsszociológiai Tanácsék vezetője, 2006–2018-ban az ELTE Társadalomtudományi Kar Társadalmi Kapcsolatok Intézetének igazgatója, 2011–2020 között az ELTE Szociológia Doktori Iskolájának vezetője. Legfontosabb kutatási területei: társadalmi igazságosságérzet, generációs igazságosság, köznapi nemzettudat és identitás, tizenévesek politikai szocializációja és multikulturális beállítódása, a Kárpát-medence interetnikus viszonyai, kisebbség és többség együttélése a régióban, migrációs potenciál a Kárpát-medencében, nagyvárosi bevándorlócsoportok politikai és társadalmi integrációja, etnicitás és előítéletek, a rendőrök beállítódásai a romákkal szemben, gondolkodtató közvélemény-kutatás a magyarországi roma kisebbségről, sikeres roma életutak és a romák társadalmi integrációja, migrációs folyamatok és idegenellenesség.

Paksi Veronika

Szociológus, 2018 óta doktorjelölt a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolájában. Tudományos segédmunkatárs, valamint tudományos titkár a Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiváló Kutatóhely) Szociológiai Intézetében, A *Kultúra és Közösség* című periodika szerkesztője. A Magyar Szociológiai Társaság volt titkára és elnökségi tagja, valamint a Munkaszociológia és Társadalmi Egyenlőtlenségek Szakosztályának alapítója és jelenlegi elnöke (2017-től, Tardos Katalinnal együtt). A Nők a

Tudományban Egyesület (NaTE) elnökségi tagja. Kutatási területei: nők a tudományban, kutatói életutak, munka és magánélet egyensúlya, gyermekvállalás. Kutatások, részt vevő kutatóként: doktoráltak munkaerőpiaci tapasztalatai; a gondoskodás fogalmainak társadalmi konstrukciója; meddőség és asszisztált reprodukív technológiák; a család és munka összehangolása. Jelenlegi kutatások: életutak a szociológia területén; karrierregylenlétlenségek a kutatás-fejlesztésben.

Sas Tamás

Rendező-operatőr, producer. Fábry Zoltán, Illés György és Ragályi Elemér vezetésével végzett a Színház- és Filmművészeti Egyetem operatőr szakán. Operatőri karrierjét feladva rendezni kezdett, majd több filmnek producere is volt. Balázs Béla-díjas, filmjeivel számos nemzetközi fesztiválon szerepelt.

Szabari Vera, PhD

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézetének egyetemi docense. 2008-ban szerzett PhD-fokozatot, 2016-ban habilitált a szociológia területén az ELTE Társadalomtudományi Karán. Főbb kutatási területei: tudománytörténet, tudományozociológia, magyar szociológiatörténet. 2008-ban jelent meg *A tudománykutatás paradigmái* című tanulmánya a Némedi Dénes szerkesztette *Modern szociológiai paradigmák* című kötetben (Budapest: Napvilág). Alapító tagja a 2009-től működő 20. Század Hangja Archivum és Kutatóműhelynek, amelynek célja a magyar kvalitatív társadalomkutatások örökségének összegyűjtése, megőrzése és kutathatóvá tétele. Több tanulmánya jelent meg a magyar szociológia 1900 és 1990 közötti történetéről, a szociológia hazai professzionalizációjáról és

intézményesüléséről. Jelenleg megjelenés alatt áll egy kötet a szerkesztésében, amely részben az archívum anyagaira alapozva és tagjainak közreműködésével az 1960 és 2010 közötti hazai szociológiai kutatások főbb (életmód, érték, retegződés, cigányság stb.) területeinek tudományozociológiai, tudománytörténeti feldolgozására vállalkozik. Jelenleg a magyar szociológia egyetemi oktatásának 1940 és 1990 közötti történetét feldolgozó monográfián dolgozik.

Tardos Katalin, PhD (CSc)

Szociológus. Az IBS Nemzetközi Üzleti Főiskola főiskolai tanára és a Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiváló Kutatóhely) Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási témái közé tartozik a foglalkozási diszkrimináció és a társadalmi kirekesztés folyamata, az esélyegyenlőség és sokszínűség-menedzsment vállalati gyakorlatai, a vállalatok társadalmi felelősségvállalása, valamint a munkaerőpiaci integráció/dezintegráció problematikája. Pályafutása során több tanulmányt és könyvet publikált a foglalkozási diszkrimináció és a munkahelyi esélyegyenlőség témájában. Utolsó könyvének témája az életkorral kapcsolatos munkaerőpiaci folyamatokkal foglalkozik: *Életkor és esélyegyenlőség. Az életkori sokszínűség alakulása a vállalati HR stratégiák tükrében*. Jelenlegi kutatásában a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos szervezeti politikákat vizsgálja a kutatás és fejlesztés területén. E-mail: tardos.katalin@tk.mta.hu.

Tardos Róbert, PhD (CSc)

Közgazdász, szociológus. Tudományos pályafutása a Tömegkommunikációs Kutatóközpont-hoz, az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport-hoz és az MTA–ELTE Peripato Kutatócsoport-hoz, jelenleg az Eötvös Loránd Tu-

dományegyetem Társadalomtudományi Karához kapcsolódik. Főbb kutatási területei a kulturális-interakciós rétegződés, a kapcsolathálózati elemzés és a politikai viselkedés, választási részvétel. Az elmúlt időszakban megjelent publikációi többek között a társadalmi kohézió networkszerű vizsgálatát, a pozíciógenerátoros megközelítés alkalmazását, a társadalmi és politikai homofília hazai jellegzetességeit és a választói tagolódás trendjeit ölelik fel. Jelenlegi kutatási irányai között a közgondolkodás komparatív elemzésének módszerei, a strukturális és kulturális összefüggések kölcsönös megközelítésének elméleti lehetőségei is hangsúlyosan szerepelnek.

Vajda Róza

Szociológus. A New York-i New School for Social Research egyetemen szerzett szociológia MA-diplomát, korábban az ELTE angol–spanyol–antropológia szakos hallgatója volt.

A gender és az etnicitás témaköre érdekli, a kisebbségek jogaival és mozgalmával kapcsolatos számos hazai és nemzetközi kutatásban vett részt. Jelenleg a Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiváló Kutatóhely) Szociológiai Intézetében működő 20. Század Hangja Archivum és Kutatóműhely munkatársa.

Valuch Tibor, DSc

Történész. A Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiváló Kutatóhely) Politikatudományi Intézetének tudományos tanácsadója, az Eszterházy Károly Egyetem Történettudományi Intézetének egyetemi tanára. Fő kutatási területe a modern kori társadalom- és művelődéstörténet, a mindennapi élet története, fogyasztástörténet és a munka világának társadalomtörténete.

Wessely Anna, PhD (CSc)

Művészettörténész és szociológus. 1978 óta egyetemi oktató, 2015 óta a Magyar Szociológiai Társaság elnöke, a *Szociológiai Szemle* és a *Replika – Budapesti Könyvszemle* főszerkesztője. Kutatási területe a kultúra- és művészetszociológia, eszmétörténet, művészettörténet.

Zsigó T. Ferenc, PhD

Politikatudós, az ELTE politikai és nemzetközi tanulmányi adjunktusa. PhD-fokozatát 2003-ban szerezte meg a Syracuse-i Egyetemen (USA). Szakterületei a demokráciaelmélet, állampolgári nevelés, civil társadalom és kisebbségpolitika.

THE AUTHORS

A. Gergely, András, PhD

Political scientist, cultural anthropologist, formerly Senior Research Fellow at the Institute for Political Science of the Centre for Social Sciences (Hungarian Academy of Sciences Centre of Excellence), lecturer at Eötvös Loránd University, Budapest and the universities of Pécs and Szeged, staff member of doctoral schools. He began his cultural research work with literary criticism and reading research, contributed to reception studies and value research, did community studies in villages and small towns and shot documentaries. Recently his interests have turned to visual, cultural and political anthropology. He is editor and contributor to several journals and the deputy editor-in-chief of *Culture and Community*.

Antalóczy, Tímea, PhD

Sociologist, associate professor and head of the Theoretical Institute at Moholy-Nagy University of Art. She graduated in history, adult education and sociology at Kossuth Lajos University of Sciences, Debrecen where she also made her PhD later. Received the Bolyai Grant (2001–2004) and was awarded the Bolyai plaque (2005) of the Hungarian Academy of Sciences. Member of the advisory board of the periodical *Médiakutató*. Her primary fields of research are social theory, cultural and media theory, fashion, sociology of art and the media. Thesis supervisor at the Doctoral School of Moholy-Nagy University of Art.

Bögre, Zsuzsanna, PhD

Sociologist, associate professor at the Institute of Sociology, Faculty of Arts and Social

Sciences, Pázmány Péter Catholic University. She graduated at Eötvös Loránd University and received her PhD at the Budapest University of Economic Sciences and Public Administration, got her habilitation at the University of Debrecen. She teaches Hungarian social history after 1945, sociology of religion, identity and modernity, qualitative methods, biography and life history analysis.

Czibere, Ibolya, PhD

Associate Professor, director of the Political Science and Sociology Institute, head of the Department of Sociology and Social Policy and of the regional studies specialization in the sociology and social science doctoral programme at the University of Debrecen, editor-in-chief of two social science periodicals (*Metszetek* and *Esély*), a member of the Sociology Scientific Committee of the Hungarian Academy of Sciences and chairs its Social Policy sub-committee. She is the president of the Section for Great Plains regional section of the Hungarian Sociological Association. Her main research interests are poverty, family studies and rural inequality.

Csepeli, György, DSc

Professor emeritus of Social Psychology at Eötvös Loránd University Budapest where he graduated, got his PhD and taught for decades and is now the director of the Interdisciplinary Social Science Research Doctoral Programme. He has been awarded the Doctor of Science degree by the Hungarian Academy of Sciences. He taught at various universities abroad, including UCLA, University of Michigan, the New School in New

York and, recently, Montclair State University. His research interests cover the social psychology of intergroup relations (national identity, anti-Semitism, anti-Gypsy sentiments and conflict resolution). He has created a pyramid model of national identity based on survey results. He is involved in various EU FP7 projects on discrimination and European identity. Most recently, his interests have turned towards the use of big data and the socio-economic impact of the use of artificial intelligence.

Dóczy, Tamás, PhD

Associate professor at the University of Physical Education, visiting professor at Taiwan National Sports University and member of the Advisory Board of the International Sociology of Sport Association. He has an MA in British Studies (2005), an MA in Sociology (2006) and a PhD in Sports Science (2011). His research topics are sport and globalization, sports and national identity, the legacy of sport mega-events, fan identities and social inclusion through sport. He has extensively published on these topics and participated in several Hungarian and international research projects.

Fekete, Mariann, PhD

Sociologist, assistant professor at the Department of Sociology, Faculty of Arts and Social Sciences, University of Szeged. She graduated in Szeged and did her PhD in the Interdisciplinary Research Programme of the Doctoral School of Sociology at Eötvös Loránd University. She teaches sociology of youth and education and research methods. Her research focuses on the sociology of youth, culture and society, and the sociology of education.

Földesiné Szabó, Gyöngyi, DSc

Sociologist, doctor of the Hungarian Academy of Sciences, professor emerita at the University of Physical Education (UPE) where she directs the social science doctoral programme, honorary member of some scholarly and sporting associations (ISSA, ISSSS, TAFISA, HUFS). She has taught at several universities abroad, among others, in the USA, South Korea, Algeria and Finland. As an internationally renowned sociologist of sport, she has played a major role in its institutionalization and popularization. Member of the advisory boards of several international and Hungarian journals. Extensive publication in Hungarian. For her scholarly work, she has received several prizes and awards.

Gál, Andrea, PhD

Associate professor at the University of Physical Education, Budapest, head of Department of Social Sciences. Graduated in physical education and sociology, received her PhD in education and sport in 2007, habilitation in 2018. She teaches sociology, sociology of sport, sociology of leisure and sociology of organizations. Her main research areas include women's sport and sport and leisure. President of the Section for Sports Sociology of the Hungarian Sociological Association and the Sports Sociology Committee of the Hungarian Association of Sport Sciences.

Gárdos, Judit, PhD

Sociologist, researcher at the Institute for Sociology of the Centre for Social Sciences (Hungarian Academy of Sciences Centre of Excellence). She studied sociology and German literature in Budapest, Berlin and Vienna. She has been working on the critical studies of social scientific archives and of the methods

of archiving. She has been active in the audio-visual archive *Voices of the Twentieth Century* since its foundation and leads the Research Documentation Centre of the Centre for Social Sciences. Her research interests also include the history, ontology, and methodology of social sciences.

Jancsák, Csaba, PhD

Sociologist and youth researcher, associate professor at the Faculty of Education of the University of Szeged and the head of the Department of Applied Social Studies. Participates in youth research focusing on the lifestyles and patterns of thought of students in higher education, and on teachers' training in Hungary. Member of the Educational Sociology Subcommittee in the Hungarian Academy of Sciences, and president of its Szeged regional committee of the sociology of work and directs the Szeged Oral History and History Education Research Group. His recent research focuses on the history of education, collective memory, trans-historical values, active citizenship and citizenship education of the young.

Kamarás, István OJD, DSc

Graduated from the Eötvös Lorand University in Hungarian literature, library science, and sociology. 1968–85: head of Sociology of Reading Department at National Széchenyi Library. 1985–90: researcher in the sociology of religion at the Institute for Cultural Studies. 1990–95: research and development staff member at the National Institute of Education (ethics, religious studies and „human studies“). 1996–99: professor at Janus Pannonius University of Pécs, teaching courses in philosophy, anthropology, sociology of the arts and religion. 1999–2011

professor at Pannon University (Veszprém, Hungary), founder of the Department of Anthropology and Ethics there. His main research interests are art reception, new religious movements, moral education. He has published numerous books on the sociology of culture, arts, religion and education.

Kapitány, Ágnes, DSc

Doctor of Science of the Hungarian Academy of Sciences. Sociologist, cultural anthropologist, professor emerita of the Moholy Nagy University of Art and Design and the Institute for Sociology of the Centre for Social Sciences (Hungarian Academy of Sciences Centre of Excellence). Her research fields are sociology of values, visual anthropology, socio-semiotics, symbolization, social theory. She published (with Gábor Kapitány) more than 20 books and nearly 300 theoretical papers in several languages. They were awarded the Széchenyi Prize for their scholarly work.

Kapitány, Gábor, DSc

Doctor of Science of the Hungarian Academy of Sciences, cultural anthropologist, sociologist, private professor at Moholy Nagy University of Art and Design. His research fields are sociology of values, visual anthropology, socio-semiotics, symbolization and social theory. He published (co-worked with Ágnes Kapitány) more than 20 books and nearly 300 theoretical papers in several languages. They were awarded the Széchenyi Prize for their scholarly work.

Kovács, Éva, PhD

Sociologist. Research chair at the Institute for Sociology of the Centre for Social Science (Hungarian Academy of Sciences Centre of Excellence) and research programme director at

the Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies. Studied sociology and economics at the Corvinus University of Budapest. PhD 1994, Habilitation 2009. Her research fields are the Holocaust in Eastern Europe, memory and remembrance, qualitative methodologies, community studies and ethnic studies. She has authored five monographs, edited nine volumes, published numerous articles in peer-reviewed journals, co-curated exhibitions in Berlin, Bratislava, Budapest, Krems, Prague and Vienna and founded the audio-visual archive *Voices of the Twentieth Century*.

Losonczi, Ágnes, DSc

Sociologist. She graduated as a history major at Eötvös Loránd University in 1957. She worked at the Institute of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences until her retirement and lectured at the universities Eötvös Loránd and Corvinus in Budapest. She chaired the Documentary Film Board of the Hungarian Academy of Arts and was a member of the Sociological Committee and the Academic Clinical Medicine Committee of the Hungarian Academy of Sciences. She was also president of the boards of the Motion Picture and Inclusion Foundation and the Hungarian Motion Picture National Foundation. Her areas of research were music sociology, lifestyle and health sociology. In the eighties, she researched pregnancy, birth, and childbirth, and later she examined the social effects of regime change. She was awarded the Béla Balázs Prize, the Academy Award, the Middle Cross of the Hungarian Order of Merit, the Prima Primissima Prize, the Széchenyi and Home Country Awards.

Nagy, Ádám, PhD

Received his six master's degrees in a wide range of disciplines (engineering, economics, political science, education, law, health management), earned his PhD and habilitation in Educational Science. Former director of the Information Society Research Center (ITTK) at the Budapest University of Technology and Economics. Formerly director of the National Civil Fund and Bolyai Grant scholar of the Hungarian Academy of Sciences. He founded the Hungarian periodicals *New Youth Review* and *Civil Review*. Currently, he is an associate professor at Kodolányi János University. His research fields are leisure and social pedagogy, youth and civil society.

Nagy, Péter Tibor, DSc

PhD Education (1991) and PhD History (1995). In 2005 he became Doctor of Science of the Hungarian Academy of Sciences. University professor since 2007, awarded the Erdi Prize of the Hungarian Sociological Association for the best work by a young sociologist of the year 1993 and the Polanyi Prize for the best book of the year 2011. He is currently director of the Wesley Research Center for the Sociology of Church and Religion in Budapest. Founding member of the Research Center for the Sociology of Education and Youth at Eötvös Loránd University where he also teaches in the doctoral schools of sociology and education. President of the Section for Sociology of Education of the Hungarian Sociological Association, and member of the History of Education and Sociology of Education Subcommittees of the Hungarian Academy of Sciences. He has directed 18 Hungarian and co-directed 3 European research projects. Author of 11 books and over

350 other papers in the history and sociology of education and the sociology of religion.

Örkény, Antal, DSc

Sociologist. Professor at the Faculty of Social Sciences of the Eötvös Loránd University, founded the Ethnic and Minority Studies department and MA Programme as a UNESCO Chair, later the director of the Institute for Social Relations, director of the Postgraduate Programme in social sciences at Eötvös Loránd University 2011–2018, visiting professor at the Central European University (CEU). As part of his civic engagement, he is president of Menedék (Asylum), the Hungarian Association for Migrants. His research work includes cross-national surveys on the popular perception of social justice, national identity and national stereotypes, the Roma minority and anti-Roma prejudice, inter-ethnic relations in the Carpathian Basin, international migration and xenophobia, integration strategies of different migrant groups in Hungary.

Paksi, Veronika

Sociologist, PhD candidate at Corvinus University of Budapest. Junior research fellow and Scientific Secretary at the Institute for Sociology of the Centre for Social Sciences (Hungarian Academy of Sciences Centre of Excellence). Editorial board member of the periodical *Culture and Community*, head of the secretariat (2010–2018) and then board member (2015–2018) of the Hungarian Sociological Association, as well as co-founder with Katalin Tardos of its Section for the Sociology of Work and Social Inequality, board member of the Association of Women in Science (NaTE). Her main research interests include women in

science, professional careers, work-life balance, and childbearing. Participated in research on labour market experience of doctorate holders, on the social construction of care, infertility and assisted reproductive technologies, the harmonization of work and family life. Currently works on a research project dealing with career paths in sociology as well as in R&D.

Sas, Tamás

Film director, cameraman, producer. Studied and graduated at the University of Dramatic and Cinematic Art under the leadership of Zoltán Fábry, György Illés and Elemér Ragályi. He was awarded the Balázs Béla Prize, his films participated in numerous international festivals.

Szabari, Vera, PhD

Associate professor at the Institute of Sociology, Faculty of Social Sciences, Eötvös Loránd University where she received her PhD in 2008 and habilitation in 2016. Her main research areas include the history and sociology of science and the history of Hungarian sociology. She is a founding member of Voices of the Twentieth Century Archive and Research Group, founded in the spring of 2009 at the Institute of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences, which collects and provides access to qualitative sociological studies. She edited the forthcoming volume (Dis)continuities in Hungarian Sociology between 1960 and 2010. She currently works on a monograph on the history of sociology in Hungarian higher education in the period 1940–1990.

Tardos, Katalin, PhD

Sociologist, professor at the International Business School, Budapest and senior research

fellow at the Centre for Social Sciences, Institute of Sociology. Her research topics include social inclusion and exclusion in the labour market, different forms of employment discrimination, workplace equality and diversity management practices, work-life balance and family-friendly practices, age groups in the labour market, and women in science. Published several books and papers on topics related to workplace equality and discrimination in the labour market, the latest book publication being *Age and Equal Opportunities – Developments of Age Diversity as a Result of Companies' HR Strategies*. At present, she is involved in a research project focusing on gender equality, career models and inequalities of women in science.

Tardos, Róbert, PhD

Economist, sociologist, with career positions held at the Mass Communication Research Centre, Budapest, the Research Group for Communication Studies of the Hungarian Academy of Sciences at Eötvös Loránd University and the Peripato Research Group for Comparative Social Dynamics of HAS–ELTE, Budapest. He is currently affiliated with the Social Science Faculty of Eötvös Loránd University, Budapest. His principal research foci relate to cultural-interactional stratification, social network analysis and political behaviour as well as electoral participation. Recent publications embrace a network-based approach to social cohesion, extend the application of the position generator technique for mapping social milieus and the features of social and political homophily. Current research activity involves comparative analyses of public beliefs and conceptual frames in the interplay of structural and cultural patterns.

Vajda, Róza

Sociologist. She manages the *Voices of the Twentieth Century Archive* of qualitative sociological research at the Centre for Social Sciences (Hungarian Academy of Sciences Centre of Excellence). She holds an MA in sociology from the New School for Social Research, New York, and an MA in English language and literature and a BA in anthropology from Eötvös Loránd University. Her main research areas include gender, ethnicity, minority rights and social movements.

Valuch, Tibor, DSc

Social historian. Research Chair at the Institute for Political Science of the Centre for Social Sciences (Hungarian Academy of Sciences Centre of Excellence). Professor at the Institute of History of Eszterházy Károly University, Eger. His main research fields include contemporary social and cultural history, history of everyday life, history of consumption and labour history.

Wessely, Anna, PhD

Art historian and sociologist. University lecturer since 1978 and, at present, the president of the Hungarian Sociological Association. Since 2002 editor-in-chief of the quarterly *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*. Her research interests include the sociology of art and culture, intellectual history, and the history of European art.

Zsigó, T. Ferenc, PhD

Political scientist and associate professor at the Institute of Political and International Studies at Eötvös Loránd University. He earned his PhD in political science at Syracuse University (USA). Research interest: interest democratic theory, civic education, civil society and minority politics.

Nyomtatta és kötötte SÉD Nyomda Kft.
7100 Szekszárd, Epreskert u. 10.
Felelős vezető Katona Szilvia ügyvezetőigazgató
Telefonszám: (74) 529 950

ISBN 978-963-418-029-6